

Danuta Kowalska

Sztuka słowa Mikołaja Reja
Studium stylistycznojęzykowe Psalterza Dawidowego

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Sztuka słowa Mikołaja Reja

WYDAWNICTWA
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

Danuta Kowalska

Sztuka słowa Mikołaja Reja
Studium stylistycznojęzykowe Psalterza Dawidowego

Łódź 2013

Danuta Kowalska
Katedra Historii Języka Polskiego, Instytut Filologii Polskiej
Wydział Filologiczny, Uniwersytet Łódzki
90–514 Łódź, al. Kościuszki 65
e-mail: danutakowalska@uni.lodz.pl

Recenzent: *Stanisław Koziara*

Redakcja, skład komputerowy: *Anna Lenartowicz-Zagrodna*

Projekt okładki: *Anna Lenartowicz-Zagrodna*
Na okładce wykorzystano znaczek pocztowy projektu Macieja Buszewicza
emitowany przez Poczta Polską od 26 stycznia 2005
nr katalogowy 4019: *500. rocznica urodzin Mikołaja Reja (1505–1569)*

Wydrukowano z gotowych materiałów dostarczonych
do Wydawnictwa Uniwersytetu Łódzkiego

© Copyright by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2013

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.06134.13.0.H

ISBN (wersja drukowana) 978-83-7525-818-9
ISBN (ebook) 978-83-7969-599-7

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90–131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63, faks (42) 665 58 62

Spis treści

Wstęp	11
1. <i>Psalterz Dawidow</i> w świetle dotychczasowych badań	14
2. Cele pracy i założenia metodologiczne	28
3. Podstawa materiałowa i sposób prezentacji materiału	38
Wykaz skrótów	45
Część I	
Między konwencją a indywidualizacją języka, czyli cechy stylistycznojęzykowe Rejowego <i>Psalterza</i> jako tekstu biblijnego	47
I. Leksyka <i>Psalterza Dawidowego</i> w ujęciu statystycznym na tle leksyki XVI wieku i staropolskich przekładów <i>Psalterza</i>	49
1. Liczba haseł i liczba wyrazów	51
2. Wskaźnik bogactwa leksykalnego (k)	52
3. Przeciętna częstość haseł (F) i grupy frekwencyjne	57
4. Leksyka o najwyższej frekwencji	62
5. Leksyka o najniższej frekwencji	76
6. Charakterystyka autosemantycznych części mowy <i>Psalterza Dawidowego</i>	84
Rzeczowniki	84
Czasowniki	98
Przymiotniki	103
Przysłówki	107
7. Wskaźnik rozbieżności (DR)	110
8. Rozkład leksyki neutralnej, ujemnej i dodatniej w <i>Psalterzu</i>	116
9. Charakterystyka leksyki dodatniej <i>Psalterza</i>	119
10. Charakterystyka leksyki ujemnej <i>Psalterza</i>	165
II. Charakterystyka wybranych połączeń wyrazowych	167
1. Związki wyrazowe, które weszły do tekstu w niezmiennym kształcie	170
2. Związki wyrazowe zmodyfikowane	175

3. Związki wyrazowe imitujące biblijny wzorec frazeologiczny	184
Związki wyrazowe o charakterze tautologicznym	184
Dwuwyrazowe połączenia analityczne typu <i>mieć nadzieję</i> , zastępujące związki wyrazowe o charakterze syntetycznym	189
Dwuwyrazowe połączenia typu <i>rzecz + przymiotnik</i>	194
Konstrukcje nominalne z użyciem rzeczownika abstrakcyjnego i konkretnego (<i>concretum pro abstracto</i>) typu <i>droga żywota</i> oraz konstrukcje z udziałem dwóch rzeczowników abstrakcyjnych typu <i>chwała wielmożności</i>	195
4. Związki wyrazowe o niebiblijnej genezie	198
Połączenia wyrazowe znane szesnastowiecznej polszczyźnie	198
Połączenia wyrazowe będące indywidualizmami Reja	199
III. Składniowe wykładniki konwencji stylistycznej	203
1. Szyk przydawki względem rzeczownika	204
Szyk zaimkowej przydawki dzierżawczej	204
Szyk przydawki przymiotnikowej	208
2. Szyk orzeczenia	217
3. Orzecznik rzeczownikowy w mianowniku	223
4. Obecność biernych konstrukcji czasownikowych	224
5. Frekwencja konstrukcji imiesłowowych	227
6. Obecność konstrukcji z imiesłowem opisowym (<i>participium graphicum</i>)	230
7. Struktury pleonastyczne z imiesłowem współczesnym i czasownikiem nazywającym mówienie	231
8. Parataksa — hipotaksa. Sposoby łączenia zdań	233
Część II	
Poetyckie wartości Rejowego <i>Psałterza</i>	247
I. Środki służące rytmiczacji psalterzowej prozy	253
1. Aliteracja	254
Aliteracja inicjalna	255
Aliteracja polegająca na powtarzalności głosek w różnych pozycjach sąsiadujących wyrazów	264
Aliteracja końcowa	265
Harmonia głoskowa	269
2. Figury słowno-dźwiękowe	272

Figura etymologiczna	272
Poliptoton	277
3. Paralelizm składniowy	278
II. Epitet i porównanie jako narzędzia instrumentacji semantycznej <i>Psałterza</i>	297
1. Epitet	297
2. Porównanie	326
Zakończenie	357
Aneks	361
Indeks wyrazów autosemantycznych <i>Psałterza Dawidowego</i>	363
1. Rzeczowniki	363
2. Czasowniki	386
3. Przymiotniki	422
4. Przysłówki	430
Bibliografia	435
Summary	453
Od redakcji	457

Bo nigdy nic smaczniejszego nie jest w uściech moich,
jedno gdy słowy swemi rozważam ustawy zakonu Twego
(M. Rej, *Psalterz Dawidow*, Psalm 119)

Wstęp

Maria Karpluk podczas konferencji zorganizowanej w Łodzi w roku 2004 z okazji pięćsetnej rocznicy urodzin Mikołaja Reja, podsumowując stan badań nad językiem twórcy, zwróciła uwagę na wyraźne dysproporcje w opracowaniu spuścizny literackiej pisarza doby odrodzenia przez historyków literatury i lingwistów¹. I choć o Reju pisano wiele, to jednak prac *sensu stricto* językowych i stylistycznych jest wciąż niewiele. Także Tadeusz Witczak domagał się przed laty uzupełnienia badań w zakresie języka Reja, widząc w nich przydatność również dla historyków literatury: „Doprowadzenia do końca podjętych już badań żądają problemy języka, a następnie stylu wszystkich dzieł Rejowych. Są to problemy tak kapitalne, że również historykowi literatury wydają się nie służebne, lecz pierwszoplanowe, między innymi dlatego, iż odsłaniają tajemnice sztuki pisarskiej Reja, są zdolne rozstrzygnąć spory o autorstwo i wskazywać wyróżniki zjawiska zwanego umownie »szkołą« jego imienia”². Jednak twórczość Reja po dziś dzień nie doczekała się wyczerpującej i wielostronnej monografii językowej. Zdaniem Jana Okonia „Rej należy do autorów najmniej czytanych i znanych, i to na poziomie nie tylko szkolnym, ale i akademickim”³. Badacz podkreśla widoczny spadek zainteresowania Rejem także wśród badaczy⁴. W podobnym duchu wypowiadał się Jacek Sokolski, podkreślając, że „dla dzisiejszego czytelnika twórczość Reja stała się zbiorem filologicznych rebusów, trudnych do rozwiązania, wymagających bowiem nie tylko specjalnych kwalifikacji językowych, ale też, ze względu na swoje nasycenie odniesieniami do realiów życia codziennego, kompetencji

¹ Zob. M. Karpluk, *Stan badań nad językiem Mikołaja Reja — osiągnięcia i postulaty*, [w:] *Mikołaj Rej — w pięćsetlecie urodzin*, cz. I: *Humanizm, reformacja, retoryka i język*, red. J. Okoń, Łódź 2005, s. 269–288.

² T. Witczak, *Studia nad twórczością Mikołaja Reja*, Warszawa 1975, s. 9.

³ J. Okoń, *Słowo wstępne*, [w:] *Mikołaj Rej — w pięćsetlecie urodzin...*, s. 7.

⁴ Zob. *ibidem*, s. 7.

niejako archeologicznych⁵ i dodawał, że nawet specjaliści nie bardzo się kwapią, by podjąć trud obcowania z twórczością pisarza „w przekonaniu, że wysiłek ten nie zostanie raczej nagrodzony żadnymi istotnymi pożytkami natury estetycznej lub poznawczej”⁶. Jednak zdaniem badacza „uważnie czytana twórczość nagłowickiego poety odsłania całą swoją nieprzeciętną, a przez czytelników często nawet nieprzeczuwaną, wartość artystyczną i intelektualną”⁷. Także Jakub Lichański podkreślał, że Mikołaj Rej „jest bezwzględnie pisarzem ważnym i, z retorycznego oraz językowego punktów widzenia, godnym badań, bowiem — nasza wiedza o nim nie jest wciąż zbyt pewna. Mimo licznych studiów szczegółowych (...) daleko nam jeszcze do syntezy. (...) Wciąż cierpimy na brak dalszych prac analitycznych, szczególnie w zakresie sztuki prozy Mikołaja Reja”⁸. Dysponujemy szeregiem prac szczegółowych, które jednak dalekie są od pełnej charakterystyki prozatorskiej spuścizny Reja. Okazuje się bowiem, że ocena dorobku pisarza nie jest ani jednoznaczna, ani łatwa, co sprawia, że jego twórczość po dziś dzień nie doczekała się wyczerpującej i wielostronnej monografii językowej. Badacze najczęściej formułowali ogólne sądy, że „pisarz ten odznacza się swoistym stylem”⁹, który jest łatwo rozpoznawalny. Wydaje się jednak, że takie ogólne twierdzenie jest nieco krzywdzące dla twórcy, gdyż niemo zakłada, że nie różnicował on języka wypowiedzi ze względu na temat czy gatunek utworu¹⁰. Niejednomyślne są też sądy badaczy na temat twórczości Reja. Z jednej strony wydobywa się niedostatki jego warsztatu pisarskiego¹¹ i formułuje opinie, że Rej „za

⁵ J. Sokolski, *Od redakcji*, [w:] *Mikołaj Rej w pięćsetlecie urodzin. Studia literaturoznawcze*, red. J. Sokolski, M. Cieński, A. Kochan, Wrocław 2007, s. 7.

⁶ *Ibidem*, s. 7.

⁷ *Ibidem*, s. 7.

⁸ J. Lichański, *Proza Mikołaja Reja — aspekty retoryczne. Problemy składni, stylistyki, argumentacji. Prolegomena do dalszych badań*, [w:] *Mikołaj Rej — w pięćsetlecie urodzin...*, s. 230.

⁹ M. Korolko, *Uwagi o retoryce i rytmie w prozie Mikołaja Reja*, [w:] *Mikołaj Rej w czterechsetlecie śmierci*, red. T. Bienkowski, J. Pelc, K. Pisarkowa, Wrocław 1971, s. 111.

¹⁰ Zwracała na to uwagę m.in. A. Kochan (zob. A. Kochan, *Problemy prozy Rejowej. Kilka uwag o stylu*, [w:] *„Wszystko tu najdzie, co wy macie w głowie”. Świat prozy staropolskiej*, red. E. Lasocińska, A. Czechowicz, „Studia Staropolskie. Series Nova”, t. XVIII, Warszawa 2008, s. 26.

¹¹ I tak na przykład A. Wilkoń dostrzega w tekstach Reja „językowe sygnały nieporadności, zatykanie wiersza wąską słowną, nadużywanie niefunkcjonalnych powtórzeń, wyrażeń redundantnych, pustych partykuł, modulantów, składników nawiązujących” (zob. A. Wilkoń, *O języku Mikołaja Reja*, [w:] *Mikołaj Rej — w pięćsetlecie urodzin...*, s. 289).

wybitnego prozaika raczej nie uchodził¹², bowiem „osobliwa jego proza nie znalazła naśladowców¹³, z drugiej zaś — dostrzega się w tej twórczości walory artystyczne¹⁴. O „pięknym przekładzie prozą Psałterza” wspomina m.in. Julian Krzyżanowski¹⁵, artyzm zauważa Maria Kossowska¹⁶. Stanisław Dubisz podkreśla, że niewątpliwie pisarz „czierpie ze środków poetyki średniowiecznej, ale ją modernizuje i przetwarza w duchu renesansowym” i że „nie różnicuje on tworzywa językowego w zależności od przynależności jego poszczególnych składników do stylu wysokiego i niskiego (nie dostrzega tych różnic), ale jego talent i umiejętności poetyckie pozwalają mu nadać temu tworzywu formę artystyczną¹⁷. Przyczyn tych skrajnie różnych sądów trzeba upatrywać w niewystarczającym ciągle stanie badań. Zdaniem Witczaka „zawikłanie i zawichrzenie”, jakie przetrwało w poglądach na spuściznę Reja, „sprawia, że wytężonej analizie z reguły towarzyszy krytyka i polemika¹⁸. Mirosława Hanusiewicz z kolei stwierdza, że choć stan badań nad twórczością Reja jest naprawdę znaczący, to „wciąż pozostawia więcej pytań niż odpowiedzi, gdyż w odpowiedzi na pytania, które stawia dzieło, formułujemy głównie hipotezy¹⁹. Badaczka zauważa także, że „Rej zawsze wymyka się i zawsze triumfuje nad zdezorientowanym czytelnikiem. (...) Jego kultura literacka, wciąż nieodgadniona, jest kluczem zrozumienia kultury literackiej w szesnasto-

¹² S. Zabłocki, *Spory o retorykę a twórczość Mikołaja Reja*, „Prace Literackie” 1970, t. XI–XII, s. 119–120.

¹³ *Ibidem*, s. 120.

¹⁴ Zob. A. Brückner, *Mikołaj Rej. Studium krytyczne*, Kraków 1905, s. 4.

¹⁵ Zob. J. Krzyżanowski, *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, red. J. Krzyżanowski, Cz. Hernas, t. II, Warszawa 1985, s. 278.

¹⁶ M. Kossowska nazywa Reja „artystą wysokiej klasy” (zob. M. Kossowska, *Biblia w języku polskim*, t. 1, Poznań 1968, s. 147). Badaczka zauważa, że „przekład Psałterza pozwala i Rejowi stanąć na wzgórzu »pięknej Kaliope« na równi z Janem z Czarnolasu. I chociaż przekłady-parafrazy tej samej księgi u obu pisarzy wyglądają zupełnie różnie, obie są wyrzeźbione w tym samym szlachetnym kruszcu przez natchnionych poetów. Jeden z nich najpiękniejszy snop swego poetyckiego żniwa związał w zaraniu swojej pracy pisarskiej, drugi w dedykacji biskupowi Myszkowskiemu nazwał swój przekład Psałterza »pierwszym snopem« swego żniwa w czasie, kiedy miał już za sobą prawie całą twórczość poetycką, a kiedy dopiero przekład Psałterza uznał za trud poetycki godny »pięknej Kaliope«” (*ibidem*, s. 147).

¹⁷ S. Dubisz, *Mikołaj Rej — fundament polszczyzny pisanej, parenetyk i moralista*, „Przeгляд Humanistyczny” 2006, t. 50, s. 205.

¹⁸ T. Witczak, *op. cit.*, s. 10.

¹⁹ M. Hanusiewicz, *Mikołaja Reja lektura Psalmów*, [w:] *Mikołaj Rej w pięćsetlecie urodzin. Studia literaturoznawcze...*, s. 93.

wiecznej Polsce”²⁰. Witczak podobny sąd wypowiada w odniesieniu do *Psalterza Reja*: „Dzieje identyfikacji, badań i oceny Rejowego tłumaczenia *Psalterza Dawidowego* przedstawiają do dziś splot pewników i niedopowiedzeń, domniemań i wątpliwości nawet w sprawach, które uchodzą za bezspornie rozstrzygnięte”²¹.

W świetle powyższych uwag wybór *Psalterza Dawidowego* na przedmiot badań wydaje się jak najbardziej zasadny, gdyż spośród prac o charakterze lingwistycznym brakuje opracowań poświęconych temu prozatorskiemu dziełu, co sprawia, że o jego języku i stylu wciąż wiemy zbyt mało. Niniejsza rozprawa — poświęcona aspektom stylistycznojęzycznym *Psalterza Dawidowego* — ma wypełnić tę lukę i przyczynić się do głębszego poznania prozy szesnastowiecznego twórcy. Jest ona efektem „wysłuchania się” w sformułowany przez Marię Karpluk postulat: „Badacza zainteresowanego językiem Reja nie powinna zniechęcać gęstwina problemów, lecz fascynować liczba niewydeptyanych ścieżek”²². Niniejsza praca jest próbą pójścia jedną z tych niewydeptyanych, a może lepiej — rzadko uczęszczanych ścieżek.

1. *Psalterz Dawidow w świetle dotychczasowych badań*

Prozaiczna parafraza Księgi Psalmów, nosząca tytuł *Psalterz Dawidow*, który snadź jest prawy fundament wszytkiego pisma krześcijańskiego, teraz nowo prawie na polski język przełożon, acz nie jednakowością słow, co być nie może, ale iż wždy położenie rzeczy w każdym wierszu według łacińskiego języka się zamyka..., której autorstwo przypisuje się Mikołajowi Rejowi, przez długie wieki przeleżała w zapomnieniu historii. Jak zauważa Janusz Maciuszko²³, wpływ na ten stan rzeczy mogły mieć dwie staropolskie wypowiedzi. Pierwsza, pochodząca od Trzecieckiego podaje, że Rej dał „*Psalterz Dawidow i z modlitwami*, który też barzo radzi ludzie czy-

²⁰ *Ibidem*, s. 93.

²¹ T. Witczak, *op. cit.*, s. 53.

²² M. Karpluk, *op. cit.*, s. 282.

²³ Zob. J. Maciuszko, *Mikołaj Rej. Zapomniany teolog ewangelicki z XVI w.*, Warszawa 2002, s. 157.

tali i śpiewali”²⁴. W drugiej Jan Turnowski nazywa Reja poprzednikiem czarnoleskiego poety: „Rej zaczął Sauromatom wykrzykać psalm Boski, / Który w tak foremny rym ujął Kochanowski, / Że go jeszcze do tych dob nikt w tym nie celuje”²⁵. Połączenie tych dwóch informacji zaowocowało przekonaniem, że Rejowy *Psalterz* spisany został wierszem²⁶, tym bardziej, że znane były dwa luźne psalmy pisarza: wierszowany Psalm 85 *Inclina Domine aurem tuam*²⁷ oraz spisany rymowaną i zrytmizowaną prozą Psalm 113 *In exitu Israel de Egypto*²⁸. Rejowi także przypisywano stroficzny przekład Psalmu 116 (117) *Alleluja*²⁹. Istnienie tych tekstów mogło sugerować, że podobnie wyglądała pozostała część Rejowego przekładu, zwłaszcza że reszta twórczości pisarskiej Reja w tym okresie również była wierszowana. Ponadto w drukarni Macieja Szarffenberga wydano przed 1547 rokiem osobno siedem psalmów pokutnych³⁰ (6, 32, 38, 51, 102, 130, 143), potocznie zwanych „septempsalмами”, umieszczając nazwisko Reja jako tłumacza w spisie obok tytułu *Septem psalmi Rej*³¹. Według Tadeusza Witczaka związek siedmiu psalmów pokutnych z całością Rejowego przekładu nie jest oczywisty, gdyż mogły one stanowić nie fragment większej całości, lecz samodzielny cykl, co było dość częstą praktyką³². Uwaga polskich badaczy koncentrowała się przede wszystkim na poszukiwaniu kompletnego wierszowanego przekładu *Psalterza* Rejowego autorstwa. Feliks Jezierski, pisząc o psalmach Reja, wspomina tylko o zachowanych dwóch utworach pisanych wierszem, zaznaczając, że cały *Psalterz* musiał niedawno zagiąć. O prozatorskim tłumaczeniu nie wzmiankuje wcale,

²⁴ Cyt. za: *ibidem*, s. 157.

²⁵ Cytat zamieszczony został przy *Psalmach Dawidowych...* M. Rybińskiego z 1617 roku; cyt. za: (Mikołaj Rej z Nagłowic), *Psalterz Dawidów*, wyd. S. Ptaszycki, Petersburg 1901, s. V.

²⁶ Efraim Oloff — oświeceniowy badacz — podaje w *Beiträge zur polonischen Liedergeschichte* (Gdańsk 1744), że taki rymowany psalterz wyszedł w drukarni Wirzbięty w 1554 lub 1555 roku (zob. A. Kochan, *Wstęp* [do:] M. Rej, *Wybór pism*, oprac. A. Kochan, BN, seria I, nr 308, Wrocław 2006, s. LXXVI).

²⁷ Dziś znane są dwie edycje tego psalmu, obie niedatowane, pochodzące najprawdopodobniej z około 1556–1558 roku (zob. T. Witczak, *op. cit.*, s. 67).

²⁸ Zob. *ibidem*, s. 67.

²⁹ Zob. *ibidem*, s. 67.

³⁰ Psalmy te były rejestrowane w inwentarzach księgarskich i nie dochowały się do naszych czasów.

³¹ Zob. T. Witczak, *op. cit.*, s. 68.

³² Zob. *ibidem*, s. 68.

gdyż zapewne o nim nie słyszał³³. W 1881 roku do Akademii Umiejętności w Krakowie wpłynął list, w którym tajemniczy nadawca informował o istnieniu druku wierszowanej parafrazy psalterzowej, sygnowanej imieniem Mikołaja Reja. Unikatowy egzemplarz formatu *folio*, bez daty i adresu wydawniczego miał — według opisu jego posiadacza — obejmować teksty pisane wierszem i prozą oraz być mocno zdefektowany, gdyż zawierał jedynie psalmy: 3, 4, 8, 9, 10, 11, 19, 21, 22, 28, 40, 113, 114 i modlitwy. W celu uwiarygodnienia informacji nadawca listu dołączył próbkę tekstu w postaci odpisu Psalmu 4. Ostatecznie jednak unikatowego egzemplarza nie udało się odnaleźć³⁴, choć przypuszczano, że mógł on nielegalnie pochodzić z księgozbioru klasztoru klarysek w Starym Sączu³⁵. Zachowało się także świadectwo znakomitego bibliotekarza — Władysława Wisłockiego, który we wrześniu 1884 roku informował, że *Psalterz Reja*, pisany wierszem i prozą „podchwycili już w swoje ręce drugorzędni antykwarze lwowscy”³⁶. Zagadka sądecka podzieliła badaczy — część z nich, jak Roman Zawiliński, Karol Estreicher czy Roman Pilat, była przekonana o istnieniu wierszowanej parafrazy *Psalterza*, którą uznawali za zaginioną; inni, jak choćby Aleksander Brückner, Jan Łoś, później także Maria Kossowska, stwierdzali zrzeczną mistyfikację³⁷.

Poszukiwanie hipotetycznej wierszowanej parafrazy psalmów Rejowego autorstwa sprawiło, że w cieniu zainteresowań badaczy pozostawał przekład Księgi Psalmów dokonany prozą. Tymczasem kilkakrotnie opisywano egzemplarze anonimowego *Psalterza*, z których żaden nie wymienił także daty ani miejsca ich wydania, co sprawiło, że mało kto się nimi interesował. Pierwszymi badaczami, którzy połączyli anonimowe druki z osobą Reja, byli Ludwik Sobolewski i Adam Bełcikowski. Stanisław Pta-

³³ Zob. F. Jezierski, *Psalmy i ważniejsze ich przekłady polskie*, „Biblioteka Warszawska” 1973, t. III, s. 172–215.

³⁴ Jerzy Ziomek, choć utożsamia przekład Reja z prozaicznym tekstem, nie neguje odmiennej możliwości i stwierdza: „Ponadto Rej podejmuje interesującą próbę wierszowanej parafrazy psalmów. Nie wiemy, jak daleko sięgały zamierzenia Reja — zachowały się bowiem tylko dwa psalmy, każdy drukowany osobno [...]” (J. Ziomek, *Wstęp*, [do:] J. Kochanowski, *Psalterz Dawidów*, BN, seria I, nr 174, Wrocław 1960, s. XLI).

³⁵ Zob. T. Witczak, *op. cit.*, s. 72.

³⁶ Cyt. za: *ibidem*, s. 77 (przytoczony fragment pochodzi z *Przewodnika Bibliograficznego* z 1884 roku, nr 9, s. 187).

³⁷ Obszernie relacjonuje ten wątek Tadeusz Witczak (zob. *ibidem*, s. 72–82; zob. też R. Zawiliński, *Kilka słów o roku urodzenia i o Psalterzu Mikołaja Reja z Nagłowic*, „Biblioteka Warszawska” 1884, t. III, s. 35–39).

szycki, publikując w roku 1901 *Psalterz Dawidow*, zaznaczył autorstwo Reja jako hipotetyczne przez umieszczenie nazwiska pisarza w nawiasie. Decyzję Ptaszyckiego poparł Aleksander Brückner, stwierdzając: „język psalterza jest Rejowy, więc i psalterz musi być dziełem Reja”³⁸. To głównie dzięki argumentom wybitnego badacza literatury przyjmuje się dziś na ogół bez zastrzeżeń autorstwo Reja³⁹. Także Tadeusz Witczak zdecydowanie skłania się ku tezie o Reju jako autorze parafrazy, choć podkreśla, że „obraz badań zmusza do stwierdzenia, że po dziś dzień nie przeprowadzono ostatecznego dowodu autorstwa Mikołaja Reja”⁴⁰ i jednocześnie wątpi, by taki dowód kiedykolwiek udało się przeprowadzić. Zadanie udowodnienia autorstwa Reja w pracy nad tłumaczeniem *Psalterza* Witczak powierza językoznawcom⁴¹. Badacze nie wykluczają, że dzieło mogło mieć jakiegoś współautora, lepiej wykształconego, znającego nie tylko łacinę, ale również grekę i hebrajszczyznę, który wspierał Reja w pracy przekładowej⁴². Jako współpracownika najczęściej wymienia się Andrzeja Trzecińskiego (starszego), zmarłego w 1547 roku. Maciuszko nie odrzuca także udziału bliżej nieznanego niemieckiego pomocnika, za czym — zdaniem badacza — miałyby przemawiać ortografia nazwy *šin* w Psalmie 119 (u Reja *schin*)⁴³. Jak zauważa jednak M. Hanusiewicz, w ortografii należy widzieć przede wszystkim decyzje drukarza⁴⁴. Zdaniem Rafała Leszczyńskiego tajemniczym konsultantem pisarza w pracy nad tłumaczeniem *Psalterza* mógł być spowiednik królowej Bony i znakomity hebraista — Franciszek Lismanin, który znał się z Rejem, a z czasem stał się zwolennikiem wyznania reformowanego⁴⁵. Leszczyński przypuszcza, że Rej mógł mieć jeszcze innego doradcę w kwestiach teologicznych, którego opinie wykorzystywał w pracy translacyjnej⁴⁶.

³⁸ A. Brückner, *Psalterze polskie do połowy XVI wieku*, Kraków 1902, s. 75.

³⁹ Zob. M. Cybulski, *O dwóch XVI-wiecznych polskich przekładach Psalterza. Psalterz Dawidow Mikołaja Reja i Psalterz Dawida Jakuba Lubelczyka*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” 1999, t. XLIV, s. 14.

⁴⁰ T. Witczak, *op. cit.*, s. 86.

⁴¹ Zob. *ibidem*, s. 120.

⁴² Zob. A. Brückner, *Mikołaj Rej...*, s. 55; M. Kossowska, *op. cit.*, s. 137; T. Witczak, *op. cit.*, s. 105.

⁴³ Zob. J. Maciuszko, *op. cit.*, s. 171–172.

⁴⁴ Zob. M. Hanusiewicz, *op. cit.*, s. 90.

⁴⁵ Zob. R. Leszczyński, *Psalterz prozą Mikołaja Reja*, „Jednota” 2005, nr 1–2, s. 14.

⁴⁶ Zob. *ibidem*, s. 14.

Znane są dwie edycje *Psalterza Dawidowego*, reprezentowane dzisiaj przez pięć egzemplarzy⁴⁷. Zachowały się trzy egzemplarze wydania A, pochodzące z oficyny Macieja Szarffenberga i drukowane albo około roku 1541–1542⁴⁸, albo w roku 1544 lub 1545, najdalej w 1546⁴⁹. Są nimi: jedyny z zachowaną kartą tytułową egzemplarz puławski *vel* Czartoryskich⁵⁰, egzemplarz kórnicki II przechowywany obecnie w zbiorach Biblioteki Kórnickiej PAN⁵¹ oraz egzemplarz biblioteki klasztoru SS. Klarysek w Starym Sączu⁵². Edycję B, przypisywaną drukarni Wietora lub Szarffenberga i datowaną na okres przed rokiem 1550⁵³, reprezentują dwa zachowane druki: egzemplarz warszawski Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego⁵⁴ oraz egzemplarz Jana Poplińskiego (dziś Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk)⁵⁵. T. Witczak podkreśla, że istniał jeszcze jeden druk — tzw. kórnicki I, pochodzący z tego samego nakładu, co egzemplarz warszawski⁵⁶. Wszystkie zachowane druki są zdefektowane, tylko w jednym z nich (egzemplarzu puławski) zachowała się karta tytułowa bez nazwiska autora, z umieszczoną za to dedykacją dzieła królowi Zygmuntowi Staremu. A. Brückner, a za nim i inni badacze, przypuszczają, że w zamian za ofiarowanie tłumaczenia królowi otrzymał Rej w roku 1546 dobra ziemskie Te-

⁴⁷ Zob. T. Witczak, *op. cit.*, s. 55–56.

⁴⁸ Zob. *ibidem*, s. 118; *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M. Mayenowa, t. I, Wrocław 1966, s. LXXXVII (odtąd w odniesieniu do *Słownika polszczyzny XVI wieku* będę się posługiwać skrótem SPXVI).

⁴⁹ Zob. A. Brückner, *Mikołaj Rej...*, s. 47; I. Rostkowska, *Bibliografia dzieł Mikołaja Reja. Okres staropolski*, Wrocław 1970, s. 21.

⁵⁰ Egzemplarz opisywali: J. Lelewel, *Bibliograficznych ksiąg dwoje*, t. I, Wilno 1823, s. 113–114; A. Jocher, *Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce*, t. II, Wilno 1842, s. 22, 142–146 oraz S. Ptaszycki, *Wstęp* [do:] (Mikołaj Rej z Nagłowic), *Psalterz Dawidów...*, s. VII–VIII.

⁵¹ Egzemplarz opisywali: T. Działyński, *Zabytek dawnej mowy polskiej*, Poznań 1857, s. 65; K. Piekarski, *Katalog Biblioteki Kórnickiej*, Kórnik 1929, poz. 1179 oraz redaktorzy *Słownika polszczyzny XVI wieku*, t. I, s. LXXXVII.

⁵² Egzemplarz opisała I. Rostkowska, *op. cit.*, s. 22.

⁵³ Zob. *ibidem*, s. 22.

⁵⁴ Egzemplarz został opisany przez: J. Lelewela, L. Sobolewskiego, A. Jochera, A. Bełcikowskiego (zob. A. Bełcikowski, *Ze studiów nad literaturą polską*, Warszawa 1886, s. 18) oraz S. Ptaszyckiego. Zachowany egzemplarz obejmuje tekst od zakończenia Psalmu 7 do połowy Psalmu 148 (zob. T. Witczak, *op. cit.*, s. 56).

⁵⁵ Egzemplarz opisał W. Maciejowski, *Piśmiennictwo polskie*, t. III, Warszawa 1852, s. 19–21. A. Brückner utożsamiał ten egzemplarz z zagubionym egzemplarzem kórnickim (zob. T. Witczak, *op. cit.*, s. 56–57).

⁵⁶ Zob. T. Witczak, *op. cit.*, s. 57. Egzemplarz opisał T. Działyński, *op. cit.*, s. 64–66.

merowce w ziemi halickiej, co może być argumentem w dyskusji nad chronologią pierwszego wydania. Wszystko też wskazuje na to, że obie edycje dzieli niewielki odstęp czasu. Jak jednak zauważa M. Hanusiewicz, debata chronologiczna nie jest jeszcze zamknięta⁵⁷. W podobnym duchu wypowiada się także Maciuszko, stwierdzając, iż „datacje poruszają się w kręgu hipotez”⁵⁸, a jedyną pewną przesłankę stanowi dedykacja dzieła Zygmuntovi Staremu. Data powstania tłumaczenia ma również związek z treściami wyznaniowymi tekstu, gdyż im głębiej utwór przesunie się w pierwszą połowę XVI wieku, tym łatwiej można obronić jego katolickość.

Psalterz Dawidow liczył pierwotnie około 450 stron druku, jednak dokładnej objętości nie można ustalić ze względu na niekompletność każdego z zachowanych egzemplarzy. Po karcie tytułowej, na której nie podano ani autora, ani miejsca i roku wydania, umieszczony jest list dedykacyjny, adresowany do króla Zygmunta I Starego, rozpoczynający się od salutacji: *Najjaśniejszemu Książęciu a Panu, Panu Zygmuntovi z Bożego miłosierdzia Krolowi Polskiemu (...), Panu a dziedzicowi, niektory poddany Jego K. M. wieczną a powolną służbę swą wskazuje*. Po liście znajduje się wiersz skierowany do czytelnika: *Ku temu, co by miał czyść ty książki*, traktujący przede wszystkim o zaletach i korzyściach płynących z czytania Księgi Psalmów. Rejowy *Psalterz* ma „charakterystyczne i wyraźnie nawiązujące do tradycji średniowiecznej cechy strukturalne”⁵⁹. Każdy psalm rozpoczyna się łacińskim incipitem pochodzącym z Wulgaty⁶⁰ i numerem, po którym podany jest argument wraz z trawestacją tekstu biblijnego. W dziele zastosowano hebrajską numerację psalmów i zrezygnowano z numerowania poszczególnych wersów. Ich początek wyodrębniany jest graficznie przez wysunięcie inicjalnych liter. Obok pierwszego wiersza jako marginalium umieszczono komentarz podający w skrócie treść psalmu. Po każdym psalmie następuje doksologia i prozaiczna modlitwa oraz — do Psalmu 35 — wskazanie na inne modlitwy, które powinny towarzyszyć tekstowi, co przypomina układ brewiarzowy. Układ dzieła scharakteryzowano już na karcie tytułowej: „Przytem też argument, to jest wyrozu-

⁵⁷ Zob. M. Hanusiewicz, *op. cit.*, s. 87.

⁵⁸ J. Maciuszko, *op. cit.*, s. 161.

⁵⁹ M. Hanusiewicz, *op. cit.*, s. 87.

⁶⁰ Zwyczaj poprzedzania psalmów nagłówkami z Wulgaty wynikał zapewne z chęci przywołania tekstu ogólnie znanego, który umożliwiłby czytelnikom prawidłowe rozpoznanie utworu.

mienie rzeczy, o czym prorok mówił, jest przed każdym psalmem krotce napisan. Przytem też za każdym psalmem jest napisana modlitwa krotkimi słowy według podobieństwa onegoż psalmu”. Na końcu *Psalterza* znajduje się *Rejestr tych ksiąg*, w którym raz jeszcze przedstawiono treść każdego z psalmów. Przekład prawdopodobnie pełnił funkcję podręcznego modlitewnika, na co — zdaniem Marii Kossowskiej — może wskazywać mały format książki, duży i wyrazisty druk oraz dydaktyczny charakter dołączonych do psalmów komentarzy i niektórych modlitw⁶¹.

Najwyraźniejsze związki *Psalterza* Reja ze średniowieczną tradycją ujawniają się w argumentach i modlitwach. Argumenty pojawiały się już w naszych staropolskich przekładach Księgi Psalmów — odnajdujemy je w *Psalterzu puławskim*, w *Psalterzu krakowskim*, ma je również *Żołtarz* Walentego Wróbla. Zazwyczaj stanowiły one wykład historyczny, odnoszący się do dziejów Izraela, albo wydobywały sens moralny, a zwłaszcza chrystologiczny. Rej kontynuuje tę egzegetyczną tradycję, na zależność Rejowych argumentów od komentarzy Wróbla zwracali uwagę Brückner⁶² oraz Kossowska⁶³. Badacze podkreślali jednak, że komentarze Reja nie są wynikiem systematycznej pracy⁶⁴ i nie wykazują „teologicznej spójności”⁶⁵. Według Maciuszki uwagi tłumacza są wierne „klimatowi objaśniania w XVI wieku”⁶⁶ i, pisane w duchu chrystologicznym, posiadają wyraźny „walor uniwersalnej pozaczasowości”⁶⁷. Rej zazwyczaj ignorował kontekst historyczny, wyjątek czynił jedynie przy królu Dawidzie, zamieszczając elementy jego biografii. W komentarzach i modlitwach można odnaleźć nawiązania do obrzędowości katolickiej oraz elementy kultu maryjnego, co skłoniło Brücknera do wysnucia przypuszczenia, że *Psalterz* był jeszcze dziełem katolika. Pogląd ten podzielali inni badacze, w tym: Stanisław Windakiewicz⁶⁸ oraz Maria Kossowska, która pisała o „zdecydowanym i bezkompromisowym katolicyzmie Reja w okresie

⁶¹ M. Kossowska, *op. cit.*, s. 122–123.

⁶² Zob. A. Brückner, *Mikołaj Rej...*, s. 51–54.

⁶³ Zob. M. Kossowska, *op. cit.*, s. 127.

⁶⁴ Zob. M. Cybulski, *op. cit.*, s. 16.

⁶⁵ J. Maciuzko, *op. cit.*, s. 177. Badacz dokonał szczegółowej analizy Rejowych argumentów w *Psalterzu* pod kątem treści i stylistyki (zob. *ibidem*, s. 175–190).

⁶⁶ *Ibidem*, s. 178.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 178.

⁶⁸ Zob. S. Windakiewicz, *Poezja ziemiańska*, Kraków 1938, s. 44.

pracy nad przekładem *Psalterza*⁶⁹. Badaczka uzasadniała swoją opinię m.in.: podziałem psalmów według ferii i godzin kanonicznych, katoliczką — jej zdaniem — wykładnią dogmatów, obecnością kultu maryjnego i świętych oraz antykacerskimi aluzjami i komentarzami⁷⁰. Innego zdania był Maciuszko, który odnalazł w *Psalterzu* wyraźne treści teologiczne o charakterze protestanckim i wyraził przypuszczenie, że „zwrot [Reja] ku ewangelicyzmowi nastąpił właśnie w czasie pracy nad *Psalterzem*”⁷¹. Po szczegółowej analizie argumentów i modlitw badacz doszedł do wniosku, że: „cechy wyznaniowe *Psalterza Dawidów* trudno jest (...) ocenić jednoznacznie. Nie jest on ani jednoznacznie katolicki, ani jednoznacznie ewangelicki”⁷², choć — jak zaznacza — „bliżej jest autorowi do protestantyzmu niż obrony katolicyzmu”⁷³. Tak więc *Psalterz Dawidow* jawi się jako dzieło teologicznie niejednorodne i niejednoznaczne albo — jak to widzi M. Hanusiewicz — po prostu „przezroczyście”⁷⁴ pod względem konfesyjnym. Niewątpliwie kryje ono w sobie wiele tajemnic i zagadek, przez co w jeszcze większym stopniu zachęca do podejmowania badań.

Już pobieżna lektura Rejowego tłumaczenia Księgi Psalmów uświadamia, że przekład ten zdecydowanie różni się od translacji średniowiecznych, które opierały się na werbalnej metodzie przekładu. Rej nie zachowuje podziału psalmów na wersety. Ich miejsce zajmują kilkuwierszowe akapity, nie zawsze odpowiadające wersetom biblijnym. Niejednokrotnie Rej kumuluje kilka wersetów oryginału w jednym akapicie⁷⁵. Zdarza się, że akapity obejmują tylko część wersetu lub wersetów oryginału lub są kombinacją następujących po sobie wierszy oryginału. W rezultacie pewne wersety lub ich fragmenty znajdują się praktycznie poza jego tekstem albo są tylko aluzyjnie wspomniane, inne zaś zostały nadmiernie rozbudowane⁷⁶. Trudno więc nazwać dzieło Reja pracą translatorską w rozumieniu współczesnej biblistyki. Tłumaczenie Reja zwraca uwagę przede wszystkim znacznym rozbudowaniem, powiększeniem treści. Ulubionym

⁶⁹ M. Kossowska, *op. cit.*, s. 141.

⁷⁰ Zob. *ibidem*, s. 141.

⁷¹ J. Maciuszko, *op. cit.*, s. 227.

⁷² *Ibidem*, s. 223.

⁷³ *Ibidem*, s. 223.

⁷⁴ M. Hanusiewicz, *op. cit.*, s. 88.

⁷⁵ Zob. J. Maciuszko, *op. cit.*, s. 163.

⁷⁶ Zob. *ibidem*, s. 163–164.

zabiegiem twórcy jest amplifikacja, polegająca na poszerzaniu zawartości wersetów biblijnych i włączaniu w nie struktur nieobecnych w tekście źródłowym, których zadaniem było dopowiadanie, uzupełnianie i interpretowanie treści wyrażonych w oryginale. Ten popularny w dobie renesansu zabieg miał ułatwić rozumienie poezji psalmicznej, często trudnej w odbiorze, kształtowanej przy pomocy odmiennych struktur poetyckich i wersyfikacyjnych. Jak stwierdza M. Kossowska, „*Psalterz* przełożył Rej piękną prozą, w której oddał wiernie wypowiedzi psalmisty, chociaż je po swoim rozszerzył. Niejednokrotnie poprzez słowa swego przekładu wypowiedzi tłumacz samego siebie. (...) W swoim przekładzie *Psalterza* Rej zamknął i utrwalił na swój sposób pewne fragmenty polskiej wieśniaczej rzeczywistości”⁷⁷. Dzieło Reja jest zatem swobodną parafrazą albo — jak to ujmuje Maciuszko — „metaparafrazą”⁷⁸. Według Ewy Ostrowskiej jest ono „świątynią zapowiedzią głębokich przemian dokonujących się w 2. połowie XVI wieku w obrębie przekładu psalterzowego, dokumentem humanistycznej swobody i językowej odrębności”⁷⁹.

Psalterz Reja jest tłumaczeniem swobodnym na poziomie większych jednostek tekstu, przede wszystkim wersetów⁸⁰. Technika translacji opisał sam autor na karcie tytułowej⁸¹: *prawie na polski język przełożon, acz nie jednakowością słow, co być nie może, ale iż wždy położenie rzeczy w każdym wierszu według łacińskiego języka się zamyka*. W ten sposób dzieło nawiązuje do tradycji przekładu swobodnego, ugruntowanej w Polsce tłumaczeniem Walentego Wróbla. Rej nie sięgał do hebrajskiego oryginału, zadawałając się łacińską wersją Biblii. W dotychczasowych badaniach jako źródło jego przekładu wymienia się popularną w ówczesnej Polsce łacińską parafrazę, dokonaną z inicjatywy Jana Dantyszka przez przybyłego z uniwersytetu w Lowanium profesora języka hebrajskiego — Holendra Jana van den Campen (Campensisa) i ogłoszoną drukiem w Krakowie roku 1532⁸². Nie można wykluczyć, że polski tłumacz,

⁷⁷ M. Kossowska, *op. cit.*, s. 147.

⁷⁸ J. Maciuszko, *op. cit.*, s. 164.

⁷⁹ E. Ostrowska, *Rej w ocenie Kochanowskiego*, „*Język Polski*” 1970, t. L, z. 4, s. 242.

⁸⁰ Zob. M. Cybulski, *op. cit.*, s. 17; M. Kossowska, *op. cit.*, s. 135; A. Sieradzki, *Rejowy Psalterz Dawidow wobec autorytetu parafrazy Iohana van den Campen*, [w:] *Autorytety i normy*, red. D. Kowalska, s. 380–381.

⁸¹ Za wyd. S. Ptaszyckiego: (Mikołaj Rej z Nagłowic), *Psalterz Dawidów*, Petersburg 1901.

⁸² I. Campensisa, *Psalmorum omnium iuxta hebraicam veritatem paraphrastica interpretatio*, Kraków 1532.

nie znając hebrajskiego, mógł uważać ten przekład za bliski oryginałowi. Tezę, że parafraza Reja jest wolną parafrazą parafrazy Campensisa, sformułowano już w XIX wieku. Pisał o tym m.in. Stanisław Ptaszycki we wstępie do wydania z 1901 roku⁸³, przyjął ją i rozwinął Aleksander Brückner w studium poświęconym Mikołajowi Rejowi⁸⁴. Opinii tej nie podzielała jednak Maria Kossowska, traktując dzieło Reja jako przekład dokonany bezpośrednio z Wulgaty⁸⁵. Jednak, jak twierdzi Marek Cybulski, wątpliwości zgłoszone przez tę badaczkę trudno uznać za dobrze uzasadnione, gdyż „znalazły oparcie głównie w rozpatrywaniu psychiki Reja jako twórcy, nie zaś w solidnej filologicznej analizie porównawczej”⁸⁶. Sprawa źródeł Rejowego tłumaczenia nie jest, jak się wydaje, ostatecznie rozstrzygnięta. Analizy podjęte przez Ostrowską nie wykluczały zależności od Campensisa⁸⁷. Badaczka z jednej strony wskazywała przykłady odstępowania Reja od wersji Wulgaty, z drugiej zaś — przykłady znacznego odchodzenia od łacińskiej parafrazy niderlandzkiego tłumacza⁸⁸. Ostatnio Andrzej Sieradzki, porównując niektóre miejsca parafrazy Campensisa z *Psalterzem* Reja, pisał, że polski tłumacz „nie poddał się autorytetowi Kampeńczyka bez reszty”⁸⁹, zwłaszcza w sposobie tłumaczenia realiów biblijnych. Poznański językoznawca zauważał między innymi, że Rej, „przejmując z parafrazy Kampeńczyka pewne elementy semantyczne, tworzy (...) sytuację diametralnie różną od wyjściowej”⁹⁰ i „nie przetwarza mechanicznie tekstu Kampeńczyka”⁹¹. Jednocześnie wskazywał na związki dzieła Reja z tekstem Wulgaty⁹², choć zaznaczał,

⁸³ Zob. S. Ptaszycki, *op. cit.*, s. VIII.

⁸⁴ Zob. A. Brückner, *Mikołaj Rej...*, s. 49.

⁸⁵ Zob. M. Kossowska, *op. cit.*, s. 127–137.

⁸⁶ M. Cybulski, *op. cit.*, s. 18.

⁸⁷ Zob. E. Ostrowska, *Studia nad Rejem*, cz. 1: *Katechizm z r. 1543 dziełem Reja*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” 1961, nr 37, *Prace Językoznawcze*, z. 4, s. 27–107.

⁸⁸ Zob. eadem, *Rej w ocenie...*, s. 246.

⁸⁹ A. Sieradzki, *op. cit.*, s. 380.

⁹⁰ Idem, *Elementy starożytnego kultu: muzyka, taniec i śpiew w Rejowym tłumaczeniu Psalterza Dawidowego*, [w:] *Viribus unitis. Księga poświęcona Profesor Monice Gruchmanowej w 75-lecie urodzin*, red. M. Borejszo, S. Mikołajczak, Poznań 1998, s. 167.

⁹¹ Idem, *Świat zwierzęcy w Psalterzu Dawidowym Mikołaja Reja*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 1999, t. VI (XXVI), s. 86.

⁹² Zob. *ibidem*, s. 86.

że są one znikome⁹³. Porównanie wybranych miejsc parafrazy Campensisa i Reja skłoniło badacza do wysnucia wniosku, że oba teksty posiadają „liczne podobieństwa (...), ale też i liczne różnice. Owe zgodności i różnice widoczne są przede wszystkim w planie semantycznym, rzadziej fabularnym”⁹⁴. Także Maciuszko zauważał, że parafraza Campensisa różni się w wielu momentach od przekładu Reja głównie użytymi środkami retorycznymi i poetyką⁹⁵; zwracał też uwagę na obecność w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie wydań pracy Campensisa, zawierających „jego własne literalne tłumaczenia psalmów wraz z paralelną parafrazą tekstu biblijnego, idące wers po wersie w układzie dwóch sąsiadujących ze sobą kolumn tekstu”⁹⁶. Badacz nie wykluczał, że Rej mógł mieć dostęp do obejmującego obie wersje egzemplarza wydania z 1540 roku. Dotychczas jako najpewniejsze źródło tekstu wskazywano edycję krakowską z 1532 roku, jednak, jak zauważa Maciuszko: „dostęp do innego wydania nie był dla środowiska krakowskiego czymś niemożliwym”⁹⁷. Badacz po analizie zabiegów redakcyjnych Reja podał przykłady, które miałyby przemawiać na korzyść tezy o znajomości przez pisarza literalnego przekładu Campensisa (m.in. psalmy: 3, 5, 116, 139, 145), przytoczył też psalmy, które mogłyby stanowić wypośrodkowanie obu wersji niderlandzkiego hebraisty (np. psalmy: 10, 51, 66)⁹⁸, jednak zaznaczył, że nie są to dowody rozstrzygające. Uczony wskazał także liczne przykłady uwalniania się Reja zarówno od „kurateli Niderlandczyka”⁹⁹, jak i od Wulgaty, a ponadto od tekstu hebrajskiego, świadczące o samodzielności i niezależności polskiego tłumacza. Jego zdaniem „sporo odmian tekstu zawdzięczamy inwencji teologicznej samego Reja”¹⁰⁰. Maciuszko podkreślał, że metoda adaptowania tekstu

⁹³ Sieradzki, analizując sposób tłumaczenia przez Reja określeń „piekła”, stwierdza: „Przeprowadzone przez nas analizy wykazały znikomy wpływ Wulgaty na tłumaczenie Rejowe. Nie znajduje zatem potwierdzenia, przynajmniej w przebadanej tu części psalmów, hipoteza M. Kossowskiej, która głosi, że parafraza Rejowa jest całkowicie niezależna od Kampeńczyka, zakłada natomiast wierność wobec pierwowzoru, czyli Wulgaty” (idem, *Pojęcie „piekło” w Psalterzu Dawidowym Mikołaja Reja*, [w:] *Varia Linguistica*, red. Ł. Szewczyk, Bydgoszcz 1998, s. 96).

⁹⁴ Idem, *Rejowy Psalterz Dawidow...*, s. 389.

⁹⁵ Zob. J. Maciuszko, *op. cit.*, s. 165.

⁹⁶ *Ibidem*, s. 164–165.

⁹⁷ *Ibidem*, s. 165.

⁹⁸ *Ibidem*, s. 167.

⁹⁹ Zob. *ibidem*, s. 166.

¹⁰⁰ *Ibidem*, s. 164.

przez pisarza z Nagłowic jest „bezlitosnym przeciwnikiem współczesnego badacza”¹⁰¹ i po wnikliwej analizie porównawczej wybranych miejsc *Psalterza* wyraził przekonanie, iż „dopóki kompetentni filologowie nie określą zależności na linii Campensis — Wulgata — Rej, wniosków o charakterze pewników wypowiadać nie należy”¹⁰².

Jak widać, sprawa jest skomplikowana i nie poddaje się jednoznacznym rozstrzygnięciom. Dotychczasowe wyniki badań nie pozwalają ustalić z całkowitą pewnością listy źródeł Rejowego przekładu. Przytoczone opinie każą więc zachować dużą ostrożność w formułowaniu sądów na temat podstawy tłumaczenia prozaicznego *Psalterza*, głównie ze względu na metodę pracy autora, która polegała na opowiedzeniu własnymi słowami tekstu źródłowego.

Do tej pory zainteresowania badaczy koncentrowały się przede wszystkim na problemie autorstwa *Psalterza Dawidowego*, chronologii jego wydań, cechach wyznaniowych oraz źródłach przekładu. Jednak pomimo podejmowanych analiz wciąż pewne pytania pozostają bez odpowiedzi i zmuszają do poruszania się w sferze hipotez, na co zwrócił uwagę M. Cybulski, dokonując przeglądu dawnych polskich tłumaczeń *Psalterza*¹⁰³.

W ostatnich latach *Psalterz Dawidow* Reja stał się przedmiotem ekscerpacji dla Andrzeja Sieradzkiego. Uwaga poznańskiego badacza koncentrowała się przede wszystkim na problematyce realiów biblijnych. Sieradzki pokazał m.in. sposób tłumaczenia przez Reja realiów ofiarniczych¹⁰⁴, realiów starożytnego kultu, związanych z tańcem, muzyką i śpiewem¹⁰⁵, realiów świata zwierzęcego¹⁰⁶, nazw na określenie piekła¹⁰⁷ czy też związanych z miejscem przebywania Boga¹⁰⁸, podkreślając każdorazowo tendencję Reja do aktualizacji realiów biblijnych i jego skłonność do „elimi-

¹⁰¹ *Ibidem*, s. 165.

¹⁰² *Ibidem*, s. 173.

¹⁰³ Zob. M. Cybulski, *op. cit.*, s. 13–29.

¹⁰⁴ Zob. A. Sieradzki, *Tłumaczenie nazw ofiar starotestamentowych w Psalterzu Dawidowym M. Reja*, „Roczniki Humanistyczne” 2003, t. LI, z. 6, s. 175–185.

¹⁰⁵ Zob. idem, *Elementy starożytnego kultu...*, s. 159–168.

¹⁰⁶ Zob. idem, *Świat zwierzęcy...*, s. 72–87.

¹⁰⁷ Zob. idem, *Pojęcie „piekło”...*, s. 89–97.

¹⁰⁸ Zob. J. Migdał, A. Sieradzki, *Miejsce przebywania Boga w parafrazach psalterzy Mikołaja Reja i Johana van den Campen*, [w:] *Język. Religia. Tożsamość*, red. G. Cyran, E. Skorupska-Raczyńska, t. II, Gorzów Wielkopolski 2008, s. 49–58.

nowania realiów biblijnych, egzotycznych dla zakładanego czytelnika¹⁰⁹. Według badacza „Rej tłumacząc większość nazw zawartych w tekście Campensisa, pomija równocześnie te, które nie przystają do wprowadzonych przez niego technik translatorskich czy sposobów obrazowania. Stosowane przez niego w wielu miejscach uogólnienia (...) pozwalają (...) na tworzenie obrazów bliskich potocznemu widzeniu rzeczywistości¹¹⁰”.

Problematyką języka i stylu dzieła zajmowano się jedynie okazjonalnie, opierając wnioski na wrywkowych badaniach. Aleksander Brückner¹¹¹ zwracał uwagę na obecne w *Psalterzu* wyrazy i wyrażenia charakterystyczne dla Reja, do których zaliczał m.in.: *ist, chędożyć, poruczeństwo, przegrożka, przekażka, radszej, sprzeciwny, sprzeciwnik, sprzeciwieństwo, sznupka, umiłownik, zastrzał, zwłaściwy, zwłaściwie, żądliwy, co płatno, nie lza jedno, z nieobaczka* oraz zdrobnienia: *człowieczek, owieczka, sirotka, żebraczek*¹¹². Witold Taszycki wskazywał na obecność czechizmów, m.in.: *człowieczeński, przetwora, upełny*¹¹³. Ewa Ostrowska wykorzystała wybiórczo materiał leksykalny z *Psalterza* Reja w zakresie wybranych formacji słowotwórczych rzeczownika w pracy pt. *Rzeczowniki z przyrostkiem -ość w języku polskim XVI wieku*¹¹⁴. Badaczka podkreślała, że *Psalterz* pisany jest polszczyzną daleką od potoczności, a jego autora nazwała artystą, wymagającego oceny z pozycji epoki, w której żył¹¹⁵. Anna Kochan,

¹⁰⁹ A. Sieradzki, *Elementy starożytnego kultu...*, s. 167.

¹¹⁰ Idem, *Świat zwierzęcy...*, s. 86.

¹¹¹ Zob. A. Brückner, *Mikołaj Rej. Człowiek i dzieło*, Lwów 1922, s. 75–76; idem, *Mikołaj Rej. Studium...*, s. 50–51, 54.

¹¹² Niektóre z wymienionych form osobliwych zostały zastąpione w wydaniu drugim ich literackimi wariantami: *przeciwnik, właściwy, zupełny* (zob. M. Cybulski, *op. cit.*, s. 20).

¹¹³ Zob. W. Taszycki, *Czechizmy w języku Reja*, [w:] idem, *Rozprawy i studia polonistyczne*, t. III, Wrocław 1965, s. 233–237.

¹¹⁴ Zob. E. Ostrowska, *Rzeczowniki z przyrostkiem -ość w języku polskim XVI wieku*, [w:] *Odrodzenie w Polsce*, red. M. Mayenowa, Z. Klemensiewicz, t. III: *Historia języka*, cz. 2, Warszawa 1960, s. 303–503.

¹¹⁵ Ostrowska w swej pracy stwierdza m.in.: „(...) trzeba zerwać z pewnego rodzaju mitem o potoczności jego [Reja] języka. Rej mówił dwoma językami. Bliższym potocznego pisał *Krótką rozprawę, Kupca*, niektóre partie *Wizerunku*. Nie można jednak tych rzeczy przenosić na *Psalterz* ani na *Wizerunek* jako całość, dzieło w intencji Reja i rozumieniu ówczesnym artystyczne. To właśnie, że Rej był artystą, chciałabym jak najsilniej podkreślić, bo fakt to nie dostrzegany dotąd z pozycji stylistycznojęzykowej. Zapewne dla tej przyczyny, że posługiwał się środkami artystycznymi, które zbyt są odległe od tych, jakie są dostępne naszemu rozumieniu i odczuciu. Trzeba je oceniać nie z pozycji dzisiejszej — rzecz oczywista — ani nawet z pozycji Kochanowskiego, ale — rzecz najtrudniejsza — z pozycji epoki, w której żył” (*ibidem*, s. 497–498).

zaliczając *Psalterz* do czystych tekstów religijnych, zauważała, że nie ma w nim „Reja rubasznego czy potocznego” i że „*Psalterz* jest najmniej Rejowy, bo nie zawiera odstępstw od podniosłego języka biblijnego”¹¹⁶. Dostrzegano reminiscencje słownictwa Reja w *Psalterzu* Lubelczyka¹¹⁷, w *Biblii* Leopoldy¹¹⁸, w *Psalterzu* Jana Kochanowskiego¹¹⁹. Badania Ostrowskiej pokazały, że czarnoleski poeta dość obficie przejmował związki wyrazowe po raz pierwszy wprowadzone do literatury psalterzowej właśnie przez twórcę z Nagłowic, co pośrednio wskazuje na wysoką wartość stylistycznojęzykową Rejowego *Psalterza*¹²⁰. Elementami stylu retorycznego prozy Reja zajmował się Mirosław Korolko¹²¹, który terenem obserwacji zjawisk rytmicznych uczynił obok *Postylli* (1557) i *Żywota człowieka poczciwego* (1568) także *Psalterz Dawidow*, jednak interesujące analizy przedstawione w jego opracowaniu są egzemplifikowane materiałem pochodzącym w większości spoza tekstu psalterzowego. Oddziaływaniu modelu stylowego utrwalonej modlitwy na *Psalterz* Reja poświęcił artykuł A. Sieradzki¹²², dostrzegając w tym wpływie przejaw tendencji do chrystianizacji psalmów i „akomodacji psalterza do potrzeb użytkownika szesnastowiecznego”¹²³. Badacz analizował w parafrazie także apostrofy kierowane do Boga¹²⁴ i wskazywał, że na ich kształt największy wpływ miała chryścocentryczna postawa tłumacza, a zwłaszcza zastosowanie alegorezy jako metody interpretacji tekstu¹²⁵. Z kolei reminiscencjom chrześcijańskiej wizji rzeczywistości na kształt językowy *Psalterza* poświęcony został

¹¹⁶ A. Kochan, *Problemy prozy...*, s. 28.

¹¹⁷ Zob. A. Brückner, *Mikołaj Rej. Studium...*, s. 399; K. Meller, *Jakuba Lubelczyka Psalterz Dawida z roku 1558. Studium filologiczne*, Poznań 1992, s. 42–43, 47, 53, 60, 88.

¹¹⁸ Zob. E. Ostrowska, *Walka o piękne słowo psalterzowe (Psalterz Kochanowskiego i Psalterz brzeski)*, „*Język Polski*” 1953, t. XXXIII, z. 4, s. 315–316.

¹¹⁹ Zob. *ibidem*, s. 285–317; eadem, *Rej w ocenie...*, s. 242–253; J. Starnawski, *Rej — Kochanowski*, [w:] *Mikołaj Rej z Nagłowic. W pięćsetną rocznicę urodzin*, red. W. Kowalski, Kielce 2005, s. 37–46.

¹²⁰ Zob. E. Ostrowska, *Rej w ocenie...*, s. 242.

¹²¹ Zob. M. Korolko, *op. cit.*, s. 109–127.

¹²² Zob. A. Sieradzki, *Wpływ cech stylowych modlitwy na kształt Psalterza Dawidowego Mikołaja Reja*, [w:] *Język religijny dawniej i dziś. Materiały z konferencji. Gniezno 15–17 kwietnia 2002*, red. S. Mikołajczak, T. Węclawski, Poznań 2004, s. 364–369.

¹²³ *Ibidem*, s. 368.

¹²⁴ Zob. idem, „*Ciebie jeno samego Panem, krolem i stworzycielem sprawiedliwie wyznawać mamy*”. *Apostrofy do Boga w Rejowym przekładzie Psalterza*, [w:] *Język polski. Współczesność — historia*, red. W. Książek-Bryłowa, H. Duda, t. II, Lublin 2002, s. 169–183.

¹²⁵ Zob. *ibidem*, s. 169.

artykuł dwojga poznańskich badaczy — Jolanty Migdał i Andrzeja Sieradzkiego¹²⁶. Zaletą pracy jest uwzględnienie w analizach materiału pochodzącego również z *Żołtarza* Wróbla, co pozwala ukazać translatorskie zabiegi Reja na szerszym tle.

W świetle dotychczasowych badań *Psalterz Dawidow* Mikołaja Reja jawi nam się jako tekst ważny, ale ciągle jeszcze niewystarczająco poznany.

2. Cele pracy i założenia metodologiczne

Celem niniejszej pracy jest ukazanie charakterystycznych cech stylistycznojęzykowych *Psalterza Dawidowego* Mikołaja Reja jako tekstu — po pierwsze — biblijnego, a po drugie — także artystycznego. W toku analiz chcemy z jednej strony — ukazać związek parafrazy Reja z wypracowaną przez wieki psalterzową konwencją przekładową w zakresie cech stylistycznojęzykowych, głównie na płaszczyźnie leksykalno-frazeologicznej oraz składniowej, oraz ukazać wartość leksyki na tle szesnastowiecznej polszczyzny, z drugiej zaś — na wybranych przykładach odsłonić wartości artystyczne badanego tekstu. Podejmowane w pracy zagadnienia i analizy mają więc przyczynić się do poznania Rejowej „sztuki słowa”, czyli „sztuki słowa pięknego, artystycznego”:

Literatura bowiem właściwa nastawiona jest zawsze i wszędzie na piękno, osiągnięte przy pomocy najrozmaitszych środków wyrazu, takich jak: swoiste słownictwo, swoista składnia, obca nieraz językowi potocznemu, swoiste budowanie obrazów literackich. Dzięki temu odpowiedź na pytanie, czym jest literatura, brzmi całkiem prosto. Rodzona siostra sztuk pięknych różni się od nich swym tworzywem, materiałem, którym się posługuje. Gdy więc materiałem muzyki są tony, materiałem malarstwa farby, materiałem rzeźby kamień, metal czy ich najrozmaitsze kombinacje, literatura posługuje się językiem, który zmienia i przekształca w zgodzie z zadaniami, które sobie stawia i rozwiązuje. W rezultacie więc jest ona **sztuką słowa, ale sztuką słowa pięknego, artystycznego**, przeciwstawianego słowu mówionemu, potocznemu, środkowi porozumiewania się międzyludzkiego, jakkolwiek z jego zasobów czerpie ona wyselekcjonowane odpowiednio materiały użyte jako środki wyrazu artystycznego¹²⁷.

¹²⁶ Zob. J. Migdał, A. Sieradzki, *Wpływ chrześcijańskiej wizji rzeczywistości na kształt językowy psalterzy Walentego Wróbla i Mikołaja Reja*, [w:] *Język doświadczenia religijnego*, red. G. Cygan, E. Skorupska-Raczyńska, t. II, Szczecin 2009, s. 43–50.

¹²⁷ J. Krzyżanowski, *Sztuka słowa*, Warszawa 1984, s. 6.

Badacze zgodnie podkreślali, że Rej charakteryzuje się swoistym, indywidualnym stylem, co sprawia, iż wolno o nim mówić „jako o artyście, posiadającym jakąś sztukę słowa, rozumianą jako zespół świadomych wysiłków twórczych, obliczonych na wypowiedzenie i utrwalenie w słowie tego, co interesowało go w życiu własnym i zbiorowym jego czasów”¹²⁸.

Ze względu na stosunkowo dużą rozpiętość i różnorodność stawianych w pracy celów nie ma ona jednorodnego charakteru. O specyfice analiz decyduje przynależność gatunkowa tekstu, będącego przedmiotem ekscerpacji. Dzieło Reja jest przekładem tekstu biblijnego, co w określony sposób musiało odcisnąć piętno na stylu utworu. Nawet jeśli uwzględnimy fakt, że utwór jest „tylko” swobodną parafrazą Księgi Psalmów, w której autor zazwyczaj „opowiada własnymi słowami” tekst źródłowy, to i tak zmuszeni jesteśmy zbadać granice dowolności, by stwierdzić, w jakim stopniu twórca odchodzi od zapoczątkowanej przez średniowiecznych tłumaczy Psalterza tradycji przekładowej. Według Jerzego Ziomeka każdy „przekład nie tylko interpretuje tekst. Przekład także interpretuje język. Przekładanie jest oglądaniem własnej mowy w świetle cudzej i cudzej w świetle własnej, jest podziwianiem i ganieniem, zaciemnianiem i rozjaśnianiem”¹²⁹. *Psalterz* Reja pełen jest tej swoistej gry światła i cieni, co sprawia, że nie poddaje się on tak łatwo prostym rozstrzygnięciom i interpretacjom, i ciągle wymyka się współczesnym badaczom, którym zazwyczaj brakuje narzędzi, by obiektywnie ocenić jego wartość. Naszym zdaniem jednym z celów podejmowanych w niniejszej pracy analiz powinno być wskazanie, czy i w jakim stopniu twórca pozostaje wierny wypracowanej przez wieki tradycji przekładowej, które z elementów uznanych za nacechowane stylistycznie wykorzystuje w tekście swojej parafrazy, które zaś pomija bądź modyfikuje. Odnalezienie elementów stylistycznojęzykowych wspólnych dla Rejowego tłumaczenia i wcześniejszych translacji mogłoby świadczyć o istnieniu w połowie XVI stulecia psalterzowo-biblijnej tradycji przekładowej na tyle silnej, że była ona w stanie oddziaływać także na teksty reprezentujące nurt tłumaczeń swobodnych. Jednocześnie ustalenie stopnia oryginalności

¹²⁸ J. Krzyżanowski, *Wstęp* [do:] M. Rej, *Pisma wierszem*, BN, seria I, nr 151, Wrocław 1954, s. LXXIII.

¹²⁹ J. Ziomek, *Przekład — rozumienie — interpretacja*, [w:] *Zagadnienia literaturoznawczej interpretacji*, red. J. Sławiński, J. Święch, seria: *Z dziejów form artystycznych w literaturze polskiej*, t. I, Wrocław 1979, s. 177.

Reja, jego innowacyjności i twórczej samodzielności pomogłoby ukazać wartość dzieła na tle polszczyzny połowy XVI wieku i innych utworów pisarza. Nie bez znaczenia jest tutaj fakt, że omawiany przekład powstał na progu wielkiej twórczości szlachcica z Nagłowic, a więc jeszcze przed *Postyllą* (1557), *Wizerunkiem* (1558) i *Żwierciadłem* (1568), niewątpliwie musiał więc przyczynić się do ukształtowania stylu Reja, zwłaszcza w zakresie prozy, co podkreślali już inni badacze. Poznanie tajników warsztatu pisarskiego we wczesnym okresie aktywności artystycznej twórcy pozwoli być może w pełniejszym świetle ukazać późniejszą twórczość pisarza.

Poszukiwanie w tłumaczeniu Reja elementów tradycji przekładowej, która tworzyła się od czasów średniowiecza, może wydawać się zadaniem trudnym, o ile w ogóle możliwym do osiągnięcia, gdyż *Psalterz Dawidow* nawiązuje do tradycji przekładu swobodnego, ugruntowanej w Polsce tłumaczeniem Walentego Wróbla. W przeciwieństwie jednak do swego poprzednika, Rej nie uczynił Wulgaty podstawowym źródłem translacji, lecz oparł się także na popularnej w ówczesnej Polsce łacińskiej parafrazie Jana van den Campen¹³⁰. *Psalterz* jest więc tłumaczeniem swobodnym na poziomie większych jednostek tekstu, przede wszystkim wersetów i zwraca uwagę znacznym rozbudowaniem, powiększeniem treści. Kształt stylistyczny tej prozy znacznie różni się więc od stylu średniowiecznych tłumaczeń, który ukształtował się pod wpływem werbalnej metody translacji. Dosłowność przekładu, obowiązująca pierwszych tłumaczy Biblii, musiała spowodować przedostanie się do polskich psalterzy konstrukcji gramatycznych obcych naszemu systemowi językowemu i nadających charakterystyczny rys przekładanemu tekstowi. Są one na tyle odrębne, że pozwalają mówić o odrębności stylu psalterzowego jako gatunku większej organizacji stylistycznej, mianowicie stylu biblijnego. W powszechnym odczuciu istnienie stylu psalterzowego jest bezspornym faktem. Wydaje się, że dzieło Reja w zamierzeniu miało zrywać z tradycją stylu psalterzowego, jednak wnikliwa lektura pozwala wydobyć echa dawnego brzmienia. Odnosi się wrażenie, że kształt stylistyczny tej prozy nie jest jednoznaczny, że kryje jakąś tajemnicę, nieustannie zaskakując czytelnika i prowokując do podjęcia badań.

¹³⁰ Zob. I. Campensis, *op. cit.*

Styl biblijny kształtował się w polszczyźnie przez kilka wieków, a jego narodzin szukać należałoby właśnie w pierwszych przekładach Księgi Psalmów. Problem stylu psalterzowego był przedmiotem zainteresowania wielu badaczy. O dziejach kształtowania się tego stylu w historii polszczyzny pisała Maria Kossowska¹³¹, natomiast Ewa Ostrowska „walką o piękne słowo psalterzowe” nazwała proces dokonujących się zmian w obrębie stylu w szesnastowiecznych przekładach¹³². Repertuar cech rozpoznawalnych, stylowo nacechowanych i inwariantnych dla polszczyzny biblijnej wykształcił się w procesie długotrwałych, wielowiekowych poszukiwań na gruncie rodzimych doświadczeń translacyjnych. Ich początków musimy jednak upatrywać w najstarszych, średnio-wiecznych translacjach, które w mniejszym bądź większym stopniu naśladowały określone jednostki, konstrukcje i figury właściwe językom źródłowym. Wyznaczniki stylu biblijnego mogą pojawiać się na kilku płaszczyznach systemu językowo-stylistycznego: 1) płaszczyźnie leksykalno-onomastycznej (nazwy własne, zasymilowane semityzmy leksykalno-pojęciowe, liczne negativa pochodzenia łacińskiego, nacechowane stylowo słownictwo rodzime); 2) płaszczyźnie frazeologicznej (charakterystyczne połączenia wyrazowe, jak np.: *chleb powszedni*, *palec Boży*, *dać świadectwo*, sentencjonalne frazy, przysłowia, aforyzmy i formuły biblijne); 3) płaszczyźnie składniowej (m.in.: postpozycyjny szyk zaimkowej przydawki dzierżawczej, postpozycyjno-finalna pozycja czasownika w zdaniu, przestawny szyk przydawki przymiotnikowej, przewaga zdań współrzędnie złożonych, obecność struktur składniowych z imiesłowowym równoważnikiem zdań, polisyndeton, paralelizmy składniowe); 4) płaszczyźnie obrazowo-figuratywnej i kompozycyjnej (specyficzne dla języka i kultury semickiej obrazowanie i symbolika, liczne antropomorfizacje i somatyzmy, stałe schematy kompozycyjne o budowie chiazmu, typowe figury retoryczne)¹³³. Ten repertuar wyznaczników, określanых

¹³¹ Zob. M. Kossowska, *Z dziejów polskiego stylu psalterzowego*, „Język Polski” 1962, t. XLII, z. 2, s. 135–148; „Język Polski” 1962, t. XLII, z. 3, s. 194–212.

¹³² Zob. E. Ostrowska, *Walka o piękne słowo...*, s. 285–317.

¹³³ Rozróżnienie takie stosuje w swoich pracach S. Koziara (zob. np.: S. Koziara, *Tradycyjne biblizmy a nowe polskie przekłady Pisma Świętego*, Kraków 2009, s. 23–27; idem, *Polszczyzna biblijna w poszukiwaniu wzorca stylowego. Doświadczenia i współczesność*, [w:] *Polszczyzna biblijna — między tradycją a współczesnością*, red. S. Koziara, W. Przyuczyna, t. I, Tarnów 2009, s. 22–27). Z kolei Danuta Bienkowska wyodrębnia trzy podstawowe płaszczyzny występowania repertuaru cech stylowych polszczyzny biblijnej:

przez niektórych badaczy mianem tradycyjnych biblizmów¹³⁴, stanowi „zbiór elementów stylowo nacechowanych, które w drodze historycznych przekształceń biblijnych wyodrębniły się zarówno spośród pozostałych, nienacechowanych składników tekstów, jakimi są rodzime przekłady biblijne, jak też sytuują się w opozycji do zespołu cech właściwych innym odmianom stylowym”¹³⁵. Zdaniem S. Koziary w obrębie przekładu biblijnego realizowane są przede wszystkim cechy wskazane w obrębie leksyki, utrwalonych i spetryfikowanych połączeń wyrazowych oraz płaszczyzny składniowej¹³⁶. Te obszary uczynimy więc przedmiotem naszej obserwacji.

W badaniach historyczno-stylistycznych podstawową barierą poznawczą jest bariera czasowa, która nawarstwia się na teksty już od momentu ich powstania¹³⁷. W miarę upływu czasu na skutek rozmaitych czynników,

płaszczyznę leksykalno-frazeologiczną, składniową oraz stylistyczno-kompozycyjną (zob. D. Bienkowska, *Polski styl biblijny*, Łódź 2002, s. 22–23). Zob. też wcześniejsze opracowanie encyklopedyczne: ks. L. Stachowiak, *Biblijny styl*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski, t. II, Lublin 1989, s. 492–494.

¹³⁴ Takim terminem posługuje się m.in. S. Koziara (zob. S. Koziara, *Tradycyjne biblizmy...*, s. 27).

¹³⁵ *Ibidem*, s. 27–28.

¹³⁶ Zob. *ibidem*, s. 27.

¹³⁷ Badacze często podkreślali nieprzystawalność kodów językowych: np. piętnasto-, szesnastowiecznego i współczesnego. Ewa Woźniak zwracała m.in. uwagę na trudności związane z rozumieniem tekstu dawnego: „Jeśli za pierwszy i podstawowy warunek rozumienia uznawana jest wspólnota kodu językowego nadawcy i odbiorcy, to o polszczyźnie XV i XVI w. oczywiście nie sposób powiedzieć, że jest to ten sam język, którym posługuje się współczesny jego użytkownik. Inne są znaczenia wyrazów, inne struktur składniowych, o pragmatycznych uwarunkowaniach treści wypowiedzi nawet nie wspominając. Wyjaśnianie znaczeń wyrazów to z gruntu zadanie niełatwe, ale w odniesieniu do dawnych stanów polszczyzny ten stopień trudności niepomierne wzrasta. Problem polega na tym, że przypisując określoną treść dawnym wyrażeniom nie można odwołać się do własnej intuicji językowej, co należy do powszechnej praktyki przy eksplikowaniu znaczeń współczesnych. Zawodne okazuje się też korzystanie z wielu procedur weryfikacyjnych wypracowanych przez współczesną semantykę językoznawczą, takich jak na przykład ograniczenia w łączliwości wyrazów. Nieocenione wsparcie przynoszą na pewno słowniki, w naszym wypadku *Słownik staropolski (Sstp)* i *Słownik polszczyzny XVI wieku (SIXVI)*, ale ich eksploracja to nawet nie pierwszy krok do zrozumienia, to zaledwie element fazy przygotowawczej” (E. Woźniak, *Ofiary i krzywdziciele. Studium postaci w przedtrydenckim piśmiennictwie pasywnym. Analiza językoznawcza*, Łódź 2007, s. 35). Badaczka podkreśla, że w badaniach tekstów dawnych szczególnie istotna jest rola „różnorodnych, wzajemnie wspierających i weryfikujących się kontekstów”, takich jak: konteksty językowe (składniowe, leksykalne, frazeologiczne) bliskie (a więc w ramach danej wypowiedzi, potem jednego tekstu, a następnie w obrębie całe-

m.in. zmian społeczno-kulturowych danej wspólnoty językowej, zaciera się wyrazistość zjawisk stylowych, co utrudnia ich późniejszą identyfikację¹³⁸. Zdaniem Bogusława Wyderki „procedury, które pozwalają na identyfikacje i interpretacje historycznych fenomenów stylowych, polegają na porównywaniu zjawisk oraz na odnajdywaniu właściwych dla tychże fenomenów kontekstów, tzn. na odtwarzaniu ich stylistycznego znaczenia zgodnie z uwarunkowaniami wynikającymi z kontekstu językowego i szeroko rozumianego kontekstu kulturowego”¹³⁹. Płaszczyzną porównawczą w zakresie wykorzystywania przez Reja stylistycznie nacechowanych elementów tradycyjnego psalterzowego stylu będą dla nas średniowieczne przekłady Psalterza, a zwłaszcza *Psalterz krakowski*¹⁴⁰, zamykający średniowieczną tradycję przekładu dosłownego. W wydobyciu warstwy językowej, która jest stała, nienaruszalna i niezmiennie trwa w tradycji polskich przekładów psalterzowych, nie poddając się stylistycznym zabiegom, pomocny także będzie słownik połączeń wyrazowych charakterystycznych dla średniowiecznych psalterzy polskich¹⁴¹. Badania przeprowadzono w oparciu o pełny materiał leksykalno-frazeologiczny wyekscerpowany z parafrazy Reja. Sporządzony na potrzeby niniejszej pracy indeks autosemantycznych i nieautosemantycznych leksemów oraz słownik połączeń wyrazowych¹⁴² *Psalterza Dawidowego* umożliwił konfrontację z materiałem pochodzącym z tłumaczeń werbalnych. Takie porównanie pozwoliło wydobyć z badanego tekstu warstwę leksyki (również w zakresie połączeń wyrazowych) wspólnej dla średniowiecznych tłumaczeń oraz parafrazy Reja, a tym samym ukazać jej ewentualny związek z tradycją przekładową.

go kanonu źródeł) oraz ogólne (w ramach materiału słownikowego, np. *Słownika polszczyzny XVI wieku*), konteksty treściowe, konteksty intertekstowe oraz społeczno-kulturowe (zob. *ibidem*, s. 36).

¹³⁸ Zwracał na to uwagę B. Wyderka w opracowaniu: *Przedziwny wszędzie. O stylu Mikołaja Sępa Szarzyńskiego na tle tendencji stylistycznych poezji polskiego renesansu*, Opole 2002, s. 12–13.

¹³⁹ *Ibidem*, s. 13.

¹⁴⁰ *Psalterz albo kościelne śpiewanie krola Dawida, nowo pilnie przełożony z łacińskiego języka w polski według szczerego tekstu*, Kraków 1532. Cytaty z przekładu krakowskiego poprzedzone są skrótem K.

¹⁴¹ Zob. M. Kamińska, M. Cybulski, D. Kowalska, *Słownik polsko-łaciński do średniowiecznych psalterzy polskich*, Łódź 2000.

¹⁴² Słownik ten obejmuje wszystkie charakterystyczne połączenia wyrazowe *Psalterza Dawidowego* Reja wraz z lokalizacjami. Ze względu na jego dużą objętość zdecydowano się nie włączać go do niniejszego opracowania.

Ponadto tak zebrane i uporządkowane słownictwo można było zestawić z materiałem zawartym w *Słowniku polszczyzny XVI wieku* i wyabstrahować leksykę (także w zakresie związków wyrazowych), będącą oryginalnym rozwiązaniem twórcy. Ten rodzaj „materiałowej konfrontacji” pozwolił ustalić stopień nowatorstwa Reja na tle ówczesnej polszczyzny, uzupełniając w tym względzie prace badawcze poświęcone językowi Reja i prowadzone na podstawie analizy dzieł innych niż *Psałterz*.

Studium stylistycznojęzykowe poprzedzamy badaniem statystycznym, aby w jak największym stopniu ograniczyć intuicyjność lub wyrwykowość ocen. Analizą z wykorzystaniem narzędzi statystycznych obejmujemy całą leksykę Rejowej parafrazy, aby ukazać jej wartość na tle szesnastowiecznego słownictwa oraz na tle leksyki staropolskich przekładów *Psałterza*. Każdy styl, zarówno funkcjonalny, jak i osobniczy, polega na wyborze określonych środków artystycznych — z szeregu form synonimicznych wybiera się jedną. Odrębność stylu polega na szczególnym zagęszczeniu tych środków w tekście, ich intuicyjne wyczuwanie często okazuje się zawodne. Analiza statystyczna pozwala zobiektywizować metody badawcze i ujawnić ciekawe tendencje w języku pisarza, jego skłonności do lubowania się w pewnych wyrazach, a unikania innych, zaś w przypadku studiów porównawczych umożliwia ukazanie rozwoju polskiej leksyki. Zachętą do podjęcia badań statystycznych były: po pierwsze badania statystyczne prowadzone przez Władysława Kuraszkiewicza — także na tekstach Reja — pokazujące przydatność tej metody w pracach nad językiem i stylem pisarza¹⁴³, po drugie zaś stała się nią sformułowana przed laty przez Witolda Mańczaka opinia na temat tego typu badań. Zdaniem badacza „problemy

¹⁴³ „Statystyczne badanie słownictwa należałoby zastosować również do tekstów starych z XV wieku oraz do późniejszych z XVIII–XX wieku. Nawet uproszczone obliczenie wskaźnika *k* obfitości słownictwa w różnych tekstach słowiańskich może być interesujące dla studiów monograficznych i porównawczych” (W. Kuraszkiewicz, *Statystyczne badania słownictwa polskich tekstów XVI wieku*, [w:] idem, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, wybór i oprac. W. Rzepka, B. Walczak, Warszawa 1986, s. 693). Liczne publikacje Kuraszkiewicza są znakomitym przykładem wykorzystania metod językoznawstwa statystycznego do badania tekstów literackich i mogą stanowić inspirację także dla współczesnych badaczy. Należy tu przytoczyć następujące prace: idem, *Częstotliwość wyrazów w Panu Tadeuszu Adama Mickiewicza i w Wizerunku Mikołaja Reja*, [w:] idem, *Polski język literacki...*, s. 694–714; idem, *Obfitość słownictwa w kilku dużych tekstach polskich*. Postylla, Wizerunek, Worek Judaszow, Pan Tadeusz, Beniowski, Lalka, Popioły, Kwiaty polskie, [w:] idem, *Polski język literacki...*, s. 715–729; idem, *Rzeczowniki w Wizerunku Mikołaja Reja*, [w:] idem, *Polski język literacki...*, s. 631–658.

roztrząsane przez językoznawców rozpadają się przede wszystkim na dwie kategorie: 1) te, które można rozstrzygać za pomocą statystyki, oraz 2) te, których za pomocą statystyki rozstrzygnąć się nie da. Językoznawstwo pojmowane jako nauka ścisła zajmuje się tylko problemami pierwszej kategorii. Innymi słowy chodzi o to, aby problemy tak formułować, by były rozwiązywalne za pomocą statystyki. Jeśli to nie jest możliwe, nie warto się nimi zajmować, jak nie warto się zajmować żadnymi badaniami, o których z góry wiadomo, że do sprawdzalnych wyników doprowadzić nie mogą¹⁴⁴. W myśl tej zasady chcemy analizę stylistycznojęzykową utworu poprzedzić ustaleniami statystycznymi, bo „wstępny opis ilościowy (kwantytatywny) daje badaczowi cenne wskazówki, czym warto zajmować się przede wszystkim podczas drugiego etapu pracy — jakościowego (kwalitatywnego) opisywania struktury korpusu tekstowego”¹⁴⁵.

Jednym z ważniejszych zastosowań metody statystycznej były prowadzone w łódzkim ośrodku naukowym analizy statystyczne słownictwa psalterzowego, przeprowadzone dla naszych najstarszych przekładów: *Psalterza floriańskiego*¹⁴⁶ oraz *Psalterza krakowskiego*¹⁴⁷. Metodę analizy statystycznej wykorzystała także Anna Lenartowicz w badaniu *Eklezjastesa Hieronima Spiczyńskiego (1522)*¹⁴⁸. Badania tego typu podjął w ostatnich latach Tomasz Lisowski, ukazując leksykę Nowego Testamentu *Biblii gdańskiej (1632)* w relacjach intertekstowych z Nowym Testamentem *Biblii brzeskiej*, *Nowym Testamentem gdańskim* oraz Nowym Testamentem *Biblii Jakuba Wujka*¹⁴⁹. Wykorzystanie narzędzi statystycznych umożli-

¹⁴⁴ W. Mańczak, *Problemy językoznawstwa ogólnego*, Wrocław 1996, s. 8.

¹⁴⁵ E. Stachurski, *Słowa-klucze polskiej epiki romantycznej*, Kraków 1998, s. 8.

¹⁴⁶ Zob. M. Kamińska, *Charakterystyka ilościowa słownictwa w I części Psalterza floriańskiego*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” 1994, t. XXXIX, s. 45–55; M. Cybulski, *Analiza statystyczna słownictwa piętnastowiecznej części Psalterza floriańskiego*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” 1994, t. XXXIX, s. 19–34.

¹⁴⁷ Zob. E. Woźniak, *Charakterystyka ilościowa słownictwa Psalterza krakowskiego*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” 1997, t. XLII, s. 229–250.

¹⁴⁸ Zob. A. Lenartowicz, *Analiza statystyczna słownictwa Eklezjastesa Hieronima Spiczyńskiego (1522)*, [w:] *Tajemnice rozwoju. Materiały konferencji 10–12 maja 2008 r.*, red. D. Bienkowska, A. Lenartowicz, Łódź 2009, s. 267–282.

¹⁴⁹ T. Lisowski, „*Sola scriptura*”. *Leksyka Nowego Testamentu Biblii gdańskiej (1632) na tle porównawczym. Ujęcie kwantytatywno-dystrybucyjne*, Poznań 2010; idem, *Czy z ilości wynika wartość? Uwagi nad leksyką Nowego Testamentu Biblii gdańskiej (1632)*, [w:] *Ilość — wielkość — wartość. Materiały konferencji 11–13 maja 2009 r.*, red. E. Umińska-Tytoń, Łódź 2010, s. 251–266.

liwiło poznańskiemu badaczowi scharakteryzowanie leksyki ekscerpowanych przez niego tekstów „pod względem stopnia jej powszechności w szesnastowiecznej polszczyźnie, dzięki czemu możliwa stała się próba rekonstrukcji przeciętnej kompetencji językowej ówczesnego użytkownika polszczyzny (pisanej) w zakresie leksyki”¹⁵⁰. Przeprowadzona przez Lisowskiego przekonująca analiza stała się dla nas inspiracją i dodatkową zachętą do podjęcia badań statystycznych. Ich przydatność wydaje się dzisiaj bezsporna. Metody językoznawstwa statystycznego pozwalają obiektywnie „mierzyć” dzieło, co jest niesłychanie ważne, zwłaszcza w odniesieniu do tekstów dawnych, ukształtowanych w innej sytuacji komunikacyjnej.

Odrębnym obszarem analiz czynimy wartości poetyckie prozatorskiej parafrazy Reja. Badając tekst *Psałterza*, trzeba pamiętać, że jest on zbiorem tekstów poetyckich, ukształtowanych w kulturze semickiej według odmiennej poetyki. Tłumaczenia najczęściej odwzorowywały z różnym zresztą skutkiem tylko zewnętrzne cechy poezji hebrajskiej: rytm, podział na wiersze, strofy i refreny, antropomorfizmy, przenośnie, liczne paralelizmy, anafory, aliteracje itp. Przekład prozatorski ze zrozumiałych względów pozbawiony jest większości elementów decydujących o poetyckości tekstu, a zwłaszcza jeśli towarzyszy mu znaczne powiększanie, rozbudowywanie treści, jak to ma miejsce w parafrazie Reja. Tymczasem lektura *Psałterza* zmusza do poszukiwań owych poetyckich środków wyrazu. Jako przedmiot analiz wybraliśmy środki stylistyczne najbardziej charakterystyczne dla badanego tekstu i wpływające na jego indywidualny kształt. Naszym zdaniem należą do nich: po pierwsze środki służące rytmizacji psalterzowej prozy¹⁵¹, a więc będące swoistym nawiązaniem do jednej z ważnych cech poezji biblijnej, takie jak: aliteracje, figury słowo-dźwiękowe, paralelizm składniowy; po drugie zaś środki sprzyjające instrumentacji semantycznej tekstu, a zwłaszcza epitet i porównanie, stanowiące przejaw twórczej inwencji autora, podporządkowanej dążeniu do obrazowości i emocjonalności przekazu. Oczywiście nie wyczerpują one listy środków stylistycznych, wykorzystywanych przez tłumacza w tekście parafrazy, jednak w naszym odczuciu w badanym utworze są najbardziej nacechowane, „naznaczone piętnem” indywidualizmu Reja. Z tego

¹⁵⁰ Idem, „*Sola scriptura*”..., s. 441.

¹⁵¹ Zwracał na to uwagę m.in. M. Korolko w opracowaniu pt. *Uwagi o retoryce...*, s. 115.

względem nie czynimy przedmiotem odrębnych analiz chociażby metafory, jak najbardziej typowej i charakterystycznej dla tekstu biblijnego (do którego zalicza się przecież Rejowy *Psalterz Dawidow*), gdyż — z jednej strony — Rej, unikając pojęć abstrakcyjnych, od niej „uciekał” i zastępował ją na przykład porównaniem, z drugiej zaś — poświęcamy jej sporo miejsca w rozdziale traktującym o warstwie połączeń wyrazowych.

Przyjęta perspektywa badawcza oraz wyznaczony kierunek analiz powodują, że w niniejszym opracowaniu łączy się różne metody badawcze: analizę statystyczną, analizę porównawczą, analizę stylistyczną, w tym wykorzystuje się analizę zjawisk i funkcji w relacjach wewnątrztekstowych. W zakresie analizy stylistycznej opieramy się na ustaleniach Teresy Skubalanki¹⁵², przyjmując za badaczką rozumienie stylu jako „funkcjonalnej, w różny sposób determinowanej odmiany języka, realizowanej na jednym z poziomów konkretyzacji”¹⁵³. Takie rozumienie stylu¹⁵⁴ implikuje stosowanie metody lingwistycznej, relacyjnie historycznej i porównawczej. W toku szczegółowych dociekań stosujemy zarówno analizę genetyczno-identyfikującą, jak i funkcyjno-estetyczną¹⁵⁵. Metodologiczny pluralizm umożliwia weryfikację sformułowanych wniosków, co jest ważne zwłaszcza w pracach nad dawnymi tekstami. Wiadomo, że w wy-

¹⁵² Zob. m.in.: T. Skubalanka, *Założenia analizy stylistycznej*, [w:] eadem, *O stylu poetyckim i innych stylach języka*, Lublin 1995, s. 72–89; eadem, *Porównywanie w badaniach stylistycznych*, [w:] eadem, *O stylu...*, s. 90–99; eadem, *Metodologiczne problemy syntezy stylistyki*, [w:] eadem, *O stylu...*, s. 116–128; eadem, *O pojęciu funkcji w tekście*, [w:] eadem, *O stylu...*, s. 9–11; eadem, *Podstawowe pojęcia stylistyki. Metoda analizy*, [w:] eadem, *Historyczna stylistyka języka polskiego. Przekroje*, Wrocław 1984, s. 9–27; eadem, *Wprowadzenie do gramatyki stylistycznej języka polskiego*, Lublin 2000.

¹⁵³ Eadem, *Założenia analizy...*, s. 89.

¹⁵⁴ Nieco szerzej istotę stylu ujmuje na przykład Stanisław Gajda, nazywając styl humanistyczną strukturą tekstu. Styl w tym ujęciu jest zrelatywizowany do kompetencji indywidualnej i społecznej autora tekstu. Według twórcy definicji prymarny jest sposób widzenia świata przez autora tekstu, zaś jego stosunek do tworzywa wtórny. Innymi słowy, sposób widzenia świata, umiejscowienie autora-nadawcy w przestrzeni komunikacyjnej i jego kompetencja komunikacyjna warunkują obróbkę tworzywa językowego. Kształt stylowy tekstu zależy zatem od sytuacji nadawczo-odbiorczej, funkcji tekstu, gatunku, konwencji i całego szeregu innych determinantów kulturowych, wreszcie od indywidualnych preferencji twórcy i jego osobowości (zob. S. Gajda, *Podstawy badań stylistycznych nad językiem naukowym*, Wrocław 1982, s. 68). Problematyka stylu pojawiała się w centrum zainteresowań wielu badaczy. Spośród bogatej literatury przedmiotu na uwagę zasługują także prace: J. Bartmińskiego, M. Mayenowej i A. Wilkonia, przytoczone w części bibliograficznej niniejszego opracowania.

¹⁵⁵ Zob. T. Skubalanka, *Założenia analizy...*, s. 89.

powiedzi nacechowanej stylistycznie nie wszystkie składniki tekstu są w jednakowym stopniu nacechowane, nie wszystkie posiadają określoną wartość stylistyczną. W zakresie prozy niepoetyckiej za główne dziedziny przejawiania się stylu najczęściej uznaje się słownictwo z frazeologią oraz składnię¹⁵⁶. Przedmiotem analizy będą więc te jednostki systemu językowego, które wiążą się z problemem wyboru — zagadnieniem niesłychanie ważnym w stylistyce, na co zwracała uwagę Skubalanka¹⁵⁷. Przyjmując tezę, że stylowi zawsze towarzyszy określony wybór, że „szczególny charakter danego stylu powstaje na skutek tego, że wybór stylistyczny jest zawsze ograniczony, zdeterminowany przez szczególne okoliczności” i że „odbywa się on zawsze w określonym polu możliwości doboru jednostek języka”¹⁵⁸, postaramy się odnaleźć nacechowane stylistycznie składniki wypowiedzi, będące skutkiem owego wyboru. Pozwoli to wyodrębnić indywidualne właściwości stylistycznojęzykowe Rejowej parafrazy.

3. Podstawa materialowa i sposób prezentacji materiału

Niniejsze opracowanie składa się ze wstępu, dwóch części analityczno-interpretacyjnych i zakończenia. W części I omawia się cechy stylistycznojęzykowe *Psalterza Dawidowego* Mikołaja Reja z perspektywy gatunkowej tekstu. Celem analiz jest ukazanie, w jakim stopniu wykorzystane przez Reja zabiegi stylistycznojęzykowe mają związek z powielaniem średniowiecznej konwencji przekładowej tekstu biblijnego, w jakim zaś są przejawem dążenia pisarza do indywidualizacji i modernizacji języka. Na tę część pracy składają się trzy rozdziały. Rozdział I ukazuje leksykę *Psalterza* na tle leksyki staropolskich przekładów *Psalterza* oraz na tle szesnastowiecznego słownictwa. W rozdziale tym wykorzystujemy metody analizy statystycznej tekstu, by ukazać wskaźnik bogactwa leksykalnego utworu na tle innych tekstów, wydobyć leksykę o najwyższej i najniższej frekwencji, a także poprzez obliczenie tzw. wskaźnika rozbieżności oce-

¹⁵⁶ Zob. m.in.: A. Wilkoń, *Z zagadnień języka i stylu*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” 1977, nr 457, *Prace Językoznawcze*, z. 54, s. 113–123; idem, *O języku i stylu* Ogniem i mieczem *Henryka Sienkiewicza*. *Studia nad tekstem*, Kraków 1976, s. 19.

¹⁵⁷ Zob. T. Skubalanka, *Historyczna stylistyka...*, s. 10.

¹⁵⁸ *Ibidem*, s. 11.

nić wartość leksyki na tle polszczyzny XVI wieku (leksyka neutralna, dodatnia i ujemna). W tym miejscu dokonujemy również charakterystyki autosemantycznych części mowy wyekscerpowanych z tekstu *Psałterza*, uzupełniając w tym zakresie badania zapoczątkowane przed laty przez W. Kuraszkiewicza, o co upominała się m.in. M. Karpluk¹⁵⁹. Rozdział II poświęcono analizie warstwy charakterystycznych połączeń wyrazowych wyselekcjonowanych z Rejowego *Psałterza*. Jego celem jest ustalenie, w jakim zakresie twórca powieli związki wyrazowe obecne w średniowiecznych translacjach Psałterza, hołdując tym samym typowej, psalterzowej tonacji stylistycznej, w jakim zaś stopniu od niej odchodzi, wprowadzając własne, oryginalne rozwiązania. Rozdział III ukazuje związki badanego tekstu z tradycją psalterzową na płaszczyźnie składniowej. Omawiamy w nim zagadnienia związane z szykiem wyrazów w obrębie zdania, budową składniową wypowiedzeń wielokrotnie złożonych i sposobami łączenia poszczególnych zdań składowych, frekwencją form imiesłowowych oraz obecnością w tekście struktur pleonastycznych.

W części II pracy zajmujemy się problematyką poetyckich wartości *Psałterza*. W rozdziale I opisujemy środki prowadzące do rytmizacji psalterzowej prozy, w rozdziale II zaś wybrane narzędzia służące instrumentacji semantycznej tekstu, którymi są dla nas epitet oraz porównanie.

Całość pracy zamyka zakończenie, w którym prezentujemy wnioski wypływające z podjętych badań.

Do niniejszego opracowania dołączony został aneks, zawierający alfabetyczny *Indeks wyrazów autosemantycznych Psałterza Dawidowego* Reja wraz z frekwencją tekstową leksemów, wartością wskaźnika DR, rangą danego hasła w obrębie leksykonu oraz w obrębie danej części mowy.

Analizą obejmujemy jedynie tekst parafrazy psalmów, nie uwzględniamy w niej argumentów, podających w skrócie treść psalmów, ani modlitw, umieszczanych po każdym psalmie¹⁶⁰, co gwarantuje jednorodność ob-

¹⁵⁹ Badaczka zauważa m.in.: „Zgromadziwszy ogromną liczbę informacji leksykalnych oraz ilościowych na temat języka Reja, nie zdążył ich prof. Kuraszkiewicz wyzyskać dla przedstawienia wszechstronnego opisu języka pisarza, opisu, w którym funkcjonalna charakterystyka stylu została by również należycie uwzględniona” (M. Karpluk, *op. cit.*, s. 282).

¹⁶⁰ Modlitwy *Psałterza Dawidowego* M. Reja stały się przedmiotem odrębnej analizy (zob. D. Kowalska, *Kształt stylistyczny człowieczej rozmowy z Bogiem w modlitwach Psałterza Dawidowego Mikołaja Reja* [w druku]), zaś argumentami *Psałterza Dawidowego* M. Reja zajmował się wcześniej J. Maciuszko, poszukując w nich m.in. dowodów świadczących o przynależności wyznaniowej parafrazy (zob. J. Maciuszko, *op. cit.*, s. 175–190).

serwowanego materiału oraz umożliwia, zwłaszcza w części statystycznej, przeprowadzenie badań porównawczych ze średniowiecznymi przekładami Psalterza, które nie zawierają innych — poza psalmami — tekstów¹⁶¹. W pracy nie omawiamy zjawisk językowych pod kątem ich uwarunkowań systemowych, nie zajmujemy się cechami pisowni ani fonetycznymi właściwościami szesnastowiecznego języka, dlatego ze względów praktycznych materiał pochodzący z *Psalterza Dawidowego* podajemy w transkrypcji. Opieramy się na wydaniu *Psalterza Dawidowego*, przygotowanym przez Stanisława Ptaszyckiego i opublikowanym w Petersburgu w roku 1901. Jest to wydanie oparte na egzemplarzu warszawskim, a więc na edycji B, w którym braki, spowodowane znacznymi uszkodzeniami starodruku, uzupełnione zostały według wydania A (egzemplarz puławski)¹⁶². Ponieważ jednak od momentu ogłoszenia tekstu przez Ptaszyckiego minęło ponad sto lat, konieczna okazała się modernizacja pisowni zgodnie z dzisiejszymi zasadami ortograficznymi (dystrybucja wielkich i małych liter, pisownia łączna i rozdzielna, interpunkcja), z zachowaniem wszystkich osobliwości fonetycznych i fleksyjnych szesnastowiecznej polszczyzny. Zrezygnowaliśmy jedynie z kreskowania samogłosek na oznaczenie dawnych głosek jasnych i pochylonych — nie odnotowujemy kreskowania samogłoski *á* na oznaczenie głoski *a* jasne, które stosowane było w druku na ogół zgodnie z ówczesnym zwyczajem krakowskim, ani też konsekwentnie nie wprowadzamy dzisiejszego oznaczenia *ó* dla dawnego *o* pochylonego, zachowując w tym względzie tradycyjną pisownię, np. *ktory*, *Bog* itp.

Zachowujemy oboczne zapisy zaimka zwrotnego *się* oraz *sie*, występujące w sąsiedztwie czasowników i po przyimkach. Wiele form obecnych w zachowanych drukach cechuje znaczna wariantywność, co nie dziwi, gdyż ortografia w połowie XVI stulecia nie stanowiła jeszcze jednolitego systemu — jej normalizacja dokonała się dopiero pod koniec XVI wieku¹⁶³. Formy językowe odznaczają się także wariantywnością fonetyczną i fleksyjną¹⁶⁴. W części statystycznej pracy — w listach rangowych haseł oraz

¹⁶¹ Krótkie argumenty, umieszczone przed psalmem, zawierał *Psalterz puławski*, ale nie były one uwzględniane w badaniach statystycznych.

¹⁶² Zob. S. Ptaszycki, *op. cit.*, s. VIII.

¹⁶³ Zob. S. Jodłowski, *Losy polskiej ortografii*, Warszawa 1979, s. 20–40.

¹⁶⁴ Zachowujemy osobliwości fonetyczne i fleksyjne obecne w egzemplarzu warszawskim (wydanie B), choć mamy pełną świadomość istnienia niewielkich różnic fonetycznych i fleksyjnych między dwiema zachowanymi edycjami zabytku. Rzeczne różnice

w *Indeksie wyrazów autosemantycznych Psalterza Dawidowego*, stanowiącym aneks do niniejszej pracy — ze względów praktycznych postać hasła ustalamy według zasad przyjętych przez redaktorów SPXVI¹⁶⁵, przy czym w przypadku wariantywności fonetycznej leksemu jako postać hasłową wybieramy formę, która występuje w analizowanym tekście najczęściej¹⁶⁶. Hasła przymiotnikowe oraz utworzone przez imiesłowy przymiotnikowe ujednociliśmy i podajemy w postaci odmiany złożonej (np. *Salomonowy, błogosławiony, rozkazany*), choć trzeba podkreślić, że konstrukcje odmiany prostej są jeszcze w badanym dziele dość licznie reprezentowane.

Aby umożliwić czytelnikowi wgląd w bogactwo materiałowe i w pełni ukazać warsztat stylistycznojęzykowy Reja, przeprowadzane analizy poparte są dość bogatym materiałem egzemplifikacyjnym. Przy niektórych omawianych zagadnieniach konieczne było zaprezentowanie szerszego kontekstu cytatów, aby zachować istotne składniki treści lub formy analizowanego tekstu, na przykład w celu pełniejszego zobrazowania wykorzystywanych przez Reja technik, służących rytmizacji prozy. Kierując się względami praktycznymi, stosujemy numerowanie cytatów — odrębne w każdej z dwóch części pracy — oraz wprowadzamy numerację wersetów w obrębie każdego z psalmów, choć u Reja — w przeciwieństwie do Wulgaty i parafrazy Campensisa — nie ma tego typu oznaczeń. W zacho-

odzwierciedlają procesy normalizacyjne szesnastowiecznej polszczyzny. Wydanie B ukazało się w drukarni Szarffenberga lub Wietora najprawdopodobniej przed rokiem 1550, a więc kilka lat po pierwszej edycji dzieła. Powszechniejsze są w nim m.in.: formy zachowujące grupę *ir // yr* w zakresie kontynuantów **ř*, **ir // *yr* (*cirpieć, cirpliwie, cirpliwość, sirota, uszczyrbić, utwirdzić, utwirdzenie, wirzba, wirzch, zwirzchność, zwirzę* itd.), formy z nagłosową grupą *śr-, źr-* jako kontynuanty *sř-, zř-* (np. *źrenica, źródłisko, źródło*), obok form typu: *uźrzyć, weźrzyć* spotykamy także formy: *ujrzyć, wejrzeć*, częste są konstrukcje z wtórną samogłoską nosową *ę* przed spółgłoskami nosowymi (*tęń, ziemia*) oraz w niektórych wyrazach (*między, paszczęka, szczęśliwy, tęskliwy, uczęśność, uczęśnik*), zaś formy narzędnika i miejscownika liczby pojedynczej przymiotników i zaimków rodzajowych zazwyczaj przybierają końcówkę *-ym // -im* (np. *z człowieczym narodem, więcej o nędznym a o upadłym pieczę ma*), podczas gdy w pierwodruku powszechna jest końcówka *-em* (np. *z wielkiem pochlebstwem, za przyrodzonym świętem miłosierdziem swoim*). Owa wariantywność form nie ma jednak większego znaczenia dla podejmowanych w niniejszym studium analiz.

¹⁶⁵ SPXVI, t. I, s. XXVI–XXXVII.

¹⁶⁶ W niektórych przypadkach postać hasłowa w naszym indeksie będzie się różnić od postaci hasła ustalonej w SPXVI, np. notujemy hasło *pczoła*, gdyż taki zapis jako jedyny pojawia się w druku, zaś SPXVI wprowadza jako prymarne hasło *pszczoła* (por. *ibidem*, t. XXXIV, s. 399).

wanych dwóch edycjach *Psałterza Dawidowego* początek wersetu sygnalizowany jest wysunięciem początkowych jego liter. Uznaliśmy jednak, że numerowanie kolejnych akapitów ułatwi czytelnikowi ewentualne odnalezienie omawianej formy bądź dłuższego cytatu w tekście badanej parafrazy, zwłaszcza że na skutek przyjętej przez autora techniki tłumaczenia (albo raczej opowiadania własnymi słowami) liczba i kolejność wersetów nie odpowiada kolejności zarówno wersetów Wulgaty, jak i parafrazy Campensisa. Rej na przykład często kumuluje po dwa (lub więcej) wersety oryginału w jednym akapicie (np. Psalm 85) lub akapitem obejmuje tylko część wersetu lub wersetów oryginału, niekiedy akapity mogą być też kompilacją następujących po sobie wersetów tekstu źródłowego¹⁶⁷. Zastosowana przez nas numeracja odpowiada kolejnym akapitom (wersetom) Rejowej parafrazy, umożliwia więc szybką lokalizację cytatu, zwłaszcza w obrębie dłuższych psalmów. Wyrażenia istotne dla podejmowanych w analizie problemów zaznaczamy w cytowanych fragmentach czcionką wytłuszczoną, wyjątkowo — także podkreśleniem.

Celem opracowania nie jest ustalanie stopnia zależności Rejowej parafrazy względem łacińskich źródeł: bądź to Wulgaty, bądź to parafrazy Campensisa, bądź to — jakiegoś innego tekstu, na przykład wiernego tłumaczenia hebrajskiego oryginału, dokonanego przez Campensisa¹⁶⁸. Obecny stan wiedzy nie pozwala na jednoznaczne formułowanie wniosków dotyczących podstawy tłumaczenia Rejowej parafrazy, o czym już wcześniej pisaliśmy. Badacze zwracali uwagę, że *Psałterz Dawidow* obfituje w wiele przykładów świadczących o indywidualnej pracy tłumacza, twórczym kształtowaniu polskiego tekstu, niezależnie od łacińskich wzorców. Także nasza obserwacja pozwala wnioskować, że Rej urozmaicał przekład oryginalnymi elementami, które doskonale realizowały założenia przekładów swobodnych, o których pisała Irena Kwilecka¹⁶⁹. Z tego względu w toku analizy nie zestawiamy systematycznie tekstu parafrazy Reja z analogicznymi miejscami łacińskiej Wulgaty czy też parafrazy Campensisa, gdyż dla podejmowanych w rozprawie zagadnień stopień zależności polskiego tłumaczenia od łacińskich źródeł ma drugorzędne

¹⁶⁷ Obszerniej pisze o tym m.in. J. Maciuszko (zob. J. Maciuszko, *op. cit.*, s. 163).

¹⁶⁸ Zob. *ibidem*, s. 164.

¹⁶⁹ Zob. I. Kwilecka, *Średniowieczna Biblia francuska a najstarsze zachodniosłowiańskie przekłady biblijne*, [w:] eadem, *Studia nad staropolskimi przekładami Biblii*, Poznań 2003, s. 153–175.

znaczenie. Przyjmujemy, że o ostatecznym kształcie stylistycznym badanego tekstu decydowały indywidualne wybory tłumacza. Rej nie przekładał parafrazy Campensisa dokładnie, tak samo jak nie pozostawał wierny Wulgacie. W parafrazie szukał inspiracji, zrozumienia trudnych fragmentów, obficie korzystał z zawartych w niej pomysłów, ale po swoim je rozwijał, tworząc własną redakcję. Rejowy przekład „utkany” jest więc z „cudzego” i „własnego” słowa. Tylko sporadycznie, na przykład w celu zobrazowania nowatorstwa podejmowanych przez twórcę zabiegów stylistycznojęzycznych, zestawiamy analizowane fragmenty z analogicznymi miejscami tekstu Wulgaty, parafrazy Campensisa, niekiedy też *Psalterza krakowskiego* i *Żołtarza Wróbla*. Ten rodzaj analizy porównawczej nie ma jednak systematycznego charakteru, stanowi jedynie uzupełnienie prowadzonych badań. Wykorzystujemy w celach porównawczych następujące wydania: I. Campensis, *Psalmorum omnium iuxta hebraicam veritatem paraphrastica interpretatio*, Kraków 1532 (skrót: C); *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, oprac. R. Weber, wyd. 2, Stuttgart 1975 (skrót: V); *Psalterz albo kościelne śpiewanie króla Dawida, nowo pilnie przełożony z łacińskiego języka w polski według szczerego tekstu*, Kraków 1532 (skrót: K); *Żołtarz Dawidow przez mistrza Walentego Wrobla z Poznania na rzecz polską wyłożony*, Kraków 1539 (skrót: Wr).

Wykaz skrótów

Wykaz cytowanych utworów

- R — Rej M., *Psalterz Dawidow, ktory snadź jest prawy fundament wszystkiego pisma krześcijańskiego (...)*, cyt. za wydaniem: (Mikołaj Rej z Na-głowic), *Psalterz Dawidów*, wyd. S. Ptaszycki, Petersburg 1901.
- C — Campensis I., *Psalmorum omnium iuxta hebraicam veritatem paraphrastica interpretatio*, Kraków 1532.
- V — *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, oprac. R. Weber, wyd. 2, Stuttgart 1975.
- Wr — *Żołtarz Dawidow przez mistrza Walentego Wrobla z Poznania na rzecz polską wyłożony*, Kraków 1539.
- K — *Psalterz albo kościelne śpiewanie krola Dawida, nowo pilnie przełożony z łacińskiego języka w polski według szczerego tekstu*, Kraków 1532.
- SPXVI — *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M. Mayenowa i in., t. I–XXXV, Wrocław 1966–2011.
- Sstp — *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. I–XI, Wrocław 1953–2002.

Pozostałe skróty używane w pracy

- ACI — *accusativus cum infinitivo*
- DR — wskaźnik rozbieżności
- f — frekwencja w tekście
- F — wskaźnik iteracji (przeciętnej częstości hasła w tekście)
- F_{cz} — przeciętna częstość haseł czasownikowych w tekście
- F_p — przeciętna częstość haseł przymiotnikowych w tekście

F_{prz} — przeciętna częstość haseł przysłówkowych w tekście

F_{rz} — przeciętna częstość haseł rzeczownikowych w tekście

h — hierarchia hasła w obrębie danej części mowy

I — wskaźnik oryginalności słownictwa

k — wskaźnik bogactwa leksykalnego

N — liczba wyrazów tekstowych

NCI — *nominativus cum infinitivo*

p_p — częstość względna leksemu w próbie porównawczej

p_t — częstość względna leksemu w tekście

r — ranga hasła w leksykonie

U_t — liczby użyc wszystkich wyrazów badanego tekstu

W — liczba haseł

W_e — wskaźnik epitetyzacji

Część I

Między konwencją a indywidualizacją języka,
czyli cechy stylistycznojęzykowe Rejowego Psalterza
jako tekstu biblijnego

I. Leksyka Psalterza Dawidowego w ujęciu statystycznym na tle leksyki XVI wieku i staropolskich przekładów Psalterza

Punktem wyjścia analizy statystycznej leksyki *Psalterza Dawidowego* stało się sporządzenie listy frekwencyjnej, uwzględniającej wszystkie leksemę zabytku, a więc zarówno hasła autosemantyczne, jak i pozostałe części mowy. Przy wyodrębnianiu haseł przyjęliśmy zasady zastosowane w *SPXVI*, co umożliwiło późniejszą konfrontację zebranego materiału z danymi frekwencyjnymi haseł *SPXVI*, a w konsekwencji pozwoliło ukazać leksykę *Psalterza Reja* na tle szesnastowiecznej polszczyzny¹. Podział na części mowy także został przeprowadzony według rozwiązań wprowadzonych w *SPXVI*, a zatem za oddzielne hasła leksykonu uznano imiesłowy przymiotnikowe, jednak w charakterystyce uwzględniającej podział haseł na części mowy zaliczamy je do grupy czasowników. Imiesłowy przysłówkowe — zakończone na *-ąc*, *-(w)szy* — stanowią jedną z form hasła czasownikowego. Formy na *-no*, *-to*, pochodzące od imiesłowów biernych, traktujemy jako impersonalia odpowiednich cza-

¹ Tak więc odrębnymi hasłami są czasowniki różnoaspektowe. Różne postaci fonetyczne wyrazu sprowadzono do jednego — przeważającego — wariantu. Odmianki słowotwórcze wyrazu traktowane są jako odrębne hasła. Formy supletywne rzeczownika (*brat — bracia*, *człowiek — ludzie* itp.) stanowią odrębne hasła, natomiast formy supletywne przymiotnika i przysłówka tworzą wspólne hasło. Partykuły: *-że* oraz *-ć*, *-ci* wchodzi w skład hasła syntetycznego ze spójnikami, zaimkami pytajnymi i wskazującymi, przysłówkami zaimkowymi, partykułami i wykrzyknikami (np. *abyć*, *alboć*, *aleć*, *azaż*, *azażli*, *coż*, *dokądże*, *gdyć*, *gdyż*, *izaliż*, *izaż*, *izażli*, *jakoż*, *jużci*, *koż*, *skądże*, *śladnieć*, *wszakoz*, *takiż*, *tamże*, *tenże*, *tenżeć* itp.). Połączenia z *-bądź*, *-koli*, *-kolwiek*, *-kroć*, *-le* stanowią hasła syntetyczne. Połączenie cząstki *-by* ze spójnikiem lub partykułą tworzy jedno hasło syntetyczne, nie dotyczy to jednak ruchomego formantu trybu przypuszczającego. Połączenia *nie-* z przymiotnikami, przysłówkami, imiesłowami biernymi i rzeczownikami traktowane są jako niepodzielne jednostki leksykalne. Osobnymi hasłami są też homonimy. Przymiotniki w funkcji rzeczownikowej umieszczane są pod hasłem przymiotnika (zob. K. Wilczewska, *Zasady redakcyjne Słownika*, [w:] *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M. Mayenowa i in., t. I: *A–Bany*, Wrocław 1966, s. XXVI–XXVII).

sowników². Wśród haseł autosemantycznych wyróżniamy cztery grupy: czasowniki, rzeczowniki, przymiotniki i przysłówki. Do grupy pozostałych haseł (czasem dla uproszczenia umownie nazywanych hasłami nieautosemantycznymi) zaliczamy pozostałe części mowy, w tym także zaimki i liczebniki³. W związku z niejednorodnością tekstową badanego zabytku zdecydowano się dokonać szczegółowych obliczeń statystycznych tylko dla tekstu psalmów, dla całości tekstu oszacowano jedynie wskaźnik bogactwa. Za takim rozwiązaniem może przemawiać fakt, że

² Inny sposób klasyfikowania imiesłowów przyjął W. Kuraszkiewicz w pracach poświęconych zagadnieniom statystycznym szesnastowiecznych tekstów. Badacz zaliczał imiesłowy odmiennie do przymiotników, nieodmiennie zaś do czasowników (por. W. Kuraszkiewicz, *Częstotliwość wyrazów w Panu Tadeuszu Adama Mickiewicza i w Wizerunku Mikołaja Reja*, [w:] idem, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, wybór i oprac. W. Rzepka, B. Walczak, Warszawa 1986, s. 702). M. Cybulski z kolei w pracy poświęconej analizie statystycznej słownictwa piętnastowiecznej części *Psalterza floriańskiego* przyjął następujące zasady: „Formy imiesłowowe sprowadzono do bezokoliczników, chyba że mają już przymiotnikowe znaczenie, np. *kazany* (bohemizm), *pijany*, *wszemogący*. Pod hasłem *być* nie figuruje składnik form *passivi*” (M. Cybulski, *Analiza statystyczna słownictwa piętnastowiecznej części Psalterza floriańskiego*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” 1994, t. XXXIX, s. 25). W naszej analizie stosujemy rozstrzygnięcia redaktorów SPXVI, aby móc w pełni wykorzystać dane frekwencyjne poszczególnych haseł.

³ Taki podział na pięć grup (rzeczowniki, czasowniki, przymiotniki, przysłówki, inne) spotykamy w opracowaniach poświęconych staropolskim przekładom Psalterza. Zastosowanie podobnych zasad klasyfikacji leksemów na części mowy umożliwia porównywanie danych liczbowych, pozwalając dostrzec specyfikę badanego tekstu. Podobnie postępuje T. Lisowski, badając statystykę leksyki Nowego Testamentu *Biblii gdańskiej*, co motywuje następująco: „Szczegółowe dane liczbowe obejmują cztery z pięciu autosemantycznych części mowy, a mianowicie: rzeczowniki, czasowniki, przymiotniki i przysłówki. Liczebniki nie zostały tu uwzględnione, ponieważ polskie ekwiwalenty ich odpowiedników tekstu wyjściowego semantycznie i strukturalnie są im tożsame. Ewentualne różnice między polskimi ekwiwalentami liczebnikowymi w omawianych przekładach mogą dotyczyć budowy formalnej, co jest odrębnym zagadnieniem, ściśle związanym z opisem zmian w zakresie morfologii liczebników doby średniopolskiej. Jest to więc kompleks zjawisk w większym stopniu gramatycznych, a nie leksykalnych. Liczebnik polski, wyodrębniając się jako samodzielna część mowy, podlegał złożonemu procesowi gramatyzacji, którego rezultatami są: stabilizacja liczebników w funkcji kwantyfikującej, ukształtowanie odrębnej deklinacji liczebników głównych oraz jednolitego paradygmatu liczebników zbiorowych, ustalenie relacji składniowych między liczebnikami a kwantyfikowanym rzeczownikiem, ustabilizowanie związków między frazą nominalną z liczebnikiem a orzeczeniem” (T. Lisowski, „*Sola scriptura*”. *Leksyka Nowego Testamentu Biblii gdańskiej (1632) na tle porównawczym. Ujęcie kwantytatywno-dystrybucyjne*, Poznań 2010, s. 59). Zob. też M. Siuciak, *Kształtowanie się kategorii gramatycznej liczebnika w języku polskim*, Katowice 2008, s. 14–15, 198–203.

poczynione kalkulacje mogą być wymierną podstawą dla badań porównawczych z innymi przekładami Psalterza, które nie zawierają innych — poza psalmami — tekstów. Obliczenia statystyczne nie uwzględniają Psalmu 1, gdyż w zachowanych egzemplarzach *Psalterza Reja* (warszawskim i puławskim) brakuje karty z tym psalmem. Dane statystyczne podajemy w liczbach bezwzględnych, którym zwykle — dla większej przejrzystości — towarzyszą także dane procentowe.

1. Liczba haseł i liczba wyrazów

W tekście badanego zabytku odnotowano 59300 wyrazów oraz 3700 haseł słownikowych; w psalmach zaś **45350** wyrazów tekstowych oraz **3347** haseł słownikowych.

Tabela 1. Porównanie liczebności haseł i wyrazów w średniowiecznych i renesansowych przekładach Psalterza⁴

Tekst	Liczba wyrazów	Liczba haseł	Wskaźnik k
<i>Psalterz floriański</i> (XIV w.)	18941	1998	14,5
<i>Psalterz floriański</i> (XV w.)	10784	1573	15,2
<i>Psalterz krakowski</i> (1532)	29089	2270	13,3
<i>Żołtarz</i> Walentego Wróbla (1539)	37700	2709	14,0
<i>Psalterz</i> Mikołaja Reja (1545) — psalmy	45350	3347	15,7
<i>Psalterz</i> Jana Lubelczyka (1558)	94500	5094	16,5
<i>Psalterz</i> Jana Kochanowskiego (1579)	33700	4200	23,0

⁴ Przedstawione dane statystyczne pochodzą z następujących źródeł: W. Kuraszkiewicz, *Uwagi o statystyce w Słowniku*, [w:] *Słownik polszczyzny XVI wieku...*, s. XVI–XVII; E. Woźniak, *Charakterystyka ilościowa słownictwa Psalterza krakowskiego*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” 1997, t. XLII, s. 230–231; M. Cybulski, *Analiza statystyczna...*, s. 20; M. Kamińska, *Charakterystyka ilościowa słownictwa I części Psalterza floriańskiego*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” 1994, t. XXXIX, s. 47.

Źródłem danych liczbowych dotyczących *Psalterza Dawidowego* Mikołaja Reja, które zostały przedstawione w tej oraz we wszystkich pozostałych tabelach niniejszej rozprawy, jest opracowanie własne.

Tłumaczenie Reja na tle wcześniejszych translacji zwraca uwagę znacznym rozbudowaniem tekstu. Przekłady oparte na werbalnej metodzie zawierają poniżej 30000 wyrazów. *Żołtarz Wróbla* — jako przykład tłumaczenia swobodnego, oddającego wiernie myśl oryginału za pomocą własnych środków językowo-stylistycznych, z wprowadzeniem licznych objaśnień i komentarzy, ułatwiających zrozumienie sensu — zawiera już ponad 37700 wyrazów. Utwór Reja liczy ponad 45000 wyrazów, a więc przewyższa pod względem długości tekstu średniowieczne przekłady o ponad 1/3. Wynika to oczywiście z przyjętej przez pisarza metody tłumaczenia, polegającej na znacznym rozszerzaniu przekazu względem łacińskiego tekstu o elementy, których zadaniem było dopowiadanie, uzupełnianie i interpretowanie sensów wyrażonych w Wulgacie. Wzrostowi liczby wyrazów towarzyszy wzrost liczby haseł.

2. Wskaźnik bogactwa leksykalnego (k)

Ciekawych obserwacji dostarcza porównanie wskaźnika bogactwa leksykalnego przekładów Psalterza. Wskaźnik obfitości słownictwa (k) jest ilorazem liczby haseł (W)⁵ i pierwiastka kwadratowego liczby wyrazów (N) w badanym tekście:

$$k = W / \sqrt{N}.$$

Współczynnik ten dla *Psalterza* Reja kształtuje się następująco: dla całego tekstu $k_1 = 15$; dla psalmów $k_2 = 15,71$.

Dla porównania wskaźnik bogactwa leksykalnego czternastowiecznej części *Psalterza floriańskiego* wynosi 14,52⁶, części piętnastowiecznej — 15,27⁷; *Psalterza krakowskiego* — 13,3 (dla psalmów)⁸, *Żołtarza Wróbla* (1539) — 14⁹, poetyckiego przekładu Lubelczyka (1558) — 16,5¹⁰, poetyckiego prze-

⁵ Takie oznaczenia symboli (W — liczba haseł, N — liczba wyrazów) przyjęto w pracach poświęconych analizie statystycznej (zob. J. Sambor, *Badania statystyczne nad słownictwem (na materiale Pana Tadeusza)*, Wrocław 1969, s. 29).

⁶ Zob. M. Kamińska, *op. cit.*, s. 47.

⁷ Zob. M. Cybulski, *op. cit.*, s. 20.

⁸ Zob. E. Woźniak, *op. cit.*, s. 231.

⁹ Zob. W. Kuraszkiewicz, *Uwagi o statystyce...*, s. XVII.

¹⁰ Zob. *ibidem*, s. XVI.

kładu *Psałterza* J. Kochanowskiego (1579) — 22,9¹¹. Porównanie to pokazuje, że parafraza Reja jest nieco bogatsza od wcześniejszych translacji, wyraźnie jednak uboższa od szesnastowiecznych przekładów poetyckich, zwłaszcza *Psałterza* Kochanowskiego. Uwidocznione liczbowe różnice między porównywanymi przekładami uwarunkowane są między innymi chronologią tekstu, przyjętą przez tłumacza metodą translacyjną oraz jego indywidualną predylekcją stylistyczną. *Psałterz floriański* i *Psałterz krakowski* reprezentują werbalną metodę tłumaczenia, *Żołtarz* Wróbla i *Psałterz* Reja — są tłumaczeniami swobodnymi, zbliżonymi do parafrazy, zaś przekłady Lubelczyka i Kochanowskiego to przekłady poetyckie. Utwory wierszowane, zwłaszcza o wysokiej wartości artystycznej mają obfitsze słownictwo — tym między innymi należy tłumaczyć tak wysoki wskaźnik bogactwa słownikowego w *Psałterzu* Kochanowskiego. Porównanie z *Żołtarzem* Wróbla — tekstem najbardziej zbliżonym do Rejowej translacji tak pod względem chronologii, jak przede wszystkim przyjętej metody tłumaczenia, wyraźnie wypada już na korzyść Reja. Jednak na tle innych tekstów pisarza *Psałterz* prezentuje się ubogo: dla *Postylli* wskaźnik ten wynosi 17,0 i 19,4 (w poszczególnych częściach tekstu), dla *Wizerunku* wynosi w poszczególnych częściach tekstu odpowiednio $k = 21,6$; $k = 22,8$; $k = 23,0$, dla *Ewangeliarza* $k = 16,7$, dla *Figlików* $k = 25,5$ ¹². Potwierdza się kolejna znana prawidłowość, że obfitsze słownictwo mają: 1) teksty oryginalne niż tłumaczone z języka obcego, 2) teksty o treści pełnej realiów niż teksty o tematyce religijnej, zawierające słownictwo abstrakcyjne. Wskaźnik k na poziomie 15,55 jest, według W. Kuraszkiewicza, typowy dla tekstów tłumaczonych. Dla tzw. tekstu normalnego, liczącego od 10000 do 50000 wyrazów współczynnik obfitości słownictwa zwykle wynosi około 22¹³. Gdyby więc parafraza Reja była tzw. „tekstem normalnym”, powinna liczyć blisko 4700 haseł, a tymczasem jest ich o ponad 1350 mniej. Jednak na tle ówczesnej tradycji przekładowej analizowany tekst cechuje względne bogactwo leksykalne. Jego przyczyn należy upatrywać przede wszystkim w technice tłumaczenia (parafrazowanie

¹¹ Zob. *ibidem*, s. XVII.

¹² Dane statystyczne pochodzą z obliczeń W. Kuraszkiewicza (zob. W. Kuraszkiewicz, *Obfitość słownictwa w kilku dużych tekstach polskich*. Postylla, Wizerunek, Worek Judaszow, Pan Tadeusz, Beniowski, Lalka, Popioły, Kwiaty polskie, [w:] idem, *Polski język literacki...*, s. 717).

¹³ Zob. P. Guiraud, *Zagadnienia i metody statystyki językoznawczej*, tłum. M. Kniaginowa, Warszawa 1966, s. 93.

tekstu, liczne amplifikacje) i związanej z nią synonimii. Duży wpływ na ten stan rzeczy miał także rozwój języka w XVI wieku, który doprowadził do znacznego powiększenia zasobu leksyki, głównie poprzez rozmaite zabiegi zmierzające do większego zróżnicowania słownictwa pod względem semantycznym i emotywnym oraz poprzez wykorzystywanie leksyki potocznej, charakteryzującej język mówiony. Nie bez znaczenia pozostawała także aktywność samego autora w poszukiwaniu odpowiednich środków językowego wyrazu, której rezultatem było wprowadzanie do tekstu leksemów rzadkich, osobliwych, nieznanymi językowi literackiemu. W tym zakresie Rej wykazywał szczególną płodność i kreatywność, hojnie wykorzystywał możliwości, jakie dawała mu ówczesna polszczyzna. O przyroście leksyki w badanym *Psalterzu* świadczą liczby.

Zgodnie ze znaną prawidłowością naczelną miejsce na liście frekwencyjnej zajmują przyimki, spójniki i zaimki. To one rozstrzygają w znacznym procencie o współczynniku bogactwa leksykalnego tekstu. Jeśli w wyliczeniach pominiemy słownictwo formalne, to wskaźnik obfitości słownictwa dla wyrazów znaczących (z wyjątkiem zaimków) jest dużo wyższy i wynosi:

$$k = 3105 / \sqrt{21112} = 21,37.$$

Ilościową charakterystykę wyrazów przedstawia tabela 2, w której podano liczbę haseł (także w ujęciu procentowym w stosunku do wszystkich jednostek leksykalnych) dla poszczególnych części mowy (rzeczowniki, czasowniki, przymiotniki, przysłówki), w tym wyodrębniono grupę hapaks legomenów oraz liczbę wyrazów tekstowych (także w ujęciu procentowym).

Tabela 2. Analiza formalna haseł *Psalterza Dawidowego* M. Reja

Rodzaj hasła		Liczba haseł			Liczba wyrazów tekstowych (%)
		użyte raz	użyte więcej niż raz	łącznie	
Rzeczowniki	pospolite	386 (27,4%)	595 (30,7%)	981 (29,3%)	8412 (18,5%)
	nazwy własne	23 (1,6%)	17 (0,9%)	40 (1,2%)	89 (0,2%)
	łącznie	409 (29,0%)	612 (31,6%)	1021 (30,5%)	8501 (18,7%)

Czasowniki	czasowniki	551 (39,0%)	667 (34,5%)	1218 (36,4%)	7791 (17,2%)
	imiesłowy przymiotnikowe	218 (15,5%)	141 (7,3%)	359 (10,7%)	897 (2,0%)
	łącznie	769 (54,5%)	808 (41,8%)	1577 (47,1%)	8688 (19,2%)
Przymiotniki	pospolite	119 (8,4%)	220 (11,4%)	339 (10,1%)	2774 (6,1%)
	od nazw własnych	6 (0,4%)	9 (0,5%)	15 (0,5%)	48 (0,1%)
	łącznie	125 (8,8%)	229 (11,9%)	354 (10,6%)	2822 (6,2%)
Przysłówki		60 (4,2%)	93 (4,8%)	153 (4,6%)	1101 (2,4%)
Inne		50 (3,5%)	192 (9,9%)	242 (7,2%)	24238 (53,5%)
Razem		1413 (100%)	1934 (100%)	3347 (100%)	45350 (100%)

Na czołowym miejscu lokują się — inaczej niż w starszych przekładach Psalterza — hasła czasownikowe: jest ich 1577 (wliczając także imiesłowy przymiotnikowe, które obejmują 10,7%), co stanowi 47,1% wszystkich haseł. Czasowniki te zostały użyte w tekście 8688 razy, co odpowiada 19,2% wszystkich użyć. Dla porównania w pierwszej części *Psalterza floriańskiego* procentowy udział haseł czasownikowych wyniósł 37,5%¹⁴, w drugiej i trzeciej części *Psalterza floriańskiego* — 36%¹⁵, dla *Psalterza krakowskiego* 39,9%¹⁶. Współczynnik k dla czasowników w przekładzie Reja wynosi: $k = 16,92$ (w pierwszej części *Psalterza floriańskiego* $k = 11,96$).

Na kolejnym miejscu znajdują się hasła rzeczownikowe. Razem z nazwami własnymi (40 haseł) jest ich 1021, co stanowi 30,5% ogółu haseł leksykonu. Rzeczowniki te zostały użyte w tekście 8501 razy (18,7% wszystkich użyć). W pierwszej części *Psalterza floriańskiego* rzeczowniki obejmowały 40,6% wszystkich jednostek leksykalnych, w częściach drugiej i trzeciej — 42%, w *Psalterzu krakowskim* — 41,4%. Wyraźnie widoczny jest zatem mniejszy udział haseł rzeczownikowych w parafr-

¹⁴ Zob. M. Kamińska, *op. cit.*, s. 48.

¹⁵ Zob. M. Cybulski, *op. cit.*, s. 23.

¹⁶ Zob. E. Woźniak, *op. cit.*, s. 232.

zie, przy jednoczesnym wzroście liczby haseł czasownikowych¹⁷. Jednak pod względem liczby realizacji tekstowych rzeczowniki osiągają poziom zbliżony do czasowników (rzeczowniki — 18,7%, czasowniki — 19,2%). Wskaźnik k dla rzeczowników pozostaje mimo to stosunkowo wysoki i wynosi: $k = 1020 / \sqrt{8501} = 11,06$. Przewyższa zatem współczynnik k dla rzeczowników czternastowiecznej części *Psalterza floriańskiego*, gdzie kształtuje się on na poziomie 10,88. W tekście Reja zostało użytych o 108 haseł rzeczownikowych (bez nazw własnych) więcej niż w *Psalterzu krakowskim* i o 220 więcej niż w *Psalterzu floriańskim*¹⁸.

Hasła przymiotnikowe w liczbie 353 stanowią 10,6% ogółu haseł, zostały użyte w tekście 2822 razy, co obejmuje 6,2% wszystkich użyć. W pierwszej części *Psalterza floriańskiego* stanowiły 12,4% (razem z imiesłowami przymiotnikowymi, które obejmowały 2,5%), w drugiej i trzeciej części tego przekładu stanowiły zaś 9,9% wszystkich haseł, w *Psalterzu krakowskim* — 9,16%. Wskaźnik bogactwa k dla przymiotników w tekście Reja wynosi: $k = 6,64$ (w pierwszej części *Psalterza floriańskiego* — 8,4).

Przysłówki poświadczają 153 hasła i 1101 użytych form wyrazowych (4,6% wszystkich haseł i 2,4% wszystkich użyć w tekście). Współczynnik k dla przysłówków kształtuje się następująco: $k = 4,61$.

Pozostałe grupy: zaimki, spójniki, przyimki, partykuły, wykrzykniki obejmują łącznie 242 hasła (7,2%) i zostały użyte w tekście 24238 razy,

¹⁷ Jest to przejaw zauważalnej w szesnastowiecznych przekładach Psalterza tendencji do przemiany ilościowej w jakościową i co za tym idzie — ilościowego ubożenia rzeczowników, o czym szerzej pisał S. Reczek. Zdaniem badacza na ten stan rzeczy miało wpływ kilka czynników, m.in.: 1) wielofunkcyjność form wyrazowych; 2) usuwanie rzeczowników jako kategorii gramatycznej z tych miejsc tekstu, gdzie ze stanowiska polszczyzny były tworem sztucznym i zastępowanie ich innymi częściami mowy lub konstrukcjami opisowymi, np. *równien* w miejsce *równiennik*, *lutościwy* w miejsce *lutościwiec* itp.; 3) zastępowanie przydawki genetycznej przydawką przymiotnikową, np. *mąż krwawy* zamiast *mąż krwi*, *cień śmiertelny* zamiast *cień śmierci*; 4) wprowadzanie w miejsce niektórych rzeczowników form przysłówkowych, np. *wysoko* zamiast *wysokość*; 5) wprowadzanie syntetycznych form czasownikowych w miejsce konstrukcji analitycznych, np. *dufać* zamiast *jimieć pwę*; 6) zastępowanie kunsztownych i sztucznych konstrukcji przez naturalne wyrażenia polskie, np. *przed wiatrem* zamiast *przed obliczem wiatrowym* (zob. S. Reczek, *Uwagi o staropolskim języku literackim od średniowiecza do renesansu (na podstawie przekładów psalterza)*, „Kwartalnik Opolski” 1995, t. I, s. 148–154).

¹⁸ *Psalterz krakowski* zawiera 872 hasła rzeczownikowe (zob. E. Woźniak, *op. cit.*, s. 232), zaś *Psalterz floriański* 760 haseł (zob. M. Kamińska, *op. cit.*, s. 47–48). W wyliczeniach pomijamy nazwy własne.

co stanowi aż 53,5% wszystkich użyć. Współczynnik k dla tej grupy haseł osiąga wartość: $k = 1,55$. Nie dziwi więc, że to ta właśnie grupa leksemów rozstrzyga w znacznym stopniu o współczynniku bogactwa leksykalnego tekstu. One też zajmują najwyższe pozycje na liście rangowej *Psalterza Dawidowego*. Największą frekwencję odnotowały spójniki: *a, i*, zaimki: *on, ten, swój, twój, mój, ja, który, ty*, przyimki: *na, w, z* oraz partykuły: *nie, tak*.

3. Przeciętna częstość haseł (F) i grupy frekwencyjne

W ustaleniu wzajemnych relacji między słownictwem częstym a słownictwem rzadkim pomaga parametr F, nazywany przez Pierre'a Guirauda wskaźnikiem iteracji, wskazujący przeciętną częstość¹⁹ haseł w danym tekście²⁰. Wyznacza się go jako iloraz liczby wyrazów (N) i liczby haseł (W) badanego tekstu ($F = N / W$). Parametr ten charakteryzuje tekst pod względem stylistycznym. Jego duże wartości wskazują na przewagę w badanym tekście wyrazów o bardzo wysokiej frekwencji, zaś małe wartości świadczą o nader urozmaiconej i różnorodnej leksyce i większym udziale w niej słownictwa o niskiej częstości. Dla analizowanego tekstu wartość tego parametru wynosi:

$$F = 45350 / 3347 = 13,5,$$

co pozwala wysnuć wniosek o stosunkowo wysokim stopniu jego urozmaicenia²¹. Dla porównania warto zauważyć, że w *Wizerunku* Reja każde

¹⁹ W niniejszej pracy na określenie sumy wystąpień jednostek językowych używamy, zgodnie z zaleceniem Rolfa Hammerla i Jadwigi Sambor, terminu *frekwencja* oraz wyimennie *częstość*, choć w literaturze językoznawczej funkcjonuje także termin *częstotliwość* (zob. R. Hammerl, J. Sambor, *Statystyka dla językoznawców*, Warszawa 1990, s. 23).

²⁰ J. Sambor, *Słowa i liczby. Zagadnienia językoznawstwa statystycznego*, Wrocław 1972, s. 221; T. Lisowski, *op. cit.*, s. 52.

²¹ Także w *Psalterzu krakowskim* wskaźnik przeciętnej częstości haseł jest bardzo wysoki i wynosi 13 ($F = 12,8$). Dla porównania w czternastowiecznej części *Psalterza floriańskiego* kształtuje się on na poziomie 6, niewiele wyższy jest w części piętnastowiecznej, dla której wartość parametru F wynosi 7. Ta znacząca różnica między staropolskimi przekładami, które, jak wiadomo, są werbalnymi translacjami tego samego tekstu źródłowego, może zaskakiwać. Jej przyczyn należy szukać w pewnym uporządkowaniu systemu leksykalnego, zwłaszcza w zakresie specjalizacji znaczeń wyrazów, co podkreślała E. Woźniak: „Ilościowy ogląd słownictwa pokazuje ewolucję leksyki przekładów

hasło powtarza się przeciętnie około 14,4 razy²². Hasła o częstości większej od wartości F uznaje się za hasła częste, zaś hasła, których frekwencja jest niższa lub równa parametrowi F — za rzadkie. By lepiej unaocnić frekwencję hasła w obrębie leksykonu, wykorzystujemy podział zaproponowany przez W. Kuraszkiewiczza i wyodrębniamy sześć grup frekwencyjnych²³: 1) grupę hasła o największej częstości użycia, obejmującą 1% wszystkich hasła; 2) grupę hasła bardzo częstych, stanowiącą kolejne 4% ogółu hasła; 3) grupę hasła częstych o frekwencji większej od wartości parametru F; 4) grupę hasła o przeciętnej częstości użycia, czyli o frekwencji równej wartości parametru F; 5) grupę hasła rzadkich, o frekwencji mniejszej od wartości parametru F, ale większej od $f = 1$; 6) grupę hapaks legomenów, których częstość użycia w tekście wynosi 1.

Tabela 3. Podział hasła w wyodrębnionych grupach frekwencyjnych

Grupa frekwencyjna		Hasła				Wyrazy	
		Liczba hasła	Ranga frekwencyjna hasła	Frekwencja hasła	Odsetek	Liczba wyrazów	Odsetek
1	1%	33	1–33	2153–209	1%	20684	45,6%
2	4%	137	34–107	205–39	4%	10940	24,1%
3	> F	246	108–132	38–14	7,4%	5389	11,9%
4	= F	30	133	13	0,9%	390	0,9%
5	< F, ale > f = 1	1488	134–144	12–2	44,5%	6534	14,4%
6	f = 1	1413	145	1	42,2%	1413	3,1%
Razem		3347			100%	45350	100%

psalterzowych od swoistego »nadmiaru«, będącego wynikiem chwiejności semantycznej i słowotwórczej wyrazów w *Psalterzu floriańskim*, aż po względną stabilizację słownika w *Psalterzu krakowskim*⁹ (E. Woźniak, *op. cit.*, s. 233).

²² Zob. W. Kuraszkiewicz, *Rzeczowniki w Wizerunku Mikołaja Reja*, [w:] idem, *Polski język literacki...*, s. 631.

²³ Taki podział zaproponował W. Kuraszkiewicz (zob. idem, *Częstotliwość wyrazów...*, s. 696). Podział ten wykorzystał również T. Lisowski w badaniach leksyki Nowego Testamentu *Biblii gdańskiej* (zob. T. Lisowski, *op. cit.*, s. 52–53).

W sporządzonym leksykonie przeważają hasła rzadkie, których odnotowano 1488, co stanowi 44,5% wszystkich haseł. Hapaks legomena tworzą grupę zawierającą 1413 haseł, co wynosi aż 42,2% ogółu leksykonu. Łącznie więc hasła rzadkie i wyjątkowe w parafrazie obejmują aż 86,7% ogółu haseł. To one w znacznej mierze decydują o oryginalności słownictwa tekstu, jego różnorodności i bogactwie. Hasła częste, o frekwencji większej od wartości F, zamykają się w liczbie 246, co stanowi jedynie 7,4% leksykonu. 30 haseł to hasła o przeciętnej częstości, czyli o frekwencji równej wartości parametru $F = 13$, co składa się na 0,9% ogółu haseł. Hasła częste (grupy 1–3) tworzą 81,6% wszystkich wyrazów, rzadkie natomiast (grupy 5–6) — 17,5% ogółu wyrazów tekstu.

Zgromadzone dane liczbowe pozwalają określić udział części mowy w badanym tekście w poszczególnych grupach frekwencyjnych, co ilustruje tabela 4:

Tabela 4. Podział haseł na grupy frekwencyjne w zależności od części mowy

Grupy frekwencyjne		Autosemantyczne części mowy					Pozostałe części mowy	Razem
		Rzeczowniki	Czasowniki	Przymiotniki	Przysłówki	Razem		
1 (1%)	W	1	3	1	0	5	28	33
	%W	3,03%	9,09%	3,03%		15,15%	84,85%	
	N	464	1976	263	0	2703	17981	20684
	%N	2,24%	9,55%	1,27%		13,07%	86,93%	
2 (4%)	W	50	21	13	6	90	47	137
	%W	36,50%	15,33%	9,49%	4,38%	65,70%	34,30%	
	N	3614	1279	890	383	6166	4774	10940
	%N	33,03%	11,693%	8,14%	3,50%	56,36%	43,64%	
3 (> F)	W	86	76	30	16	208	38	246
	%W	34,96%	30,89%	12,20%	6,50%	84,55%	15,45%	
	N	1893	1527	657	355	4432	957	5389
	%N	35,14%	28,33%	12,19%	6,59%	82,24%	17,76%	
4 (= F)	W	9	9	6	1	25	5	30
	%W	30%	30%	20%	3,33%	83,33%	16,67%	
	N	117	117	78	13	325	65	390
	%N	30%	30%	20%	3,33%	83,33%	16,67%	

5 (< F)	W	466	699	179	70	1414	74	1488
	%W	31,32%	46,98%	12,03%	4,70%	94,89%	5,11%	
6 (f = 1)	N	2004	3020	809	290	6123	411	6534
	%N	30,67%	46,22%	12,38%	4,44%	93,71%	6,29%	
Razem	W	409	769	125	60	1363	50	1413
	%W	28,94%	54,42%	8,85%	4,25%	96,46%	3,54%	
Razem	N	409	769	125	60	1363	50	1413
	%N	28,94%	54,42%	8,85%	4,25%	96,46%	3,54%	
Razem	W	1021	1577	354	153	3105	242	3347
	%W	30,50%	47,12%	10,58%	4,57%	92,77%	7,23%	
Razem	N	8501	8688	2822	1101	21112	24238	45350
	%N	18,75%	19,16%	6,21%	2,43%	46,55%	53,45%	

W — liczba haseł

N — liczba wyrazów

F — wskaźnik iteracji (przeciętnej częstości hasła w tekście)

W pierwszej grupie frekwencyjnej, obejmującej hasła o najwyższej frekwencji, zdecydowanie przeważają nieautosemantyczne części mowy i to zarówno pod względem liczby haseł (28 haseł, co stanowi 84,9% haseł należących do tej grupy), jak i liczby ich realizacji tekstowych (17981 użyć, co daje 86,9%). Autosemantyczne części mowy liczą jedynie 5 haseł, co stanowi 15,2% ogółu haseł należących do tej grupy frekwencyjnej. Są to: 3 czasowniki (1976 realizacji tekstowych), 1 rzeczownik (464 użyć tekstowych) i 1 przymiotnik (263 użycia). W tej grupie nie spotykamy przysłówków. W drugiej pod względem frekwencji grupie, zawierającej leksemę bardzo częste, zdecydowanie spada udział nieautosemantycznych części mowy (34,3% haseł, 43,6% wyrazów), które — choć jeszcze ciągle stanowią najliczniejszą pod względem liczby realizacji tekstowych grupę (4774 wyrazy) — to pod względem liczby haseł (47 haseł) ustępują już miejsca rzeczownikom. Hasła rzeczownikowe zamykają się w liczbie 50 (36,5%) i — co trzeba szczególnie podkreślić — zdecydowanie dominują nad pozostałymi częściami mowy: ponad dwukrotnie przewyższają grupę czasowników (21 haseł, 15,3%), trzykrotnie — przymiotników (13 haseł, 9,5%), prawie dziesięciokrotnie — grupę przysłówków (6 haseł, 4,4%). W trzeciej grupie frekwencyjnej, obejmującej hasła częste o frekwencji większej od wartości $F = 13$, w dalszym ciągu spada udział nieautosemantycznych części mowy (38 haseł, 15,5%), które przegrywają rywalizację już nie tylko z rzeczownikami (86 haseł, 35%), ale także z czasownikami (76 haseł,

30,9%). Na kolejnym miejscu plasują się przymiotniki (30 hasel, 12,2%), na końcu znajdują się przysłówki (16 hasel, 6,5%). W czwartej grupie frekwencyjnej, zawierającej leksemy o frekwencji $F = 13$, przeważają hasła czasownikowe na równi z rzeczownikowymi (po 9 hasel, 30%). Za nimi lokują się przymiotniki (6 hasel, 20%), hasła nieautosemantyczne spadają na przedostatnią pozycję (5 hasel, 16,7%), przysłówki w tej grupie reprezentuje tylko 1 hasło (3,3%). Piąta grupa frekwencyjna, najliczniejsza pod względem liczby hasel, obejmująca leksemy rzadkie o częstości mniejszej od wartości $F = 13$, ale większej od $f = 1$, pokazuje już wyraźną dominację czasowników, które tworzą blisko 700 hasel (47%) i 3020 realizacji tekstowych (46,2%). Rzeczowniki obejmują grupę 466 hasel (31,3%) i 2004 wyrazów (30,7%), przymiotniki — 179 hasel (12%) i 809 wyrazów (12,4%), przyimki, spójniki, zaimki oraz partykuły — 74 hasła (5,1%) i 411 realizacji tekstowych (6,3%), grupę tradycyjnie zamykają przysłówki, stanowiące 70 hasel (4,7%) i 290 wyrazów (4,4%). W ostatniej grupie frekwencyjnej, obejmującej leksemy o częstości $f = 1$, w dalszym ciągu wzrasta udział hasel czasownikowych, których odnotowano 769 (54,4%), maleje zaś udział hasel rzeczownikowych — zamykają się one w liczbie 409 hasel, co stanowi 28,9% ogółu hasel w tej grupie frekwencyjnej. Kolejne pozycje zajmują: przymiotniki (125 hasel, 8,9%), przysłówki (60 hasel, 4,3%) i pozostałe części mowy (50 hasel), które po raz pierwszy tworzą najmniej liczną grupę, zawierającą zaledwie 3,5% hasel. Wzajemne proporcje między częściami mowy w obrębie wydzielonych sześciu grup frekwencyjnych ilustrują wykresy 1 i 2, zamieszczone na następnych stronach.

Przedstawione wartości liczbowe uwidaczniają kilka charakterystycznych tendencji. Po pierwsze: wraz ze spadkiem frekwencji hasel-wyrazów w grupie frekwencyjnej maleje procentowy udział nieautosemantycznych części mowy, wzrasta zaś liczba hasel autosemantycznych, co jest zgodne z ogólną prawidłowością statystyczną dotyczącą wszystkich typów tekstów. Im niższa grupa frekwencyjna hasel, tym mniejszy odsetek stanowią w niej hasła nieautosemantyczne. Po drugie: wśród autosemantycznych części mowy największy udział mają hasła czasownikowe (50,8%), jednak ich zdecydowana przewaga zaznacza się w grupach o najniższej frekwencji (grupa 5 i 6), co pokazuje właściwość stylistyczną Reja, polegającą na operowaniu synonimią przede wszystkim w zakresie tej części mowy, a zwłaszcza odzwierciedla szczególne upodobanie do tworzenia

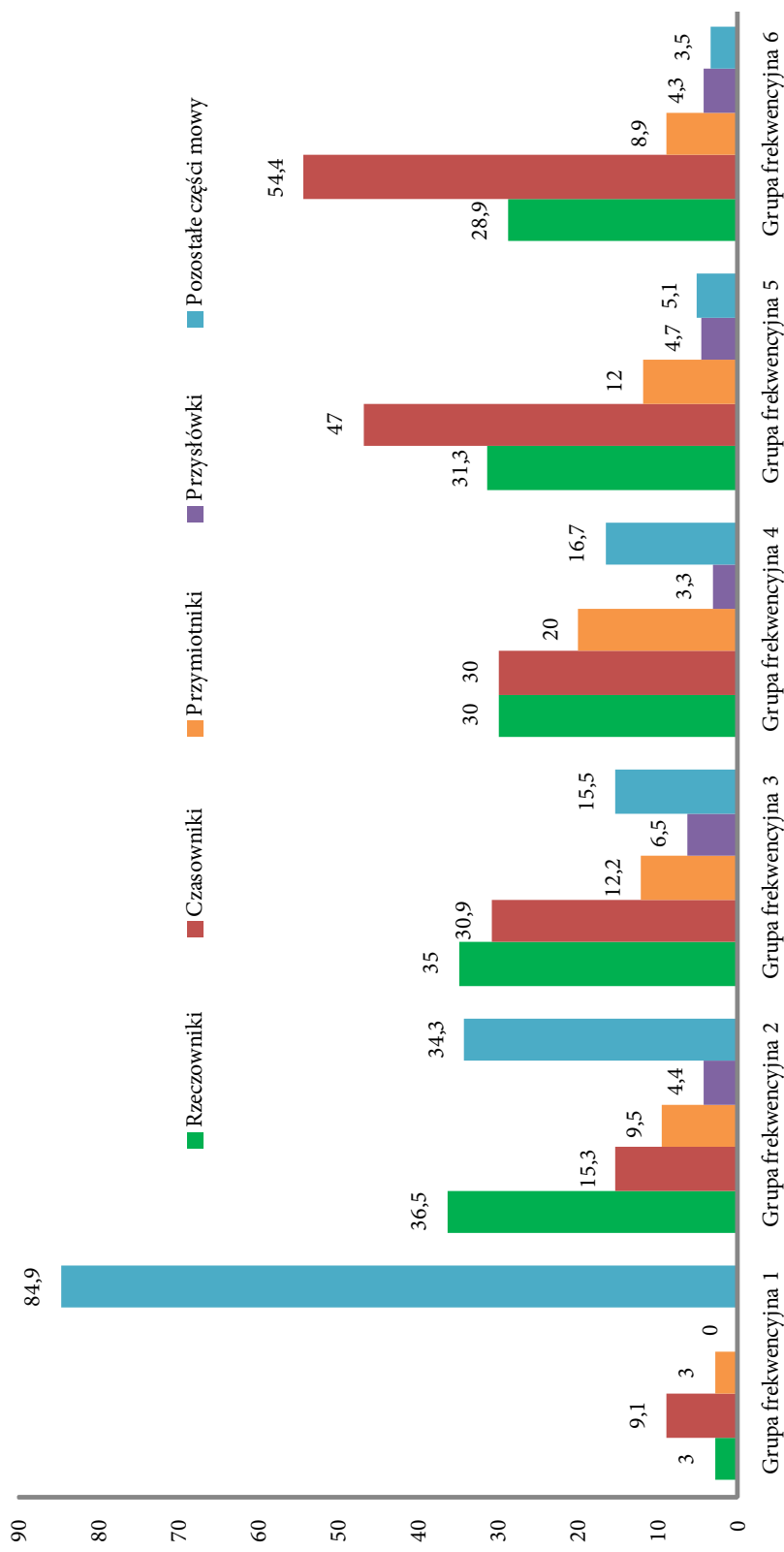
nowych derywatów czasownikowych, rzadkich albo wręcz wyjątkowych także w polszczyźnie szesnastowiecznej. Po trzecie: w grupach leksemów najczęstszych i częstych (grupy 2 i 3) najczęściej odnotowujemy hasła rzeczownikowych, które stanowią dominantę stylistyczną analizowanego tekstu, wyznaczając zakres tematyczny utworu. To właśnie w tej grupie odnajdziemy charakterystyczne dla Psalterza słowa-klucze.

4. Leksyka o najwyższej frekwencji

Do leksyki najczęstszej należy 1% całego leksykonu danego tekstu. Oczywiście im dłuższy tekst, tym więcej haseł zawiera się w tej grupie. W parafrazie Reja leksykę najczęstszą stanowią 33 hasła, obejmujące aż 45,6% wszystkich użytych w tekście wyrazów. Dla porównania można przytoczyć obliczenia Kuraszkiewicza, dokonane dla innych zabytków Reja. I tak w *Wizerunku* listę najczęstszych leksemów tworzy 66 haseł, które stanowią 47% wyrazów, zaś w *Postylli* — odnajdujemy aż 90 haseł najczęstszych, tworzących ponad 60% wyrazów. Na tym tle *Psalterz* pod względem procentowego obciążenia tekstu hasłami o największej frekwencji bliższy jest wierszowanemu *Wizerunkowi* niż prozatorskiej *Postylli*²⁴, co dla naszej analizy jest ważnym spostrzeżeniem, pokazuje bowiem specyfikę stylistyczną badanej parafrazy, która choć jest pisana prozą, to jednak została poddana pewnym rygorom właściwym tekstom wierszowanym, a więc może dowodzić celowej pracy pisarza nad stylistycznym kształtowaniem translacji.

Zgodnie ze znaną prawidłowością w grupie leksemów najczęstszych przeważają wyrazy pełniące jedynie funkcje gramatyczne: spójniki, przyimki, zaimki. Najczęstszym hasłem leksykonu w badanym materiale jest spójnik *a*, odnotowany w tekście 2153 razy, co stanowi 4,7% wszystkich użytych wyrazów. Kolejną pozycję zajmuje zaimek rzeczowny *on*, którego frekwencja w tekście wynosi 1622, co tworzy 3,6% wszystkich użytych wyrazów. Ostatni w tej grupie zaimek *wszen* o częstości użycia równej 209 stanowi niecałe 0,5% wszystkich wyrazów parafrazy.

²⁴ Zob. W. Kuraszkiewicz, *Rzeczowniki w Wizerunku...*, s. 631–632.

Wykres 1. Procentowy udział części mowy w grupach frekwencyjnych haseł

Wykres 2. Procentowy rozkład części mowy w grupach frekwencyjnych haseł

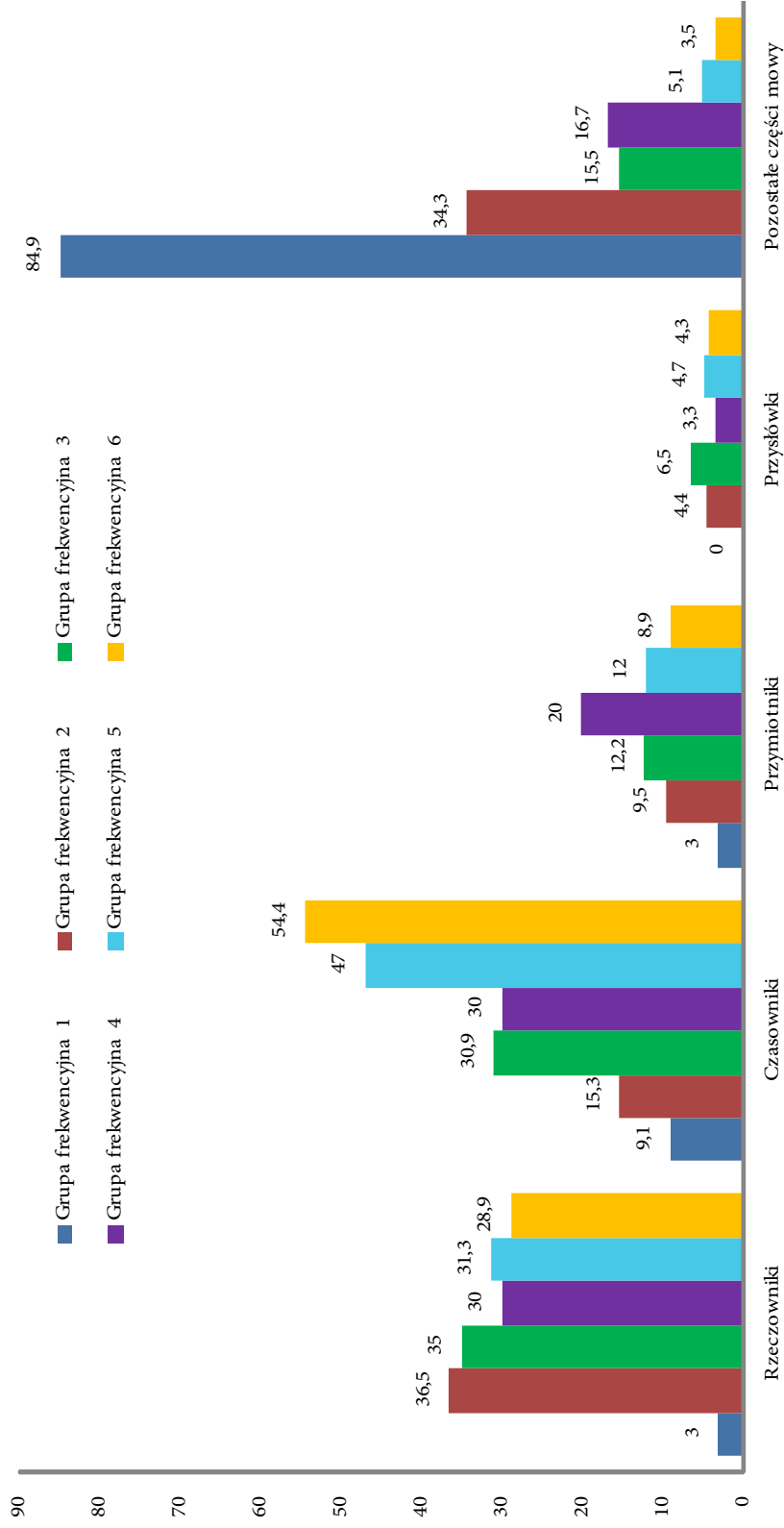

Tabela 5. Leksyka najczęstsza w Psalterzu Dawidowym M. Reja

Hasło	Ranga hasła	Frekwencja hasła w tekście	Odsetek wyrazów hasła w tekście
<i>a</i>	1	2153	4,7%
<i>on</i> (zaimek rzeczowny)	2	1622	3,6%
być	3	1396	3,1%
<i>ten</i>	4	1052	2,3%
<i>i</i>	5	966	2,1%
<i>swoj</i>	6	926	2%
<i>nie</i>	7	913	2%
<i>twój</i>	8	806	1,8%
<i>moj</i>	9	784	1,7%
<i>na</i>	10	757	1,7%
<i>ja</i>	11	730	1,6%
<i>w</i>	12	710	1,6%
<i>z</i>	13	697	1,5%
<i>który</i>	14	696	1,5%
<i>ty</i>	15	554	1,2%
pan	16	464	1%
<i>tak</i>	17	449	1%
<i>iż</i>	18	432	1%
<i>wszytek</i>	19	423	0,9%
<i>aby</i>	20	419	0,9%
<i>abowiem</i>	21	391	0,9%
<i>śnadź</i>	22	359	0,8%
<i>ku</i>	23	318	0,7%
mieć	24	303	0,7%
<i>od</i>	25	299	0,7%
<i>by</i>	26	298	0,7%
<i>jako</i>	27	296	0,7%
<i>się</i>	28	287	0,6%
<i>moc</i>	29	277	0,6%
wielki	30	263	0,6%
<i>już</i>	31	223	0,5%
<i>nad</i>	32	212	0,5%
<i>wszen</i>	33	209	0,5%
Razem		20684	45,6%

Wśród leksemów najczęstszych hasła autosemantyczne tworzą nieliczną grupę, obejmującą zaledwie 5 haseł o łącznej frekwencji 2703, co stanowi blisko 6% wszystkich wyrazów tekstu. Należą tu: 3 czasowniki (*być* 1396, *mieć* 303, *moc* 277), 1 rzeczownik (*pan* 464) oraz 1 przymiotnik (*wielki* 263). Podkreślenia wymaga fakt wyraźnej dysproporcji między frekwencją najczęstszego czasownika *być* a frekwencją czasowników, zajmujących niższe pozycje na liście rangowej. Leksem *być* ($f = 1303$) pojawia się w tekście ponad czterokrotnie częściej niż kolejne czasowniki — *mieć* ($f = 303$) i *moc* ($f = 277$), co można łatwo wytłumaczyć funkcją gramatyczną tego czasownika. Występuje on bowiem często jako składnik orzeczenia imiennego, formy strony biernej, czasu przyszłego złożonego, niedokonanego, czasu przeszłego złożonego²⁵.

W grupie 137 haseł bardzo częstych, zawierających kolejne 4% całego leksykonu, odnajdujemy 50 haseł rzeczownikowych, 21 haseł czasownikowych, 13 haseł przymiotnikowych, 6 haseł przysłówkowych. Wyraźnie widoczny jest już mniejszy udział zaimków, spójników i partykuł, które, choć stanowią wciąż jeszcze liczną, bo obejmującą 47 haseł grupę, to jednak ustępują już miejsca rzeczownikom.

Tabela 6. Leksemy bardzo częste w *Psalterzu Dawidowym* M. Reja

Hasło	Ranga hasła (r)	Frekwencja hasła w tekście (f)	Odsetek wyrazów hasła w tekście
<i>my</i>	34	205	0,5%
<i>jedno</i>	35	203	0,4%
<i>każdy</i>	36	201	0,4%
<i>Bog</i>	37	197	0,4%
<i>nasz</i>	38	195	0,4%
<i>też</i>	39	187	0,4%
<i>sprawa</i>	40	183	0,4%
<i>raczyć</i>	41	180	0,4%
<i>gdy</i>	42	179	0,4%
<i>o</i>	43	177	0,4%

²⁵ Podobne dysproporcje są typowe także dla innych badanych tekstów, m.in. *Psalterza floriańskiego*, *Psalterza krakowskiego*, szesnastowiecznych przekładów Nowego Testamentu i *Biblii gdańskiej* (zob. T. Lisowski, *op. cit.*, s. 92), co odzwierciedla ogólną właściwość języka polskiego.

<i>co</i>	44	171	0,4%
<i>przed</i>	45	168	0,4%
<i>nic</i>	46	167	0,4%
<i>bo</i>	47	159	0,4%
<i>nigdy</i>	47	159	0,4%
<i>ziemia</i>	48	155	0,3%
<i>czas</i>	49	153	0,3%
<i>za</i>	50	152	0,3%
<i>on</i> (zaimek wskazujący)	51	145	0,3%
<i>miły</i>	52	143	0,3%
<i>iny</i>	53	139	0,3%
<i>ale</i>	54	132	0,3%
<i>myśl</i>	55	131	0,3%
<i>zawždy</i>	56	130	0,3%
<i>święty</i>	57	129	0,3%
<i>możliwość</i>	58	123	0,3%
<i>żaden</i>	59	118	0,3%
<i>prawie</i>	60	114	0,3%
<i>sam</i>	61	113	0,2%
<i>chwała</i>	62	110	0,2%
<i>nadzieja</i>	63	109	0,2%
<i>do</i>	64	103	0,2%
<i>imię</i>	65	98	0,2%
<i>miłosierdzie</i>	65	98	0,2%
<i>chcieć</i>	66	96	0,2%
<i>narod</i>	66	96	0,2%
<i>że</i>	67	95	0,2%
<i>uczynić</i>	68	91	0,2%
<i>owszem</i>	69	89	0,2%
<i>ręka</i>	69	89	0,2%
<i>śladnie</i>	69	89	0,2%
<i>taki</i>	70	88	0,2%
<i>dusza</i>	71	86	0,2%
<i>rozmaity</i>	71	86	0,2%
<i>serce</i>	71	86	0,2%

<i>kto</i>	72	82	0,2%
<i>żywot</i>	73	79	0,2%
<i>jeszcze</i>	74	77	0,2%
<i>wielmożność</i>	74	77	0,2%
<i>dobrodziejstwo</i>	75	75	0,2%
<i>wysławiać</i>	75	75	0,2%
<i>sprzeciwnik</i>	76	74	0,2%
<i>dziwny</i>	77	72	0,2%
<i>rozliczny</i>	77	72	0,2%
<i>dać</i>	78	71	0,2%
<i>jaki</i>	78	71	0,2%
<i>rzecz</i>	79	70	0,2%
<i>starać się</i>	79	70	0,2%
<i>łaska</i>	80	69	0,2%
<i>wy</i>	80	69	0,2%
<i>sprawiedliwość</i>	81	68	0,1%
<i>inaczej</i>	82	67	0,1%
<i>przez</i>	82	67	0,1%
<i>acz</i>	83	65	0,1%
<i>ludzie</i>	84	63	0,1%
<i>prosić</i>	85	62	0,1%
<i>lud</i>	86	60	0,1%
<i>srogość</i>	86	60	0,1%
<i>gora</i>	87	59	0,1%
<i>świat</i>	87	59	0,1%
<i>oko</i>	88	58	0,1%
<i>aż</i>	89	57	0,1%
<i>musieć</i>	90	56	0,1%
<i>złościwy</i>	90	56	0,1%
<i>czynić</i>	91	55	0,1%
<i>miedzy</i>	91	55	0,1%
<i>obaczyć</i>	91	55	0,1%
<i>przedsię</i>	92	54	0,1%
<i>sprawiedliwy</i>	92	54	0,1%
<i>ani</i>	93	53	0,1%

<i>bez</i>	93	53	0,1%
<i>człowiek</i>	94	52	0,1%
<i>iście</i>	94	52	0,1%
<i>bowiem</i>	95	51	0,1%
<i>prawy</i>	95	51	0,1%
<i>zebranie</i>	95	51	0,1%
<i>krol</i>	96	50	0,1%
<i>miejsce</i>	96	50	0,1%
<i>niebo</i>	96	50	0,1%
<i>dobry</i>	97	49	0,1%
<i>łaskawy</i>	97	49	0,1%
<i>dobrotliwość</i>	98	48	0,1%
<i>obliczność</i>	98	48	0,1%
<i>stać się</i>	98	48	0,1%
<i>tylko</i>	98	48	0,1%
<i>wola</i>	98	48	0,1%
<i>wspomożenie</i>	98	48	0,1%
<i>bywać</i>	99	47	0,1%
<i>dla</i>	99	47	0,1%
<i>nieprzyjaciel</i>	100	46	0,1%
<i>po</i>	100	46	0,1%
<i>przebrany</i>	100	46	0,1%
<i>srogi</i>	100	46	0,1%
<i>złość</i>	100	46	0,1%
<i>potym</i>	101	45	0,1%
<i>wiecznie</i>	101	45	0,1%
<i>wiele</i>	101	45	0,1%
<i>dzień</i>	102	44	0,1%
<i>majestat</i>	102	44	0,1%
<i>pański</i>	102	44	0,1%
<i>u</i>	102	44	0,1%
<i>zdać się</i>	102	44	0,1%
<i>znać</i>	102	44	0,1%
<i>innszy</i>	102	43	0,1%
<i>niechaj</i>	103	43	0,1%

wiek	103	43	0,1%
łaskawie	104	42	0,1%
moc	104	42	0,1%
rozumieć	105	41	0,1%
strach	105	41	0,1%
ustawicznie	105	41	0,1%
występek	105	41	0,1%
głos	106	40	0,1%
gniew	106	40	0,1%
obietnica	106	40	0,1%
przyść	106	40	0,1%
używać	106	40	0,1%
zrozumieć	106	40	0,1%
albo	107	39	0,1%
kochać się	107	39	0,1%
możny	107	39	0,1%
potomek	107	39	0,1%
przy	107	39	0,1%
przybytek	107	39	0,1%
słowo	107	39	0,1%
trwać	107	39	0,1%
wielekroć	107	39	0,1%
Razem		10940	24,7%

W sumie grupa leksemów najczęstszych i bardzo częstych obejmuje 170 haseł słownikowych, wśród których 55,9%, a więc ponad połowa, to hasła autosemantyczne (95 haseł). Należy do nich: 51 rzeczowników (53,7% wśród najczęstszych haseł autosemantycznych), 24 czasowniki (25,3%), 14 przymiotników (14,7%) i 6 przysłówków (6,3%). Wśród leksemów znaczących najwyżej na liście rangowej znajduje się czasownik *być*. Kolejne czasowniki notujemy na dalszych miejscach: 24. — *mieć*, 29. — *moc*, 41. — *raczyć*. Na 16. pozycji pojawia się pierwszy rzeczownik *Pan*, kolejny *Bog* — dopiero na 37. miejscu. Wyrazy znaczące o wysokiej frekwencji, choć tworzą stosunkowo nieliczną grupę, to jednak ze względu na dużą częstość występowania stanowią dominantę leksykalną tekstu. Zalicza-

ją się tu takie leksemy, jak: a) rzeczowniki: *Pan* (16)²⁶, *Bog* (37), *sprawa* (40), *ziemia* (48), *czas* (49), *mysl* (55), *możliwość* (58), *chwała* (62), *nadzieja* (63), *imię* (65), *miłosierdzie* (65), *narod* (66), *ręka* (69), *dusza* (71), *serce* (71), *życie* (73), *wielmożność* (74), *dobrodziejstwo* (75), *sprzeciwnik* (76), *rzecz* (79), *łaska* (80), *sprawiedliwość* (81), *ludzie* (84), *lud* (86); b) czasowniki: *być* (3), *mieć* (24), *moc* (29), *raczyć* (41), *chcieć* (66), *uczynić* (68), *wystawiać* (75), *dać* (78), *starać się* (79), *prosić* (85); c) przymiotniki: *wielki* (30), *miły* (52), *święty* (57), *rozmaity* (71), *dziwny* (77), *rozliczny* (77); d) przysłowki: *prawie* (60), *śladnie* (69), *iście* (94). Uwagę zwraca ponad dwukrotna przewaga rzeczowników nad czasownikami.

Wykaz najczęstszych i bardzo częstych haseł autosemantycznych przedstawiają tabele 7–10.

Tabela 7. Rzeczowniki najczęstsze i bardzo częste w przekładzie Reja

Hasło	Hierarchia hasła w obrębie danej części mowy (h)	Ranga hasła w leksykonie tekstu (r)	Frekwencja hasła w tekście (f)
<i>pan</i>	1	16	464
<i>Bog</i>	2	37	197
<i>sprawa</i>	3	40	183
<i>ziemia</i>	4	48	155
<i>czas</i>	5	49	153
<i>mysl</i>	6	55	131
<i>możliwość</i>	7	58	123
<i>chwała</i>	8	62	110
<i>nadzieja</i>	9	63	109
<i>imię</i>	10	65	98
<i>miłosierdzie</i>	10	65	98
<i>narod</i>	11	66	96
<i>ręka</i>	12	69	89
<i>dusza</i>	13	71	86
<i>serce</i>	13	71	86
<i>życie</i>	14	73	79

²⁶ W cytowanych w tym miejscu przykładach liczba w nawiasie przy leksemach wskazuje miejsce na liście rangowej.

wielmożność	15	74	77
dobrodziejstwo	16	75	75
sprzeciwnik	17	76	74
rzecz	18	79	70
łaska	19	80	69
sprawiedliwość	20	81	68
ludzie	21	84	63
lud	22	86	60
srogość	22	86	60
gora	23	87	59
świat	23	87	59
oko	24	86	58
człowiek	25	94	52
zebranie	26	95	51
krol	27	96	50
miejsce	27	96	50
niebo	27	96	50
dobrotliwość	28	98	48
obliczność	28	98	48
wola	28	98	48
wspomożenie	28	98	48
nieprzyjaciel	29	100	46
złość	29	100	46
dzień	30	102	44
majestat	30	102	44
wiek	31	103	43
moc	32	104	42
strach	33	105	41
występek	33	105	41
głos	34	106	40
gniew	34	106	40
obietnica	34	106	40
potomek	35	107	39
przybytek	35	107	39
słowo	35	107	39

Tabela 8. Czasowniki najczęstsze i bardzo częste w przekładzie Reja

Hasło	Hierarchia hasła w obrębie danej części mowy (h)	Ranga hasła w leksykonie tekstu (r)	Frekwencja hasła w tekście (f)
<i>być</i>	1	3	1396
<i>mieć</i>	2	24	303
<i>moc</i>	3	29	277
<i>raczyć</i>	4	41	180
<i>chcieć</i>	5	66	96
<i>uczynić</i>	6	68	91
<i>wysławiać</i>	7	75	75
<i>dać</i>	8	78	71
<i>starać się</i>	9	79	70
<i>prosić</i>	10	85	62
<i>musieć</i>	11	90	56
<i>czynić</i>	12	91	55
<i>obaczyć</i>	12	91	55
<i>stać się</i>	13	98	48
<i>bywać</i>	14	99	47
<i>przebrany</i>	15	100	46
<i>zdać się</i>	16	102	44
<i>znać</i>	16	102	44
<i>rozumieć</i>	17	105	41
<i>przyść</i>	18	106	40
<i>używać</i>	18	106	40
<i>zrozumieć</i>	18	106	40
<i>kochać się</i>	19	107	39
<i>trwać</i>	19	107	39

Tabela 9. Przymiotniki najczęstsze i bardzo częste w przekładzie Reja

Hasło	Hierarchia hasła w obrębie danej części mowy (h)	Ranga hasła w leksykonie tekstu (r)	Frekwencja hasła w tekście (f)
<i>wielki</i>	1	30	263
<i>miły</i>	2	53	143
<i>święty</i>	3	58	129

<i>rozmaity</i>	4	77	86
<i>dziwny</i>	5	86	72
<i>rozliczny</i>	6	87	72
<i>złościwy</i>	7	107	56
<i>sprawiedliwy</i>	8	112	54
<i>prawy</i>	9	118	51
<i>dobry</i>	10	123	49
<i>łaskawy</i>	11	124	49
<i>srogi</i>	12	136	46
<i>pański</i>	13	143	44
<i>możny</i>	14	165	39

Tabela 10. Przysłowki najczęstsze i bardzo częste w przekładzie Reja

Hasło	Hierarchia hasła w obrębie danej części mowy (h)	Ranga hasła w leksykonie tekstu (r)	Frekwencja hasła w tekście (f)
<i>prawie</i>	1	60	114
<i>snadnie</i>	2	69	89
<i>iście</i>	3	94	52
<i>wiecznie</i>	4	101	45
<i>łaskawie</i>	5	104	42
<i>ustawicznie</i>	6	105	41

W grupie leksemów znaczących tylko 34 (40%) stanowią hasła wspólne także dla wcześniejszych przekładów Psalterza — floriańskiego i krakowskiego. Są to przede wszystkim rzeczowniki (25): *Pan* (Fl: *Gospodzin*), *Bog*, *ziemia*, *chwała*, *nadzieja*, *imię*, *miłosierdzie*, *ręka*, *dusza*, *serce*, *rzecz*, *sprawiedliwość*, *ludzie*, *lud*, *gora*, *oko*, *człowiek*, *krol*, *nieprzyjaciel*, *złość*, *dzień*, *wiek*, *moc*, *głos*, *gniew*. Wśród haseł czasownikowych warstwę wspólną tworzy tylko 7 leksemów: *być*, *mieć*, *chcieć*, *uczynić*, *dać*, *czynić*, *przyść*, zaś wśród przymiotników w porównywanych psalterzach powtarzają się tylko 4 hasła: *wielki*, *święty*, *złościwy* i *sprawiedliwy*. W translacji Reja wśród wyrazów o bardzo dużej frekwencji nie odnajdziemy już wielu leksemów charakterystycznych dla wcześniejszych przekładów, stanowiących w nich swoiste słowa-kucze, jak choćby: *dom*, *droga*, *oblicze*, *prawda*, *przykazanie*, *rodzaj*, *sąd*, *słowo*, *śluga*, *syn*, *usta*, *woda*, *zakon*, *zbawienie*; *bać sie*,

błogosławić, chwalić, mówić, rzec, strzec, śpiewać, weselić się, widzieć, wysłuchać, zbawić; Boży, grzeszny, ubogi. W utworze Reja wymienione leksemy reprezentują już warstwę słownictwa o przeciętnej częstości występowania, co wynika z zastosowania odmiennej techniki tłumaczenia, jak również z rozwoju synonimii w szesnastowiecznej polszczyźnie. Ich miejsce zajmuje leksyka nowsza, w mniejszym stopniu łączona z tekstami o charakterze biblijnym, w większym zaś typowa dla tekstów świeckich, a więc mająca bardziej neutralne i uniwersalne nacechowanie: *czas, majestat, miejsce, możliwość, myśl, naród, potomek, słowo, sprawa, świat, wiek, wielmożność, ziemia, żywot; kochać się, obaczyć, prosić, raczyć, rozumieć, starać się, trwać, używać, zdać się, znać, zrozumieć; dobry, dziwny, łaskawy, miły, możny, rozliczny, rozmaity.* Pewnym zaskoczeniem może być także fakt obecności w grupie słownictwa o najwyższej frekwencji leksemów związanych z grzecznościową obudową tekstu, będących odwzorowaniem swoistej szesnastowiecznej etykiety językowej: *chcieć, prosić, raczyć, miły, łaskawy, łaskawie.* Tak wysoka frekwencja tego typu leksemów nie może być przypadkiem i dowodzi świadomej pracy pisarza nad stylistycznym ukształtowaniem przekładu i próbą dostosowania go do potrzeb i mentalności szesnastowiecznego odbiorcy — reprezentanta kultury szlacheckiej. Wyraźnie zauważalny jest także wzrost udziału przymiotników i przysłówków, co trzeba wiązać z dążnością pisarza do konkretyzacji tekstu. W staropolskich przekładach Psalterza w grupie leksyki częstej nie odnotowano w ogóle przysłówków, tymczasem w tłumaczeniu Reja spotykamy ich aż 6. Obok leksemu *łaskawie* wysoką frekwencją tekstową cechują się także przysłówki: *iście, prawie, snadnie, ustawicznie, wiecznie.*

Znaczna część haseł o największej frekwencji często również powtarza się w innych, obszernych utworach Reja, stanowiąc warstwę leksykalną o charakterze ogólnym, uniwersalnym. Do słownictwa charakterystycznego dla *Psalterza Dawidowego* możemy zaliczyć jedynie leksemy o wysokiej częstości występowania w parafrazie i nienależące do wyrazów powszechnych w innych utworach autora²⁷. Takich haseł rzeczownikowych odnotowaliśmy jedynie 19: *błogosławieństwo, Bog, dobrotliwość, głębokość, nauka, oblicze, pałac, pan, pienie, pilność, powieść, przykazanie, przymie-*

²⁷ Dane dotyczące leksyki innych ważnych tekstów Reja odnajdujemy w pracy W. Kuraszkiewiczza, *Szkice o języku Mikołaja Reja*, [w:] *Odrodzenie w Polsce*, red. M. Mayenowa, Z. Klemensiewicz, t. III: *Historia języka*, cz. 1, Warszawa 1960, s. 113–360.

rze, stolec, ucisk, udręczenie, wołanie, wysokość, zwirzę. Duża grupa przywołanych leksemów to słownictwo znane z wcześniejszych przekładów Psalterza, choć nie zawsze charakteryzujące się równie wysoką frekwencją. Do leksemów częstych także w średniowiecznych tłumaczeniach psalmów należały: *głębokość, oblicze, pan, pienie, stolec, wysokość*. Inne (*nauka, pałac, powieść, przykazanie, udręczenie, wołanie, zwirzę*) wprowadzono do tekstu okazjonalnie, jako rzadsze synonimy rzeczowników abstrakcyjnych usankcjonowanych dłuższą tradycją. Obie grupy można uznać za wyrazy charakterystyczne dla tekstu Psalterza w ogóle, swoiste słowa-klucze. Pozostała grupa leksemów: *błogosławieństwo, dobroć, pilność, przymierze, ucisk* stanowi już warstwę słownictwa nowszego i jest reprezentatywna dla translacji Reja.

5. Leksyka o najniższej frekwencji

Psalterz Reja zawiera stosunkowo duży odsetek słownictwa rzadkiego o frekwencji tekstowej równej 1. Wyekscerpowano 1413 hapaks legomenów, które łącznie stanowią 42,2% haseł ogółu leksykonu. Władysław Kuraszkievicz tego typu leksykę traktował jako *differentia specifica* badanego utworu²⁸. Wysoki odsetek hapaks legomenów świadczy o dużym stopniu różnorodności leksykalnej zabytku. Frekwencja wyrazów o częstości równej 1 pozwala obliczyć tzw. wskaźnik oryginalności słownictwa (I), który jest ilorazem liczby hapaks legomenów i ogólnej liczby haseł danego utworu. Dla *Psalterza* Reja wskaźnik ten wynosi 0,42²⁹:

$$I = 1413 / 3347 = 0,42.$$

Stopień nasycenia parafrazy hasłami o najrzadszej frekwencji jest więc dość wysoki. Korzystając z danych liczbowych uzyskanych dla staropolskich tłumaczeń *Psalterza*³⁰, można obliczyć w celach porównawczych

²⁸ Zob. idem, *Rzeczowniki w Wizerunku...*, s. 633–634.

²⁹ Taką metodę badania tekstu zastosował P. Guiraud w pracy *Les caractères statistiques du vocabulaire*, Paris 1954, szczegółowo zaś opisała ją J. Sambor (zob. J. Sambor, *Słowa i liczby...*, s. 222).

³⁰ Dane liczbowe pochodzą z publikacji: M. Kamińska, *op. cit.*, s. 45–55; M. Cybulski, *op. cit.*, s. 19–34; E. Woźniak, *op. cit.*, s. 229–250.

wskaznik oryginalności słownictwa dla najstarszych translacji, opartych na werbalnej metodzie przekładania. I tak w *Psalterzu krakowskim* parametr ten jest nieco niższy i kształtuje się na poziomie 0,39 (I = 897 / 2270), natomiast wyższe wartości osiąga w *Psalterzu floriańskim*: w części czternastowiecznej *Psalterza floriańskiego* wynosi 0,46 (I = 935 / 1998), w części piętnastowiecznej — 0,5 (I = 791 / 1573).

Ciekawie przedstawia się struktura wyodrębnionych hapaks legomenów. Przeważają oczywiście leksemy autosemantyczne, wśród których największy udział mają hasła czasownikowe, występujące 767 razy (54,4% wszystkich haseł o f = 1). Hapaks legomena rzeczownikowe obejmują 409 haseł (28,9% haseł o f = 1), przymiotniki o jednostkowej frekwencji tworzą grupę 125 haseł (8,9%), przysłówki zaś liczą 60 haseł (4,3%). Pozostałe hasła: spójniki, zaimki, liczebniki, partykuły o jednostkowej frekwencji stanowią zaledwie 3,5% hapaks legomenów i tworzą 50 haseł.

Tabela 11. Rozkład leksemów o frekwencji użycia w tekście f = 1 w zależności od części mowy

Rodzaj hasła		Liczba haseł	Odsetek
Rzeczowniki	pospolite	386	27,4%
	nazwy własne	23	1,6%
	łącznie	409	29%
Czasowniki	czasowniki	551	39%
	imiesłowy przymiotnikowe	218	15,5%
	łącznie	769	54,5%
Przymiotniki	pospolite	119	8,4%
	od nazw własnych	6	0,4%
	łącznie	125	8,8%
Przysłówki		60	4,2%
Inne		50	3,5%
Razem		1413	100%

Hapaks legomenów czasownikowych jest blisko dwukrotnie więcej niż rzeczownikowych. Decyduje o tym m.in. sposób ustalania haseł: za oddzielne hasła leksykonu zostały bowiem uznane imiesłowy przymiotnikowe. Takie rozstrzygnięcie jest pochodną zasady przyjętej przez redakcję *SPXVI*, wedle której particippia podlegające fleksji imiennej, choć są *de*

facto formami gramatycznymi czasowników, traktuje się w naszym opracowaniu jako odrębne hasła. W charakterystyce uwzględniającej podział haseł na części mowy zaliczamy je do grupy czasowników. Gdybyśmy nie wyodrębniali imiesłowów przymiotnikowych w osobne hasła, to różnica między hapaks legomenami czasownikowymi a rzeczownikowymi nie byłaby aż tak duża, choć w dalszym ciągu liczba hapaks legomenów czasownikowych przewyższałaby liczbę tej kategorii rzeczowników. Imiesłowy przymiotnikowe stanowią w grupie czasowników ponad 1/4 haseł o jednostkowej frekwencji (28,5%). Szczególnie obficie reprezentowane są imiesłowy przymiotnikowe bierne, których wynotowano 176. Należą do nich następujące leksemy: *burzony, dawany, karany, kładziony, mianowany, mniwany, nabyty, nagrawany, nagrodzony, nalany, naleziony, namieniony, napojony, nasadzony, natarty, nawrocony, niedobyty, nieomyłony, niepokalony, niepościgniony, niesiony, niesłychany, nieutwirdzony, niewątpiony, niezagojony, niezakryty, niezakończony, niezrównany, noszony, obaczony, obdarzony, objaśniony, obleczony, ociążony, oddawany, odkryty, odpuszczony, okryty, opatrzony, opłacony, osadzony, ostawiony, ostąpiony, oszalony, oświecony, otrzeźwiony, ozłocony, oznajmiony, pocieszony, podany, podeźrzany, pogrzebiony, pokoszony, pokropiony, policzony, pomazany, poniszczony, poniżony, poruszony, posiany, posilony, posłany, posromocony, potępiony, potłoczony, potłumiony, powiadany, pożądaný, przeklęty, przelany, przepomniony, przestraszony, przetykany, przewrotny, przydany, przyrównany, przystrojony, przytrzęsiony, rozdwojony, rozdzielony, rozoznany, rozgrzany, rozkazany, rozlany, rozniesiony, rozpalony, rozpuszczony, roztrącony, roztrzęsiony, rozumiany, schowany, sfrasowany, skażony, skropiony, słyszany, spracowany, spustoszony, starty, stracony, straszony, strudzony, szacowany, szczepiony, szczycony, ubłagany, ubrany, umysłony, upokojony, upokorzony, uskromiony, usłany, uspokojony, usprawiedliwiony, ustrojony, uśmierzony, uwielmożony, uwyższony, uznany, widany, wniesiony, wpisany, wpuszczony, wskrzeszony, wtrącony, wyjęty, wylewany, wyliczany, wymazany, wymysłony, wynajdowany, wyniszczony, wynoszony, wypasiony, wyprawiony, wyprawowany, wypuszczony, wysadzony, wysłyszany, wystrzelony, wyswobodzony, wywiedziony, wywleczony, wyznawany, wzburzony, wzgorszony, zagłuszony, założony, zamieszany, zamilczany, zaostrzony, zapłacony, zasadzony, zaszczycony, zaślepiony, zatajony, zatkany, zawarty, zawiązany, zbawiony, zdręczony, zepchniony,*

zesromocony, zgotowany, złamany, złączony, zmierzony, znajdowany, znaleziony, znany, zniesiony, zniżony, zostawiony, zraniony, zrownany. Imiesłówów przymiotnikowych czynnych o frekwencji równej 1 wynotowano 42. Należą do nich leksemy: *bluźniący, bodący, brząkający, budujący, chwalcący, dręczący, ginący, gryzący, idący, kipiący, łączący, niedbały, nierozumiejący, nieustawiający, oschły, pałający, patrzący, pielgrzymujący, pływający, podniosły, prożnujący, przechodzący, przemieszkawający, przeminęły, prześladowający, przychodzący, przyleżący, przysięgły, przysłuszający, radzący, rozkoszujący, rozpadły, ryczący, schorzały, sprochniały, spustoszały, ssący, tonący, trwały, wołający, zachowawający, zeschły*. Czasowniki o jednostkowej frekwencji niebędące imiesłowami przymiotnikowymi tworzą 551 haseł. Zaliczają się do nich następujące leksemy: *bawić się, bić, bieżeć, bluźnić, boleć, brzmieć, bujać, burzyć się, ciągnąć, ciec, cisnąć, czerpać, deptać, dobywać, dochować, dodać, dodawać, dogłędać, dojść, dokończyć, dolec, domieścić, dopomoc, doprowadzić, dopytać się, doradzić, dorosłość, dotknąć, dotrwać, dozwolić, dożyć, drażnić, dziedziczyć, dziwić się, gardzić, grać, grzeszyć, jednać się, klęknąć, kusić się, latać, lecieć, lęknąć się, liczyć, lubić się, łamać się, mianować się, mierzić, mijać, miłować, minąć, mrzeć, mścić, nachylić, naciągnąć, nadrażnić, nagradzać, nagrodzić, najdować, nakopać, należeć się, nałożyć się, namyslić się, nanieść, napić się, napominać, naradzić się, nastarczyć, nastawać, nastroić się, nastrzelać, naszczekawać, naśmiewać się, nazwać, obalić, obawiać się, obawić się, obciążyć, obcować, obejmować, obfitować, objaśniać, objaśnić, objawić się, oblać, obłąpić się, obłoczyć, obronić się, obrzydnąć, obumrzeć, obwinić, obyć, obyć się, obywać, ochładzać, ociążać, ociążyć, oczyścić, odbiegać, odciągnąć się, odepchnąć, odlecieć, odłączyć się, odmiatać, odmładzać, odnawiać, odnowić się, odpędzić, odpowiadać, odpuszczać, odstraszyć, odstrzelić się, odwieść, odwodzić, odzierżawać, odzierzeć, odziwować się, oglądać się, okryć się, okrywać się, okrzepić się, omierznąć, omieszkać się, ominąć, omylić, oparkanić, opatrzyć, opisać, oplakawać, opłynąć, oprawić, osiedzieć się, osiągnąć, oskoczyć, osławić, osrożyć, ostanowić, oswobodzić, oszkaradzić, oszlachcić, ośpiewawać, oświecić się, oświęcić, oznajmować, parać się, pełnić się, piastować, pielgrzymować, płakać, pobaczyć, pobudzić, pochwalić, pochwycić, pocić się, pocieszyć, pocirpieć, poczynać, poczynać się, poczyść, podawać się, podchwycić, poddać, poddać się, pogańbić, pogromić, pojmować, pokazać, pokopać, pokropić, polecić się, polepszać,*

policzyć, pomorzyć, pomścić się, pomylić, pomylić się, pomysłać, popaść, popleść, poprawić, poprawować, poprzestać, porazić, poschnąć, posiać, posiadać, posłać, pospolitować, postąpić, postępować, poszczęścić, poszczęścić się, poślubić, poświęcić, potargać, potrząsać, potwierdzać, potykać, powalić się, powiać, powiedzieć, powiędnąć, powłoczyć się, pozwalać, pożyć, pracować się, prochnieć, prowadzić, przebaczać, przecirpieć, przecę, przedawać, przedłużać, przedsiębrać, przedzielić, przekazać, przelęknąć się, przeliczyć, przeminąć, przemówić, przenaśladować, przepatrzeć, przepominać, przeprowadzić, przerazić, przerównać, przeskakować, przesłuchawać, przestąpić, przewłoczyć, przewodzić, przewracać, przewyższyć, przeżegnać, przybłąkać się, przybyć, przyciągać, przyciągnąć, przycknąć się, przyczynić się, przygodzić się, przykazać, przykładać, przyklaniać, przyleżeć, przymnażać, przynosić, przypasać, przypisać, przypominać, przypomnieć, przyprawować, przyrównać się, przysługować, przystać, przystąpić się, przytracić, przytrafić się, przywlec, przywracać, pustoszyć, pytać, rodzić się, równać się, rozbijać, rozcinać, rozczytać, rozdać, rozdawać, rozdziwić się, rozdziwować się, rozgniewać, rozgraniczyć, rozgrodzić, rozkochać, rozkochawać, rozlać, rozlatać się, rozlecieć się, rozmietować, rozmiotąć, roznosić, rozpadać się, rozpalić, rozplywać się, rozpomnieć, rozpowiedać, rozprawiać, rozprawić, rozprzestrzenieć, rozrąbać, rozsądzić, rozstawiać, rozstąpić się, rozsypać, rozszaflować, rozszerzać się, roztargać się, rozweselać, rozżalić się, rzezać, schadzać się, schodzić się, skarać, skazować, skłęsnąć, skłócić, skłonić, skosztować, skrzepnąć się, spadać, spaść, spiknąć się, spisować, spłonąć, sprawić się, sprawować się, sprostać, srożyć, stargać się, stawać się, stawić, stłumić, stracić, strawić, strącić, struchleć, strzec się, szacować, szanować, szczebiotać, szczepić, szemrać szerzyć, szkoda, szumieć, ściągać, ściągnąć się, ścięnczać, ścirpieć, ściskać, ścisnąć się, ślizać się, ślubować, świadczyć, świecić, taić, tęsknić, tknąć, tkwić, topić się, tykać się, ubogacić, ubogacić się, uchodzić, uchronić się, ucirpieć, uciskać, udać się, ugłaskać, ukoronować, ulubić, umilknąć, umnożyć, umorzyć, umykać, upadać, upętać się, uradować, urodzić, urość, uschnąć, usiłować, usnąć, uspokoić, usprawować, ustawować, ustąpić, ustraszać, ustrzec się, usychać, usypiać, uszczyrbić, uspieszyć się, utraścić, utrzyć, uwielmożyć, uwierzyć, uwodzić, uzdrawiać, użyzczyć, używić się, wbić, wchodzić, wdać, wezdrzeć, widać, wielmożyć, wiercić się, wierzyć, wisieć, wlać, wodzić, woleć, woniać, wpadać, wprawić, wrocić, wskrzesić, wspinać się, wspomnieć, wstawać, wstępować, wszczepić, wwo-

dzić, wybiegać, wychwalać, wydzierać się, wydzierzać, wydziwować się, wygładzić, wykręcać, wykupić się, wyliczać, wylamać, wyłożyć, wymietować, wymiotać, wymyślić, wypaść, wypełnić się, wypisać, wyplewić, wypuszczać, wyrastać, wyrębać, wyrwać, wysłuchawać, wysuszać, wyświadczyć, wyświadczyć się, wytargać się, wywrocić, wyższyć, wzburzyć się, wzdychać, wzgardzać, wzniesć, wzniknąć, wznosić, zabezpieczyć, zablędzić, zabrać, zabraniać, zachcieć, zachować się, zachowawać, zachowawać się, zaćmiać, zaćmić się, zadrzeć, zagasnąć, zakładać, zakryć się, zakrywać się, zakurzyć się, zalać, zalać się, zaleknąć się, zamarszczyć się, zamieszać, zamieszać się, zamilczawać, zaniechać, zapalić się, zapalać, zapalać się, zapłacić, zaprzędać, zarosnąć, zasadzić się, zaskoczyć, zastaniać, zasnąć, zasnąć, zastanowić, zastąpić, zataczać, zataić, zatłumić, zatoczyć się, zatrzasnąć się, zatulać, zatwardzać, zawadzić, zawiesić, zawisnąć, zawrzeć się, zblaźnić się, zbłądzić, zbyć, zdradzić, zdrapać, zdychać, zdzierzeć, zebrać, zebrać się, zechcieć, zekrwić, zeschnąć, zetrwać, zeznać, zgromadzać się, zgromadzić się, zgrzeszyć, zgwałcić, zielenieć, zjawić się, zjednać, zjednaczyć, zliczyć, złączyć się, złomić, złomić się, zmaczać, zmienić, mieszać, mieszać się, mietować, zmilczeć, zmocniać się, zmocnić, znaczyć się, znieść, zniknąć, zniżyć, znosić, zrownać się, zstarzeć się, zstawić się, zstępować, zszęptawać się, zumieć się, zwiastować, zwierzyć, zwierzyć się, zwieszać, zwodzić, zwolnić, żalować, żebrać.

Wśród 409 rzeczowników o jednostkowej frekwencji spotykamy 23 nazwy własne: *Abram, Arabia, Bazan, Benjamin, Efrata, Filistyn, Fines, Fizon, Hebron, Izaak, Jozef, Kedar, Manasses, Melchisedech, Neptalim, Oreb, Samuel, Serafin, Sychem, Tarsyja, Zabulon, Zeb, Zebech*. Rzeczowniki pospolite wśród hapaks legomenów tworzą listę 386 haseł: *archa, bacność, baran, bezpieczeńność, biesiada, biodro, blask, blizna, bogacz, boj, ból, brat, brona, brzeg, brzytwa, buda, buntowanie, bydło, całość, chcenie, chępliwość, chędogość, chlubiwość, chrost, chuć, chwalcza, chwalebność, ciemność, cnota, cudzołóstwo, cudzoziemiec, czarność, czart, cząstka, czeladź, czujność, czystość, dekret, długość, dno, dobytek, dokonanie, dopuszczenie, dostojność, doświadczenie, drzewko, dwór, działo, dziewczka, dzwon, formność, forma, frasunk, gałąź, garniec, gęśl, głuch, gołąbek, gołębica, gra, grzbiet, hardość, insula, istność, izop, jagnię, jatka, jezioro, kamyk, kasyja, kawalec, kąsanie, kęs, kłopot, kobyłka, komin, koziół, kraj, kret, krewkość, krolowa, krolowanie, krotkość, krotchwila, kruczę, kruk, kryształ, kwiat,*

kwiecie, litość, lod, los, łąka, łotrostwo, łoże, łyżwość, macica, majątność, manna, maść, mądrość, miara, mięso, miód, mirra, młodzieniec, mowa, mroz, myślenie, nadęcie, napis, napominanie, napowieść, narodzenie, nasycenie, naśmiewca, nawiązka, nawiedzenie, niczemność, niebacznosc, niebytność, niedbalec, niemość, nieplodność, nieprawość, nieprzeznaczność, niesprawiedliwość, niestałość, niewczesność, niewiasta, niewolnica, nos, obchod, obcowanie, obłądliwość, obora, obywatel, ocet, ochędoga, ochędowanie, ociężenie, oczekiwanie, odkupiciel, odmiana, odpłata, odpoczynek, odpoczynienie, odpuszczenie, odwłoka, oglądanie, ogolenie, ogon, ogrod, omieszkawanie, omieszkawacz, omylność, opatrność, opoka, orzeł, osianie, osobność, ostarzałość, oświecenie, oświęcenie, otworzenie, owczarnia, pagorek, pamiętanie, pani, państwo, pszczoła, pelikan, pełnienie, perła, pewność, piasek, pień, pieśń, pisarz, pismo, planeta, plaster, plemię, plewa, płachta, płomień, pochlebstwo, poczęcie, poczynienie, podanie, pogaństwo, pogonia, pokalenie, pokaranie, pokora, pokusa, połowica, południe, pomszczenie, poniżenie, porożenie, port, poselstwo, poseł, posiadanie, posłanie, posługa, postronka, poście, potop, potwarzenie, poważność, powiat, powieka, powstanie, powwyższenie, pożar, pracowanie, prędkość, prog, prostota, przechadzka, przeciwieństwo, przedłużenie, przegrożka, przekłństwo, przełożenie, przemienienie, przepadłość, przestanie, przestąpienie, przestrzeństwo, przewoz, przezroczyść, przeźrzenie, przychylność, przyczyńca, przysięga, przysługa, przysmak, psalm, pustoszenie, pytanie, ratowanie, rola, rozdawca, rozdrapanie, rozmoczenie, rozpisanie, rozproszenie, rozsądek, rozszerzenie, roztropność, różność, ruszenie, rzeźnik, sierotka, skazanie, słabość, słoma, smiłowanie, snop, snopek, sнопka, sowa, spokojność, spomożenie, stado, stanowisko, stateczność, stoł, strojenie, stroża, struga, strzeżenie, swar, synogarliczka, szafowanie, szczekanie, szczepienie, szczęśliwość, szemranie, szerokość, ściana, ściśnienie, sklenica, ślubowanie, śmiałość, światło, świętokradca, świętość, trąbienie, trzaska, twarz, tytuł, uchod, uciekanie, uczęśność, ukazanie, ukąszenie, ulica, ulżenie, umiejętność, upewnienie, upokorzenie, uraz, urodzaj, urznienie, uszczypek, utwierdzenie, uweselenie, ważność, wełna, weszcie, wewnętrzność, węzeł, wiekuistość, wielmożństwo, wieniec, wierność, wilk, winność, wirzba, władza, własność, włocznia, wojsko, wroblek, wrocenie, wrog, wstanie, wydartek, wymowa, wymowka, wyobrażenie, wysłyszenie, wywyższenie, wzdychanie, wżgardzenie, wzgląd, wzglądnięcie, wżminka, zahamowanie, założenie,

zamek, zapis, zaranek, zasmucenie, zastarzałość, zastrzał, zaszczylenie, zaście, zatworzenie, zawias, zbroja, zdun, zelżenie, ziarno, zima, zimność, zjednanie, zjednoczenie, złączenie, złodziejstwo, zlorzeczenie, zlorzecznik, złotnik, zminka, zmorzenie, zmysł, znamię, zumienie, zupełność, związek, zwyczaj, ździebłko, źdźbło, źródłisko, żałoba, żądanie, żebraczek, żelazo, żołą, żołdownik, życie.

Wśród 125 przymiotnikowych hapaks legomenów znajdujemy 5 leksemów utworzonych od nazw własnych: *asyryjski, egipski, jerozolimski, palestyński, Salomonowy*. Pozostałe przymiotniki o jednostkowej frekwencji tworzą 120 haseł: *anielski, bezecny, bobkowy, burzliwy, bydłęcy, chętny, chromy, chutliwy, cielcowy, ciepły, czartowski, człowieczeński, dobrowolny, domowy, doskonały, dostateczny, dostojny, drogi, dziecinny, głupi, gradowy, grobowy, groźny, gruby, jednorożcowy, kosztowny, krwawy, krześcijański, krzywy, leśny, lewy, lichy, litościwy, łagodny, męski, mglisty, mieczowy, mylny, niebaczny, nieczłowieczy, niedoskonały, niemilosierny, niemilostliwy, niepodobny, nieposłuszny, niesprawiedliwy, nietajemny, nieukwapliwy, niewdzięczny, niewieści, niewolny, niewymowny, nieznamy, niezwykły, obliczny, obłędny, obłądliwy, obyczajny, okoliczny, owczarski, palmowy, pamiętliwy, pasterski, pierwotny, płaczący, płochy, pocieszny, podły, pogroźny, pokojny, polny, południowy, posłuszny, potajemny, potwarzliwy, przeciwny, przygodny, przykłonny, przykry, przysłuszny, ptaszy, pusty, roztropny, różny, sławny, słoniowy, słowny, smrodliwy, smutny, sprzeczny, sprzygodliwy, stały, stołeczny, swobodny, szumny, ślepy, śmiertny, tęgi, teskliwy, uciskliwy, ukwapliwy, uliczny, wietrzny, winny, właściwy, wojenny, wolen, wonny, wstydlivy, wściekły, występły, zbawienny, zgodliwy, zielony, znamienity, zupełny, zwirzęcy, żądliwy, żalony, żwawy.*

Hapaks legomena w grupie przysłówków obejmują 60 haseł. Należą do nich następujące leksemy: *bezpochybnie, chlubliwie, chytrze, często, częstokroć, czujno, daremno, głośno, hardzie, maluczko, moźnie, nadobnie, niebezpiecznie, nieblisko, nieochybnie, niepodobnie, niepokrycie nieprawie, nierado, niesprawiedliwie, niewdzięcznie, niewiadomo, oblicznie, ochędoźnie, ochotnie, odmiennie, okrutnie, pełno, pletliwie, płaczący, pochlebnie, podle, porządek, potwornie, powolnie, pożądlivy, prawdziwie, prosto, przykro, radzie, rozkosznie, rozlicznie, różno, rzadko, snadnieć, statecznie, szkodliwie, wesoło, widomie, wkrótce, wstydlivy, wzgardliwie, zbytnie, zdradliwie, zelżywie, zimno, złościwie, znacznie, zuchwale, życliwie.*

Hasła nieautosemantyczne (razem z liczebnikami) w niewielkim tylko stopniu współtworzą grupę hapaks legomenów, co nie dziwi, gdyż jest to wspólna tendencja wszystkich typów tekstów³¹. Warto zauważyć, że wśród 50 haseł o frekwencji tekstowej równej 1 nie odnotowano ani jednego spójnika, a zdecydowaną większość stanowią partykuły oraz zaimki w połączeniu z partykułą *-li*, *-że* lub *-ć*: *abyć, aleć, aniżeli, atoli, azażli, ażby, dokądże, gdybyć, gdyć, izaliż, izażli, jakoćby, jakożby, któryż, owszemci, skądże, także, wszakże*.

6. Charakterystyka autosemantycznych części mowy Psalterza Dawidowego

Rzeczowniki

Hasel rzeczownikowych w parafrazie jest 1021, w sumie dają one około 8500 wyrazów tekstowych, co stanowi 30,5% wszystkich haseł i 18,7% ogółu wyrazów. Przeciętna częstość haseł rzeczownikowych wynosi więc 8:

$$F_{rz} = 8501 / 1021 = 8,33.$$

W oparciu o ten parametr można wyodrębnić grupy frekwencyjne charakterystyczne tylko dla tej części mowy. Tego typu analizę statystyczną przedstawił W. Kuraszkiewicz opisując rzeczowniki w *Wizerunku Reja*. Wyodrębnił on pięć grup frekwencyjnych, przyjmując jako kryterium podziału wartości bezwzględne częstości haseł rzeczownikowych. Grupę leksemów o przeciętnej częstości występowania tworzą hasła o frekwencji równej parametrowi F oraz dodatkowo także o częstości wyższej lub niższej o 1 od wartości tego parametru, czyli dla rzeczowników tekstu *Psalterza Dawidowego* będą to hasła o frekwencji 7, 8 i 9. Kuraszkiewicz inaczej ustala hasła o największej częstości użycia, przyjmując jako kry-

³¹ Zob. M. Zarębina, *Próba statystycznej analizy słownictwa współczesnej polszczyzny. Wybrane zagadnienia*, Poznań 1987, s. 91–105; J. Sambor, *Badania statystyczne...*, s. 30; W. Kuraszkiewicz, *Częstotliwość wyrazów...*, s. 706–707; T. Lisowski, *op. cit.*, s. 107.

terium frekwencję wyższą lub równą 50, nie zaś wyznaczając jako granicę podziału odpowiednio 1% i 4% ogółu haseł. Zastosowanie analogicznego podziału pozwoli porównać rzeczownikową warstwę leksykalną dwóch różnych tekstów tego samego autora w celu wydobycia charakterystycznych cech. Kuraszkiewicz, przedstawiając wnioski płynące z analizy układu liczbowego rzeczowników *Wizerunku*, wyraził przekonanie, że „w innych utworach prawdopodobnie procenty użycia rzeczowników byłyby inne, ale potrzebne obliczenia dotychczas nie zostały wykonane”³². Na podstawie badania będzie można przekonać się o słuszności tego założenia. W tym celu za Kuraszkiewiczem wyodrębniamy pięć grup frekwencyjnych³³:

- a) rzeczowniki bardzo częste o frekwencji $f \geq 50$,
- b) rzeczowniki częste o frekwencji 10–49,
- c) rzeczowniki o przeciętnej frekwencji 7–9,
- d) rzeczowniki rzadkie o frekwencji 2–6,
- e) rzeczowniki wyjątkowe występujące tylko jeden raz w tekście.

Podział haseł rzeczownikowych w zależności od grupy częstości przedstawiają tabele 12 i 13.

Tabela 12. Rzeczownikowe grupy częstości

Grupa	Frekwencja	Hasła		Wyrazy	
		Liczba	Odsetek	Liczba	Odsetek
a	≥ 50	33	3,2	3302	38,8
b	49–10	147	14,4	3161	37,2
c	9–7	54	5,3	427	5,0
d	6–2	378	37,0	1202	14,1
e	1	409	40,1	409	4,8
Razem		1021	100	8501	100

³² W. Kuraszkiewicz, *Rzeczowniki w Wizerunku...*, s. 634.

³³ Zob. *ibidem*, s. 633.

Tabela 13. Procentowe zestawienie rzeczownikowych grup częstości

Grupa	Odsetek	
	Hasel	Wyrazów
a	3,2	38,8
a, b	17,6	76,0
a, b, c	22,9	81,0
a, b, c, d	59,9	95,1
a, b, c, d, e	100	100
d, e	77,1	18,9

Z przedstawionych tabel wynika, że rzeczowniki częste i bardzo częste (grupy a, b) tworzą 17,6% hasel i 76% form wyrazowych, zaś hasła rzadkie i wyjątkowe stanowią 77,1% hasel i 18,9% wszystkich wyrazów. Rzeczowniki o przeciętnej frekwencji tworzą 5,3% hasel, co daje 5% form wyrazowych. Proporcje te w ogólnych zarysach zgadzają się z wartościami ustalonymi przez Kuraskiewiczza dla *Wizerunku Reja*³⁴. Uwagę zwraca jedynie zauważalny większy w *Psalterzu* udział rzeczowników o najwyższej frekwencji (*Psalterz*: 3,2% hasel rzeczownikowych, 38,8% wyrazów; *Wizerunk*: 2,3% hasel, 36,3% wyrazów), przy jednoczesnym mniejszym procentowym udziale rzeczowników rzadkich (*Psalterz*: 37% hasel rzeczownikowych, 14,1% wyrazów; *Wizerunk*: 40% hasel, 16,6% wyrazów), co zapewne wynika z charakteru psalterzowego tekstu, cechującego się większą stabilnością leksyki, szablonowością i powtarzalnością wielu połączeń wyrazowych, na co niewątpliwy wpływ miała kształtująca się od średniowiecza tradycja przekładowa. Hapaks legomena rzeczownikowe tworzą grupę 409 hasel, co stanowi 40,1% ogółu hasel rzeczownikowych.

W *Psalterzu Reja* zwraca uwagę znaczny udział rzeczowników abstrakcyjnych, tworzonych przy pomocy rozmaitych formantów i procesów derywacyjnych. Największą pod względem liczebności hasel grupę stanowią rze-

³⁴ Według obliczeń Kuraskiewiczza dla *Wizerunku Reja* rzeczowniki bardzo częste, powtarzające się w tekście 50 i więcej razy, stanowią 2,3% wszystkich rzeczownikowych hasel i 36,3% wszystkich form rzeczownikowych; rzeczowniki częste — 14,3% hasel i 36,6% form; rzeczowniki o przeciętnej częstości stanowią 5,7% hasel i 5,7% form rzeczownikowych; rzeczowniki rzadkie stanowią 40% hasel i 16,6% form; rzeczowniki wyjątkowe obejmują 38% hasel i 5% form rzeczownikowych (zob. *ibidem*, s. 633).

czowniki odczasownikowe tworzone sufiksem *-anie* // *-enie*. Obejmują one 171 haseł (16,8% haseł rzeczownikowych) i 618 wyrazów. W tej grupie wyraźnie przeważają leksemy o jednostkowej frekwencji, których wynotowano 97, co stanowi 56,7% tego typu derywatów rzeczownikowych. Należą do nich: *buntowanie, chcenie, dokonanie, dopuszczenie, doświadczenie, kąsanie, krolowanie, myślenie, napominanie, narodzenie, nasycenie, nawiedzenie, obcowanie, ochłodożenie, ociężenie, oczekiwanie, odpoczynienie, odpuszczenie, oglądanie, ogolenie, omieszkanie, osianie, oświecenie, oświęcenie, otworzenie, pamiętanie, pełnienie, poczynienie, podanie, pokalanie, pokaranie, pomszczenie, poniżenie, porożenie, posiadanie, posłanie, potwarzenie, powstanie, powyższenie, pracowanie, przedłużenie, przełożenie, przemienienie, przestanie, przestąpienie, przeźrzenie, pustoszenie, pytanie, ratowanie, rozdrapanie, rozmoczenie, rozpisanie, rozproszanie, rozszerzenie, ruszenie, skazanie, smiłowanie, spomożenie, strojenie, strzeżenie, szafowanie, szczekanie, szczepienie, szemranie, ściśnienie, ślubowanie, trąbienie, uciekanie, ukazanie, ukąszenie, ulżenie, upewnienie, upokorzenie, urznięcie, utwirdzenie, uweselenie, wroccenie, wstanie, wyobrażenie, wysłyszenie, wywyższenie, wzdychanie, wzgardzenie, wzglądnięcie, zahamowanie, założenie, zasmucenie, zaszczycenie, zatwórczenie, zelżenie, zjednanie, zjednoczenie, złączenie, zlorzczenie, zmorzenie, zumienie, żądanie. Leksemów częstych o frekwencji powyżej 10 wśród tego typu *nomina actionis* wynotowano zaledwie 14 (305 użyc): *zebranie* (51), *wspomożenie* (48), *rozkazanie* (30), *wołanie* (22), *kochanie* (21), *pienie* (18), *udręczenie* (18), *staranie* (17), *przykazanie* (15), *stworzenie* (15), *mieszkanie* (13), *wybawienie* (13), *rozgniewanie* (12), *więzienie* (12). Pozostałe 60 haseł to leksemy rzadkie o frekwencji od 2 do 9 (214 wyrazów): *uznanie* (9), *karanie* (8), *podziwowanie* (8), *przyrodzenie* (8), *rozkazowanie* (7), *zginienie* (7), *skończenie* (6), *ufanie* (6), *dokończenie* (5), *odzienie* (5), *rozumienie* (5), *wyrozumienie* (5), *wystawianie* (5), *wyznawanie* (5), *wyzwolenie* (5), *zbawienie* (5), *odkupienie* (4), *przebywanie* (4), *uciśnienie* (4), *umocnienie* (4), *upominanie* (4), *wysłuchanie* (4), *zachowanie* (4), *baczenie* (3), *chodzenie* (3), *mnimanie* (3), *narzekanie* (3), *pożywienie* (3), *pragnienie* (3), *prześladowanie* (3), *rozeznanie* (3), *uciężenie* (3), *usprawiedliwienie* (3), *zatrącenie* (3), *zgrupowanie* (3), *zniszczenie* (3), *bluźnienie* (2), *blyskanie* (2), *dufanie* (2), *natchnienie* (2), *oczekawanie* (2), *ożywienie* (2), *pocieszenie* (2), *podniesienie* (2), *podziwienie* (2), *posilenie* (2), *postanowienie* (2), *postąpienie* (2), *rozkochanie* (2), *rozlanie* (2), *rozmyślanie* (2), *rozradowanie* (2), *skaranie* (2), *skażenie* (2), *śpiewanie* (2),*

świtanie (2), *weźrzenie* (2), *wzruszenie* (2), *zaciemnienie* (2), *zawołanie* (2). Tak duży udział w badanej parafrazie formacji na *-anie* // *-enie* wśród haseł rzeczownikowych wskazuje na jej ciążenie ku średniowiecznym przekładom Psalterza, gdzie częstość tego typu formacji była również wysoka.

Rzeczowniki abstrakcyjne z sufiksem *-ość* tworzą grupę 137 haseł (13,4% ogółu haseł rzeczownikowych), jednak charakteryzują się znacznie większą frekwencją, gdyż tworzą łącznie 949 wyrazów, a więc dwukrotnie przewyższają średnią frekwencję formacji na *-anie* i *-enie*, stając się typowym rysem szesnastowiecznego przekładu. Znaczący wpływ na ten stan rzeczy mają hasła o wysokiej częstości $f \geq 10$, których wynotowano 20 i które łącznie stanowią 70% wszystkich wyrazów na *-ość*. Należą do nich: *możliwość* (123), *wielmożliwość* (77), *sprawiedliwość* (68), *srogość* (60), *dobrotliwość* (48), *obliczność* (48), *złość* (46), *poczciwość* (28), *wysokość* (24), *radość* (22), *piłność* (21), *ciemność* (18), *głębokość* (16), *żywność* (16), *młodość* (13), *obfityść* (13), *lekkość* (12), *sprzeciwność* (11), *wielkość* (11), *wnętrznosc* (11). Leksemy rzadkie w tej grupie słowotwórczej obejmują 53 hasła: *nawałność* (10), *niewinność* (9), *osiadłość* (8), *świętobliwość* (8), *nielubość* (7), *ślusznosc* (7), *światłość* (7), *zwirzchność* (7), *godność* (6), *jasność* (6), *ciężkość* (5), *gorącość* (5), *mocność* (5), *pożądliwość* (5), *proźność* (5), *trudność* (5), *cirpliwość* (4), *miłość* (4), *społeczność* (4), *wdzięczność* (4), *żałość* (4), *boleść* (3), *dobroć* (3), *gorzkość* (3), *powinność* (3), *przykrość* (3), *stałość* (3), *starość* (3), *suchość* (3), *wstydlivość* (3), *zacność* (3), *burzliwość* (2), *chytrość* (2), *doskonałość* (2), *hojność* (2), *jadowitość* (2), *niedbałość* (2), *niskość* (2), *okrągłość* (2), *przeciwność* (2), *rozmaitość* (2), *słodkość* (2), *sprosność* (2), *sromieźliwość* (2), *sytość* (2), *szczodroliwość* (2), *tlustość* (2), *uczciwość* (2), *uporność* (2), *wiadomość* (2), *wilgotność* (2), *wonność* (2), *żądliwość* (2). Hapaks legomena stanowią 64 hasła: *baczność*, *bezpieczność*, *całość*, *chępliwość*, *chędogość*, *chlubliwość*, *chwalebność*, *czarność*, *czujność*, *czystość*, *długość*, *dostojność*, *foremność*, *hardość*, *istność*, *krewkość*, *krotkość*, *litość*, *łżywość*, *majętność*, *mądrość*, *napowieść*, *niczemność*, *niebaczność*, *niebytność*, *niemość*, *niepłodność*, *nieprawość*, *nieprzebieczność*, *niesprawiedliwość*, *niestałość*, *niewczesność*, *obłądliwość*, *omylność*, *opatrzność*, *osobność*, *ostarzałość*, *pewność*, *poważność*, *prędkość*, *prostota*, *przepadłość*, *przezroczyść*, *przychylność*, *roztropność*, *rożność*, *słabość*, *świętość*, *spokojność*, *stateczność*, *szczęśliwość*, *szerokość*, *śmiałość*, *uczęsność*, *umiejętność*, *ważność*, *wewnętrzność*, *wiekuistość*, *wierność*, *winność*, *własność*, *zastarzałość*, *zimność*, *zupelnosc*.

Rzeczowniki z formantem *-stwo* (*-ctwo*) tworzą 34 hasła (3,3%) i 277 wyrazów. W tej grupie najliczniej reprezentowanych jest 7 leksemów: *dobrodziejstwo* (75), *posłuszeństwo* (35), *bostwo* (18), *błogosławieństwo* (15), *krolestwo* (15), *bezpieczeństwo* (13), *szaleństwo* (11). Leksemy rzadkie obejmują 16 haseł (83 wyrazy): *sprzeciwieństwo* (10), *bogactwo* (9), *niebezpieczeństwo* (9), *okrucieństwo* (9), *dziedzictwo* (7), *podobieństwo* (7), *zwycięstwo* (7), *towarzystwo* (5), *świadectwo* (4), *mocarstwo* (3), *poruczeństwo* (3), *złorzeczeństwo* (3), *gospodarstwo* (2), *łupiestwo* (2), *misterstwo* (2), *zuchwalstwo* (2). W grupie hapaks legomenów tworzonych formantem *-stwo* // *-ctwo* odnajdujemy 11 haseł: *cudzołostwo*, *łotrostwo*, *państwo*, *pochlebstwo*, *pogaństwo*, *poselstwo*, *przeciwieństwo*, *przekląctwo*, *przestrzeństwo*, *wielmożeństwo*, *złodziejstwo*.

Analiza leksemów autosemantycznych *Psalterza* pokazuje stosunkowo dużą wariantywność słowotwórczą w grupie rzeczowników³⁵. W dotychczasowych badaniach wielokrotnie zauważano³⁶, że występowanie wariantów słowotwórczych w polszczyźnie XVI wieku było spowodowane wielofunkcyjnością formantów i brakiem ich specjalizacji, co musiało sprzyjać funkcjonowaniu obok siebie równorzędnych modeli słowotwórczych³⁷. Stanisław Rospond w monografii poświęconej szesnastowiecznemu językowi pisał: „rzutkość słowotwórcza, swoboda sufiksalna, nieskrępowana tak bogatą jak dzisiaj tradycją literacko-językową oraz w niejednym wypadku spowodowana brakiem ścisłej determinacji funkcjonalnej przyrostków, sprawiła, że autorowie używają nierzadkich nowotworów, opartych o indywidualne upodobania słowotwórcze”³⁸. Przeprowadzona szczegółowa analiza leksykalna pokazała, że Rej szczególnie hojnie czerpał z bogatych możliwości słowotwórczego systemu i realizował wszystkie możliwe jego warianty. Te wyższe niż przeciętne proporcje

³⁵ Szerzej to zagadnienie omawiamy w artykule: D. Kowalska, *Funkcjonowanie słowotwórczych rzeczownikowych szeregów synonimicznych w Psalterzu Dawidowym Mikołaja Reja*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” 2010, t. LV, s. 121–136.

³⁶ Zob. K. Kleszczowa, *Staropolskie kategorie słowotwórcze i ich perspektywiczna ewolucja*. *Rzeczowniki*, Katowice 1998, s. 53; A. Szczaus, *Funkcjonowanie słowotwórczych szeregów w świadomości językowej XVI-wiecznych pisarzy i leksykografów*, „Poradnik Językowy” 2000, z. 10, s. 20–33.

³⁷ Zob. A. Szczaus, *Rzeczownikowe synonimy słowotwórcze w polszczyźnie XVI wieku*, Szczecin 2005, s. 234.

³⁸ S. Rospond, *Studia nad językiem XVI w. (Jan Seklucjan, Stanisław Murzynowski, Jan Sandencki-Malecki, Grzegorz Orszak)*, Wrocław 1949, s. 125.

wariantów wydają się indywidualną cechą językową Reja³⁹. Dla niniejszej analizy zagadnienie to uznać należy za ważne, gdyż wiąże się z problemem wyboru. Według Władysławy Książek-Bryłowej „dla wariantowości w języku osobniczym podstawowym problemem jest kwestia wyboru spośród wariantów fakultatywnych: form równoległych, ekspresywnych i neutralnych, starszych i nowszych, ogólnych i regionalnych, potocznych i książkowych”⁴⁰. Badaczka podkreślała, że ważna jest także częstość wariantów i ich funkcjonowanie w całości tekstu. Na wybór jednego z synonimów słowotwórczych mogły wpływać różnorodne czynniki, m.in.: dążność do precyzji językowej, możliwości kreacyjne leksemu, dbałość o regularność słowotwórczą oraz względy wersyfikacyjno-rytmiczne⁴¹.

Wyodrębniono ponad czterdzieści słowotwórczych szeregów synonimicznych. Zdecydowaną większość stanowią szeregi dwuelementowe, obejmujące rzeczowniki należące do tej samej kategorii słowotwórczej, tworzone od tej samej podstawy słowotwórczej różnymi afiksami lub za pomocą różnych procesów derywacyjnych: derywacji sufiksальной, prefiksально-sufiksальной, paradygmatycznej:

- ◆ *bacność* (1)⁴² // *baczenie* (3) ‘wzgląd na coś, rozważa, rozsądek, rozum, ostrożność’;
- ◆ *bezpieczeństwo* (1) // *bezpieczeństwo* (13) ‘niezagrożenie, zabezpieczenie, brak obawy, spokój, ufność’⁴³; *nieprzebieczność* (1) // *niebezpieczeństwo* (9) ‘zagrożenie’;
- ◆ *boleść* (3) ‘cierpienie, smutek, żal’ // *bol* (1) ‘cierpienie, choroba, udręczenie’;
- ◆ *ciężkość* (5) // *uciążenie* (3) ‘ucisk, udręczenie, brzemię, ciężar’;

³⁹ Podobne wnioski w odniesieniu do wariantów fleksyjnych obecnych w twórczości Reja sformułowała Władysława Książek-Bryłowa (zob. W. Książek-Bryłowa, *Warianty w systemie a warianty w idiolekcji*, „Prace naukowe Uniwersytetu Śląskiego” 1996, nr 1577, Prace Językoznawcze, t. XXIV, s. 23). Zob. też F. Peplowski, *Odczasownikowe nazwy wykonawców czynności w polszczyźnie XVI wieku*, Wrocław 1974, s. 29.

⁴⁰ W. Książek-Bryłowa, *op. cit.*, s. 23.

⁴¹ Piszemy o tym szerzej w części II pracy.

⁴² W nawiasie okrągłym podajemy frekwencję danego leksemu w tekście przekładu Psalterza bez uwzględnienia tekstów dołączanych do każdego psalmu (modlitwy i streszczenia).

⁴³ Znaczenia rzeczowników podajemy za SPXVI.

- ◆ *jadowitość* (2) ‘złość, zjadłość’ // *jad* (3) ‘trucizna, zło moralne, grzech’;
- ◆ *łupiestwo* (2) // *łup* (4) ‘grabież, rabunek; zagłada, prześladowanie, niewola’;
- ◆ *mocność* (1) // *moc* (42) ‘wszechmoc Boska, opatrność Boża, moc nadprzyrodzona’;
- ◆ *mocność* (4) // *umocnienie* (5) ‘trwałość, niewzruszoność, wytrzymałość, niezniszczalność’;
- ◆ *myślenie* (1) // *mysl* (1) ‘rozmyślanie’;
- ◆ *obliczność* (48) // *oblicze* (17) ‘twarz, osoba, czyjaś obecność’;
- ◆ *ochędogość* (1) // *ochędoga* (1) // *ochędowanie* (1) ‘piękność, ozdobność, uroda; to, co zdobi’;
- ◆ *odpoczynienie* (1) // *odpoczynek* (1) ‘przerwa w pracy dla nabrania sił’;
- ◆ *pamiętanie* (1) // *pamięć* (28) ‘zachowywanie w pamięci, zdolność zapamiętywania’;
- ◆ *pocieszenie* (2) // *pociecha* (24) ‘radość, ukojenie w smutku’;
- ◆ *podziwienie* (2) // *podziwowanie* (8) // *dziw* (19) ‘podziw, zdumienie’;
- ◆ *pomszczenie* (1) // *pomsta* (17) ‘odwet, odpłacenie za wyrządzone krzywdy’;
- ◆ *pośmiewisko* (5) // *naśmiewisko* (2) // *pośmiech* (8) ‘wyśmiewanie się, wyszydzanie’;
- ◆ *potwarzenie* (1) // *potwarz* (3) ‘fałszywe oskarżenie, obmowa’;
- ◆ *poważność* (1) // *powaga* (5) ‘poważanie, uznanie, autorytet’;
- ◆ *pracowanie* (1) // *praca* (11) ‘efekt pracy, dzieło’;
- ◆ *prostota* (1) // *prostota* (5) ‘szczerłość, prawość, uczciwość’;
- ◆ *(s)przeciwność* (12) // *(s)przeciwieństwo* (11) ‘trudność, przeszkoda, niebezpieczeństwo’;
- ◆ *przestanie* (1) // *przestanek* (3) ‘w funkcji przysłówka: nieprzerwanie, cały czas’;

- ◆ *prześladownik* (5) // *prześladowca* (3) ‘dręczyciel, gnębiiciel’;
- ◆ *ratowanie* (1) // *ratunek* (17) ‘pomoc w niebezpieczeństwie’;
- ◆ *rozumienie* (5) // *wyrozumienie* (5) // *rozum* (15) ‘zdolność myślenia, umysł, inteligencja’;
- ◆ *skończenie* (6) // *dokończenie* (5) // *koniec* (36) ‘doprowadzenie do końca, kres, koniec życia’;
- ◆ *szczęśliwość* (1) // *szczęście* (5) ‘pomyślność, powodzenie, uczucie zadowolenia’;
- ◆ *ślubowanie* (1) // *ślub* (3) ‘obietnica, przyrzeczenie’;
- ◆ *światłość* (7) // *światło* (1) ‘jasność, blask’;
- ◆ *trąbienie* (1) // *trąba* (4) ‘dźwięk wydawany przez instrument muzyczny’;
- ◆ *uciekanie* (1) // *ucieczka* (4) ‘szybkie oddalenie się przed niebezpieczeństwem’;
- ◆ *uciśnienie* (4) // *ściśnienie* (1) // *ucisk* (30) ‘stosowanie przymusu, cierpienie, udręka’;
- ◆ *uporność* (2) // *upór* (4) ‘nieposłuszeństwo, nieustępliwość, zuchwałość’;
- ◆ *uweselenie* (1) // *wesele* (12) ‘przywrócenie radości, usunięcie smutku, pocieszenie’;
- ◆ *wielmożność* (77) // *wielmożństwo* (1) ‘potęga, moc’;
- ◆ *wspomożenie* (48) // *pomoc* (20) ‘udzielenie wsparcia, pomoc’;
- ◆ *wstydlivość* (3) // *wstyd* (9) ‘przykrość, upokorzenie’;
- ◆ *zebranie* (51) // *zbor* (2) ‘gromada, tłum’;
- ◆ *złorzeczenie* (1) // *złorzeczeństwo* (3) ‘przekleństwo’;
- ◆ *żałość* (4) // *żał* (2) ‘krzywda, zło, przykrość, zmartwienie’;
- ◆ *żywność* (16) // *pożywienie* (3) ‘pokarm’.

Zdecydowaną większość wynotowanych form wariantywnych stanowią nazwy cech oraz nazwy czynności, procesów i stanów. Szczególnie produktywną w Rejowym *Psalterzu* formację słowotwórczą stanowią rze-

czowniki z przyrostkiem *-ość*. Badacze podkreślali, że to właśnie około połowy XVI stulecia zaznaczyła się wyraźna cezura między tendencjami słowotwórczymi typowymi dla staropolszczyzny a formacjami nowszymi, właściwymi epoce średniopolskiej. „Średniowiecze i pierwsza połowa wieku XVI objęte były tendencją wyrażającą się na zewnątrz stałym wzrostem ilościowym formacji (na *-ość*), druga połowa wieku XVI przeciwstawia się obniżeniem linii wzrostu na rzecz dojrzalszego uporządkowania”⁴⁴. Rejowy *Psalterz* wiernie ilustruje wskazaną dążność, odzwierciedlając ówczesny stan polszczyzny. W opracowaniach wskazywano, że wyrazy z przyrostkiem *-ość* charakteryzują się dużym ładunkiem intelektualnym, że w polszczyźnie szesnastowiecznej, a zwłaszcza jej pierwszej połowie, uważano je za lepsze i wykwintniejsze⁴⁵, że stawały się środkiem artystycznego wyrazu. Rej stosował omawiane derywaty rzeczownikowe w szerokim zakresie również jako ekwiwalenty konstrukcji z przysłówkami (z *radością* ‘radośnie’, z *pocziwością* ‘pocziwie’) bądź z przymiotnikami (*lekkość*, *obfitość*, *okrągłość*, *srogość*), co oczywiście musiało zaowocować wzrostem częstości tego typu formacji słowotwórczych, ale jednocześnie umożliwiło ich grupowanie w bliskim sąsiedztwie, wyrażnie wpływając na rytmizację psalmicznego wersetu.

Zgromadzony materiał pozwala dostrzec nie tylko bogactwo form wariantywnych, ale także wyraźne preferencje autora w zakresie ich używania. Ciekawie przedstawia się zwłaszcza repartycja form wariantywnych *-ość* // *-stwo*. Z ustaleń E. Ostrowskiej wynika, że mniej więcej od drugiej połowy XVI wieku obserwuje się zmniejszenie ekspansywności przyrostka *-ość* i równoczesne zwiększenie się liczby rzeczowników na *-stwo*, które odczuwano jako bardziej literackie⁴⁶. W analizowanym tekście odnotowaliśmy jedynie trzy dublety tego rodzaju: *bezpieczność* // *bezpieczeństwo*, *przeciwność* // *przeciwieństwo*, *wielmożność* // *wielmożenstwo*. Z dwu rywalizujących ze sobą form słowotwórczych Rej zwykle daje pierwszeństwo formie nowocześniejszej, takiej, która ostatecznie w polszczyźnie zwycięży⁴⁷. Tak można by tłumaczyć niemal powszechne używanie *bezpieczeństwa*, *niebezpieczeństwa* (*bezpieczność* pojawia się tylko jeden raz

⁴⁴ E. Ostrowska, *Rzeczowniki z przyrostkiem -ość w języku polskim XVI wieku*, [w:] *Odrodzenie w Polsce...*, cz. 2, s. 311.

⁴⁵ Zob. *ibidem*, s. 303, 310.

⁴⁶ Zob. *ibidem*, s. 388, 403–404.

⁴⁷ Zob. *ibidem*, s. 352, 361, 403–404.

i raz w formie zaprzeczonej: *nieprzeznaczność*) czy też *wielmożności* (*wielmożństwo* ma tylko jedno poświadczenie). Pozostałe dublety *-ość // -stwo* w *Psalterzu* już nie przetrwały. Próżno w nim będziemy szukać *szaloności*, *okrutności*, *posłuszości*, *podobności*. Ich miejsce wypełnią bezwyjątkowo formy nowsze z przyrostkiem *-stwo*: *posłuszeństwo* (35), *szaleństwo* (11), *okrucieństwo* (9), *podobieństwo* (7). Nie można wykluczyć, że u źródeł wyboru określonego wariantu znalazło się przeświadczenie o wyjątkowości psalterzowego tekstu, któremu powinien odpowiadać styl wysoki, wyszukany, co musiało zaowocować unikaniem leksemów potocznych lub mocno przestarzałych⁴⁸.

Interesująco rozkładają się proporcje w zakresie stosowania przez Reja synonimu słowotwórczego *(s)przeciwność // (s)przeciwieństwo*. Statystycznie rzecz ujmując, można mówić o względnej równowadze w używaniu obu form: w tekście podstawowym *Psalterza* znajdujemy bowiem 12 użyc leksemu z przyrostkiem *-ość* i 11 użyc z przyrostkiem *-stwo*. Jednak na tle szesnastowiecznej polszczyzny można uznać Reja za przedstawiciela nowatorskich rozwiązań, gdyż szerokim strumieniem wprowadza do tekstu *(s)przeciwieństwo* — formę wyraźnie nowszą, nowocześniejszą, w XVI stuleciu ciągle jeszcze przegrywającą konkurencję z pospolitszą *przeciwnością*⁴⁹.

W zakresie *nomina essendi* odnotowano jeden rzeczownik z przyrostkiem *-ota*: *prostota* (5), alternujący z leksemem *prostność* (1). Sufiks *-ota* już w okresie staropolskim nie wykazywał dużej aktywności słowotwórczej, a z czasem zyskał dodatkową funkcję jakościową, tworząc derywaty o wyraźnie ujemnym zabarwieniu⁵⁰. Rej używa rzeczownika *prostota* jeszcze w dwóch znaczeniach: neutralnym — jako synonimu ‘szczerości, prawości, uczciwości, niewinności’ oraz nacechowanym — wskazującym na pewne ograniczenia i upośledzenia podmiotu, których rezultatem jest nieumiejętność poznania prawdy Bożej⁵¹. Ujemne nacechowanie derywatu zawsze podkreślone jest poprzez sytuowanie go w otoczeniu leksemów

⁴⁸ Świadczyć o tym może chociażby fakt, że w innych — świeckich — utworach Reja, np. w *Wizerunku*, pojawiają się rzeczowniki *szaloność*, *okrutność*. Zob. też spostrzeżenia na ten temat E. Ostrowskiej (*ibidem*, s. 349–350, 352). Niekiedy o użyciu formy rzadszej mogły zadecydować czynniki stylistyczne, a dokładniej rytmiczno-brzmieniowe, o czym piszemy w części II pracy.

⁴⁹ SPXVI notuje 26 użyc leksemu *przeciwieństwo* i 98 użyc leksemu *przeciwność* (zob. SPXVI, t. XXXI, s. 111–112, 141–143).

⁵⁰ Zob. A. Szczaus, *Rzeczownikowe synonimy...*, s. 49–50.

⁵¹ Zob. SPXVI, t. XXX, s. 419.

o negatywnej konotacji: *prostota moja i złości moje* (69, 4), *ciemności prostoty* (107, 5). Raz jeden decyduje się Rej na użycie wariantu słowotwórczego *prostota*: *Abowiem ja w prostości swej trwam, oczekawając podania miłosiernej ręki twojej* (41, 9). Leksem *prostota* był znacznie rzadziej używany w tekstach szesnastowiecznych. SPXVI notuje 60 użyc tego wyrazu (*prostota* pojawia się 191 razy), głównie w tekstach religijnych, z czego 20% przykładów pochodzi z twórczości Reja⁵². Można wnioskować, że pojawienie się rzeczownika *prostota* w *Psalterzu* jest wyrazem szczególnego upodobania autora do formacji tworzonych sufiksem *-ość*.

W zakresie repartycji wariantu słowotwórczego *bacznosc* // *baczenie* w znaczeniu 'wzgląd, piecza, staranie, ostrożność, czujność'⁵³ Rej pierwszeństwo daje leksemowi *baczenie*, który w polszczyźnie szesnastowiecznej był bardziej rozpowszechniony⁵⁴, i używa go w charakterystycznych zwrotach: *mieć baczenie na co, dać baczenie*. Najczęściej rzeczownik ten pojawia się w otoczeniu innych *nomina actionis* z formantem *-enie* bądź *-anie*.

Dużą część synonimicznych wariantów słowotwórczych stanowią derywaty transpozycyjne z formantem *-ość*, alternujące z formami krótszymi, opartymi na tych samych podstawach: *boleść* (3) // *bol* (1); *chędogość* (1) // *ochędoga* (1); *chwalebność* (1) // *chwała* (110); *mocność* (1) // *moc* (42); *obliczność* (48) // *oblicze* (17); *poważność* (1) // *powaga* (5); *szczęśliwość* (1) // *szczęście* (5); *światłość* (7) // *światło* (1); *uporność* (2) // *upor* (4); *wstydlivość* (3) // *wstyd* (9); *żałość* (4) // *żał* (2). Są one przejawem zauważalnej w polszczyźnie pierwszej połowy XVI wieku ekspansji tego typu formacji w zakres bliskich treściowo rzeczowników innej budowy, przede wszystkim z formantem zerowym. Jak zauważa E. Ostrowska, „każdy przymiotnik stawał się potencjalnie podstawą słowotwórczą dla rzeczownika na *-ość*, a możliwość tę wykorzystywano ówczesznie bardzo szeroko, tworząc rzeczowniki jakościowe (na *-ość*) od szeregu przymiotników”⁵⁵. Te zbędne pod względem systemowym dublety słowotwórcze czasem wygrywały rywalizację z formami krótszymi i pojawiały się w Rejowym tekście bez form wariantywnych, jak: *wnętrznosc* (11), *ciężkość* (5), *trudność* (5), *wdzięczność* (4), *wonność* (2), *chlubliwość* (1), *niebytność* (1), *spokojność* (1),

⁵² Zob. *ibidem*, s. 417–418.

⁵³ Zob. *ibidem*, t. I, s. 266.

⁵⁴ Autorzy SPXVI notują 559 użyc derywatu *baczenie* oraz 223 użycia leksemu *bacznosc* (zob. *ibidem*, s. 260, 265).

⁵⁵ E. Ostrowska, *op. cit.*, s. 422.

winność (1), *wewnętrzność* (1). Rej śmiało wprowadzał je do swego tekstu i najczęściej umieszczał w otoczeniu innych rzeczowników o analogicznej budowie słowotwórczej. Niewykluczone, że ówczesnie wyrazy tego rodzaju traktowano jako podnioslejsze, a więc bardziej odpowiednie dla stylu wysokiego, do którego zaliczano prozę religijną, a ich prostsze warianty typu *wina*, *wnętrze* utożsamiano głównie z językiem codziennym, potocznym. W większości wynotowanych z *Psalterza* analogicznych form wariantywnych rzeczowniki z sufiksem *-ość* mają jednostkowe poświadczenia, są to formy rzadkie albo bardzo rzadkie także w szesnastowiecznej polszczyźnie, o czym przekonuje nas lektura *SPXVI*. Niektóre z nich, jak na przykład *ochędogość*, są osobliwościami Rejowego języka.

Interesująco przedstawia się w Rejowym przekładzie repartycja trójczłonowego szeregu wariantywnego: *mocność* // *moc* // *umocnienie*. Leksem *mocność* pojawiał się głównie w utworach o tematyce religijnej, jako pierwszy wprowadził go do tekstu psalterzowego Walenty Wróbel w roku 1528⁵⁶. Formy tej nie znajdziemy już w twórczości czołowych przedstawicieli polskiego renesansu: Kochanowskiego, Kromera, Górnickiego, co może świadczyć o wycofywaniu z tekstów literackich redundantnej względem leksemu *moc* formy słowotwórczej. Rej używa w *Psalterzu* derywatu z sufiksem *-ość* pięciokrotnie⁵⁷, dając pierwszeństwo rzeczownikowi *moc* (42 użycia).

Przejawem nowatorskich rozwiązań i wycucia językowego pisarza jest wprowadzenie do psalterzowego tekstu rzadkiego jeszcze w połowie XVI wieku rzeczownika *bol*⁵⁸, wbrew powszechnej tendencji do stosowania popularnej, ugruntowanej tradycją *boleści*. W Rejowym *Psalterzu* leksem ten pojawia się co prawda tylko raz (przy trzykrotnie użytej *boleści*), ale sam fakt posłużenia się nim jest godny uwagi.

Na oznaczenie twarzy, ale także metonimicznie osoby — najczęściej w odniesieniu do Boga — Rej stosuje dwa synonimiczne leksemy: *obliczność* (48) i *oblicze* (17), dając pierwszeństwo derywatowi z sufiksem *-ość* (74%), co może być przejawem ogólnej szesnastowiecznej tendencji do wiązania tego leksemu z tekstem psalterzowym. Powszechnie występuje

⁵⁶ Zob. *ibidem*, s. 424.

⁵⁷ W całej twórczości Reja leksem *mocność* pojawia się 16 razy, co stanowi 20% wszystkich poświadczeń w szesnastowiecznej polszczyźnie (zob. *SPXVI*, t. XIV, s. 521–523).

⁵⁸ *SPXVI* notuje 360 użycie tego leksemu i to głównie z utworów powstałych w drugiej połowie XVI wieku (przy 1089 poświadczeniach dla *boleści*); zob. *ibidem*, t. II, s. 313, 321.

on w *Psalterzu krakowskim*, *Żołtarzu* Wróbla, *Biblii* Leopoldy, pojawia się także w *Psalterzu* Wujka⁵⁹. Wysoka frekwencja tego rzeczownika w Rejowym przekładzie nie jest więc zaskoczeniem.

Literacki i bardziej podniosły charakter ma też powszechnie używany w literaturze psalterzowo-biblijnej leksem *światłość*, wiązany ogólnie z 'jasnością', jednak najczęściej pojawiający się w zwrotach do Boga i w sytuacjach, gdy mowa jest o świetle wiekiustym, którego źródłem jest Bóg. Rej używa tego rzeczownika w szerszym znaczeniu jako określenie także zwykłego światła, którego źródłem jest słońce. Widać więc tu indywidualne preferencje pisarza, szczególne upodobanie do tej formacji, być może wiązanie jej ze stylem wysokim. Rzeczownik *światło* pojawia się w Rejowym *Psalterzu* tylko raz. Może nie bez znaczenia jest tu fakt, że wiąże się on z negacją: *Abowiem onemu nielza idź jedno za przodki swemi, ktorých też zebrania i obyczajow używał, a gdzież je indziej znajdzie, jedno w onych gęstych ciemnościach, ktorých już żadne **światło** snadź oświecić nie może* (49, 13).

Dużą część wynotowanych synonimów słowotwórczych stanowią nazwy czynności, wytworów czynności, procesów i stanów. Wśród sufiksalnych formacji opartych na jednej podstawie słowotwórczej najliczniej są reprezentowane nazwy czynności z formantem *-enie // -anie*, alternujące z derywatami paradygmatycznymi, rzadziej z rzeczownikami męskimi z sufiksem *-ek*. Badacze wskazywali⁶⁰, że *nomina actionis* na *-enie* już w staropolszczyźnie wykazywały duży stopień kategoryczności. Rej w większości omawianych wariantów pierwszeństwo daje formom nowocześniejszym, krótszym, zaś derywaty transpozycyjne na *-enie // -anie* wprowadza przede wszystkim w sąsiedztwie innych rzeczowników tworzonych tym sufiksem. Wykorzystuje zatem derywację jako sposób rytymizowania psalterzowej prozy.

Przeprowadzone obserwacje pozwalają wnioskować o świadomym kreowaniu przez Reja warstwy stylistycznojęzykowej prozaicznego przekładu. Indywidualne preferencje pisarza przy wyborze jednej z konkurujących ze sobą form wariantywnych w zakresie słowotwórczych formacji rzeczownikowych świadczą o dobrym wyczuciu stylistycznym, pokazują, że często unika on leksemów pospolitych, codziennych, opowiadając się

⁵⁹ Zob. *ibidem*, t. XIX, s. 220–224.

⁶⁰ Zob. K. Kleszczowa, *op. cit.*, s. 65; A. Szczaus, *Rzeczownikowe synonimy...*, s. 20–21.

za formami nowocześniejszymi, bardziej literackimi, odpowiednimi dla nobliwego tekstu, jakim niewątpliwie jest *Psalterz*. Jednocześnie o doborze wyrazów decyduje dbałość o stronę intonacyjno-rytmiczną tekstu. Najliczniejszą grupę stanowią rzeczowniki tworzone sufiksem *-ość*, pojawiające się często w miejsce spodziewanych przymiotników (np. *głębokość*, *lekkość*, *rozmaitość*, *srogość*, *wielkość*, *wysokość*).

Czasowniki

Hasel czasownikowych w analizowanym tekście jest 1577, co stanowi 47,1% wszystkich haseł. Hasła te tworzą łącznie 8688 form wyrazowych, obejmując tym samym 19,2% wszystkich użytych w zabytku wyrazów. Przeciętna częstość haseł czasownikowych wynosi zatem 5:

$$F_{cz} = 8688 / 1577 = 5,51.$$

Podział haseł czasownikowych na pięć grup frekwencyjnych pozwala ustalić siatkę obecności czasowników w parafrazie:

Tabela 14. Czasownikowe grupy częstości

Grupa	Frekwencja	Hasła		Wyrazy	
		Liczba	Odsetek	Liczba	Odsetek
a	≥ 50	13	0,8	2787	32,1
b	49–7	233	14,8	3368	38,8
c	6–4	184	11,7	885	10,2
d	3–2	378	24,0	879	10,1
e	1	769	48,7	769	8,8
Razem		1577	100	8688	100

Tabela 15. Procentowe zestawienie czasownikowych grup częstości

Grupa	Odsetek	
	Hasel	Wyrazów
a	0,8	32,1
a, b	15,6	70,9
a, b, c	27,3	81,1

a, b, c, d	51,3	91,2
a, b, c, d, e	100	100
d, e	72,7	18,9

Z przedstawionych tabel 14 i 15 wynika, że w analizowanym zabytku czasowniki częste, powtarzające się w tekście 50 i więcej razy, stanowią niewielki odsetek haseł czasownikowych, za to tworzą blisko 1/3 wszystkich użytych form werbalnych (32,1%), wpływając w pewnym stopniu — poprzez częste powtarzanie tych samych leksemów — na monotonię kształtowanego utworu. Do tej grupy haseł czasownikowych należą obok najczęstszego czasownika *być* (1396), wykorzystywanego także w funkcji pomocniczej do tworzenia różnych złożonych struktur werbalnych, takie leksemy, jak: *mieć* (303), *moc* (277), *raczyć* (180), *chcieć* (96), *uczynić* (91), *wysławiać* (75), *dać* (71), *starać się* (70), *prosić* (62), *musieć* (56), *czynić* (55), *obaczyć* (55). One też są podstawą do tworzenia warstwy charakterystycznych połączeń wyrazowych o dużej częstości użycia. Dla porównania można przypomnieć, że najczęstszych haseł rzeczownikowych odnotowaliśmy aż o 20 więcej, jednak pod względem liczby realizacji tekstowych ustępują nieznacznie miejsca grupie czasowników o najwyższej frekwencji. Czasowniki częste i bardzo częste (grupy a, b) tworzą łącznie 15,6% haseł i 70,9% form wyrazowych, ustępują więc miejsca analogicznym grupom (a, b) rzeczownikom. Hasła rzadkie i wyjątkowe stanowią 72,7% haseł i 18,9% wszystkich wyrazów, a więc są to również wartości liczbowe niższe niż przyporządkowane rzeczownikom. Procentowa przewaga czasowników nad rzeczownikami zaznacza się wyraźnie w grupie haseł o przeciętnej częstości, czyli powtarzających się w tekście 4, 5 i 6 razy. Grupa ta obejmuje 11,7% haseł werbalnych, co stanowi 10,2% form wyrazowych. Rzeczowniki o przeciętnej frekwencji tworzyły zaledwie 5,3% haseł i 5% form wyrazowych. Ta wyraźna dysproporcja wynikać może z różnicy między wartościami przeciętnej częstości rzeczowników i czasowników. Dla czasowników wartość ta była znacząco niższa, a zwykle haseł o mniejszej frekwencji jest w tekstach więcej. Grupę hapaks legomenów czasownikowych wyznacza liczba 769, co stanowi blisko połowę haseł werbalnych i prawie 9% wszystkich form wyrazowych. Odsetek hapaks legomenów czasownikowych wyraźnie przewyższa (o blisko 9%) odsetek hapaks legomenów rzeczownikowych.

Wyodrębniającą się w *Psalterzu Dawidowym* formacją czasownikową jest grupa imiesłowów przymiotnikowych (359 haseł), które wśród haseł werbalnych stanowią 22,8%, zaś wśród haseł znaczących aż 11,6%, co oznacza, że na każdych dziesięć haseł autosemantycznych leksykonu przypada jedno hasło będące imiesłowem przymiotnikowym, zaś wśród haseł czasownikowych co piąte to participium podlegające fleksji imiennej. Największą grupę prezentują imiesłowy bierne, które tworzą 291 haseł i 747 wyrazy. Haseł będących imiesłowami czynnymi wynotowano znacznie mniej, bo tylko 68 (150 wyrazów). Powyższe dane liczbowe wskazują na dość duże nasycenie parafrazy formami strony biernej.

Zdecydowaną większość struktur czasownikowych *Psalterza* stanowią formacje przedrostkowe, które obejmują blisko 1240 haseł i ponad 4500 jednostek wyrazowych, co daje 78,5% haseł i prawie 52% realizacji tekstowych czasownika.

Tabela 16. Przedrostkowe formacje czasownikowe *Psalterza*

Przedrostek	Liczba haseł	Liczba wyrazów
<i>do-</i>	26	78
<i>na-</i>	46	138
<i>o- (ob-)</i>	142	646
<i>od(e)-</i>	50	135
<i>po-</i>	136	516
<i>pod-</i>	13	46
<i>prze-</i>	63	251
<i>przy-</i>	73	314
<i>roz-</i>	96	308
<i>u-</i>	121	596
<i>w(e)-</i>	26	75
<i>wz- (ws-, wez-)</i>	27	140
<i>wy-</i>	108	494
<i>za-</i>	122	300
<i>z- (s-, ze-)</i>	189	528
Razem	1238	4565

Najliczniejszą grupą derywatów są formacje z prefiksem *z-* (*ze-*, *s-*, *ś-*), co nie dziwi, gdyż przedrostek *z-* był najczęściej wykorzystywany w procesach słowotwórczych już w staropolszczyźnie. Wynikało to z jego specyficznych właściwości semantycznych, miał bowiem możliwość wyrażania treści przestrzennych zarówno adlatywnych, jak i ablatywnych⁶¹. W *Psalterzu* spotykamy 189 derywatów tego typu o łącznej liczbie 528 realizacji tekstowych. Znajdują się wśród nich leksemy o wysokiej frekwencji, jak np.: *zdać się* (44), *zrozumieć* (40), *zniszczyć* (19), *ściągać się* (16), *sprawić* (15), *sprawować* (14), *znaleźć* (13), *zmiłować się* (12), *zstać się* (12), *zwyknąć* (12), *zostawić* (10), ale zdecydowanie przeważają hapaks legomena, które stanowią aż blisko 60% tego typu derywatów, obejmując grupę 108 haseł, głównie o znaczeniu inchoatywnym lub wskazującym na zbliżanie bądź gromadzenie obiektów w jednym miejscu. Przytoczymy tylko niektóre z nich: *schadzać się*, *skarać*, *skazować*, *skłóć*, *skłonić*, *skosztować*, *skrzepnąć się*, *spadać*, *spiknąć się*, *spisować*, *spłonać*, *sprawić się*, *sprostować*, *stargać się*, *stłumić*, *stracić*, *struchleć*, *ścieńczeć*, *ścirpieć*, *zdychać*, *zekerwić*, *zgromadzić się*, *złomić*, *zgwalczyć*, *zmieszać się*, *zmietować*, *zmiłować się*, *zmiłować*, *zniknąć*, *zstarzeć się*, *zniżyć* itd. Należą tu także formacje o charakterze pleonastycznym: *zgromadzać się* i *zgromadzić się*.

Zbiór formacji z przedrostkiem *o-* (*-ob*)⁶² liczy 142 hasła, co odpowiada 646 realizacjom tekstowym, jest to więc najliczniejsza pod względem liczby wyrazów przedrostkowa formacja czasownikowa w tekście *Psalterza*. Znajdują się wśród niej także wyrazy, które już w staropolszczyźnie były zleksykalizowane, jak na przykład *obietać*⁶³. W zdecydowanej większości są to formacje odczasownikowe, tworzące czyste pary aspektowe z czasownikami bezprefiksalnymi: *obaczyć*, *obronić*, *obudzić się*, *oczyścić*, *opłacić*, *osławić*, *oblać* itp. Dużą grupę derywatów w zebra-

⁶¹ Zob. A. Janowska, M. Pastuchowa, *Słowotwórstwo czasowników staropolskich. Stan i tendencje rozwojowe*, Kraków 2005, s. 194–201.

⁶² Przedrostki *o-* i *ob-* traktujemy łącznie, gdyż genetycznie wywodzą się z tego samego prasłowiańskiego przedrostka *ob-*, który przed spółgłoskami innymi niż *r*, *l*, *n*, *v* miał swój fonetyczny wariant w postaci *o-*. Takie ujęcie spotykamy również w opracowaniach Aleksandry Krupianki (zob. A. Krupianka, *Formacje czasownikowe o- (ob-) w języku polskim*, Toruń 1969, s. 8) oraz Aleksandry Janowskiej i Magdaleny Pastuchowej (zob. A. Janowska, M. Pastuchowa, *op. cit.*, s. 37).

⁶³ Autorzy słowników etymologicznych wywodzą ten leksem od **ob-vět-i-ti* (zob. np. A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1970, s. 370)

nym materiale stanowią czasowniki ruchu, w których omawiany prefiks pełni funkcję przestrzenno-lokatywną 'z różnych stron, dookoła': *obchodzić, obstać, obtoczyć, obyść, obyć się, oparkanić, opłynąć* itp. W tej grupie odnajdujemy czasowniki o wysokiej frekwencji, a więc należące do ulubionych i często wykorzystywanych przez Reja derywatów: *obaczyć* (55), *obrocić się* (32), *oczekawać* (26), *omieszkać* (25), *opuścić* (23), *obiecać* (19), *okazać* (19), *okazować się* (19), *okazać się* (18), *obaczyć się* (17), *obrać* (16), *omieszkawać* (15), *opuszczać* (15), *obrocić* (13), *ogłędać* (13), *opuszczony* (12), *ostać* (12), *obchodzić się* (11), *ochędożyć* (11), *okazować się* (10). Hapaks legomena obejmują grupę 63 haseł, m.in.: *obalić, obawić się, obłapić się, obłoczyć, obrzydnąć, obumrzeć, ociążyć, ogłędać się, okrzepić się, omieszkać się, ominąć, omylić, oparkanić, opisować, oplakawać, oskoczyć, osławić, osrożyć, oswobodzić, oszkaradzić, oszlachcić, ośpiewawać*.

Wyróżniającą się pod względem liczebnym formacją czasownikową w *Psalterzu* są derywaty z prefiksem *po-*. Tworzą one grupę 136 haseł, co odpowiada 516 realizacjom tekstowym. Do najczęstszych struktur tego typu należą: *postanowić* (29), *położyć* (27), *potrzebować* (22), *poznać* (19), *pokładać* (18), *powiedzieć* (17), *powstać* (17), *poruczyć* (16), *pokarać* (15). W większości są to derywaty mocno zakorzenione już w staropolszczyźnie, a przez to cechujące się wysokim stopniem zleksykalizowania. Ponad połowę haseł w tej grupie stanowią derywaty o jednostkowej frekwencji (70 haseł). Wymienimy tylko niektóre z nich: *pobaczyć, pocirpieć, pogańbić, pogromić, pokopać, pomorzyć, pomysłać, popaść, popleść, poschnąć, poszczęścić, poślubić, potargać, potykać, powiędnąć, pożyć*.

Stosunkowo liczną grupę tworzą także w omawianym tekście formacje czasownikowe z prefiksem *za-*, gdyż stanowią 123 hasła i 303 realizacje tekstowe. Do najczęstszych należą: *zachować* (15), *zaginać* (14), *zapomnieć* (13), *zaszkodzić* (11), *zasłużyć* (10), *zawołać* (10). Hapaks legomena obejmują w tej grupie ponad połowę haseł (64 hasła), przeważnie są to derywaty o znaczeniu inchoatywnym bądź przestrzennym: *zaćmiać, zaćmić się, zadrzeć, zagasnąć, zakryć się, zakurzyć się, zaleknąć się, zapalić się, zastańniać, zasadzić się, zasnąć, zaspać, zataić, zatłumić, zatulać*.

Szczególnie wyróżniającą się w *Psalterzu* formacją werbalną są derywaty z prefiksem *u-*: odnotowano 123 hasła i aż 581 realizacji tekstowych. W tej grupie dominują hasła o wysokiej frekwencji: *uczynić* (91), *używać*

(40), *uciekać się* (19), *ukazać* (17), *uznać* (17), *upaść* (15), *udręczyć* (12), *umiłować* (12), *ukazać się* (11), *usłyszeć* (11), *umocnić* (10), *uznawać* (10), *użyć* (10), a wśród nich także 3 formy imiesłowowe: *upadły* (20), *uciśniony* (10), *udręczony* (10). Hapaks legomenów z prefiksem *u-* odnotowano 58, m.in.: *ubogacić*, *uchodzić*, *umnożyć*, *umykać*, *uradować*, *uspokoić*, *usychać*, *usypiać*, *uszczyrbić*, *uwielmożyć*, *użyć*.

Należy wspomnieć także o formacji czasownikowej z przedrostkiem *roz-*, która w *Psalterzu* reprezentowana jest przez 96 haseł, tworzących łącznie 308 wyrazów. Nie jest to więc szczególnie liczna formacja w analizowanym tekście, jednak zwraca uwagę odbiorcy ze względów semantycznych. Liczną grupę stanowią czasowniki oznaczające stany psychiczne lub niektóre zjawiska fizyczne, a więc pojawiające się w miejscach tekstu o szczególnym ładunku emocjonalnym i uczuciowym: *rozkochać się* (17), *rozradować się* (17), *rozkoszować* (10), *rozkochawać się* (6), *rozkwiść się* (4), *rozdziwić się* (1), *rozdziwować się* (1), *rozgniewać się* (1), *rozkochać* (1) *rozkochawać* (1), *rozpalić* (1), *rozweselać* (1), *rozżalić się* (1). Wiele derywatów z formantów *roz-* tworzy Rej od czasowników mentalnych i mówienia: *rozumieć* (41), *rozmyślać* (8), *rozważyć* (8), *rozeznąć* (7), *rozważać* (6), *rozeznawać* (4), *rozmyślać się* (2), *rozpamiętać się* (2), *rozprawować* (2), *rozumieć się* (2), *rozpamiętać* (1), *rozpowiedzieć* (1), *rozprawiać* (1), *rozprawić* (1).

Przymiotniki

Haseł przymiotnikowych w *Psalterzu* odnotowano 354, co stanowi 10,6% wszystkich haseł. Tworzą one łącznie 2822 formy wyrazowe, co daje 6,2% wszystkich użytych w tekście wyrazów. Przeciętna częstość haseł przymiotnikowych wynosi 8, a więc podobnie jak rzeczowników:

$$F_p = 2822 / 354 = 8.$$

Podział haseł przymiotnikowych na pięć grup zaproponowanych przez Kuraszkiewiczza pozwala ustalić strukturę frekwencji tej części mowy w parafrazie Reja.

Tabela 17. Przymiotnikowe grupy częstości

Grupa	Frekwencja	Hasła		Wyrazy	
		Liczba	Odsetek	Liczba	Odsetek
a	≥ 50	9	2,5	926	32,8
b	49–10	59	16,7	1154	40,9
c	9–7	20	5,7	154	5,5
d	6–2	141	39,8	463	16,4
e	1	125	35,3	125	4,4
Razem		354	100	2822	100

Tabela 18. Procentowe zestawienie przymiotnikowych grup częstości

Grupa	Odsetek	
	Hasel	Wyrazów
a	2,5	32,8
a, b	19,2	73,7
a, b, c	24,9	79,2
a, b, c, d	64,7	95,6
a, b, c, d, e	100	100
d, e	75,1	20,8

Z przedstawionych tabel 17 i 18 wynika, że przymiotniki częste i bardzo częste (grupy a, b) tworzą ponad 19% hasel i blisko 74% form wyrazowych, zaś hasła rzadkie i wyjątkowe stanowią ponad 75% hasel i blisko 21% form wyrazowych. Na hapaks legomena przymiotnikowe przypada 125 hasel, co stanowi 35,3% ogółu hasel przymiotnikowych i 4,4% przymiotnikowych form wyrazowych. Przymiotniki o przeciętnej częstości tworzą 5,7% hasel i podobny odsetek struktur wyrazowych.

Najliczniejszą wśród przymiotników *Psalterza* formacją słotwórczą są derywaty z formantem *-ny*. Ta klasa przymiotników uchodziła za największą już w dobie staropolskiej⁶⁴. W analizowanym zabytku odnotowano 143 hasła tego typu, a więc ponad 40% wszystkich derywatów przymiotnikowych. Większość stanowią derywaty odrzeczownikowe.

⁶⁴ Zob. K. Kleszczowa, *Staropolskie derywaty przymiotnikowe i ich perspektywiczna ewolucja*, Katowice 2003, s. 34–56.

Do najczęstszych należą: *dziwny* (72), *rozliczny* (72), *możny* (39), *wierny* (32), *mocny* (29), *wieczny* (26), *godny* (24), *niewinny* (24), *pewny* (23), *nędzny* (19), *pokorny* (14), *miłosierny* (13), *rozkoszny* (13), *wielmożny* (13), *osobny* (13).

Stosunkowo dużą, bo liczącą 33 hasła, grupę tworzą przymiotniki z formantem *-liwy*. Większość z nich to derywaty o charakterze skłonnościowym, powstałe na bazie rzeczowników abstrakcyjnych, rzadziej czasowników⁶⁵. Do najczęstszych przymiotników z formantem *-liwy* w badanym tekście należą: *sprawiedliwy* (54), *osobliwy* (22), *straszliwy* (16), *szczęśliwy* (11), nieco rzadsze są: *burzliwy* (10), *szkodliwy* (10), *dobrotliwy* (9), *żałobliwy* (7), *pożądliwy* (6), *złośliwy* (6), pozostałe derywaty mają nieliczne, często nawet jednostkowe poświadczenia: *cnotliwy* (3), *świętobliwy* (3), *kłamliwy* (2), *łagodliwy* (2), *nieszczęśliwy* (2), *podstępny* (2), *szczodrobliwy* (2), *chutliwy* (1), *niesprawiedliwy* (1), *nieukwapliwy* (1), *obłądliwy* (1), *pamiętliwy* (1), *płaczliwy* (1), *potwarzliwy* (1), *smrodliwy* (1), *sprzygodliwy* (1), *tęskliwy* (1), *uciskliwy* (1), *wstydlivy* (1), *wściekliwy* (1), *występliwy* (1), *zgodliwy* (1), *żądliwy* (1). Zgromadzony materiał pozwala wnioskować, że Rej często wykorzystywał w *Psalterzu* tego typu formacje przymiotnikowe, niekiedy wprowadzał je nawet jako dublety słowotwórcze przymiotników z formantem *-ny*⁶⁶, np.: *łagodny* (1) // *łagodliwy* (2), *przygodny* (1) // *sprzygodliwy* (1), *potworny* (2) // *potwarzliwy* (1), *straszny* (2) // *straszliwy* (16), *występny* (5) // *występliwy* (1).

Przymiotniki z formantem *-ski* tworzą 24 hasła. Są nimi bezwyjątkowo przymiotniki, których podstawami były rzeczowniki osobowe bądź będące nazwami miejsc: *anielski*, *Boski*, *czartowski*, *człowieczeński*, *krolewski*, *krześcijański*, *ludzki*, *męski*, *morski*, *murzyński*, *owczarski*, *pański*,

⁶⁵ Przy niektórych derywatach za podstawę można uznać zarówno nominalną transformację czasownika, jak i sam czasownik, np. *pamiętliwy* może być derywatem od rzeczownika *pamięć* lub czasownika *pamiętać*. Szczegółowo porusza ten problem K. Kleszczowa (zob. *ibidem*, s. 70).

⁶⁶ Andrzej Bańkowski traktuje formacje na *-liwy* jako ekspresywne dublety słowotwórcze, które masowo zaczęły pojawiać się w polszczyźnie w XV–XVI wieku. Nazywa ten proces „szaleń renesansowym” i stwierdza: „kiedy już ów szal »renesansowy« minął (idzie o generalny wówczas postulat, by nowo tworzone narodowe języki literackie były tak różne od mowy ludu jak łacina »klasyczna« od »wulgarniej«), owe »liwce« popisowe albo całkiem wychodzą z użycia, albo specjalizują swoje znaczenia, jak rzadkie **gniewliwy**” (A. Bańkowski, *Osobliwy*, [w:] idem, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. II, Warszawa 2000, s. 443).

pasterski, pogański, ziemski, żydowski. Znajdują się w tej grupie derywaty o bardzo wysokiej frekwencji tekstowej, jak np.: *pański* (44), *ludzki* (17), *morski* (17), *Boski* (16), *krolewski* (16), natomiast przymiotniki od nazw topograficznych cechuje na ogół niska frekwencja: *izraelski* (5), *babiloński* (3), *idumejski* (2), *asyryjski* (1), *egipski* (1), *jerozolimski* (1), *palestyński* (1), *tyrski* (1).

Przymiotników z formantem *-ow(y)* wynotowano 19. Pełnią one w *Psalterzu* najczęściej funkcję przydawek przy rzeczownikach konkretnych. W tej grupie wyodrębniającą się klasą są przymiotniki dzierżawcze, powstałe na bazie nazw własnych osobowych: *Jakubowy* (13), *Adamowy* (10), *Aaronowy* (4), *Izraelowy* (3), *Dawidowy* (2), *Salomonowy* (1). Pozostałe hasła tworzą derywaty o niskiej frekwencji, mające jedno- i dwukrotne poświadczenia: *cedrowy* (2), *miodowy* (2), *bobkowy* (1), *cielcowy* (1), *domowy* (1), *gradowy* (1), *grobowy* (1), *jednorożcowy* (1), *mieczowy* (1), *palmowy* (1), *południowy* (1), *słoniowy* (1). Czterokrotne poświadczenie odnotowano tylko przy przymiotniku *gotowy*.

Przymiotniki z formantem *-iwy (-ywy)* tworzą 11 haseł, głównie o charakterze skłonnościowym, a wśród nich najliczniejsze poświadczenia ma derywat *złościwy* (56). Pozostałe hasła mają niską frekwencję: *miłościwy* (6), *prawdziwy* (5), *falszywy* (3), *poczciwy* (3), *nieprawdziwy* (2), *radościwy* (2), *litościwy* (1), *niemiłościwy* (1), *niepoczciwy* (1), *właściwy* (1).

Pozostałe formacje sufiksalne mają nieliczne poświadczenia. Odnotowano 7 haseł z reliktywnym formantem *-ki*⁶⁷: *prędkki* (12), *krotki* (7), *bliski* (3), *niski* (3), *ciężki* (2), *rzadki* (2), *słodki* (2), 5 haseł z formantem *-ity*: *rozmaity* (86), *obfity* (7), *jadowity* (5), *pospolity* (2), *znamienity* (1), 3 hasła z formantem *-owny*: *gwałtowny* (3), *żartowny* (2), *kosztowny* (1), 3 hasła z formantem *-isty*: *ognisty* (10), *wiekuisty* (2), *mglisty* (1), 3 hasła z formantem *-oki (-eki)*⁶⁸: *wysoki* (18), *głęboki* (10), *szeroki* (6), 2 hasła z formantem *-awy*: *łaskawy* (49), *krawawy* (1) oraz jedno hasło z formantem *-owaty*: *powinowaty* (4).

Liczną formacją przymiotnikową w *Psalterzu* jest grupa przymiotników prefiksalnych tworzonych przedrostkiem *nie-*. Odnotowano 27 haseł tego typu, co oznacza, że co trzynaste hasło przymiotnikowe ma postać

⁶⁷ Tak nazywa ten formant Krystyna Kleszczowa ze względu na jego marginalność od początków polszczyzny (zob. K. Kleszczowa, *Staropolskie derywaty...*, s. 98).

⁶⁸ Również i ten formant uznaje Kleszczowa za reliktywny (zob. *ibidem*, s. 99).

zaprzeczenia, najczęściej o funkcji antonimu w stosunku do podstawy słowotwórczej. Łącznie tworzą one 110 jednostek wyrazowych, w czym największy udział ma przymiotnik *niewinny* o wysokiej frekwencji tekstowej $f = 24$. Pozostałe derywaty negacyjne cechuje niższa frekwencja: *niemały* (11), *nieznośny* (9), *niepotrzebny* (8), *niewierny* (6), *nierówny* (5), *niewiadomy* (5), *niedostateczny* (4), *niegodny* (4), *nieśluszný* (3), *niebezpieczny* (2), *niełuby* (2), *nieodmienny* (2), *nieomylny* (2), *nieopatrzny* (2), *niepłodny* (2), *niepocziwy* (2), *nieprawdziwy* (2), *nieszczęśliwy* (2), *niewidomy* (2), a ponad połowę haseł (15) stanowią hapks legomena: *niebaczny*, *nieczłowieczy*, *niedoskonały*, *niemiłosierny*, *niemiłościwy*, *niepodobny*, *nieposłuszny*, *nie sprawiedliwy*, *nietajemny*, *nieukwapliwy*, *niewdzięczny*, *niewolny*, *niewymowny*, *nieznajomy*, *niezwyczajny*.

Nieliczną reprezentację mają formacje przymiotnikowe tworzone od wyrażen przyimkowych⁶⁹: *bezpieczny* (17), *ubogi* (7), *upełny* (6), *doczesny* (3), *powolny* (2), *spokojny* (2), *zwirzchni* (2), *bezecny* (1), *pogroźny* (1), *potajemny* (1), *przysłuszny* (1).

Rej unikał w *Psalterzu* stosowania przymiotników złożonych: wyekscerpowano tylko 2 przykłady: hapaks legomenon *dobrowolny*, będący kalką łac. *benevolus*, oraz przymiotnik *wielmożny* (13).

Przysłówki

Haseł przysłówkowych w *Psalterzu* Reja odnotowano 153, co stanowi 4,6% wszystkich haseł. Hasła te tworzą łącznie 1101 form wyrazowych, co daje 2,4% wszystkich użytych w tekście wyrazów. Przeciętna częstość haseł przysłówkowych wynosi więc 7, a zatem nieco mniej niż przeciętna frekwencja rzeczowników i przymiotników, ale więcej niż przeciętna częstość czasowników:

$$F_{\text{prz}} = 1101 / 153 = 7,2.$$

Podział haseł przysłówkowych na pięć grup frekwencyjnych pozwala ustalić siatkę obecności tej części mowy w analizowanym tekście.

⁶⁹ Materiał prezentujemy w układzie alfabetycznym przyimków.

Tabela 19. Przysłówkowe grupy częstości

Grupa	Frekwencja	Hasła		Wyrazy	
		Liczba	Odsetek	Liczba	Odsetek
a	≥ 50	3	2,0	255	23,2
b	49–9	28	18,3	574	52,1
c	8–6	6	3,9	44	4,0
d	5–2	56	36,6	168	15,3
e	1	60	39,2	60	5,4
Razem		153	100	1101	100

Tabela 20. Procentowe zestawienie przysłówkowych grup częstości

Grupa	Odsetek	
	Hasel	Wyrazów
a	2,0	23,2
a, b	20,3	75,3
a, b, c	24,2	79,3
a, b, c, d	60,8	94,6
a, b, c, d, e	100	100
d, e	75,8	20,7

Z tabel 19 i 20 wynika, że przysłowki częste i bardzo częste (grupy a, b) tworzą 20,3% hasel i 75,3% form wyrazowych, zaś hasła rzadkie i wyjątkowe stanowią 75,8% hasel i 20,7% form wyrazowych. Przysłowki o przeciętnej częstości, czyli powtarzające się w tekście 8, 7 i 6 razy tworzą blisko 4% hasel i podobny odsetek form wyrazowych. Na hapaks legomena przysłówkowe składa się 39,2% hasel, co stanowi 5,4% przysłówkowych form wyrazowych.

Do najczęściej używanych przez Reja przysłówek należą: *prawie* (113), *snadnie* (89), *iście* (52), *wiecznie* (45), *łaskawie* (42), *ustawicznie* (41), *barzo* (33), *daleko* (31), *mało* (29), *dawno* (28), *długo* (25), *dobrze* (25), *jawnie* (21), *pilnie* (21), *bezpiecznie* (20), *dziwnie* (20), *miłościwie* (20), *właśnie* (18), *osobliwie* (17), *dobrowolnie* (16), *rychło* (16), *trudno* (15), *rownie* (13), *słusznie* (12), *pokornie* (10), *upełnie* (10), *wdzięcznie* (10), *jaśnie* (9), *marnie* (9), *mocnie* (9), *prędko* (9).

Tabela 21. Zróżnicowanie wskaźnika przeciętnej częstości haseł

Rodzaj haseł	Wartość F (przeciętna częstość haseł)
Rzeczowniki	8
Przymiotniki	8
Przysłówki	7
Czasowniki	5
Hasła autosemantyczne razem	7
Wszystkie hasła tekstu	13

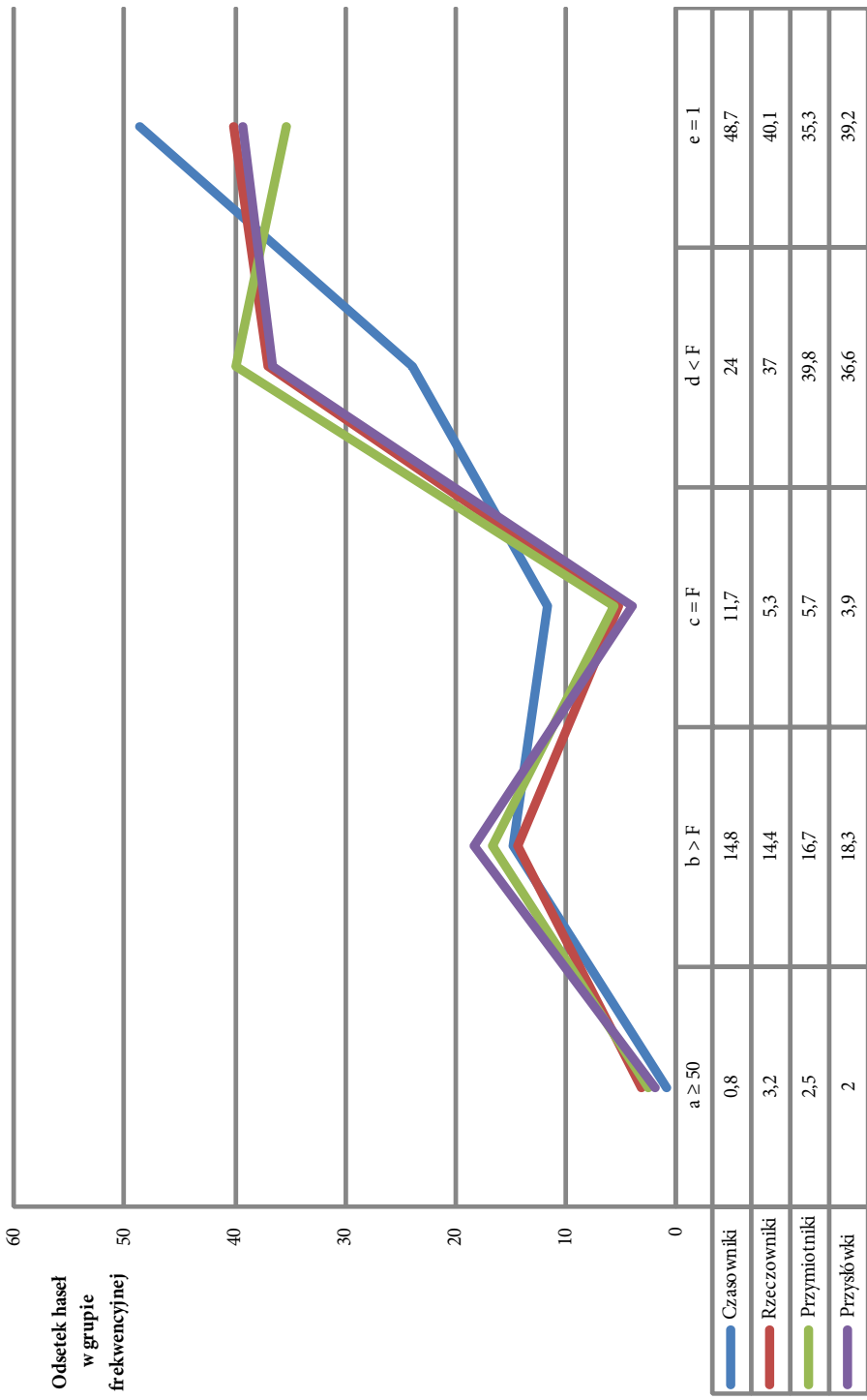
Porównanie wskaźnika przeciętnej częstości haseł dla każdej z autosemantycznych części mowy (tabela 21), pozwala zauważyć kilka interesujących tendencji w *Psalterzu* Reja. Po pierwsze, najmniej zróżnicowanymi pod względem leksykalnym częściami mowy są: rzeczowniki i przymiotniki, dla których $F = 8$, największe urozmaicenie zaś odnotowujemy w grupie czasowników, dla których $F = 5$. Po drugie, wśród czasowników zdecydowanie przeważają hasła o niskiej frekwencji, zwłaszcza hapaks legomena, stanowiące blisko połowę ogółu haseł czasownikowych. Po trzecie, wartość parametru F dla haseł przysłówkowych wynosi 7 i pokrywa się z wartością tego parametru ustaloną dla wszystkich haseł autosemantycznych, odpowiada więc przeciętnej częstości pojawiania się w tekście hasła znaczącego.

Strukturę frekwencji trzech autosemantycznych części mowy można przedstawić w formie wykresu (zob. wykres 3). Ukazuje on podobieństwo w układzie częstości: rzeczowników, przymiotników i przysłówek. Krzywe obrazujące relacje między liczbą haseł tych części mowy a ich frekwencją kształtują się mniej więcej podobnie, największe zróżnicowanie wykazując w grupie b, obejmującej hasła częste. Największy odsetek haseł częstych spotykamy w grupie przysłówek (18,3%), najmniejszy zaś w grupie rzeczowników (14,4%), a różnica między tymi częściami mowy wynosi 3,9%, nie jest więc znacząco wysoka. W pozostałych grupach frekwencyjnych różnice są mniejsze. Krzywa dla czasowników, począwszy od grupy frekwencyjnej, obejmującej hasła o przeciętnej frekwencji, a skończywszy na grupie haseł wyjątkowych, wyraźnie odbiega od pozostałych krzywych, co ilustruje pokaźne rozbieżności między odsetkiem haseł czasownikowych a odsetkiem haseł pozostałych autosemantycz-

nych części mowy. W grupie haseł o przeciętnej frekwencji (grupa c) oraz grupie hapaks legomenów (grupa e) procentowy udział czasowników znacznie przewyższa pod tym względem inne części mowy, w grupie haseł rzadkich zaś obserwujemy tendencję odwrotną: procentowy udział haseł werbalnych jest wyraźnie niższy, osiąga bowiem wartość 24%, zaś dla rzeczowników — 37%, dla przysłówków — 36,6%, dla przymiotników — 39,8%. Trzeba przy tym pamiętać, że spośród wszystkich autosemantywnych części mowy to czasowniki tworzą największą grupę, i to zarówno pod względem liczby haseł, jak i użytych form wyrazowych, przez co duże różnice procentowe przekładają się na jeszcze większe różnice w liczbie haseł oraz wyrazów. Wydaje się więc, że to właśnie czasowniki w dużym stopniu mogą wpływać na stylistyczne ukształtowanie warstwy leksykalnej tekstu, stając się wdzięcznym obiektem twórczej pracy Reja, zwłaszcza w zakresie poszukiwań synonimicznych określeń. Duże nasycenie zabytku leksemami czasownikowymi, wśród których zdecydowanie przeważają leksemy o jednostkowych użyciach, powoduje, że utwór nie tylko zyskuje na dynamice, ale także pulsuje różnorodnością, zmienia się i kształtuje wciąż na nowo, a synonimia w zakresie form werbalnych staje się jego znakiem szczególnym. Tu chyba trzeba szukać indywidualnych cech tego tekstu.

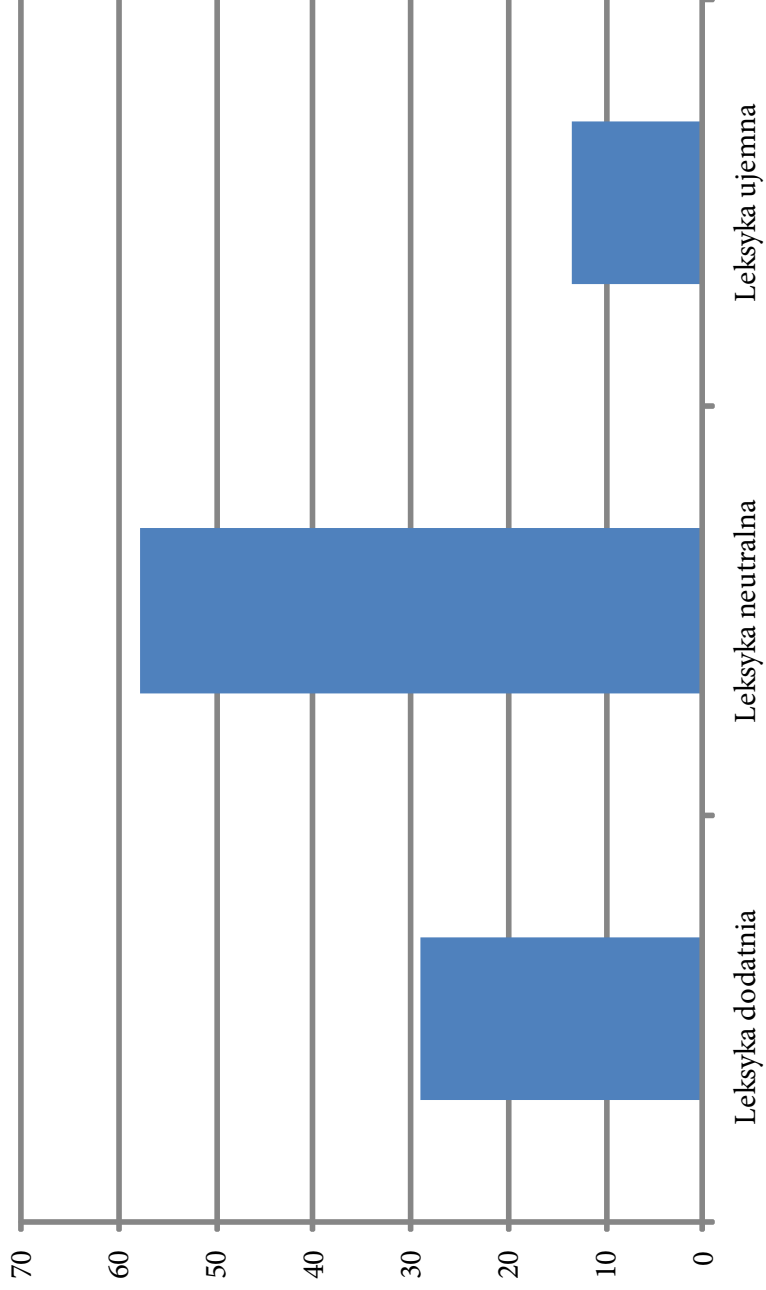
7. Wskaźnik rozbieżności (DR)

Obiektywna ocena stylistyczna leksyki składającej się na tekst *Psalterza Dawidowego* Mikołaja Reja, a więc zabytku powstałego ponad 460 lat temu, jest zadaniem trudnym. I choć, dzięki wielu nieocenionym pracom podejmowanym przez wybitne grono badaczy języka i literatury, o polszczyźnie szesnastowiecznej wiemy coraz więcej, to jednak ciągle nie możemy w pełni odtworzyć kompetencji językowej ówczesnych użytkowników języka, by na tym tle ukazać wyjątkowość, oryginalność lub przeciętność, powszechność badanej formy językowej. Dane uzyskane dzięki analizie porównawczej różnych typów tekstów oraz ekscerpcji SPXVI pozwalają snuć rozmaite domysły i formułować mniej lub bardziej trafne sądy na temat jakości stylistycznej tekstów, ale są one zawsze w jakimś stopniu obciążone marginesem błędu. W ocenie jakości

Wykres 3. Struktura frekwencji autosemantycznych części mowy

Wykres 4. Odsetek haseł neutralnych, dodatnich i ujemnych tekstu

stylistycznej wykorzystywanych przez pisarza leksemów zawodzić może posługiwanie się frekwencją danej formy wyrazowej jedynie w analizowanym dziele, gdyż prawdopodobne jest, że określony leksem proporcjonalnie równie często pojawia się w innych typach tekstu, niekoniecznie więc musi być leksemem charakterystycznym badanego utworu. Niewystarczające może się też okazać opieranie wnioskowania wyłącznie na danych frekwencyjnych zawartych w *SPXVI*⁷⁰. Potrzebny jest zatem jakiś punkt odniesienia, który umożliwi zobiektywizowanie sądów i uniknięcie wyciągania zbyt pochopnych wniosków. Pomocnym narzędziem badawczym w ocenie jakości stylistycznej słownictwa może być metoda kwantytatywna, pozwalająca ograniczyć do minimum intuicyjność formułowanych wniosków i poprzeć je konkretnymi liczbami. Z tego względu uzasadnionym wyborem będzie wykorzystanie tzw. wskaźnika rozbieżności DR (*distinctiveness ratio*), który mierzy proporcję między stopniem rozpowszechnienia danego leksemu w konkretnym tekście a stopniem jego rozpowszechnienia w próbie porównawczej. Jest to parametr wprowadzony do językoznawstwa statystycznego przez duńskie-

⁷⁰ Zwracała na to uwagę Danuta Bieńkowska: „Wnioskowanie o wartości stylistycznej wyrazu tylko na podstawie liczby jego użycia w piśmiennictwie XV bądź XVI w. poświadczonych w słownikach jest mało obiektywne i niewystarczające” (D. Bieńkowska, *Polski styl biblijny*, Łódź 2002, s. 43). Tomasz Lisowski, omawiając leksykę Nowego Testamentu *Biblii gdańskiej* na tle porównawczym, poruszał ten problem na przykładzie frekwencji dwóch rzeczowników *korzyść* i *łup*: „W próbach oceny wartości stylistycznej konkretnego leksemu w analizowanym tekście biblijnym za niewystarczające należy uznać opieranie wnioskowania wyłącznie na danych frekwencyjnych zawartych w *SPXVI*, czyli w naszym ujęciu w próbie porównawczej. Na przykład o rzeczownikach *korzyść* i *łup*, które występują w W93 jako synonimiczne kontekstowe odpowiedniki łacińskiego *‘spolium’*, a potwierdzone są także w G, *SPXVI* informuje, że zostały one w tekstach jego kanonu poświadczane odpowiednio 176 i 309 razy. Dane te pozwalają jedynie stwierdzić, że rzeczownik *łup* jest 1,75 razy częstszy w próbie porównawczej od rzeczownika *korzyść*. Dopiero zestawienie ich frekwencji w próbie porównawczej z ich frekwencją w badanym tekście pozwala ocenić ich wartość stylistyczną w konkretnym tekście, mierzoną proporcją między stopniem rozpowszechnienia leksemów w próbie porównawczej a stopniem jego rozpowszechnienia w badanym tekście. Za przykład niech posłużą wartości DR obliczone dla G, jedyne z czterech przekładów nowotestamentowych, w którym te dwa rzeczowniki występują — *korzyść* 1 raz, *łup* 2 razy. Otóż okazuje się, że zarówno *korzyść*, jak i *łup* należą w G do leksyki ujemnej — wartość ich DR dla obu leksemów jest jednokowa i wynosi $DR = 0,2$. Są to więc leksemy w tym przekładzie użyte proporcjonalnie rzadziej niż w przeciętnym tekście szesnastowiecznym, co wpływa na ich stylistyczne nacechowanie” (T. Lisowski, *op. cit.*, s. 400–401).

go językoznawcę A. Ellegårda⁷¹ i z powodzeniem wykorzystywany przez wielu badaczy w pracach służących wykrywaniu autorstwa tekstów anonimowych, ale również poświęconych analizie leksykalnej jakości stylistycznej konkretnego tekstu⁷². Wskaźnik rozbieżności jest wartością otrzymaną z ilorazu względnej częstości danego leksemu w badanym utworze (p_t)⁷³ i względnej częstości tego leksemu w próbie porównawczej (p_p)⁷⁴, czyli:

$$DR = p_t / p_p.$$

DR jest więc pochodną frekwencji danego leksemu w analizowanym tekście i frekwencji tego leksemu w próbie porównawczej. Zatem o jego wartości decyduje arytmetyczna zależność między tymi parametrami oraz długość (U) obu zestawianych tekstów mierzona liczbą użytych wyrazów. Zastosowanie tego narzędzia statystycznego ma na celu wyodrębnienie grupy leksemów neutralnych, dodatnich i ujemnych badanego tekstu, umożliwia więc ustalenie stopnia powszechności danego leksemu w odniesieniu do próby porównawczej. Za próbę porównawczą, którą powinien stanowić przeciętny tekst szesnastowiecznej polszczyzny, uznaliśmy umownie leksykę składającą się na zasób leksykalny hasel SPXVI⁷⁵. Pod uwagę wzięliśmy opublikowane tomy słownika (t. 1–35, A–Rowny) oraz dane z kartoteki SPXVI, uzyskane dzięki uprzejmości i pomocy dr Patrycji Potoniec, kierownika Pracowni Słownika Polszczyzny XVI wieku IBL

⁷¹ Zob. A. Ellegård, *A statistical method for determining authorship. The Junius Letters*, Göteborg 1962. Metodę tę opisuje szczegółowo Jadwiga Sambor (zob. J. Sambor, *Słowa i liczby...*, s. 85–90).

⁷² Znakomitym przykładem wykorzystania parametru DR w badaniu jakości stylistycznej leksemów jest praca T. Lisowskiego, a zwłaszcza rozdział ósmy: *Leksyka Nowego testamentu Biblii gdańskiej i pozostałych przekładów wobec kompetencji językowej ówczesnego odbiorcy* (zob. T. Lisowski, *op. cit.*, s. 389–429).

⁷³ Częstość względna leksemu w badanym tekście (p_t) jest ilorazem jego frekwencji w tekście (f_t) i liczby użyć wszystkich wyrazów badanego tekstu (U_t): $p_t = f_t / U_t$.

⁷⁴ Częstość względna leksemu w próbie porównawczej (p_p) jest ilorazem jego frekwencji w próbie porównawczej (f_p) i liczby użyć wszystkich wyrazów w próbie porównawczej (U_p): $p_p = f_p / U_p$.

⁷⁵ Takim punktem odniesienia posłużył się T. Lisowski podczas analizy leksyki Nowego Testamentu *Biblii gdańskiej* (1632) na tle porównawczym, uzyskując interesujące dane liczbowe, które pozwoliły na obiektywną ocenę wartości stylistycznej warstwy leksykalnej przekładu (zob. T. Lisowski, *op. cit.*, s. 395). Zaproponowana przez niego metoda badania tekstów dawnych wydaje się naturalnym wyborem także w badaniu wartości stylistycznej leksemów użytych w *Psalterzu Reja*.

w Toruniu⁷⁶. W ten sposób analizie można było poddać niemal wszystkie wyodrębnione z *Psalterza Dawidowego* hasła⁷⁷. Konfrontacja haseł wyekscerpowanych z *Psalterza* z materiałem słownikowym wydaje się w pełni uzasadniona, gdyż *SPXVI* w swym zamierzeniu ma właśnie dokumentować przeciętny zasób szesnastowiecznej leksyki w jej odmianie pisanej⁷⁸.

⁷⁶ Próbę porównawczą stanowią 52884 hasła (opublikowane tomy oraz niepublikowany materiał z kartoteki *SPXVI*), które wykazują łącznie 6580020 użyć. Takich obliczeń dokonał T. Lisowski, który wykorzystał materiał leksykalny zawarty w 33 tomach *SPXVI* oraz niepublikowany jeszcze materiał leksykalny tego słownika (zob. *ibidem*, s. 395).

⁷⁷ W badaniu pominięto jedynie hasła rzeczownikowe będące nazwami własnymi (39 haseł) oraz hasła przymiotnikowe tworzone od nazw własnych (14 haseł), gdyż *SPXVI* nie uwzględniła materiału onomastycznego. Zabrakło też kilku haseł z kartoteki *SPXVI*, dla których nie wyodrębniono frekwencji (np. *snadnieć, tenżeć*), oraz kilku haseł nienotowanych w *SPXVI* bądź notowanych w *SPXVI* z tekstu nienależącego do kanonu, a więc nieobjętego statystyką. Co prawda *Psalterz Dawidow M. Reja* został wprowadzony do korpusu tekstów *SPXVI* w całości, jednak podstawą ekscerpacji był egzemplarz kórnicki (wydanie A), pozbawiony pierwszych 15 kart, co oznacza, że w materiale *SPXVI* brakuje ekscerptów z pierwszych 6 psalmów, czym należy tłumaczyć brak pojedynczych haseł. W sumie nie dysponujemy danymi frekwencyjnymi dla 62 haseł, co stanowi jedynie niewielki odsetek (1,9%) wszystkich haseł, a więc nie ma dużego znaczenia dla sformułowanych wniosków.

⁷⁸ M. R. Mayenowa we wstępie do *SPXVI* pisała: „Materiał staraliśmy się wybrać tak, by znalazła się w nim reprezentacja możliwie wszystkich form piśmienniczych: wierszowanych, prozatorskich, dialogowanych i ciągłych, retorycznych, naukowych, narracyjnych itp. Chcieliśmy także w naszym materiale widzieć wypowiedzi o możliwie różnym stopniu literackości i możliwie różnej genezie społecznej: od prywatnej notatki do pieczołowicie wykończonego poematu lub publikowanej mowy. Nie chcieliśmy zaniedbać możliwie pełnej reprezentacji wszystkich dzielnic Polski. Chcieliśmy też w miarę możliwości dobrać materiał tak, by reprezentował pełny chronologiczny rozwój w obrębie opracowywanego stulecia. Ta intencja twórców *Słownika* staje się jasna dla każdego, kto zechce przejrzeć kanon źródeł *Słownika* w jego układzie rzeczowym. Dla każdego, kto ten kanon obejrzy, stanie się również jasne, w jakim stopniu te założenia kompletności stylistycznej, regionalnej, społecznej i chronologicznej zostały osiągnięte. (...) Tymczasem *Słownik polszczyzny XVI wieku*, rozumiejąc i solidaryzując się z intencją Lindego, daje całego Biernata, całego Bielskiego, całego Reja, całego Orzechowskiego, całego Kochanowskiego, całego Górnickiego. (...) W miarę naszych możliwości, możliwości jednego zespołu i jednego pokolenia, które *Słownik* zaczęło i winno *Słownik* ukończyć, staraliśmy się o dokumentację możliwie różnorodną. (...) Poprzez wielkich pisarzy wchodzi ogromne bogactwo materiałów i ogromna różnorodność stylistyczna. Z drugiej zaś strony *Słownik* pozwala odczytać zainteresowanemu historykowi literatury indywidualności stylistyczne wielkich pisarzy na tle możliwości języka XVI wieku. (...) Źródła *Słownika XVI wieku* zostały wyekscerpowane tak, by można każdy wyraz zarejestrować tyle razy, ile razy on się faktycznie w tekście pojawia. Podstawą *Słownika* stały się kartoteki, które pozwalają odpowiedzieć na pytanie o częstość danego hasła w danym tekście” (M. Mayenowa, *Charakterystyka Słownika*, [w:] *SPXVI*, t. I, s. VIII–X).

Obliczenie wskaźnika DR dla haseł leksykonu umożliwiło wyodrębnienie warstwy leksykalnej najbardziej reprezentatywnej i charakterystycznej przede wszystkim dla analizowanego przekładu *Psalterza*. Są to tzw. leksemy dodatnie, które pojawiają się w badanym tekście proporcjonalnie częściej niż w przeciętnym tekście pisanym ówczesnej polszczyzny. Leksemy ujemne to te, które występują w badanym tekście proporcjonalnie rzadziej niż w tekście objętym próbą porównawczą. Leksemy neutralne zaś stanowią te spośród wszystkich haseł leksykonu danego tekstu, które mieszczą się w średniej leksykalnej przeciętnego tekstu pisanego szesnastowiecznej polszczyzny. Za A. Ellegårdem przyjęliśmy, że dany leksem pojawia się w badanym tekście ponadprzeciętnie często w stosunku do próby porównawczej, jest więc leksemem dodatnim danego tekstu, jeśli wartość DR obliczonego dla tego leksemu jest większa lub równa 5. Leksemy o wartości DR mniejszej niż 0,5 uznajemy za leksemy pojawiające się w tekście ponadprzeciętnie rzadko, a więc za leksemy ujemne badanego tekstu. Leksemy o wartości DR mieszczącej się w przedziale między 0,5 a 5 należą do leksyki neutralnej badanego tekstu⁷⁹.

8. Rozkład leksyki neutralnej, ujemnej i dodatniej w Psalterzu

Analizą objęto 3287 haseł leksykonu o łącznej liczbie 45204 poświadczeń. Największą grupę zarówno pod względem liczby haseł, jak i ich użyć tekstowych stanowi leksyka neutralna. Obejmuje ona około 1900 haseł i ponad 33,6 tys. użytych form wyrazowych, a więc około 58% haseł całego leksykonu i blisko 75% całego tekstu. Można więc przyjąć, że podstawowy i dominujący trzon w słownictwie psalterzowym Reja stanowi

⁷⁹ A. Ellegård wyróżnił 17 klas wyrazów w zależności od wartości wskaźnika rozbieżności DR. Za najbardziej znaczącą uznał klasę wyrazów o wartości $DR \geq 5$. Wyrazami ujemnymi były dla niego leksemy o wartości DR z przedziału 0–0,2 (zob. J. Sambor, *Słowa i liczby...*, s. 86–87). Nieco uproszczony podział, uwzględniający tylko trzy grupy leksemów, zaproponował T. Lisowski, który zastosował test leksykalny Ellegårda w badaniach nad leksyką Nowego Testamentu *Biblii gdańskiej* (zob. T. Lisowski, *op. cit.*, s. 396–397). W niniejszej pracy wykorzystuję podział Lisowskiego jako najbardziej optymalny i przejrzysty. Celem analizy nie jest bowiem ustalanie autorstwa czy powinowactwa leksykalnego porównywanych tekstów, ale przede wszystkim wyodrębnienie leksemów najbardziej charakterystycznych dla parafrazy Reja na tle szesnastowiecznej polszczyzny, a więc leksemów o wartościach wskaźnika $DR \geq 5$.

leksyka należąca do języka ogólnego. Ponad 950 leksemów wyróżnia się wskaźnikiem DR równym lub większym niż 5, należy więc do leksyki dodatniej badanego tekstu, decydując o jego indywidualnym charakterze. Jest to grupa leksemów szczególnie duża, gdyż stanowi aż blisko 29% wszystkich haseł leksykonu i ponad 21% wszystkich użyć tekstowych. Wartości wskaźnika DR wahają się w przedziale od 5,0 do 145,1. Najmniejszą grupę stanowi leksyka ujemna, którą reprezentuje jedynie 440 haseł leksykonu (ok. 13%) i ok. 1870 wyrazów (ok. 4% tekstu). Proporcje między leksyką neutralną, dodatnią i ujemną *Psalterza* prezentuje wykres 4 (zob. s. 112).

W grupie leksyki neutralnej ok. 45% haseł stanowią leksemy czasownikowe (845 haseł), 31% — hasła rzeczownikowe (588 haseł), blisko 12% — hasła przymiotnikowe (221 haseł), 8% — hasła nieautosemantyczne (151 haseł), blisko 5% — przysłówki (91 haseł).

W grupie leksyki dodatniej również największy odsetek haseł i poświadczeń tekstowych mają czasowniki. Odnotowano aż 593 leksemy czasownikowe o wartości $DR \geq 5$, co stanowi ponad 62% wszystkich leksemów dodatnich. Haseł rzeczownikowych w tej grupie wyeksцерpowano 212, czyli ponad 22%. Haseł przymiotnikowych dodatnio charakteryzujących tekst *Psalterza Dawidowego* Reja odnotowaliśmy 64 (ok. 7%), haseł przysłówkowych — 48 (ok. 5%). Hasła nieautosemantyczne (razem z zaimkami i liczebnikami) zamykają się w liczbie 34, co daje zaledwie 3,6% haseł tej grupy i blisko połowę użyć tekstowych, na co niewątpliwy wpływ ma bardzo wysoka frekwencja należących do tej grupy zaimków (np. *on* o frekwencji $f = 1622$, *twój* o $f = 806$, *moj* o $f = 784$, *abowiem* o $f = 391$).

W grupie leksyki ujemnej *Psalterza* największy udział mają rzeczowniki, których odnotowaliśmy 180 haseł (ok. 41%), na drugim miejscu plasują się czasowniki — 134 hasła (ok. 30%). Hasła nieautosemantyczne zamykają się w liczbie 57 (13%), przymiotniki obejmują 55 haseł (12,5%), najmniej liczną grupą wśród leksemów ujemnych są przysłówki — 14 haseł (ok. 3%). Rozkład leksyki dodatniej, ujemnej i neutralnej w tekście *Psalterza Dawidowego* Mikołaja Reja z podziałem na części mowy prezentuje tabela 22.

Tabela 22. Rozkład leksyki dodatniej, neutralnej i ujemnej w zależności od części mowy

	Leksyka dodatnia		Leksyka neutralna		Leksyka ujemna	
	Hasła	Wyrazy	Hasła	Wyrazy	Hasła	Wyrazy
Czasowniki	593 62,36%	2106 21,79%	845 44,57%	6284 18,66%	134 30,45%	293 15,68%
Rzeczowniki	212 22,29%	1942 20,1%	588 31,01%	5850 17,37%	180 40,91%	618 33,07%
Przymiotniki	64 6,73%	444 4,59%	221 11,66%	2201 6,54%	55 12,50%	127 6,79%
Przysłówki	48 5,05%	366 3,79%	91 4,80%	690 2,05%	14 3,18%	45 2,41%
Pozostałe	34 3,58%	4806 49,73%	151 7,96%	18646 55,38%	57 12,96%	786 42,05%
Razem	951	9664	1896	33671	440	1869
Odsetek całego leksykonu	28,93%	21,38%	57,68%	74,49%	13,40%	4,13%

Przeprowadzona analiza statystyczna z uwzględnieniem wartości parametru DR umożliwiła wydobycie z badanego zabytku leksemów, które pojawiają się w nim częściej niż przeciętnie w tekstach pisanych szesnastowiecznej polszczyzny, mogą więc być uznane za leksemy charakterystyczne dla przekładu Reja, decydujące o stylistycznym ukształtowaniu utworu, jego oryginalności i wyjątkowości. Należy raz jeszcze podkreślić, że jest to bardzo duża pod względem liczby haseł grupa, obejmuje bowiem aż 29% ogółu haseł i 22% tekstu, co oznacza, że w przybliżeniu co czwarty leksem jest leksemem charakterystycznym dla analizowanego przekładu⁸⁰. *Psalterz* Reja jawi się więc jako utwór o wysokim odsetku leksyki odczuwanej jako wyjątkowa (leksemy dodatnie) i niskim odsetku (13%) leksemów rozpowszechnionych w ówczesnej polszczyźnie, które w badanym utworze mają zdecydowanie niższą frekwencję, należą więc do grupy leksemów ujemnych.

⁸⁰ Dla porównania można przytoczyć wartości odsetka leksyki dodatniej obliczone przez T. Lisowskiego dla czterech porównywanych przez niego przekładów: Nowego Testamentu *Biblii gdańskiej* (1632) — 16%, Nowego Testamentu *gdańskiego* (1606) — 17,3%, Nowego Testamentu *Biblii brzeskiej* (1563) — 13,3%, Nowego Testamentu *Biblii* Jakuba Wujka (1599) — 16,4% (zob. T. Lisowski, *op. cit.*, s. 427–428). Na podstawie tego zestawienia wyraźnie widać, że *Psalterz* Reja jest tekstem o wyjątkowo wysokim odsetku dodatnich leksemów, dwukrotnie przewyższając pod tym względem wspomniane przekłady, także związane chronologicznie z XVI wiekiem i reprezentujące styl biblijny.

9. Charakterystyka leksyki dodatniej Psalterza

Warto przyjrzeć się bliżej warstwie leksykalnej decydującej o stylistycznym ukształtowaniu utworu. Przede wszystkim pewnym zaskoczeniem może być fakt, że w grupie 951 leksemów należących do leksyki dodatniej znalazło się tylko 39 leksemów, które cechuje bardzo wysoka i wysoka frekwencja tekstowa ($f \geq 39$), co stanowi zaledwie 4% haseł, oraz aż 469 leksemów o $f = 1$, czyli psalterzowych hapaks legomenów, co daje blisko połowę haseł o $DR \geq 5$ ⁸¹. Tak więc o nacechowaniu stylistycznym (w zakresie słownictwa) niekoniecznie decyduje częstość pojawiania się danego leksemu w analizowanym tekście. Do leksemów znaczących o wysokiej frekwencji w przekładzie Reja należą następujące hasła:

Tabela 23. Leksemy najczęstsze *Psalterza* ($f \geq 39$) należące do leksyki dodatniej ($DR \geq 5$)

Leksem	Frekwencja w tekście (f)	Frekwencja w SPXVI	Wartość wskaźnika DR	Ranga hasła w leksykonie (r)
<i>on</i>	1622	17043	13,81	2
<i>twój</i>	806	20770	5,63	8
<i>moj</i>	784	19164	5,94	9
<i>abowiem</i>	391	7680	7,39	21
<i>śnadź</i>	359	2653	19,63	22
<i>by</i>	298	7014	6,16	26
<i>wszen</i>	209	4795	6,32	33
<i>myśl</i>	131	3243	5,86	55
<i>możliwość</i>	123	1113	16,04	58

⁸¹ Jest to chyba ogólna tendencja, charakterystyczna dla większości tekstów, na co zwracał uwagę także T. Lisowski: „im większa liczba użyć tekstowych leksemu, tym mniejsze prawdopodobieństwo, że stanie się on leksemem o wysokiej wartości wskaźnika DR” (T. Lisowski, *Czy z ilości wynika wartość? Uwagi nad leksyką Nowego Testamentu Biblii gdańskiej (1632)*, [w:] *Ilość — wielkość — wartość. Materiały konferencji 11–13 maja 2009 r.*, red. E. Umińska-Tytoń, Łódź 2010, s. 259). Lisowski, analizując grupę rzeczownikowych leksemów dodatnich w *Biblii gdańskiej*, podkreślał, że „wartość DR nie wynika wprost z frekwencji tekstowej poszczególnych leksemów. Nie ma więc tu prostej zależności między ilością (liczbą użyć tekstowych leksemu) a jego wartością (stylistyczną). Najsilniej nacechowanymi pod tym względem leksemami okazały się w większości te rzeczowniki, które odznaczają się najmniejszą liczbą użyć tekstowych, czyli frekwencją równą 1” (*ibidem*, s. 265–266).

<i>nadzieja</i>	109	2838	5,57	63
<i>miłosierdzie</i>	98	2838	5,01	65
<i>snadnie</i>	89	1335	9,67	69
<i>owszem</i>	89	2132	6,06	69
<i>rozmaity</i>	86	2339	5,33	71
<i>wielmożność</i>	77	514	21,74	74
<i>wysławiać</i>	75	417	26,10	75
<i>dobrodziejstwo</i>	75	1335	8,15	75
<i>sprzeciwnik</i>	74	513	20,93	76
<i>rozliczny</i>	72	1192	8,76	77
<i>starać się</i>	70	1477	6,88	79
<i>inaczej</i>	67	1808	5,38	82
<i>srogość</i>	60	741	11,75	86
<i>złościwy</i>	56	557	14,59	90
<i>ście</i>	52	804	9,38	94
<i>zebranie</i>	51	445	16,63	95
<i>łaskawy</i>	49	963	7,38	97
<i>dobrotliwość</i>	48	266	26,18	98
<i>wspomożenie</i>	48	534	13,04	98
<i>obliczność</i>	48	784	8,88	98
<i>przebrany</i>	46	182	36,67	100
<i>wiecznie</i>	45	1013	6,45	101
<i>majestat</i>	44	1186	5,38	102
<i>łaskawie</i>	42	462	13,19	104
<i>występek</i>	41	775	7,68	105
<i>zrozumieć</i>	40	646	8,98	106
<i>wielekroć</i>	39	321	17,63	107
<i>przybytek</i>	39	659	8,59	107
<i>kochać się</i>	39	853	6,63	107
<i>możny</i>	39	890	6,36	107

Jak wynika z przedstawionej tabeli, wyróżnione hasła w większości nie zajmują początkowych miejsc na liście rangowej leksykonu, ich ranga w obrębie leksykonu kształtuje się w przedziale między 2 a 107 pozycją, a tylko 7 z nich mieści się w pierwszej pięćdziesiątce haseł. W tej grupie mamy aż 29 haseł autosemantycznych: 15 rzeczowników: *dobrotliwość*, *dobrodziejstwo*,

majestat, miłosierdzie, możność, myśl, nadzieja, obliczność, przybytek, sprzeciwnik, srogość, wielmożność, wspomóżenie, występpek, zebranie, 5 przymiotników: *laskawy, możny, rozliczny, rozmaity, złościwy*, 4 czasowniki: *kochać się, starać się, wystawiać, zrozumieć*, 1 imiesłów przymiotnikowy: *przebrany*, 4 przysłówki: *śladnie, isticie, wiecznie, laskawie*. Wymienione leksemy ze względu na wysoką frekwencję — i to zarówno w analizowanym tekście, jak i na tle polszczyzny pisanej XVI wieku — można uznać za najbardziej charakterystyczną warstwę leksykalną przekładu, a poprzez wysoki stopień nasycenia nią całego badanego tekstu — także za warstwę najbardziej zauważalną i wyróżniającą się w parafrazy. Grupa leksemów o frekwencji tekstowej równej 1 (469 haseł), choć jest bardzo liczna, to stanowi niewielki odsetek wyrazów, a więc stopień nasycenia nimi utworu jest raczej znikomy. Niemniej zwracają one uwagę czytelnika swoją wyjątkowością, niecodziennością, nowością, zwłaszcza że na ogół są to leksemy, których liczba poświadczeń w SPXVI nie przekracza 29 użyć. Są to hapaks legomena swoiste Psalterza Reja, a 56 z nich, czyli blisko 12% wszystkich hapaks legomenów należących do leksyki dodatniej, charakteryzuje się jednostkową frekwencją także w pisanej polszczyźnie XVI wieku, co oznacza, że są to wyrazy notowane tylko w Psalterzu, stanowią więc warstwę osobliwości leksykalnych analizowanej parafrazy (na tle polszczyzny XVI wieku). Wszystkie te leksemy mają najwyższą wartość wskaźnika DR równą 145,1. Wśród nich przeważają zdecydowanie leksemy czasownikowe, których wynotowaliśmy 34, wliczając w to także hasła imiesłowowe: *nadrażnić, obawić się, okrywać się, oparkanic, osrożyć, ostanowić, ośpiewawać, popleść, powłoczyć się, przyknać się, rozdziwić się, rozdziwować się, rozkochawać, roztargać się, uradować, usprawować, uspieszyc się, uwielmożyć, wytargać się, wyższyć, zalęknąć się, zarosnąć*; imiesłowy: *niewątpiony, nieomyłony, nieutwirdzony, niezalozony, ozlozony, przepomniony, rozkoszujący, straszony, szczycony, uwyższony, wyslyszany, zachowawający*. Leksemów osobliwych w grupie rzeczowników wynotowaliśmy 12: *chlubliwość, napowieść, nawiązka, omieszkawacz, oświecenie, poczynienie, przepadłość, rozpisanie, urznienie, wzglądnienie, zatworzenie*. Przymiotnikowe leksemy osobliwe reprezentuje w Psalterzu 6 haseł: *podstępliwy, radościwy, sprzygodliwy, uciskliwy, występliwy, żądliwy*, tylko dwa leksemy osobliwe odnaleźliśmy w grupie przysłówek: *chlubliwie* oraz *prędce*. Wśród haseł nieuatoosemantiycznych zaledwie dwa mają status leksemów osobliwych: *azazli* i *owszem-*

ci, ale głównie z powodu łączących się z nimi partykuł, przyjęto bowiem za redaktorami SPXVI zasadę⁸², że partykuły wchodzą w skład hasła syntetycznego ze spójnikami, zaimkami pytajnymi i wskazującymi, przysłówkami zaimkowymi, partykułami i wykrzyknikami, co zaowocowało wyodrębnieniem nowych jednostek hasłowych. Oczywiście partykuły syntetyczne *azaż* i *owszem* były dobrze znane i używane w tekstach pisanych polszczyzny XVI wieku⁸³. Wymienione leksemy to wyrazy o charakterze nowatorskim, nieznane wcześniejszej polszczyźnie, a przynajmniej nienotowane w *Słowniku staropolskim*⁸⁴, choć zdajemy sobie sprawę, że *Sstp* dokumentuje przypadkowy wycinek średniowiecznej leksyki, reprezentującej jedynie teksty zachowane do naszych czasów, niekoniecznie najbardziej reprezentatywne dla ówczesnej polszczyzny. Jednak nie mając innych — bardziej obiektywnych — narzędzi badawczych, musieliśmy przyjąć założenie, że leksemy nienotowane w *Sstp* stanowią warstwę nowatorską słownictwa, zaś leksemy poświadczane w *Sstp* należą do warstwy leksyki tradycyjnej.

W celu ustalenia stopnia tradycyjności bądź nowatorstwa leksyki dodatniej przekładu Reja skonfrontowaliśmy wyekscerpowane hasła o wartości parametru $DR \geq 5$ z danymi *Sstp*. Badanie przeprowadziliśmy na grupie rzeczowników — wyrazów o największym stopniu semantycznej jednoznaczności.

Tabela 24. Rzeczownikowe leksemy dodatnie o charakterze nowatorskim w kolejności alfabetycznej

Leksem	Obecność w <i>Sstp</i>	Frekwencja w tekście (f)	Frekwencja w SPXVI	Wskaźnik DR
<i>bezpieczeństwo</i>	-	13	166	11,36
<i>błyskanie</i>	-	2	31	9,36
<i>burzliwość</i>	-	2	18	16,12
<i>chędogość</i>	-	1	18	8,06
<i>chlubliwość</i>	-	1	1	145,10
<i>człowieczek</i>	-	1	29	5,0

⁸² Zob. K. Wilczewska, *op. cit.*, s. XXVII.

⁸³ Partykuła pytajna *azaż* ma w SPXVI 869 poświadczeń (SPXVI, t. I, s. 237), zaś partykuła w postaci syntetycznej *owszem* notowana jest w SPXVI aż 2132 razy (*ibidem*, t. XXII, s. 408).

⁸⁴ *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. I–XI, Wrocław 1953–2002. Dalej używamy skrótu *Sstp*.

<i>foremność</i>	-	1	8	18,14
<i>głuch</i>	-	1	18	8,06
<i>jadowitość</i>	-	2	26	11,16
<i>kruczę</i>	-	1	10	14,51
<i>łżywość</i>	-	1	4	36,27
<i>misterstwo</i>	-	2	47	6,17
<i>napowieść</i>	-	1	1	145,10
<i>naśmiewisko</i>	-	2	37	7,84
<i>nawiązka</i>	-	1	1	145,10
<i>niebacznosc</i>	-	1	26	5,58
<i>niemość</i>	-	1	6	24,18
<i>niestałość</i>	-	1	14	10,36
<i>niewczesność</i>	-	1	28	5,18
<i>obywacz</i>	-	1	3	48,37
<i>ochędoga</i>	-	1	6	24,18
<i>oczekiwanie</i>	-	1	8	18,14
<i>ogolenie</i>	-	1	7	20,73
<i>omieszkwawcz</i>	-	1	1	145,10
<i>ostarzałość</i>	-	1	4	36,27
<i>oświęcenie</i>	-	1	1	145,10
<i>pochronka</i>	-	2	5	58,04
<i>poczynienie</i>	-	1	1	145,10
<i>podziwowanie</i>	-	8	9	128,98
<i>poruczeństwo</i>	-	3	47	9,26
<i>posiadanie</i>	-	1	6	24,18
<i>postąpienie</i>	-	2	35	8,29
<i>postronka</i>	-	1	1	145,10
<i>poście</i>	-	1	14	10,36
<i>pośmiewisko</i>	-	5	47	15,44
<i>przekazka</i>	-	5	19	38,18
<i>przepadłość</i>	-	1	1	145,10
<i>przestrach</i>	-	12	108	16,12
<i>przeźrzeństwo</i>	-	1	13	11,16
<i>prześladownik</i>	-	5	45	16,12
<i>przychylnosc</i>	-	1	29	5,00

<i>pustoszenie</i>	-	1	17	8,54
<i>ratowanie</i>	-	1	10	14,51
<i>rozdrapanie</i>	-	1	10	14,51
<i>rozkazowanie</i>	-	7	89	11,41
<i>rozkochanie</i>	-	2	5	58,04
<i>rozmoczenie</i>	-	1	20	7,25
<i>rozpisanie</i>	-	1	1	145,10
<i>rozradowanie</i>	-	2	11	26,38
<i>snupka</i>	-	1	16	9,07
<i>sprzeciwnik</i>	-	74	513	20,93
<i>trafunk</i>	-	2	28	10,36
<i>uchod</i>	-	1	8	18,14
<i>umiłownik</i>	-	4	6	96,73
<i>umocnienie</i>	-	4	54	10,75
<i>upokorzenie</i>	-	1	16	9,07
<i>urznienie</i>	-	1	1	145,10
<i>uszczypek</i>	-	1	18	8,06
<i>wroblik</i>	-	1	24	6,05
<i>wstydlivość</i>	-	3	30	14,51
<i>wydartek</i>	-	1	16	9,07
<i>wysławianie</i>	-	5	65	11,16
<i>wysłyszenie</i>	-	1	2	72,55
<i>wywyższenie</i>	-	1	29	5,00
<i>wzminka</i>	-	1	15	9,67
<i>zahamowanie</i>	-	1	10	14,51
<i>źlorzecznik</i>	-	1	5	29,02
<i>zminka</i>	-	1	15	9,67
<i>zmorzenie</i>	-	1	3	48,37
<i>zniszczenie</i>	-	3	67	6,50
<i>zumienie</i>	-	1	8	18,14
<i>zwirzę</i>	-	22	529	6,03
<i>ździebłko</i>	-	1	24	6,05
<i>źródliko</i>	-	1	2	72,55
<i>żebraczek</i>	-	1	6	24,18
<i>żołdownik</i>	-	1	6	24,18

Tabela 25. Rzeczownikowe leksemy dodatnie o charakterze tradycyjnym w kolejności alfabetycznej

Leksem	Obecność w <i>Sstp</i>	Frekwencja w tekście (f)	Frekwencja w <i>SPXVI</i>	Wskaźnik DR
<i>buntowanie</i>	+	1	7	20,73
<i>cedron</i>	+	2	58	5,00
<i>chępliwość</i>	+	1	8	18,14
<i>chodzenie</i>	+	3	72	6,05
<i>chrząszcz</i>	+	2	34	8,54
<i>chwalebność</i>	+	1	7	20,73
<i>ciemię</i>	+	1	29	5,00
<i>czarność</i>	+	1	24	6,05
<i>dobrodziejstwo</i>	+	75	1335	8,15
<i>dobrotliwość</i>	+	48	266	26,18
<i>fortka</i>	+	5	73	9,94
<i>garnek</i>	+	2	45	6,45
<i>gęstwa</i>	+	2	22	13,19
<i>głębokość</i>	+	16	246	9,44
<i>gołąbek</i>	+	1	10	14,51
<i>jednorożec</i>	+	2	34	8,54
<i>kawalec</i>	+	1	17	8,54
<i>kąsanie</i>	+	1	29	5,00
<i>kobyłka</i>	+	1	14	10,36
<i>kochanie</i>	+	21	307	9,93
<i>lekkość</i>	+	12	285	6,11
<i>majestat</i>	+	44	1186	5,38
<i>miłosierdzie</i>	+	98	2838	5,01
<i>mocarstwo</i>	+	3	41	10,62
<i>mocarz</i>	+	16	328	7,08
<i>mocność</i>	+	5	80	9,07
<i>możność</i>	+	123	1113	16,04
<i>mysl</i>	+	131	3243	5,86
<i>nadęcie</i>	+	1	13	11,16
<i>nadzieja</i>	+	109	2838	5,57
<i>nawałność</i>	+	10	281	5,16
<i>niechęć</i>	+	7	38	26,73

<i>niełaska</i>	+	12	133	13,09
<i>obfitość</i>	+	13	350	5,39
<i>obliczność</i>	+	48	784	8,88
<i>obłok</i>	+	18	496	5,27
<i>obraza</i>	+	4	52	11,16
<i>ociężenie</i>	+	1	10	14,51
<i>okrąg</i>	+	10	228	6,36
<i>okrągłość</i>	+	2	29	10,01
<i>opieka</i>	+	22	612	5,22
<i>opiekalnik</i>	+	3	67	6,50
<i>organy</i>	+	3	41	10,62
<i>osianie</i>	+	1	3	48,37
<i>osobność</i>	+	1	22	6,60
<i>ożywienie</i>	+	2	18	16,12
<i>padół</i>	+	3	76	5,73
<i>pamiętanie</i>	+	1	16	9,07
<i>paszczyka</i>	+	6	117	7,44
<i>pelikan</i>	+	1	18	8,06
<i>piecza</i>	+	31	796	5,65
<i>pienie</i>	+	18	187	13,97
<i>poczciwość</i>	+	28	796	5,10
<i>podniebienie</i>	+	2	43	6,75
<i>pojazd</i>	+	2	12	24,18
<i>pokalanie</i>	+	1	4	36,27
<i>pokaranie</i>	+	1	16	9,07
<i>pomazaniec</i>	+	5	105	6,91
<i>pomszczenie</i>	+	1	9	16,12
<i>poranek</i>	+	5	33	21,98
<i>posłanie</i>	+	1	14	10,36
<i>posłuszeństwo</i>	+	35	991	5,12
<i>pośmiejch</i>	+	8	145	8,01
<i>potwarzenie</i>	+	1	3	48,37
<i>pracowanie</i>	+	1	18	8,06
<i>przebywanie</i>	+	4	51	11,38
<i>przeciwieństwo</i>	+	1	26	5,58

<i>prześladowca</i>	+	3	66	6,60
<i>przezroczyść</i>	+	1	12	12,09
<i>przybytek</i>	+	39	659	8,59
<i>przyprawa</i>	+	19	196	14,07
<i>ratunk</i>	+	17	464	5,32
<i>rozdawca</i>	+	1	4	36,27
<i>rozgniewanie</i>	+	12	110	15,83
<i>rozmaitość</i>	+	2	58	5,00
<i>rozmnożyciel</i>	+	7	13	78,13
<i>rozprawca</i>	+	2	4	72,55
<i>rząd</i>	+	4	17	34,14
<i>sidło</i>	+	16	300	7,74
<i>słuszność</i>	+	7	66	15,39
<i>spokojność</i>	+	1	15	9,67
<i>spomożenie</i>	+	1	26	5,58
<i>sprzeciwieństwo</i>	+	10	43	33,74
<i>sprzeciwność</i>	+	11	29	55,04
<i>srogość</i>	+	60	741	11,75
<i>sromieźliwość</i>	+	2	15	19,35
<i>strojenie</i>	+	1	5	29,02
<i>struga</i>	+	1	18	8,06
<i>strzecha</i>	+	2	17	17,07
<i>strzeżenie</i>	+	1	24	6,05
<i>synogarliczka</i>	+	1	5	29,02
<i>sytość</i>	+	2	36	8,06
<i>szaleństwo</i>	+	11	265	6,02
<i>szczekanie</i>	+	1	9	16,12
<i>szczenię</i>	+	3	58	7,51
<i>ścieżka</i>	+	9	197	6,63
<i>ściśnienie</i>	+	1	27	5,37
<i>ślubowanie</i>	+	1	9	16,12
<i>trzaska</i>	+	1	26	5,58
<i>twierdza</i>	+	3	61	7,14
<i>uciążenie</i>	+	3	28	15,55
<i>ucisk</i>	+	30	481	9,05

<i>uczęśność</i>	+	1	2	72,55
<i>udręczenie</i>	+	18	216	12,09
<i>uporność</i>	+	2	21	13,82
<i>uweselenie</i>	+	1	6	24,18
<i>wągl</i>	+	5	38	19,09
<i>wiekuistość</i>	+	1	5	29,02
<i>wielmożność</i>	+	77	514	21,74
<i>wnętrznosci</i>	+	11	191	8,36
<i>wołanie</i>	+	22	282	11,32
<i>wrog</i>	+	1	19	7,64
<i>wspomożenie</i>	+	48	534	13,04
<i>wspomożyciel</i>	+	4	27	21,50
<i>wstanie</i>	+	1	22	6,60
<i>wybawienie</i>	+	13	235	8,03
<i>wysłuchanie</i>	+	4	80	7,25
<i>wysokość</i>	+	24	447	7,79
<i>występek</i>	+	41	775	7,68
<i>wyznawanie</i>	+	5	76	9,55
<i>wyzwolenie</i>	+	5	64	11,34
<i>wzglądnienie</i>	+	1	1	145,10
<i>wzrok</i>	+	11	243	6,57
<i>zastarzałość</i>	+	1	4	36,27
<i>zastrzał</i>	+	1	25	5,80
<i>zaszczycenie</i>	+	1	12	12,09
<i>zaście</i>	+	1	21	6,91
<i>zatworzenie</i>	+	1	1	145,10
<i>zawias</i>	+	1	21	6,91
<i>zawiść</i>	+	2	45	6,45
<i>zdun</i>	+	1	26	5,58
<i>zebranie</i>	+	51	445	16,63
<i>złorzeczeństwo</i>	+	3	48	9,07
<i>żdźbło</i>	+	1	2	72,55
<i>żądliwość</i>	+	2	46	6,31
<i>żywiół</i>	+	8	172	6,75

Z przedstawionego wykazu wynika, że rzeczowniki o charakterze nowatorskim, nienotowane w *Sstp*, a jednocześnie odczuwane na tle szesnastowiecznej polszczyzny jako ponadprzeciętnie częste ($DR \geq 5$), obejmują 36% wszystkich haseł dodatnich w grupie rzeczowników, wypisano bowiem 77 tego typu leksemów. Rzeczowniki tradycyjne tworzą grupę 135 haseł, co z kolei stanowi 64% leksemów dodatnich w obrębie tej części mowy. Wśród nich odnajdziemy wiele wyrazów coraz rzadziej używanych w polszczyźnie szesnastowiecznej, zaliczanych może nawet do leksyki archaicznej, o czym może świadczyć ich bardzo niska frekwencja w ówczesnej polszczyźnie pisanej. Dane liczbowe pokazują, że choć Rej był nowatorem w zakresie leksyki i chętnie sięgał po słownictwo nowe, niezakorzone w tradycji przekładowej, to jednak dominującą warstwę słownictwa *Psalterza* (przynajmniej w grupie rzeczownikowych leksemów dodatnich) stanowi leksyka tradycyjna.

Nieco inaczej te proporcje rozkładają się w pozostałych grupach obejmujących autosemantyczne części mowy. Wśród przymiotników widoczna jest jeszcze przewaga leksyki o charakterze tradycyjnym, hasła notowane w *Sstp* stanowią blisko 52% przymiotnikowych haseł dodatnich. Większy udział leksyki nowatorskiej obserwujemy w grupie przysłówków, w której hasła nieobecne w *Sstp* składają się na 54% dodatnich haseł w obrębie tej części mowy. Jednak innowacyjność Reja staje się wyraźnie zauważalna w grupie czasowników, w której leksemy o charakterze nowatorskim, nienotowane w *Sstp* i odczuwane na tle ówczesnej polszczyzny jako szczególnie częste, stanowią blisko 62% czasownikowych haseł dodatnich i obejmują aż 370 leksemów, z czego 2/3 (236 haseł) obejmują hasła o jednostkowej frekwencji. Dużą reprezentację w grupie dodatnich leksemów o zabarwieniu nowatorskim mają formy imiesłowowe, które z upodobaniem stosuje Rej w swojej parafrazie, odwzorowując jedną z cech kształtującego się w polszczyźnie stylu biblijnego. Z analizy danych liczbowych wynika więc, że nowatorskie zabiegi leksykalne Reja dotyczyły głównie formacji czasownikowych, które stawały się wdzięcznym obiektem twórczej pracy pisarza. Rej wykorzystywał je zwłaszcza w zabiegach stylistycznych związanych z synonimią. Natomiast rzeczownikowe leksemy dodatnie należą w zdecydowanej większości do leksyki tradycyjnej, trwale zakorzenionej w polszczyźnie.

Jak już wcześniej wspomniano, w grupie leksemów dodatnich największy odsetek haseł i poświadczeń tekstowych mają czasowniki, których wynotowano aż 593, co stanowi ponad 62% wszystkich leksemów dodatnich oraz blisko 38% wśród wszystkich haseł czasownikowych. Zostały one użyte ponad 2100 razy, co składa się na 24% użycie czasownikowych i 4,6% wszystkich jednostek wyrazowych *Psalterza*. O tym, jak duża jest to grupa leksemów, niech świadczy fakt, że co piąty wyraz *Psalterza* będący czasownikiem ma status leksemu dodatniego, a więc w odczuciu szesnastowiecznego odbiorcy pojawia się znacznie częściej niż w przeciętnym tekście pisanym tego okresu. Tabela 26 pokazuje wzajemne proporcje między leksyką dodatnią, ujemną i neutralną w grupie czasowników, zaś tabela 27 prezentuje czasownikowe leksemy dodatnie w układzie od największych do najmniejszych wartości parametru DR.

Tabela 26. Rozkład leksyki dodatniej, neutralnej i ujemnej w grupie czasowników

	Liczba haseł	Odsetek haseł	Liczba wyrazów	Odsetek wyrazów
Leksyka dodatnia	593	37,72%	2106	24,25%
Leksyka neutralna	845	53,75%	6284	72,37%
Leksyka ujemna	134	8,53%	293	3,38%
Razem	1572	100%	8683	100%

Tabela 27. Czasownikowe leksemy dodatnie według wartości DR

Leksem	Frekwencja w tekście	Frekwencja w <i>SPXVI</i>	Wartość DR
<i>zstraszyć sie</i>	3	1	435,29
<i>zachowany</i>	4	2	290,19
<i>zrzec sie</i>	2	1	290,19
<i>niewątpiony</i>	1	1	145,10
<i>zarosnąć</i>	1	1	145,10
<i>przywleczony</i>	2	2	145,10
<i>zawstydawać sie</i>	2	2	145,10
<i>zmierzić</i>	2	2	145,10
<i>nadrażnić</i>	1	1	145,10
<i>nieomyłony</i>	1	1	145,10
<i>niewtwirdzony</i>	1	1	145,10

Leksem	Frekwencja w tekście	Frekwencja w SPXVI	Wartość DR
<i>niezałożony</i>	1	1	145,10
<i>obawić się</i>	1	1	145,10
<i>okrywać się</i>	1	1	145,10
<i>oparkanić</i>	1	1	145,10
<i>osrożyć</i>	1	1	145,10
<i>ostanowić</i>	1	1	145,10
<i>ośpiewawać</i>	1	1	145,10
<i>ozłocony</i>	1	1	145,10
<i>popleść</i>	1	1	145,10
<i>powłoczyć się</i>	1	1	145,10
<i>przepomniony</i>	1	1	145,10
<i>przycknąć się</i>	1	1	145,10
<i>rozdziwić się</i>	1	1	145,10
<i>rozdziwować się</i>	1	1	145,10
<i>rozkochawać</i>	1	1	145,10
<i>rozkoszujący</i>	1	1	145,10
<i>roztargać się</i>	1	1	145,10
<i>straszony</i>	1	1	145,10
<i>szczycony</i>	1	1	145,10
<i>uradować</i>	1	1	145,10
<i>usprawować</i>	1	1	145,10
<i>uspieszyć się</i>	1	1	145,10
<i>uwielmożyć</i>	1	1	145,10
<i>uwyższony</i>	1	1	145,10
<i>wysłyszany</i>	1	1	145,10
<i>wytargać się</i>	1	1	145,10
<i>wyższyć</i>	1	1	145,10
<i>zachowawający</i>	1	1	145,10
<i>zaleknąć się</i>	1	1	145,10
<i>związany</i>	3	3	145,10
<i>urozkoszować</i>	3	4	108,82
<i>uwyższyć</i>	2	3	96,73
<i>zjednoczony</i>	2	3	96,73

Leksem	Frekwencja w tekście	Frekwencja w SPXVI	Wartość DR
<i>rozkazywać</i>	3	5	87,06
<i>udręczyć</i>	13	22	85,74
<i>opustoszały</i>	2	4	72,55
<i>oszczędzony</i>	2	4	72,55
<i>nastarczyć</i>	1	1	72,55
<i>zwidzieć się</i>	2	4	72,55
<i>bodący</i>	1	2	72,55
<i>nastrzelać</i>	1	2	72,55
<i>naszczekawać</i>	1	2	72,55
<i>niezagojony</i>	1	2	72,55
<i>odmładzać</i>	1	2	72,55
<i>opłacony</i>	1	2	72,55
<i>ostąpiony</i>	1	2	72,55
<i>oszalony</i>	1	2	72,55
<i>pokoszony</i>	1	2	72,55
<i>powiać</i>	1	2	72,55
<i>przemieszkawający</i>	1	2	72,55
<i>przydany</i>	1	2	72,55
<i>przytracić</i>	1	2	72,55
<i>przytrzęsiony</i>	1	2	72,55
<i>przywlec</i>	1	2	72,55
<i>rozrąbać</i>	1	2	72,55
<i>roztrzęsiony</i>	1	2	72,55
<i>srożyć</i>	1	2	72,55
<i>upokojony</i>	1	2	72,55
<i>użyć się</i>	1	2	72,55
<i>wysłychawać</i>	1	2	72,55
<i>zetrwać</i>	1	2	72,55
<i>zszeptawać się</i>	1	2	72,55
<i>wyśpiewawać</i>	5	11	65,95
<i>wyśpiewać</i>	4	9	64,49
<i>nastroić</i>	6	14	62,18
<i>żywiący</i>	6	14	62,18

Leksem	Frekwencja w tekście	Frekwencja w SPXVI	Wartość DR
<i>oznaczyć</i>	5	12	60,46
<i>rozkochawać się</i>	6	16	54,41
<i>obfitujący</i>	9	25	52,24
<i>wysławować</i>	9	25	52,24
<i>przyklaniać</i>	1	3	48,37
<i>nastrojony</i>	5	15	48,37
<i>przyklonić się</i>	4	12	48,37
<i>odcisnąć</i>	2	6	48,37
<i>ogarnować</i>	2	6	48,37
<i>rozkorzeńić</i>	2	6	48,37
<i>rozpisować</i>	2	6	48,37
<i>kipiący</i>	1	3	48,37
<i>nastroić się</i>	1	3	48,37
<i>niezrównany</i>	1	3	48,37
<i>pomylić się</i>	1	3	48,37
<i>poniszczony</i>	1	3	48,37
<i>przedzielić</i>	1	3	48,37
<i>przetykany</i>	1	3	48,37
<i>rozgrzany</i>	1	3	48,37
<i>upętać się</i>	1	3	48,37
<i>ustraszać</i>	1	3	48,37
<i>uwielmożony</i>	1	3	48,37
<i>wylewany</i>	1	3	48,37
<i>wyliczany</i>	1	3	48,37
<i>wynajdowany</i>	1	3	48,37
<i>wzgorszony</i>	1	3	48,37
<i>zamarszczyć się</i>	1	3	48,37
<i>zapalać</i>	1	3	48,37
<i>zmocnić się</i>	1	3	48,37
<i>zaniszczyć</i>	6	19	45,82
<i>wyrownać</i>	4	14	41,46
<i>opłacić</i>	2	7	41,46
<i>pogrążyć</i>	3	11	39,57

Leksem	Frekwencja w tekście	Frekwencja w SPXVI	Wartość DR
wysłyszeć	10	39	37,20
przebrany	46	182	36,67
wystroić	2	8	36,27
burzony	1	4	36,27
dręczący	1	4	36,27
nakopać	1	4	36,27
nalany	1	4	36,27
posłany	1	4	36,27
powiędnąć	1	4	36,27
przesłuchawać	1	4	36,27
przybłąkać się	1	4	36,27
przyleżący	1	4	36,27
rozgrodzić	1	4	36,27
rozkochać	1	4	36,27
rozstąpić się	1	4	36,27
skrzepnąć się	1	4	36,27
umysłony	1	4	36,27
wystrzelony	1	4	36,27
wywleczony	1	4	36,27
złomić się	1	4	36,27
zmierzony	1	4	36,27
zmiotować	1	4	36,27
znajdowany	1	4	36,27
burzący	8	33	35,18
nagrawać	9	39	33,48
zagniewać się	3	13	33,48
zakrwawiony	3	13	33,48
zdarzać się	3	13	33,48
przykłonić	4	18	32,24
przyschnąć	4	18	32,24
wzruszać się	2	9	32,24
rozkochać się	17	77	32,03
obruszyć	8	37	31,37

Leksem	Frekwencja w tekście	Frekwencja w SPXVI	Wartość DR
<i>odmowiony</i>	2	10	29,02
<i>zgromiony</i>	2	10	29,02
<i>brząkający</i>	1	5	29,02
<i>okrzepić się</i>	1	5	29,02
<i>oschły</i>	1	5	29,02
<i>oszkaradzić</i>	1	5	29,02
<i>pokopać</i>	1	5	29,02
<i>rozmietować</i>	1	5	29,02
<i>rozpadać się</i>	1	5	29,02
<i>ugłaskać</i>	1	5	29,02
<i>ustrojony</i>	1	5	29,02
<i>wypasiony</i>	1	5	29,02
<i>wyplewić</i>	1	5	29,02
<i>wyświadczyć się</i>	1	5	29,02
<i>wzburzony</i>	1	5	29,02
<i>zagłuszony</i>	1	5	29,02
<i>zamilczawać</i>	1	5	29,02
<i>zaszczycony</i>	1	5	29,02
<i>zdręczony</i>	1	5	29,02
<i>uweselony</i>	5	25	29,02
<i>wyzwalać</i>	5	27	26,87
<i>pomścić</i>	4	22	26,38
<i>zaostrzyć</i>	2	11	26,38
<i>upodobać</i>	6	33	26,38
<i>wysławiać</i>	75	417	26,10
<i>zniszczyć</i>	19	106	26,01
<i>omieszkać</i>	15	84	25,91
<i>wzruszyć</i>	25	141	25,73
<i>zagrzebiony</i>	3	17	25,61
<i>zawstydać się</i>	8	47	24,70
<i>opojony</i>	2	12	24,18
<i>przedłużony</i>	2	12	24,18
<i>zagrzebać</i>	2	12	24,18

Leksem	Frekwencja w tekście	Frekwencja w SPXVI	Wartość DR
<i>zarażający</i>	2	12	24,18
<i>doradzić</i>	1	6	24,18
<i>niezakryty</i>	1	6	24,18
<i>ociążyć</i>	1	6	24,18
<i>okryć się</i>	1	6	24,18
<i>otrzeźwiony</i>	1	6	24,18
<i>poczyść</i>	1	6	24,18
<i>przecirpieć</i>	1	6	24,18
<i>przeprawować się</i>	1	6	24,18
<i>rozlatać się</i>	1	6	24,18
<i>zakurzyć się</i>	1	6	24,18
<i>zielenieć</i>	1	6	24,18
<i>wysłuchawać</i>	8	50	23,22
<i>oddalać się</i>	3	19	22,91
<i>zruszony</i>	3	19	22,91
<i>trefić się</i>	18	116	22,52
<i>odżywić</i>	2	13	22,32
<i>oświecić</i>	2	13	22,32
<i>rozpisany</i>	2	13	22,32
<i>rozsępować się</i>	2	13	22,32
<i>porzucony</i>	6	40	21,76
<i>pośliznąć się</i>	3	20	21,76
<i>rozpłynąć się</i>	7	48	21,16
<i>niedokończony</i>	2	14	20,73
<i>ostawać</i>	2	14	20,73
<i>zetrzeć się</i>	2	14	20,73
<i>obejmować</i>	1	7	20,73
<i>radzący</i>	1	7	20,73
<i>rozgraniczyć</i>	1	7	20,73
<i>splonąć</i>	1	7	20,73
<i>wielmożyć</i>	1	7	20,73
<i>wyprawowany</i>	1	7	20,73
<i>wyznawany</i>	1	7	20,73

Leksem	Frekwencja w tekście	Frekwencja w SPXVI	Wartość DR
<i>zeschnąć</i>	1	7	20,73
<i>obudzić się</i>	5	36	20,15
<i>rozkwitnąć się</i>	4	30	19,35
<i>przysługować się</i>	2	15	19,35
<i>zawstydzić</i>	2	15	19,35
<i>zaglądać</i>	6	45	19,35
<i>omieszkać</i>	25	189	19,19
<i>wzburzyć</i>	3	23	18,93
<i>omyłony</i>	5	39	18,60
<i>wylecieć</i>	7	55	18,47
<i>zawinić</i>	2	16	18,14
<i>gryzący</i>	1	8	18,14
<i>łączący</i>	1	8	18,14
<i>mścić</i>	1	8	18,14
<i>nanieść</i>	1	8	18,14
<i>natarty</i>	1	8	18,14
<i>obrzydnąć</i>	1	8	18,14
<i>pospolitować</i>	1	8	18,14
<i>przysłuszający</i>	1	8	18,14
<i>wylać</i>	1	8	18,14
<i>wymietować</i>	1	8	18,14
<i>wynoszony</i>	1	8	18,14
<i>wywyższony</i>	5	40	18,14
<i>rozpalać</i>	3	24	18,14
<i>postawić się</i>	9	73	17,89
<i>rozdrapać</i>	4	33	17,59
<i>obaczać się</i>	3	25	17,41
<i>nasadzić się</i>	8	67	17,33
<i>przeszkodzić</i>	5	43	16,87
<i>udręczony</i>	10	88	16,49
<i>ochędożyć</i>	11	99	16,12
<i>chłodzący</i>	3	27	16,12
<i>rozsytać się</i>	2	18	16,12

Leksem	Frekwencja w tekście	Frekwencja w SPXVI	Wartość DR
<i>zaburzyć się</i>	2	18	16,12
<i>odlecieć</i>	1	9	16,12
<i>odzierżawać</i>	1	9	16,12
<i>okryty</i>	1	9	16,12
<i>pocirpieć</i>	1	9	16,12
<i>rozprzestrzenieć</i>	1	9	16,12
<i>stargać się</i>	1	9	16,12
<i>usychać</i>	1	9	16,12
<i>wezdrzeć</i>	1	9	16,12
<i>zaprzedawać</i>	1	9	16,12
<i>zataczać</i>	1	9	16,12
<i>zepchniony</i>	1	9	16,12
<i>pokarać</i>	15	136	16,00
<i>przezwany</i>	4	37	15,69
<i>oczekawać</i>	26	241	15,65
<i>oznaczony</i>	3	28	15,55
<i>rozradować się</i>	17	159	15,51
<i>rozszerzać</i>	7	66	15,39
<i>przełamiony</i>	2	19	15,27
<i>wynosić</i>	17	163	15,13
<i>potłumić</i>	5	48	15,11
<i>wzruszyć się</i>	9	87	15,01
<i>wysławić</i>	4	39	14,88
<i>rozważyć</i>	8	79	14,69
<i>rozkoszować</i>	10	99	14,66
<i>odwrocić</i>	12	120	14,51
<i>przychędożony</i>	2	20	14,51
<i>obywać</i>	1	10	14,51
<i>przeskakować</i>	1	10	14,51
<i>prześladujący</i>	1	10	14,51
<i>usypiać</i>	1	10	14,51
<i>wtrącony</i>	1	10	14,51
<i>zmilczeć</i>	1	10	14,51

Leksem	Frekwencja w tekście	Frekwencja w SPXVI	Wartość DR
<i>zwieszać</i>	1	10	14,51
<i>ścięnczać</i>	2	20	14,51
<i>rozszerzony</i>	5	50	14,51
<i>ucisnąć</i>	5	50	14,51
<i>ustanowić</i>	3	31	14,04
<i>zwiedzieć</i>	4	42	13,82
<i>opiewać</i>	2	21	13,82
<i>osuszyć</i>	2	21	13,82
<i>wydarty</i>	2	21	13,82
<i>przysłuszeć</i>	14	147	13,82
<i>uznawać</i>	10	106	13,69
<i>podzić</i>	3	32	13,60
<i>skłęsnąć</i>	1	11	13,19
<i>ustraszony</i>	5	55	13,19
<i>zagładzić</i>	2	22	13,19
<i>ginący</i>	1	11	13,19
<i>rozniesiony</i>	1	11	13,19
<i>zaćmiać</i>	1	11	13,19
<i>uradować się</i>	7	78	13,02
<i>ostać</i>	12	134	12,99
<i>ustraszyć się</i>	5	56	12,96
<i>zemdleć</i>	5	56	12,96
<i>zawstydzony</i>	3	34	12,80
<i>umocniony</i>	8	92	12,62
<i>usadzić się</i>	2	23	12,62
<i>zachwiać się</i>	2	23	12,62
<i>zruszyć</i>	2	23	12,62
<i>latający</i>	4	47	12,35
<i>opuścić się</i>	2	24	12,09
<i>wysuszony</i>	2	24	12,09
<i>niepościgniony</i>	1	12	12,09
<i>obłąpić się</i>	1	12	12,09
<i>przyleżeć</i>	1	12	12,09

Leksem	Frekwencja w tekście	Frekwencja w SPXVI	Wartość DR
<i>rozpowiedać</i>	1	12	12,09
<i>ścisnąć się</i>	1	12	12,09
<i>wybiegać</i>	1	12	12,09
<i>wydziewać się</i>	1	12	12,09
<i>wyrębać</i>	1	12	12,09
<i>zalać się</i>	1	12	12,09
<i>zamilczany</i>	1	12	12,09
<i>uweselić się</i>	3	36	12,09
<i>wyzwolić</i>	22	264	12,09
<i>wykorzeńić</i>	15	181	12,02
<i>wyniszczyc</i>	7	85	11,95
<i>dufający</i>	3	37	11,76
<i>zaginać</i>	14	174	11,67
<i>ochędożony</i>	4	50	11,61
<i>rozbieżec się</i>	2	25	11,61
<i>ucieszony</i>	2	25	11,61
<i>ześć się</i>	3	38	11,46
<i>rozszerzyć</i>	7	89	11,41
<i>oświęcić</i>	1	13	11,16
<i>rozpamięć się</i>	2	26	11,16
<i>bluźniący</i>	1	13	11,16
<i>dotrwać</i>	1	13	11,16
<i>dożyć</i>	1	13	11,16
<i>mierzić</i>	1	13	11,16
<i>polecić się</i>	1	13	11,16
<i>polepszać</i>	1	13	11,16
<i>poschnąć</i>	1	13	11,16
<i>przeliczyć</i>	1	13	11,16
<i>przewłoczyć</i>	1	13	11,16
<i>rozweselać</i>	1	13	11,16
<i>skłóć</i>	1	13	11,16
<i>strudzony</i>	1	13	11,16
<i>ubogacić się</i>	1	13	11,16

Leksem	Frekwencja w tekście	Frekwencja w SPXVI	Wartość DR
<i>uszczyrbić</i>	1	13	11,16
<i>wydzierżeć</i>	1	13	11,16
<i>zrownany</i>	1	13	11,16
<i>rozciągnąć się</i>	3	39	11,16
<i>dręczyć</i>	8	106	10,95
<i>nasycony</i>	9	121	10,79
<i>wtręcać</i>	2	27	10,75
<i>rozszerzyć się</i>	3	41	10,62
<i>roznieść się</i>	3	42	10,36
<i>ubłogosławiony</i>	3	42	10,36
<i>oddalić się</i>	2	28	10,36
<i>budujący</i>	1	14	10,36
<i>lubić się</i>	1	14	10,36
<i>nagrawany</i>	1	14	10,36
<i>nasadzony</i>	1	14	10,36
<i>ociężać</i>	1	14	10,36
<i>przystrojony</i>	1	14	10,36
<i>wymazany</i>	1	14	10,36
<i>zatrzasnąć się</i>	1	14	10,36
<i>zblaźnić się</i>	1	14	10,36
<i>zeschły</i>	1	14	10,36
<i>rozciągnąć</i>	7	100	10,16
<i>zdarzyć się</i>	3	43	10,12
<i>przywłaszczony</i>	5	72	10,08
<i>podstąpić</i>	2	29	10,01
<i>zmorzony</i>	2	29	10,01
<i>wzruszony</i>	9	131	9,97
<i>treścić</i>	3	44	9,89
<i>trwający</i>	8	119	9,75
<i>umocnić</i>	10	149	9,74
<i>rozpalić się</i>	2	30	9,67
<i>rozsadzić</i>	2	30	9,67
<i>zastawiony</i>	2	30	9,67

Leksem	Frekwencja w tekście	Frekwencja w SPXVI	Wartość DR
<i>naciągnąć</i>	1	15	9,67
<i>pielgrzymujący</i>	1	15	9,67
<i>uskromiony</i>	1	15	9,67
<i>widany</i>	1	15	9,67
<i>zemdlony</i>	5	75	9,67
<i>uniżyć</i>	3	45	9,67
<i>kwitnący</i>	4	61	9,51
<i>rozproszony</i>	10	154	9,42
<i>przepomnieć</i>	6	93	9,36
<i>pogrążony</i>	2	31	9,36
<i>zejmować</i>	2	31	9,36
<i>nasadzić</i>	3	47	9,26
<i>pogańbić</i>	1	16	9,07
<i>zginęły</i>	2	32	9,07
<i>ostawiony</i>	1	16	9,07
<i>rozpadły</i>	1	16	9,07
<i>rozżalić się</i>	1	16	9,07
<i>zrozumieć</i>	40	646	8,98
<i>obeźrzeć</i>	3	49	8,88
<i>strącony</i>	2	33	8,79
<i>zawieszać</i>	2	33	8,79
<i>rozstrącony</i>	1	17	8,54
<i>wywyższać</i>	5	85	8,54
<i>zaćmiony</i>	5	85	8,54
<i>zawstydzić się</i>	5	85	8,54
<i>okraszony</i>	2	34	8,54
<i>przychylić się</i>	2	34	8,54
<i>zamilknąć</i>	2	34	8,54
<i>namyslić się</i>	1	17	8,54
<i>osiedzieć się</i>	1	17	8,54
<i>pomorzyć</i>	1	17	8,54
<i>rozcinać</i>	1	17	8,54
<i>schorzały</i>	1	17	8,54

Leksem	Frekwencja w tekście	Frekwencja w SPXVI	Wartość DR
<i>uśmierzony</i>	1	17	8,54
<i>wdać</i>	1	17	8,54
<i>zakrywać się</i>	1	17	8,54
<i>przeniknąć</i>	3	52	8,37
<i>zażreć</i>	3	52	8,37
<i>zgrzytać</i>	3	52	8,37
<i>pokuszać</i>	4	70	8,29
<i>umnożyć się</i>	2	35	8,29
<i>odwracać</i>	5	89	8,15
<i>zaszkodzić</i>	11	196	8,14
<i>nakłonić</i>	6	107	8,14
<i>zjednoczyć się</i>	3	54	8,06
<i>potargać</i>	1	18	8,06
<i>skropiony</i>	1	18	8,06
<i>ssący</i>	1	18	8,06
<i>szczepiony</i>	1	18	8,06
<i>tonący</i>	1	18	8,06
<i>zaspać</i>	1	18	8,06
<i>zgromadzać się</i>	1	18	8,06
<i>potłoczyć</i>	3	55	7,91
<i>uciekać się</i>	19	353	7,81
<i>wdać się</i>	11	205	7,79
<i>nierozumiejący</i>	1	19	7,64
<i>omierzić</i>	2	38	7,64
<i>ześć</i>	2	38	7,64
<i>przyrównać się</i>	1	19	7,64
<i>zaostrzony</i>	1	19	7,64
<i>rozciągać</i>	4	77	7,54
<i>zatopić</i>	3	58	7,51
<i>szczycić</i>	2	39	7,44
<i>uwiąznąć</i>	2	39	7,44
<i>zelżony</i>	4	79	7,35
<i>wyniesiony</i>	2	40	7,25

Leksem	Frekwencja w tekście	Frekwencja w SPXVI	Wartość DR
<i>rozeznany</i>	1	20	7,25
<i>złożyć się</i>	1	20	7,25
<i>wykupić się</i>	1	20	7,25
<i>zachcieć</i>	1	20	7,25
<i>uciśniony</i>	10	200	7,25
<i>wywoływać</i>	2	41	7,08
<i>upadły</i>	20	413	7,03
<i>poruszyć</i>	6	124	7,02
<i>pobieżać</i>	3	62	7,02
<i>odnowić</i>	5	105	6,91
<i>skrocony</i>	2	42	6,91
<i>powalić się</i>	1	21	6,91
<i>rozpływać się</i>	1	21	6,91
<i>wyświadszyć</i>	1	21	6,91
<i>wzniknąć</i>	1	21	6,91
<i>zatulać</i>	1	21	6,91
<i>nabywać</i>	13	273	6,91
<i>starać się</i>	70	1477	6,88
<i>ubłogosławić</i>	4	85	6,83
<i>występować</i>	4	85	6,83
<i>odwłóczyć</i>	2	43	6,75
<i>stanowić się</i>	2	43	6,75
<i>przełożyć</i>	22	474	6,73
<i>kochać się</i>	39	853	6,63
<i>wytrwać</i>	14	307	6,62
<i>osirociały</i>	2	44	6,60
<i>poruczać się</i>	2	44	6,60
<i>naradzić się</i>	1	22	6,60
<i>oblać</i>	1	22	6,60
<i>omieszkać się</i>	1	22	6,60
<i>struchleć</i>	1	22	6,60
<i>upokorzony</i>	1	22	6,60
<i>wydzierać się</i>	1	22	6,60

Leksem	Frekwencja w tekście	Frekwencja w SPXVI	Wartość DR
<i>zamieszać się</i>	1	22	6,60
<i>zapalać się</i>	1	22	6,60
<i>zatonąć się</i>	1	22	6,60
<i>przebywać</i>	16	353	6,58
<i>dostępować</i>	12	265	6,57
<i>uskromić</i>	4	89	6,52
<i>poruszyć się</i>	4	90	6,45
<i>wlany</i>	2	45	6,45
<i>poruczony</i>	8	181	6,41
<i>pocieszać</i>	3	68	6,40
<i>zburzony</i>	3	68	6,40
<i>pokryty</i>	4	91	6,38
<i>dufać</i>	31	706	6,37
<i>pokusić się</i>	7	160	6,35
<i>napawać</i>	2	46	6,31
<i>nastawiać</i>	2	46	6,31
<i>rozprawować</i>	2	46	6,31
<i>wycierpieć</i>	2	46	6,31
<i>chwalący</i>	1	23	6,31
<i>opłynąć</i>	1	23	6,31
<i>posromocony</i>	1	23	6,31
<i>potłumiony</i>	1	23	6,31
<i>rozdwojony</i>	1	23	6,31
<i>topić się</i>	1	23	6,31
<i>umykać</i>	1	23	6,31
<i>wyniszczony</i>	1	23	6,31
<i>znany</i>	1	23	6,31
<i>upodobać się</i>	3	69	6,31
<i>rozeznawać</i>	4	94	6,17
<i>obstąpić</i>	2	47	6,17
<i>ucieszyć się</i>	3	71	6,13
<i>zamieszkać</i>	5	119	6,10
<i>poruczyć</i>	16	382	6,08

Leksem	Frekwencja w tekście	Frekwencja w SPXVI	Wartość DR
<i>mnimany</i>	1	24	6,05
<i>niesiony</i>	1	24	6,05
<i>podchwycić</i>	1	24	6,05
<i>prochnieć</i>	1	24	6,05
<i>spustoszały</i>	1	24	6,05
<i>wskrzyszony</i>	1	24	6,05
<i>zniżony</i>	1	24	6,05
<i>przypuścić</i>	8	194	5,98
<i>nasycić</i>	3	73	5,96
<i>wydrzeć</i>	12	294	5,92
<i>szczęścić się</i>	2	49	5,92
<i>uweselić</i>	2	49	5,92
<i>obrażony</i>	6	148	5,88
<i>zdarzyć</i>	3	74	5,88
<i>spuścić</i>	4	100	5,80
<i>oświecić się</i>	1	25	5,80
<i>rozciągniony</i>	2	50	5,80
<i>nałożyć się</i>	1	25	5,80
<i>rozlany</i>	1	25	5,80
<i>zwątpić</i>	3	75	5,80
<i>umiłować</i>	12	304	5,73
<i>opiekać się</i>	3	76	5,73
<i>rozdzielać</i>	3	76	5,73
<i>ścisnąć</i>	2	51	5,69
<i>ostawić</i>	3	77	5,65
<i>oblądzić się</i>	4	103	5,63
<i>nadęty</i>	6	155	5,62
<i>oszlachcić</i>	1	26	5,58
<i>noszony</i>	1	26	5,58
<i>ochładzać</i>	1	26	5,58
<i>osławić</i>	1	26	5,58
<i>patrzący</i>	1	26	5,58
<i>przebaczać</i>	1	26	5,58

Leksem	Frekwencja w tekście	Frekwencja w SPXVI	Wartość DR
<i>przelany</i>	1	26	5,58
<i>przepatrzeć</i>	1	26	5,58
<i>przerownać</i>	1	26	5,58
<i>rozsytać</i>	1	26	5,58
<i>uślany</i>	1	26	5,58
<i>wymiotać</i>	1	26	5,58
<i>zaćmić</i>	3	78	5,58
<i>podnosić</i>	13	339	5,56
<i>wyzwolony</i>	7	183	5,55
<i>uśmierzyć</i>	4	105	5,53
<i>chełpić się</i>	2	53	5,48
<i>opuszczony</i>	12	322	5,41
<i>wybawiony</i>	6	162	5,37
<i>zakwitnąć</i>	3	81	5,37
<i>dolec</i>	1	27	5,37
<i>opłakawać</i>	1	27	5,37
<i>pomylić</i>	1	27	5,37
<i>przypasać</i>	1	27	5,37
<i>rozmiotać</i>	1	27	5,37
<i>sfrasowany</i>	1	27	5,37
<i>szczebiotać</i>	1	27	5,37
<i>zdrapać</i>	1	27	5,37
<i>zesromocony</i>	1	27	5,37
<i>zetrwać</i>	1	27	5,37
<i>zniżyć</i>	1	27	5,37
<i>zatracić</i>	4	110	5,28
<i>nieskończony</i>	8	193	6,01
<i>posieść</i>	14	388	5,24
<i>zakrywać</i>	5	139	5,22
<i>zatwardziały</i>	3	84	5,18
<i>oprawiony</i>	2	56	5,18
<i>niepokalony</i>	1	28	5,18
<i>oswobodzić</i>	1	28	5,18

Leksem	Frekwencja w tekście	Frekwencja w SPXVI	Wartość DR
<i>posiany</i>	1	28	5,18
<i>powiadany</i>	1	28	5,18
<i>przepominać</i>	1	28	5,18
<i>przeżegnać</i>	1	28	5,18
<i>rozpalić</i>	1	28	5,18
<i>ukoronować</i>	1	28	5,18
<i>wzburzyć się</i>	1	28	5,18
<i>przełądać</i>	4	113	5,14
<i>zeszły</i>	4	114	5,09
<i>trząść się</i>	2	57	5,09
<i>rozważać</i>	6	172	5,06
<i>pokładać</i>	18	517	5,05
<i>chędożyć</i>	3	87	5,00
<i>przywyknąć</i>	2	58	5,00
<i>obaczony</i>	1	29	5,00
<i>przysługować</i>	1	29	5,00
<i>rozczytać</i>	1	29	5,00
<i>szerzyć</i>	1	29	5,00
<i>umnożyć</i>	1	29	5,00
<i>zmocnić</i>	1	29	5,00

Analiza czasownikowych leksemów dodatnich o wartości $DR \geq 5$ pozwala wysnuć ciekawe wnioski. Przede wszystkim uwagę badacza zwraca fakt, że na zgromadzonej liście aż 185 haseł, a więc blisko 1/3 (31,2%), stanowią leksemy, których frekwencja w SPXVI nie przekracza 10. W tej grupie 41 haseł stanowią leksemy znane szesnastowiecznej polszczyźnie jedynie z *Psalterza Reja*, a więc są to swego rodzaju osobliwości leksykalne. Ich frekwencja tekstowa zazwyczaj jest równa 1, wprowadzane są do zabytku najczęściej jako ekwiwalenty synonimiczne, nierzadko nawet dublety słowotwórcze, leksemów o ugruntowanej już pozycji w polszczyźnie literackiej, jednakże sam fakt tak licznej ich reprezentacji w nobliwym tekście *Psalterza*, w tradycji przekładowej zazwyczaj poddawany pewnym stylistycznym rygorom, może nieco zadziwiać. Tylko 5 leksemów czasownikowych (w tym jeden imiesłów przymiotnikowy) o wartości

parametru $DR \geq 5$ należy jednocześnie do leksyki bardzo częstej i częstej analizowanego tekstu. Są to: *kochać się* ($f = 39$, $DR = 6,37$), *przebrany* ($f = 46$, $DR = 36,67$), *starać się* ($f = 70$, $DR = 6,88$), *wysławiać* ($f = 75$, $DR = 26,10$), *zrozumieć* ($f = 40$, $DR = 8,98$).

Ponadto w grupie czasownikowych leksemów dodatnich prawie 1/3 (32,6%) stanowią formy imiesłowowe, których wynotowano 192. Wśród nich zdecydowanie przeważają imiesłowy przymiotnikowe bierne, które zamykają się w liczbie 151. Oznacza to, że stopień nasycenia parafrazy formami strony biernej jest szczególnie wysoki i znacznie przewyższa pod tym względem przeciętny tekst pisany szesnastowiecznej polszczyzny. Widać zatem, że w odczuciu Reja ta właściwość stylistyczna polszczyzny biblijnej była szczególnie pożądaną wartością, być może nawet utożsamianą ze stylem biblijnym. Nie zawsze bowiem obecność formy biernej w jego przekładzie wynikała z tekstu źródłowego — łacińskiej Wulgaty bądź łacińskiej parafrazy Campensisa. Często używał Rej struktur biernych niezależnie od łacińskiego tekstu, wprowadzając je także w licznych amplifikacjach. Odnotować należy także skłonność Reja do używania czasownikowych formacji przedrostkowych, zwłaszcza derywatów z przedrostkiem *roz-*, których w grupie leksemów dodatnich wynotowano aż 64 (m.in.: *rozbieżać się*, *rozciągać*, *rozciągnąć*, *rozciągniony*, *rozdrapać*, *rozdziwić się*, *rozdziwować się*, *rozkocharać się*, *rozkocharawać się*, *rozkoszować*, *rozkwitnąć się*, *rozradować się*, *roztargać się*, *rozweselać*, *rozżalić się*) o łącznej liczbie 194 poświadczeń tekstowych. Mniej liczne pod względem liczby hasła, ale za to charakteryzujące się większą liczbą użyc, są w tej grupie czasowniki z przedrostkiem *wy-* (54 hasła, 284 użycia, m.in.: *wydrzeć*, *wykorzenieć*, *wynosić*, *wysławiać*, *wysławić*, *wysławować*, *wysłuchawać*, *wysłyszeć*, *wyśpiewać*, *wyśpiewawać*, *wytrwać*) oraz leksemy z prefiksem *u-* (54 hasła, 209 użyc, m.in.: *ucieszyć się*, *udręczyć*, *umilować*, *umocnić*, *ugłaskać*, *upodobać się*, *uradować się*, *uweselić się*). Stosunkowo dużo jest też czasowników tworzonych przedrostkiem *po-* (49 hasła, 182 wyrazy, m.in.: *pobieżeć*, *pocieszać*, *podnosić*, *pokładać*, *pokusić się*, *pokuszać*, *poruczyć*, *potargać*, *potłoczyć*, *potłumić*).

W grupie 1021 hasła rzeczownikowych, składających się na tekst badanego przekładu, aż 212 ma status leksemów dodatnich, może więc stanowić o jego językowej specyfice, zwłaszcza że jest to liczna grupa leksemów, stanowi bowiem ponad 22% wszystkich hasła rzeczownikowych objętych

badaniem oraz 6,4% haseł całego leksykonu. Rzeczownikowe leksemy dodatnie zostały użyte w tekście 1942 razy, co daje aż 23% wszystkich użyć rzeczownikowych oraz 4,3% wszystkich użyć w *Psalterzu*. Tabela 28 pokazuje wzajemne relacje między leksyką dodatnią, ujemną i neutralną w grupie rzeczowników, zaś tabela 29 prezentuje rzeczownikowe leksemy dodatnie w układzie od największych do najmniejszych wartości parametru DR.

Tabela 28. Rozkład leksyki dodatniej, neutralnej i ujemnej w grupie rzeczowników

	Liczba haseł	Odsetek haseł	Liczba wyrazów	Odsetek wyrazów
Leksyka dodatnia	212	21,63%	1941	23,08%
Leksyka neutralna	588	60%	5850	69,57%
Leksyka ujemna	180	18,37%	618	7,35%
Razem	980	100%	8409	100%

Tabela 29. Rzeczownikowe leksemy dodatnie według wartości DR

Leksem	Frekwencja w tekście	Frekwencja w SPXVI	Wartość DR
<i>chłubiwość</i>	1	1	145,10
<i>napowieść</i>	1	1	145,10
<i>nawiązka</i>	1	1	145,10
<i>omieszkałacz</i>	1	1	145,10
<i>oświecenie</i>	1	1	145,10
<i>poczynienie</i>	1	1	145,10
<i>postronka</i>	1	1	145,10
<i>przepadłość</i>	1	1	145,10
<i>rozpisanie</i>	1	1	145,10
<i>urznienie</i>	1	1	145,10
<i>wzglądnięcie</i>	1	1	145,10
<i>zatworzenie</i>	1	1	145,10
<i>podziwowanie</i>	8	9	128,98
<i>umiłownik</i>	4	6	96,73
<i>rozmnożyciel</i>	7	13	78,13
<i>rozprawca</i>	2	4	72,55
<i>uczęsność</i>	1	2	72,55
<i>wysłyszenie</i>	1	2	72,55

Leksem	Frekwencja w tekście	Frekwencja w SPXVI	Wartość DR
<i>źdźbło</i>	1	2	72,55
<i>źródliko</i>	1	2	72,55
<i>pochronka</i>	2	5	58,04
<i>rozkochanie</i>	2	5	58,04
<i>sprzeciwność</i>	11	29	55,04
<i>obywacz</i>	1	3	48,37
<i>osianie</i>	1	3	48,37
<i>potwarzenie</i>	1	3	48,37
<i>zmorzenie</i>	1	3	48,37
<i>przekazka</i>	5	19	38,18
<i>łżywość</i>	1	4	36,27
<i>ostarzałość</i>	1	4	36,27
<i>pokalenie</i>	1	4	36,27
<i>rozdawca</i>	1	4	36,27
<i>zastarzałość</i>	1	4	36,27
<i>rząd</i>	4	17	34,14
<i>sprzeciwieństwo</i>	10	43	33,74
<i>synogarliczka</i>	1	5	29,02
<i>strojenie</i>	1	5	29,02
<i>wiekuistość</i>	1	5	29,02
<i>złorzecznik</i>	1	5	29,02
<i>nielubość</i>	7	38	26,73
<i>rozradowanie</i>	2	11	26,38
<i>dobrotliwość</i>	48	266	26,18
<i>pojazd</i>	2	12	24,18
<i>niemość</i>	1	6	24,18
<i>ochędoga</i>	1	6	24,18
<i>posiadanie</i>	1	6	24,18
<i>uweselenie</i>	1	6	24,18
<i>żebraczek</i>	1	6	24,18
<i>żołdownik</i>	1	6	24,18
<i>poranek</i>	5	33	21,98
<i>wielmożność</i>	77	514	21,74

Leksem	Frekwencja w tekście	Frekwencja w SPXVI	Wartość DR
<i>wspomożyciel</i>	4	27	21,50
<i>sprzeciwnik</i>	74	513	20,93
<i>buntowanie</i>	1	7	20,73
<i>chwalebność</i>	1	7	20,73
<i>ogolenie</i>	1	7	20,73
<i>sromieźliwość</i>	2	15	19,35
<i>wągl</i>	5	38	19,09
<i>chępliwość</i>	1	8	18,14
<i>foremność</i>	1	8	18,14
<i>oczekiwanie</i>	1	8	18,14
<i>uchod</i>	1	8	18,14
<i>zumienie</i>	1	8	18,14
<i>strzecha</i>	2	17	17,07
<i>zebranie</i>	51	445	16,63
<i>przestrach</i>	12	108	16,12
<i>prześladownik</i>	5	45	16,12
<i>burzliwość</i>	2	18	16,12
<i>ożywienie</i>	2	18	16,12
<i>pomszczenie</i>	1	9	16,12
<i>szczekanie</i>	1	9	16,12
<i>ślubowanie</i>	1	9	16,12
<i>możność</i>	123	1113	16,04
<i>rozgniewanie</i>	12	110	15,83
<i>uciążenie</i>	3	28	15,55
<i>pośmiewisko</i>	5	47	15,44
<i>śluszość</i>	7	66	15,39
<i>wstydlivość</i>	3	30	14,51
<i>gołąbek</i>	1	10	14,51
<i>kruczę</i>	1	10	14,51
<i>ociążenie</i>	1	10	14,51
<i>ratowanie</i>	1	10	14,51
<i>rozdrapanie</i>	1	10	14,51
<i>zahamowanie</i>	1	10	14,51

Leksem	Frekwencja w tekście	Frekwencja w SPXVI	Wartość DR
<i>przyprawa</i>	19	196	14,07
<i>pienie</i>	18	187	13,97
<i>uporność</i>	2	21	13,82
<i>gęstwa</i>	2	22	13,19
<i>niełaska</i>	12	133	13,09
<i>wspomożenie</i>	48	534	13,04
<i>udręczenie</i>	18	216	12,09
<i>przezroczystość</i>	1	12	12,09
<i>zaszczycenie</i>	1	12	12,09
<i>srogość</i>	60	741	11,75
<i>rozkazowanie</i>	7	89	11,41
<i>przebywanie</i>	4	51	11,38
<i>bezpieczeństwo</i>	13	166	11,36
<i>wyzwolenie</i>	5	64	11,34
<i>wołanie</i>	22	282	11,32
<i>wysławianie</i>	5	65	11,16
<i>obraza</i>	4	52	11,16
<i>jadowitość</i>	2	26	11,16
<i>nadęcie</i>	1	13	11,16
<i>przeźrzenieństwo</i>	1	13	11,16
<i>umocnienie</i>	4	54	10,75
<i>mocarstwo</i>	3	41	10,62
<i>organy</i>	3	41	10,62
<i>trafunk</i>	2	28	10,36
<i>kobyłka</i>	1	14	10,36
<i>niestałość</i>	1	14	10,36
<i>posłanie</i>	1	14	10,36
<i>poście</i>	1	14	10,36
<i>okrągłość</i>	2	29	10,01
<i>fortka</i>	5	73	9,94
<i>kochanie</i>	21	307	9,93
<i>spokojność</i>	1	15	9,67
<i>wzminka</i>	1	15	9,67

Leksem	Frekwencja w tekście	Frekwencja w SPXVI	Wartość DR
<i>zminka</i>	1	15	9,67
<i>wyznawanie</i>	5	76	9,55
<i>głębokość</i>	16	246	9,44
<i>błyskanie</i>	2	31	9,36
<i>poruczeństwo</i>	3	47	9,26
<i>mocność</i>	5	80	9,07
<i>złorzeczeństwo</i>	3	48	9,07
<i>pamiętanie</i>	1	16	9,07
<i>pokaranie</i>	1	16	9,07
<i>snupka</i>	1	16	9,07
<i>upokorzenie</i>	1	16	9,07
<i>wydartek</i>	1	16	9,07
<i>ucisk</i>	30	481	9,05
<i>obliczność</i>	48	784	8,88
<i>przybytek</i>	39	659	8,59
<i>chrząszcz</i>	2	34	8,54
<i>jednorożec</i>	2	34	8,54
<i>kawalec</i>	1	17	8,54
<i>pustoszenie</i>	1	17	8,54
<i>wnętrzości</i>	11	191	8,36
<i>postąpienie</i>	2	35	8,29
<i>dobrodziejstwo</i>	75	1335	8,15
<i>sytość</i>	2	36	8,06
<i>chędogość</i>	1	18	8,06
<i>głuch</i>	1	18	8,06
<i>pelikan</i>	1	18	8,06
<i>pracowanie</i>	1	18	8,06
<i>struga</i>	1	18	8,06
<i>uszczypek</i>	1	18	8,06
<i>wybawienie</i>	13	235	8,03
<i>pośmiech</i>	8	145	8,01
<i>naśmiewisko</i>	2	37	7,84
<i>wysokość</i>	24	447	7,79

Leksem	Frekwencja w tekście	Frekwencja w SPXVI	Wartość DR
<i>sidło</i>	16	300	7,74
<i>występek</i>	41	775	7,68
<i>wrog</i>	1	19	7,64
<i>szczęnię</i>	3	58	7,51
<i>paszczyka</i>	6	117	7,44
<i>wysłuchanie</i>	4	80	7,25
<i>rozmoczenie</i>	1	20	7,25
<i>twierdza</i>	3	61	7,14
<i>mocarz</i>	16	328	7,08
<i>pomazaniec</i>	5	105	6,91
<i>zaście</i>	1	21	6,91
<i>zawias</i>	1	21	6,91
<i>żywiół</i>	8	172	6,75
<i>podniebienie</i>	2	43	6,75
<i>ścieżka</i>	9	197	6,63
<i>prześladowca</i>	3	66	6,60
<i>osobność</i>	1	22	6,60
<i>wstanie</i>	1	22	6,60
<i>wzrok</i>	11	243	6,57
<i>opiekalnik</i>	3	67	6,50
<i>zniszczenie</i>	3	67	6,50
<i>garnek</i>	2	45	6,45
<i>zawiść</i>	2	45	6,45
<i>okrąg</i>	10	228	6,36
<i>żądliwość</i>	2	46	6,31
<i>misterstwo</i>	2	47	6,17
<i>lekkość</i>	12	285	6,11
<i>chodzenie</i>	3	72	6,05
<i>czarność</i>	1	24	6,05
<i>strzeżenie</i>	1	24	6,05
<i>wroblik</i>	1	24	6,05
<i>ździebłko</i>	1	24	6,05
<i>zwirzę</i>	22	529	6,03

Leksem	Frekwencja w tekście	Frekwencja w SPXVI	Wartość DR
<i>szaleństwo</i>	11	265	6,02
<i>mysl</i>	131	3243	5,86
<i>zastrzał</i>	1	25	5,80
<i>padół</i>	3	76	5,73
<i>piecza</i>	31	796	5,65
<i>niebaczność</i>	1	26	5,58
<i>przeciwieństwo</i>	1	26	5,58
<i>spomożenie</i>	1	26	5,58
<i>trzaska</i>	1	26	5,58
<i>zdun</i>	1	26	5,58
<i>nadzieja</i>	109	2838	5,57
<i>obfitość</i>	13	350	5,39
<i>majestat</i>	44	1186	5,38
<i>ściśnienie</i>	1	27	5,37
<i>ratunk</i>	17	464	5,32
<i>obłok</i>	18	496	5,27
<i>opieka</i>	22	612	5,22
<i>niewczesność</i>	1	28	5,18
<i>nawałność</i>	10	281	5,16
<i>posłuszeństwo</i>	35	991	5,12
<i>poczciwość</i>	28	796	5,10
<i>miłosierdzie</i>	98	2838	5,01
<i>cedron</i>	2	58	5,00
<i>rozmaitość</i>	2	58	5,00
<i>ciemię</i>	1	29	5,00
<i>człowieczek</i>	1	29	5,00
<i>kąsanie</i>	1	29	5,00
<i>przychylność</i>	1	29	5,00
<i>wywyższenie</i>	1	29	5,00

Z zestawienia wynika, że w grupie 212 rzeczowników o wartości DR ≥ 5 ponad 1/4 (58 haseł) stanowią leksemy bardzo rzadkie o frekwencji nieprzekraczającej 10 użyc w polszczyźnie szesnastowiecznej. 12 z nich to rzeczowniki nienotowane w ówczesnej polszczyźnie poza *Psalterzem*

Reja. Warto podkreślić, że tylko 45 rzeczowników w grupie leksemów dodatnich charakteryzuje się frekwencją tekstową większą niż 10 użyc, zaś 14 z nich cechuje się wysoką lub bardzo wysoką frekwencją ($f \geq 39$). Potwierdza się prawidłowość, że im większa liczba użyc tekstowych danego leksemu, tym mniejsze prawdopodobieństwo, że stanie się on leksemem dodatnim w danym utworze⁸⁵. Tego typu leksemu należy uznać za najbardziej charakterystyczne dla tekstu. Należą do nich: *dobrodziejstwo* ($f = 75$, $DR = 8,15$), *dobrotliwość* ($f = 48$, $DR = 26,18$), *majestat* ($f = 44$, $DR = 5,38$), *miłosierdzie* ($f = 98$, $DR = 5,01$), *możność* ($f = 123$, $DR = 16,04$), *mysl* ($f = 131$, $DR = 5,86$), *nadzieja* ($f = 109$, $DR = 5,57$), *obliczność* ($f = 48$, $DR = 8,88$), *przybytek* ($f = 39$, $DR = 8,59$), *sprzeciwnik* ($f = 74$, $DR = 20,93$), *srogość* ($f = 60$, $DR = 11,75$), *wielmożność* ($f = 77$, $DR = 21,74$), *wspomożenie* ($f = 48$, $DR = 13,04$), *występek* ($f = 41$, $DR = 7,68$), *zebranie* ($f = 51$, $DR = 16,63$).

Wśród dodatnich haseł rzeczownikowych leksykonu aż 60 leksemów stanowią formacje odczasownikowe na *-anie* // *-enie*, co pokazuje wyraźneciążenie przekładu Reja ku tradycji średniowiecznej⁸⁶. Z kolei 24 leksemu to rzeczowniki abstrakcyjne tworzone formantem *-ość*, tak charakterystyczne dla polszczyzny szesnastowiecznej. W grupie leksyki dodatniej odnajdujemy także deminutywa: *człowieczek* ($f = 1$, $DR = 5,0$), *fortka* ($f = 5$, $DR = 9,94$), *gołąbek* ($f = 1$, $DR = 14,51$), *synogarliczka* ($f = 1$, $DR = 29,02$), *wroblik* ($f = 1$, $DR = 6,05$), *żdźiebko* ($f = 1$, $DR = 6,05$), *żebraczek* ($f = 1$, $DR = 24,18$).

Przymiotniki dodatnie obejmują 64 hasła leksykonu, co stanowi ok. 19% wszystkich haseł przymiotnikowych oraz niecałe 2% tekstu. Zostały one użyte 444 razy, co składa się na aż 16% użyc przymiotnikowych oraz zaledwie 1% całego tekstu. Tabela 30 pokazuje wzajemne proporcje między leksyką dodatnią, ujemną i neutralną w grupie przymiotników, zaś tabela 31 prezentuje przymiotnikowe leksemu dodatnie w układzie od największych do najmniejszych wartości parametru DR.

⁸⁵ Zwrócił na to uwagę również T. Lisowski, poddając analizie statystycznej rzeczowniki Nowego Testamentu *Biblii gdańskiej* (zob. T. Lisowski, *Czy z ilości wynika...*, s. 259).

⁸⁶ Kwestię tę poruszał przed laty S. Rospond: „Bujny renesans likwiduje łatwe, banalne i płynne formacje słowotwórcze, dając pierwszeństwo wyrazistym i zleksykalizowanym wyrazom. Padły tu przede wszystkim szablonowe deverbative i banalne negativa: *pomaganie* — *pomożenie* → *pomoc*, *sromanie* — *sromocenie* → *sromota*, *miłość* — *niemiłość* → *grzech*, *prawda* — *nieprawda* → *kłamstwo*, *wiara* — *niewiara* → *zdrada*, *zdradliwość*” (S. Rospond, *Język renesansu a średniowiecza na podstawie literatury psalterzowo-biblijnej*, [w:] *Odrodzenie w Polsce...*, cz. 2, s. 109).

Tabela 30. Rozkład leksyki dodatniej, neutralnej i ujemnej w grupie przymiotników

	Liczba haseł	Odsetek haseł	Liczba wyrazów	Odsetek wyrazów
Leksyka dodatnia	64	18,82%	444	16,02%
Leksyka neutralna	221	65%	2201	79,4%
Leksyka ujemna	55	16,18%	127	4,58%
Razem	340	100%	2772	100%

Tabela 31. Przymiotniki dodatnie według wartości parametru DR

Leksem	Frekwencja w tekście	Frekwencja w SPXVI	Wskaźnik DR
<i>podstępniwy</i>	2	2	145,10
<i>radościwy</i>	2	2	145,10
<i>sprzygodliwy</i>	1	1	145,10
<i>uciskliwy</i>	1	1	145,10
<i>występliwy</i>	1	1	145,10
<i>żądliwy</i>	1	1	145,10
<i>łagodliwy</i>	2	4	72,55
<i>owczarski</i>	1	2	72,55
<i>pogroźny</i>	1	2	72,55
<i>przysłuszny</i>	1	2	72,55
<i>mylny</i>	1	3	48,37
<i>ukwapliwy</i>	1	4	36,27
<i>uliczny</i>	1	4	36,27
<i>nieukwapliwy</i>	1	5	29,02
<i>pamiętliwy</i>	1	5	29,02
<i>potwarzliwy</i>	1	5	29,02
<i>sprzeczny</i>	1	5	29,02
<i>wściekliwy</i>	1	5	29,02
<i>niełuby</i>	2	11	26,38
<i>spełny</i>	2	11	26,38
<i>sprzeciwny</i>	17	117	21,08
<i>mglisty</i>	1	7	20,73
<i>śmiertny</i>	1	7	20,73
<i>upełny</i>	6	50	17,41
<i>cielcowy</i>	1	9	16,12

Leksem	Frekwencja w tekście	Frekwencja w SPXVI	Wskaźnik DR
<i>jednoróżcowy</i>	1	9	16,12
<i>żartowny</i>	2	19	15,27
<i>złościwy</i>	56	557	14,59
<i>mieczowy</i>	1	10	14,51
<i>nietajemny</i>	1	10	14,51
<i>gradowy</i>	1	11	13,19
<i>obleszny</i>	1	11	13,19
<i>żałobliwy</i>	7	82	12,39
<i>nieczłowieczy</i>	1	12	12,09
<i>potworny</i>	2	26	11,16
<i>pożądliwy</i>	6	78	11,16
<i>przykłonny</i>	1	14	10,36
<i>żwawy</i>	1	14	10,36
<i>pokojny</i>	1	15	9,67
<i>grobowy</i>	1	16	9,07
<i>rozliczny</i>	72	1192	8,76
<i>powinowaty</i>	14	245	8,29
<i>przychylny</i>	4	72	8,06
<i>niewiadomy</i>	5	92	7,89
<i>miodowy</i>	2	39	7,44
<i>łaskawy</i>	49	963	7,38
<i>nawalny</i>	2	40	7,25
<i>niemiłościwy</i>	1	20	7,25
<i>szczodroblivy</i>	2	40	7,25
<i>nieopatrzny</i>	2	41	7,08
<i>występny</i>	5	104	6,98
<i>potajemny</i>	1	21	6,91
<i>stołeczny</i>	1	21	6,91
<i>możny</i>	39	890	6,36
<i>chłodny</i>	2	52	5,58
<i>szumny</i>	1	26	5,58
<i>przezroczystry</i>	4	107	5,42
<i>nieżnośny</i>	9	241	5,42

Leksem	Frekwencja w tekście	Frekwencja w SPXVI	Wskaźnik DR
<i>rozmaity</i>	86	2339	5,33
<i>człowieczeński</i>	1	28	5,18
<i>lwi</i>	3	86	5,06
<i>murzyński</i>	2	58	5,00
<i>przyprawny</i>	2	58	5,00
<i>zwirzący</i>	1	29	5,00

Z tabeli 31 wynika, że aż 24 przymiotniki w grupie leksemów o wartości parametru $DR \geq 5$ należą jednocześnie do leksyki bardzo rzadkiej w szesnastowiecznej polszczyźnie, o frekwencji poniżej 10, co stanowi blisko 38% całego zbioru. 6 z nich to leksemy osobliwe, występujące jedynie w *Psalterzu Reja*: *podstępniwy*, *radościwy*, *sprzygodliwy*, *uciskliwy*, *występliwy*, *żądlivy*. Tylko 5 przymiotników reprezentuje warstwę słownictwa o bardzo wysokiej i wysokiej frekwencji tekstowej, stając się tym samym najbardziej zauważalnymi i charakterystycznymi przymiotnikami parafrazy: *złościwy* ($f = 56$, $DR = 14,59$), *rozliczny* ($f = 72$, $DR = 8,76$), *łaskawy* ($f = 49$, $DR = 7,38$), *możny* ($f = 39$, $DR = 6,36$), *rozmaity* ($f = 86$, $DR = 5,33$).

Przysłowki dodatkowo obejmują 48 haseł leksykonu, co stanowi 31,4% wszystkich haseł przysłówkowych oraz 1,5% leksykonu. Zostały one użyte 366 razy, co składa się na ponad 33% wyrazów będących przysłówkami oraz zaledwie 0,8% całego tekstu. Tabela 32 pokazuje wzajemne proporcje między leksyką dodatnią, ujemną i neutralną w grupie przysłówek, zaś tabela 33 prezentuje przysłówkowe leksemy dodatnie w układzie od największych do najmniejszych wartości parametru DR.

Tabela 32. Rozkład leksyki dodatniej, neutralnej i ujemnej w grupie przysłówek

	Liczba haseł	Odsetek haseł	Liczba wyrazów	Odsetek wyrazów
Leksyka dodatnia	48	31,37%	366	33,24%
Leksyka neutralna	91	59,48%	690	62,67%
Leksyka ujemna	14	9,15%	45	4,09%
Razem	153	100%	1101	100%

Tabela 33. Przysłówki dodatnie według wartości parametru DR

Leksem	Frekwencja w tekście	Frekwencja w SPXVI	Wartość DR
<i>nieobłądnie</i>	2	1	290,19
<i>chłubliwie</i>	1	1	145,10
<i>prędce</i>	2	2	145,10
<i>winnie</i>	3	4	108,82
<i>upełnie</i>	10	16	90,69
<i>nieblisko</i>	1	2	72,55
<i>niepokrycie</i>	1	2	72,55
<i>pletliwie</i>	1	2	72,55
<i>wzgardliwie</i>	1	2	72,55
<i>dużo</i>	8	17	68,28
<i>żartownie</i>	3	8	54,41
<i>nieochybnie</i>	1	3	48,37
<i>nierado</i>	1	3	48,37
<i>przyjemnie</i>	2	7	41,46
<i>pochlebnie</i>	1	4	36,27
<i>zaocznie</i>	2	8	36,27
<i>porząd</i>	1	5	29,02
<i>właściwie</i>	2	11	26,38
<i>zelżywie</i>	1	6	24,18
<i>odmiennie</i>	1	7	20,73
<i>pożądliwie</i>	1	8	18,14
<i>miłosiernie</i>	2	18	16,12
<i>straszno</i>	3	27	16,12
<i>niewiedomie</i>	4	40	14,51
<i>potwornie</i>	1	10	14,51
<i>bezpochybnie</i>	1	11	13,19
<i>łaskawie</i>	42	462	13,19
<i>niepodobnie</i>	1	11	13,19
<i>cirpliwie</i>	7	78	13,02
<i>powolnie</i>	1	12	12,09
<i>niesłuszno</i>	2	25	11,61
<i>wstydliwie</i>	1	13	11,16

Leksem	Frekwencja w tekście	Frekwencja w SPXVI	Wartość DR
<i>snadnie</i>	89	1335	9,67
<i>iście</i>	52	804	9,38
<i>poważnie</i>	2	33	8,79
<i>rownie</i>	13	235	8,03
<i>sprawnie</i>	5	94	7,72
<i>niebezpiecznie</i>	1	19	7,64
<i>płaczliwie</i>	1	19	7,64
<i>czujno</i>	1	20	7,25
<i>miłościwie</i>	20	423	6,86
<i>niewiadomo</i>	1	22	6,60
<i>wiecznie</i>	45	1013	6,45
<i>sowito</i>	4	97	5,98
<i>daremno</i>	1	25	5,80
<i>iścieć</i>	2	53	5,48
<i>osobliwie</i>	17	454	5,43

W grupie przysłówków wchodzących w skład leksyki dodatniej *Psalterza* znajduje się 19 leksemów (40,4%), których frekwencja w polszczyźnie XVI wieku nie przekracza 10. Trzy z nich mają status leksemów osobliwych, poza *Psalterzem* nie zostały odnotowane w tekstach pisanych XVI wieku. Są to: *chłubliwie* ($f = 1$, $DR = 145,1$), *nieobłądnie* ($f = 2$, $DR = 290,19$), *prędce* ($f = 2$, $DR = 145,1$). Cztery leksem przysłówkowe, których wartość parametru DR jest równa lub większa niż 5, reprezentują jednocześnie najczęstszą warstwę leksykalną *Psalterza*: *laskawie* ($f = 42$, $DR = 13,19$), *snadnie* ($f = 89$, $DR = 9,67$), *iście* ($f = 52$, $DR = 9,38$), *wiecznie* ($f = 45$, $DR = 6,45$). Można je więc uznać za leksem podwójnie nacechowane: zwracają uwagę nie tylko wysoką frekwencją tekstową ($f \geq 39$), ale także ponadprzeciętnie wysoką częstością użycia na tle ówczesnej polszczyzny pisanej, stając się leksemami charakterystycznymi badanej parafrazy, kształtującymi warstwę stylistyczną utworu w zakresie słownictwa.

Pozostałe części mowy (przyimki, spójniki, zaimki, partykuły), zaklasyfikowane do leksyki dodatniej badanego tekstu, obejmują 34 hasła leksykonu, co stanowi 14% w grupie haseł nieautosemantycznych oraz 1% leksykonu. Mają one 4800 poświadczeń wyrazowych, co składa się na

blisko 20% tego typu leksemów oraz 10,6% tekstu. Tabela 34 pokazuje wzajemne proporcje między leksyką dodatnią, ujemną i neutralną w grupie nieautosemantycznych części mowy, zaś tabela 35 prezentuje leksemy dodatnie tej grupy w układzie od największych do najmniejszych wartości parametru DR.

Tabela 34. Rozkład leksyki dodatniej, neutralnej i ujemnej w grupie pozostałych części mowy

	Liczba haseł	Odsetek haseł	Liczba wyrazów	Odsetek wyrazów
Leksyka dodatnia	34	14,05%	4806	19,83%
Leksyka neutralna	151	62,40%	18646	76,93%
Leksyka ujemna	57	23,55%	786	3,24%
Razem	242	100%	24238	100%

Tabela 35. Pozostałe części mowy należące do leksyki dodatniej według wartości parametru DR

Leksem	Frekwencja w tekście	Frekwencja w SPXVI	Wartość DR
<i>azażli</i>	1	1	145,10
<i>owszemci</i>	1	1	145,10
<i>gdybyć</i>	1	2	72,55
<i>izażli</i>	1	2	72,55
<i>znie(o)baczka</i>	4	9	64,49
<i>wespołek</i>	1	3	48,37
<i>choćby</i>	4	13	44,65
<i>ilekolwiek</i>	9	32	40,81
<i>gdykolwiek</i>	7	26	39,06
<i>jakoćby</i>	1	4	36,27
<i>snadź</i>	359	2653	19,63
<i>wielekroć</i>	39	321	17,63
<i>niskąd</i>	6	53	16,43
<i>nie lza</i>	27	261	15,01
<i>on</i>	1622	17043	13,81
<i>wspak</i>	7	89	11,41
<i>izaliż</i>	1	13	11,16

Leksem	Frekwencja w tekście	Frekwencja w SPXVI	Wartość DR
<i>onoż</i>	1	16	9,07
<i>coby</i>	10	170	8,54
<i>takiż</i>	13	225	8,38
<i>ilekroć</i>	11	213	7,49
<i>abowiem</i>	391	7680	7,39
<i>azali</i>	2	42	6,91
<i>wniwecz</i>	21	472	6,46
<i>wszen</i>	209	4795	6,32
<i>abowiemci</i>	7	162	6,27
<i>by</i>	298	7014	6,16
<i>owszem</i>	89	2132	6,06
<i>moj</i>	784	19164	5,94
<i>twoj</i>	806	20770	5,63
<i>inaczej</i>	67	1808	5,38
<i>wzajem</i>	2	56	5,18
<i>alboć</i>	2	58	5,00

Analiza danych zawartych w tabeli 34, uwzględniających nieautosemantyczne części mowy, pozwala zauważyć nieco odmienny rozkład proporcji między leksyką dodatnią, neutralną a ujemną. To jedyna grupa, w której udział leksyki dodatniej jest mniejszy — i to znacząco — niż leksyki ujemnej (14,05% : 23,55%). Oznacza to, że w *Psalterzu* mamy dużą liczbę leksemów reprezentujących pozostałe części mowy o częstości tekstowej proporcjonalnie mniejszej niż w przeciętnym szesnastowiecznym tekście pisanym (próba porównawcza) oraz stosunkowo małą grupę leksemów, odczuwanych jako ponadprzeciętnie częste na tle na ówczesnej polszczyźnie pisanej. Leksyka neutralna obejmuje 62% leksykonu tekstu, a więc kształtuje się podobnie jak w przypadku haseł autosemantycznych, gdzie odsetek ten wahał się w przedziale od 53,8% dla czasowników do 65% dla przymiotników.

W grupie pozostałych części mowy wśród 34 leksemów dodatnich znajduje się tylko 7 leksemów, których frekwencja w polszczyźnie XVI wieku nie przekracza 10. Dwa z nich mają status leksemów osobliwych, nie są poza *Psalterzem* notowane w tekstach pisanych XVI wieku: *azażli*,

owszemci. Jedenaście leksemów o wartości $DR \geq 5$ należy jednocześnie do grupy najczęstszych haseł *Psalterza*. Są to: spójniki: *abowiem* ($f = 391$, $DR = 7,39$), zaimki: *moj* ($f = 784$, $DR = 5,94$), *on* ($f = 1622$, $DR = 13,81$), *twój* ($f = 806$, $DR = 5,63$), *iście* ($f = 52$, $DR = 9,38$), *wielekroć* ($f = 39$, $DR = 17,63$), *wszen* ($f = 209$, $DR = 6,32$), partykuły: *by* ($f = 298$, $DR = 6,16$), *inaczej* ($f = 67$, $DR = 5,38$), *owszem* ($f = 89$, $DR = 6,06$), *snadź* ($f = 359$, $DR = 19,63$). O ile obecność w tej grupie spójnika *abowiem* oraz zaimków: *on*, *moj*, *twój* wydaje się jak najbardziej uzasadniona, naturalna, typowa dla psalterzowego tekstu i zwyczajowo łączona jest z cechą stylu biblijnego, o tyle zastanawiać może brak w tej grupie najczęstszych haseł leksykonu: spójników: *a* ($r = 1$, $f = 2153$, $DR = 1,89$), *i* ($r = 5$, $f = 966$, $DR = 0,64$) oraz zaimków: *swoj* ($r = 6$, $f = 926$, $DR = 2,08$), *ty* ($r = 15$, $f = 554$, $DR = 2,93$). Potwierdza się teza, że opieranie wniosków dotyczących wartości stylistycznej danego leksemu wyłącznie na jego frekwencji tekstowej może być niewystarczające i w efekcie leksem, uznany ze względu na swą wysoką częstość za charakterystyczny dla danego tekstu, na tle ówczesnej polszczyzny wypadła dość przeciętnie, reprezentując neutralną warstwę słownictwa.

10. Charakterystyka leksyki ujemnej Psalterza

Znamiona leksyki ujemnej w parafrazie Reja przybiera jedynie 13,4% haseł (440 haseł) i ok. 4% tekstu (1869 wyrazów). Zatem udział w niej leksemów o proporcjonalnie mniejszej frekwencji niż w przeciętnym szesnastowiecznym tekście jest stosunkowo niewielki. Warto zauważyć, że w tej grupie odnajdujemy jedynie 8 wyrazów o bardzo wysokiej i wysokiej frekwencji tekstowej, przekraczającej 39 użyc. Należą do nich tylko 3 hasła autosemantyczne, którymi są rzeczowniki: *krol* ($r = 96$, $f = 50$, $DR = 0,42$), *słowo* ($r = 107$, $f = 39$, $DR = 0,46$), *wiek* ($r = 103$, $f = 43$, $DR = 0,16$). Pozostałe leksemy o wysokiej częstości reprezentują grupę nieautosemantycznych części mowy: *albo* ($r = 107$, $f = 39$, $DR = 0,17$), *co* ($r = 44$, $f = 171$, $DR = 0,47$), *do* ($r = 64$, $f = 103$, $DR = 0,30$), *po* ($r = 100$, $f = 46$, $DR = 0,36$), *wiele* ($r = 101$, $f = 45$, $DR = 0,45$).

Blisko 56%, a więc ponad połowę haseł w grupie leksyki ujemnej stanowią hapaks legomena, czyli wyrazy o frekwencji tekstowej równej 1. Wynotowano ich aż 245, z czego najwięcej rzeczowników (94 leksemy)

i czasowników (86 leksemy). Tak duży udział w tej grupie haseł o jednostkowej frekwencji świadczyć może o skłonności Reja do operowania synonimiką i o braku obaw pisarza przed wprowadzaniem do psalterzowego tekstu leksemów dobrze znanych szesnastowiecznej polszczyźnie ogólnej, być może nawet uznanych za pospolite, a rzadziej notowanych w tekstach o charakterze biblijnym. W grupie rzeczownikowych hapaks legomenów odczuwanych na tle polszczyzny szesnastowiecznej jako leksemy ujemne odnajdujemy wiele rzeczowników pospolitych, typowych dla tekstów świeckich, takich jak: *baran, brat, brona, bydło, dziewczka, garniec, łoże, macica, maść, niewiasta, ocet, perła, rola, ściana, ulica, wilk, wojsko, żelazo*. Obecność niektórych leksemów wynikać może z dążności Reja do wprowadzania do biblijnego tekstu szesnastowiecznych, często typowo polskich realiów, odzwierciedlających sytuację społeczną czy polityczną kraju, a w konsekwencji wynikać może z okazjonalnego posługiwania się leksemami charakterystycznymi dla utworów reprezentujących świecki nurt literatury. Przykładem mogą być chociażby następujące rzeczowniki należące do leksyki ujemnej *Psalterza*: *czeladź, dekret, dwor, hetman, kraj, państwo, poselstwo, poseł, powiat, rycerz, testament, władza, zbroja*. Rzeczowników abstrakcyjnych jednorazowo wprowadzonych do tekstu *Psalterza* i jednocześnie stanowiących ujemną warstwę leksykalną jest niewiele. Wymienimy tylko kilka z nich: *chuć, cnota, frasunk, kłopot, nieprawość, opatrność, pokora, pokusa, rozsądek, świętość*. Zazwyczaj o ich użyciu decydowały względy artystyczne: dbałość o synonimiczne zróżnicowanie tekstu oraz względy rytmizacyjne⁸⁷.

⁸⁷ Szerzej ten problem omawiamy w części II pracy.

II. Charakterystyka wybranych połączeń wyrazowych

Jedną z płaszczyzn systemu językowo-stylistycznego, na której ujawniają się wyznaczniki stylu biblijnego, jest płaszczyzna frazeologiczna. W celu ustalenia, w jakim zakresie Rej powieli związki wyrazowe obecne w średniowiecznych translacjach Psalterza, hołdując tym samym charakterystycznej psalterzowej tonacji stylistycznej, w jakim zaś stopniu od niej odchodzi, wprowadzając własne, oryginalne rozwiązania, konieczne było systematyczne zbadanie warstwy typowych połączeń wyrazowych obecnych w *Psalterzu Dawidowym*. Aby wykluczyć subiektywizm ocen, opartych na wybiórczym materiale, zdecydowano na potrzeby niniejszej pracy o sporządzeniu słownika charakterystycznych związków wyrazowych występujących w *Psalterzu Dawidowym*. Pierwsze komplikacje i spore trudności pojawiły się już na etapie selekcji materiału, gdyż konieczne stało się ustalenie jednoznacznych kryteriów wyboru połączeń wyrazowych. Zasady te ze względu na odmienną technikę tłumaczenia Reja nie do końca pokrywają się z kryteriami zastosowanymi w pracach przy analizie frazeologii staropolskich psalterzy: floriańskiego, puławskiego i krakowskiego, opartych na werbalnej metodzie translacji. Między innymi z uwagi na ogromną wariantywność, różnorodność używanych przez Reja określeń niewystarczające jest kryterium frekwencji — tylko niewielką warstwę tworzą połączenia często powtarzające się w tekście. Niemożliwe było także uwzględnienie stopnia zależności wobec łacińskiego źródła, gdyż — jak wiadomo — *Psalterz* Reja jest swobodną parafrazą z licznymi amplifikacjami, które miały ułatwić rozumienie poezji psalmicznej. Ze względu na przyjętą przez Reja technikę tłumaczenia i daleko idące modyfikacje tekstu oryginalnego, nie sposób jednoznacznie określić genezy tej wariantywności. Porównywanie z łacińską Wulgatą nie na wiele się zda, gdyż była ona dla Reja jedynie źródłem pomocniczym w pracy translacyjnej. Na dłuższą metę zawodzi także systematyczne zestawianie z łacińską

parafrazą Campensisa¹, a więc tekstem, o którym na pewno wiadomo, że był przez Reja wykorzystywany, że inspirował go w mniejszym bądź większym stopniu w procesie tłumaczenia, a ściślej rzecz ujmując — dalszego parafrazowania. Systematyczne konfrontowanie obu tekstów pokazuje także znaczną niezależność polskiego tłumacza względem łacińskiej parafrazy² i nakazuje zachowanie dużej ostrożności w ustalaniu źródeł parafrazy Reja. Zmiany są niekiedy na tyle duże, że nie pozwalają na formułowanie jednoznacznych wniosków. W tej sytuacji ograniczamy się do rejestrowania różnorodności połączeń wyrazowych, nie rozstrzygając, jakie są jej przyczyny, zwłaszcza że przedmiotem pracy nie jest ustalenie stopnia zależności tłumaczenia Reja od łacińskiej parafrazy. Oczywiście zdajemy sobie sprawę, że w wielu przypadkach wariantywność leksykalna frazeologizmów może być odzwierciedleniem wariantywności tekstu łacińskiego, jednak znaczna część wyekscerpowanych połączeń nie jest motywowana tekstem źródłowym i wynika z przyjętej metody swobodnej translacji. Rej po swojemu kształtuje dialog psalmisty z Bogiem. Amplifikacje mają służyć przede wszystkim objaśnianiu, przybliżaniu, tłumaczeniu obcych realiów biblijnego świata, są też okazją do powiększania, mnożenia leksyki, a co za tym idzie — także frazeologii, która często nie znajduje oparcia w łacińskim źródle.

Przy wyborze połączeń wyrazowych charakterystycznych dla Rejowego tłumaczenia kierowano się zatem następującymi kryteriami:

- a) kryterium semantyczne — umożliwiło wyodrębnienie połączeń wyrazowych o charakterze metaforycznym, których genezy należy szukać w symbolice hebrajskiego tekstu Psałterza. Najczęściej mają one jednostkowe poświadczenia i sprawiają najwięcej trudności na etapie selekcji materiału, wymagając arbitralnych, często intuicyjnych rozstrzygnięć;
- b) kryterium formalne — za frazeologizmy uznawano połączenia wyrazowe o charakterze pleonastycznym. Do tej grupy zaliczamy konstrukcje składające się z wyrazów współrzędnych, np. *błogosławień-*

¹ I. Campensis, *Psalmorum omnium iuxta hebraicam veritatem paraphrastica interpretatio*, Kraków 1532.

² Zob. A. Sieradzki, *Rejowy Psałterz Dawidow wobec autorytetu parafrazy Iohana van den Campen*, [w:] *Autorytety i normy*, red. D. Kowalska, s. 380; J. Maciuszko, *Mikołaj Rej. Zapomniany teolog ewangelicki z XVI w.*, Warszawa 2002, s. 165.

stwem błogosławić, dziwem sie dziwować, obdarzyć darami, połączenia pleonastyczne składające się z wyrazów niewspółrzędnych, np. *klamca nieprawdziwy, pochlebnie chwalić, zelżyć kłamliwymi języki, mówić ustami* itp., oraz połączenia będące kalką hebrajskiej konstrukcji *superlativus absolutus*: *Bog bogów (Deus deorum), krol krolow* itp. Znaczna część wyekscerpowanych połączeń tego typu jest rezultatem kalkowania obcych zestawień wyrazowych, część zaś — efektem powielania wzorca i naśladowania charakterystycznego stylu;

c) kryterium historyczne — do tej grupy zaliczamy połączenia wyodrębnione na podstawie weryfikacji wyekscerpowanego z tekstu materiału z materiałem znajdującym się w słownikach związków wyrazowych sporządzonych dla średniowiecznych psalterzy polskich: floriańskiego, puławskiego i krakowskiego³. Przyjęcie tego kryterium umożliwiło wydobycie warstwy językowej, która jest stała, nienaruszalna i trwa w tradycji polskich przekładów psalterzowych (przynajmniej do czasów Reja), nie poddając się stylistycznym zabiegom. Dzięki niemu możliwe było wydobycie utrwalonych w polszczyźnie średniowiecznej połączeń wyrazowych, którym w łacinie odpowiadał jeden wyraz, np. *mieć nadzieję* ‘*sperare*’. Połączenia takie nadawały polskim przekładom charakterystyczny rys stylistyczny, stając się z czasem jednym z wyróżników kształtującego się stylu biblijnego;

d) kryterium frekwencyjności, częstości występowania tych samych połączeń wyrazowych w tekście — jak wcześniej wspomniano, na podstawie tego kryterium udało się wydzielić tylko nieliczną grupę frazeologizmów, ma ono zatem charakter pomocniczy.

Na etapie selekcji materiału wyznaczone kryteria często się krzyżowały, wiele wyodrębnionych połączeń spełniało warunki kilku kryteriów, a zebrany na ich podstawie materiał ujawnił wiele interesujących, niekiedy sprzecznych tendencji w pracy translatorskiej Reja. Nie chcąc powiększać rozmiarów pracy, nie prezentujemy całego materiału słownikowego, bę-

³ Zob. M. Kamińska, M. Cybulski, D. Kowalska, *Słownik polsko-łaciński do średniowiecznych psalterzy polskich. Wyrazy autosemantyczne*, Łódź 2000; E. Woźniak, *Słownictwo i frazeologia Psalterza krakowskiego (1532) na tle ówczesnych przekładów biblijnych*, Łódź 2002, s. 105–143.

dącego punktem wyjścia podjętych analiz. Formułowane wnioski ilustrujemy wybranymi, najbardziej charakterystycznymi i typowymi dla warsztatu pisarskiego Reja przykładami.

Wyekscerpowane połączenia wyrazowe okazały się wdzięcznym źródłem dalszych analiz, umożliwiając formułowanie interesujących wniosków. Dla potrzeb niniejszej analizy wyodrębniono cztery grupy związków wyrazowych:

- a) połączenia wyrazowe, które weszły do tekstu Reja w niezmienionym w stosunku do średniowiecznych translacji kształcie;
- b) połączenia wyrazowe zmodyfikowane, w których różnym przekształceniom (leksykalnym, słowotwórczym, składniowym) ulega jeden z członów zestawienia; do tej grupy zaliczamy także kontaminacje połączeń wyrazowych utrwalonych w tradycji przekładowej, różnego rodzaju amplifikacje w obrębie połączeń, które rozluźniają związki wyrazowe i nie sprzyjają ich stabilizacji;
- c) połączenia wyrazowe niemające oparcia w tekście źródłowym — imitujące określony wzorzec frazeologiczny, polegający na przenoszeniu do polskich translacji łacińskich i hebrajskich kalk językowych;
- d) połączenia wyrazowe, które przedostały się do parafrazy z polszczyzny ogólnej, z żywego języka — „niebiblijnego” języka potocznego. W wydzieleniu tej grupy połączeń pomogło uwzględnienie kryterium frekwencyjności oraz konfrontacja z materiałem zawartym w *SPXVI*.

1. Związki wyrazowe, które weszły do tekstu w niezmienionym kształcie

Do tej grupy połączeń wyrazowych należą frazeologizmy o ugruntowanej już w polszczyźnie pozycji i jednoznacznie utożsamiane z tekstami o charakterze religijnym. Wiele z nich odnajdujemy w badanej parafrazie w miejscach tekstowo nieparalelnych względem staropolskich przekładów Psalterza, a co za tym idzie — także łacińskiego wzorca, co wynika z przyjętej przez Reja swobodnej metody translacji. Niektóre tego typu połącze-

nia spotykamy we fragmentach będących amplifikacjami, co świadczyć może o świadomym nawiązywaniu przez pisarza do charakterystycznej, psalterzowej warstwy frazeologicznej. Wydobyć tej grupy związków wyrazowych sprzyjało sporządzenie pełnego słownika *Psalterza Dawidowego* — tylko w ten sposób możliwe stało się szukanie wzajemnych powiązań i wpływów. Systematyczne, równoległe zestawianie badanego przekładu z translacjami średniowiecznymi i łacińskim tekstem Wulgaty ukazywało jedynie daleko idącą wariantywność Reja w oddawaniu łacińskich konstrukcji. Zbieżności ujawniły się dzięki zestawieniu materiału słownikowego z *Psalterza* Reja z materiałem słownikowym psalterzy staropolskich: floriańskiego, puławskiego, krakowskiego. Do frazeologizmów, które przedostały się do tłumaczenia Reja w niezmienionej szacie, należą następujące połączenia wyrazowe:

A. Wyrażenia:

- ◆ *anioł Boży* (91, 6);
- ◆ *Bog dziwny* (89, 4; 126, 1); *Bog izraelski* (41, 10); *Bog Jakobowy* (20, 1; 76, 4);
- ◆ *bojaźń Boża* (112, 1);
- ◆ *chleb niebieski* (105, 19);
- ◆ *cień skrzydeł* (17, 8; 36, 5; 57, 1; 91, 3) // *cień rozszerzonych skrzydeł* (61, 2);
- ◆ *błogosławiony człowiek* (128, 1);
- ◆ *chwała wielmożności* (104, 2);
- ◆ *dom Dawidowy* (122, 3); *dom złości* (58, 2);
- ◆ *droga sprawiedliwości* (23, 3; 26, 8; 118, 9; 143, 7); *droga żywota* (119, 1);
- ◆ *duch ust* (33, 4); *Duch Święty* (51, 9; 10);
- ◆ *dusza i ciało* (119, 37);
- ◆ *dzień święty* (42, 3; 76, 6; 81, 1; 118, 14); *dzień żywota* (78, 18; 23, 6; 145, 1); *we dnie i w nocy* (32, 3);
- ◆ *głębokość wodna* (8, 9; 18, 15);
- ◆ *głos prośby* (139, 2);

- ◆ *granica ziemi* (19, 4);
- ◆ *gwiazda niebieska* (147, 2);
- ◆ *święte imię* (3, 4; 40, 13; 48, 8; 52, 7; 61, 5; 65, 6; 68, 14; 69, 20; 71, 7; 72, 10; 74, 12; 80, 10; 85, 4; 96, 1; 100, 1; 113, 1; 116, 5; 117, 1; 118, 9; 119, 32; 63; 135, 10) // *imię święte* (54, 5; 31, 3; 99, 2; 4; 114, 8; 116, 2; 118, 5; 119, 83; 143, 8; 148, 7);
- ◆ *koniec ziemi* (2, 8; 22, 27; 98, 2);
- ◆ *kościół święty* (5, 7);
- ◆ *krw niewinna* (106, 19);
- ◆ *krol chwały* (24, 7; 8; 9);
- ◆ *wielkie miłosierdzie* (25, 10; 57, 6; 66, 10; 135, 7); *miłosierdzie Pańskie* (131, 3) // *Pańskie miłosierdzie* (27, 13);
- ◆ *na niebie i na ziemi* (89, 6; 135, 3; 146, 3) // *na ziemi i na niebie* (113, 3);
- ◆ *obliczność Boża* (106, 20); *obliczność gniewu* (6, 2; 18, 8); *obliczność Pana* (2, 4) // *obliczność Pańska* (32, 1); *obliczność Boga* (24, 5; 114, 6) // *obliczność Boża* (106, 20); *obliczność ludu* (116, 3); *obliczność ziemi* (68, 7);
- ◆ *okrąg ziemi* (74, 8; 148, 6);
- ◆ *miłosierny Pan* (82, 5; 144, 8);
- ◆ *nowe pienie* (33, 2; 96, 1; 98, 1);
- ◆ *mocna ręka* (38, 2; 95, 5; 98, 1; 118, 3); *prawa ręka* (18, 34; 48, 8; 60, 4; 77, 5; 80, 8; 91, 4; 119, 16; 110, 5; 118, 8; 121, 2; 138, 4);
- ◆ *serce czyste* (11, 2; 11, 7; 18, 23; 18, 25; 24, 4; 36, 7; 50, 19; 64, 7; 73, 7; 78, 20); *prawe serce* (3, 8; 17, 1; 31, 23; 34, 7; 78, 4; 19; 106, 1; 111, 1; 119, 4; 72) // *serce prawe* (125, 4); *proste serce* (18, 23; 119, 18); *serce skruszone* (147, 2) // *skruszone serce* (51, 13);
- ◆ *sidło śmiertelne* (35, 5);
- ◆ *na wiek wiekom* (72, 9; 102, 12; 113, 1); *na wieki* (5, 5; 22, 26; 28, 10; 36, 7; 45, 5; 56, 10; 72, 3; 78, 36; 89, 18; 103, 11; 106, 16; 117, 2; 119, 22; 63; 75; 122, 2; 133, 2; 136, 1; 145, 1; 146, 3; 149, 4; 150, 4);

- ◆ *Syn Człowieczy* (80, 8; 9); *syn izraelski* (128, 4);
- ◆ *od wschodu aż do zachodu słońca* (50, 1) // *od słońca wschodu aż do zachodu* (107, 2); *wysokość gor* (36, 4; 95, 2; 102, 5; 133, 2).

B. Zwroty:

- ◆ *błogosławić imię* (105, 2);
- ◆ *chwalić Pana* (16, 6; 33, 1; 33, 6; 34, 1; 48, 1; 102, 9; 113, 1; 146, 1; 147, 6); *chwalić imię* (33, 14; 69, 17; 84, 3; 114, 18; 119, 40; 85, 4; 117, 1; 89, 27; 113, 1; 148, 6);
- ◆ *chodzić po drogach* (110, 7);
- ◆ *dać chwałę* (72, 6; 98, 3; 100, 1; 119, 31; 140, 7; 147, 3; 148, 5) // *dawać chwałę* (96, 4; 100, 1; 119, 31; 148, 5; 147, 3); *dać pomoc* (36, 8); *miecz dać w ręce* (149, 3);
- ◆ *mieć nadzieję* (3, 2; 5, 7; 21, 8; 25, 5; 27, 3; 30, 7; 33, 9; 13; 62, 8; 86, 4; 130, 4; 140, 4) // *nadzieję mieć* (37, 16; 85, 4; 86, 2); *mieć dufanie* (46, 2); *mieć w nienawiści* (97, 6; 119, 57); *mieć przed oczyma* coś lub kogoś (11, 5; 47, 5; 103, 2; 135, 9);
- ◆ *łuk naciągnąć* (11, 2) // *ciągnąć łuk* (37, 11);
- ◆ *nakłonić ucho* (54, 1; 61, 1; 84, 5; 86, 1) // *nakłonić ucha* (71, 1; 88, 1);
- ◆ *odwrócić oblicze* (13, 1; 31, 20; 143, 5) // *odwracać oblicze* (102, 1); *odwrócić oczy* (6, 9; 10, 11; 22, 24; 119, 19);
- ◆ *okazać oblicze* (31, 16);
- ◆ *padać przed nogami* (105, 19) // *upaść przed nogi* (18, 37; 72, 5) // *upaść przed nogami* (86, 5);
- ◆ *pobudzać gniew* (78, 22);
- ◆ *podnieść duszę* (119, 14); *podnieść rękę* ‘występować przeciw komuś, karać, wyrządzać coś złego’ (10, 12; 44, 6; 71, 2; 81, 7; 88, 5; 89, 21); *podnieść głowę* ‘okazywać hardość, buntować się’ (22, 7; 119, 14);
- ◆ *nadzieję położyć* (21, 7; 31, 19; 52, 6; 121, 1) // *położyć nadzieję* (7, 1; 11, 1; 17, 14; 20, 7; 31, 1; 62, 5; 37, 27; 49, 14; 73, 14; 79, 3; 141, 5);
- ◆ *posiąść ziemię* (37, 9; 37, 16; 67, 3);

- ◆ *krew przelać* (72, 7);
- ◆ *sądzić ziemię* (2, 10);
- ◆ *siąść na prawicy* (110, 1);
- ◆ *strzec dusz* (97, 6); *strzedz przykazania* (119, 55; 72);
- ◆ *śpiewać pienie* (40, 3; 96, 1);
- ◆ *głos usłyszeć* (18, 13) // *usłyszeć głos* (64, 1; 102, 10) // *słyszeć głos* (89, 10; 99, 4);
- ◆ *głosem wołać* (5, 1; 77, 1; 142, 1) // *głosem zawołać* (3, 4; 35, 22) // *wołać głosy* (42, 6) // *zawołać głosem* (114, 12);
- ◆ *prośby wysłuchać* (86, 3) // *wysłuchawać prośby* (39, 11; 65, 1; 115, 1; 119, 73); *prośbę wysłyszeć* (31, 22; 66, 11) // *wysłyszeć prośbę* (143, 1) // *usłyszeć prośbę* (84, 5; 88, 1);
- ◆ *wstąpić na niebo* (47, 3);
- ◆ *wylewać krew niewinną* (106, 19);
- ◆ *z upadku wywieść duszę* (115, 4);
- ◆ *wzywać imienia* (99, 4; 116, 2);
- ◆ *zagładzić imię* (41, 4);
- ◆ *zaostrzyć język* (140, 2); *zaostrzyć jako miecz język* (64, 2);
- ◆ *zgrzytać zębami* (35, 11; 112, 6).

C. Frazy:

- ◆ *pragnie dusza* (42, 1; 63, 1; 2); *ustała dusza* (119, 41);
- ◆ *język mowi* (50, 15); *przysechł język ku podniebieniu* (137, 3);
- ◆ *uradowały się kości* (51, 8);
- ◆ *usta ich będą mowić* (37, 21);
- ◆ *uszy skłoniły się* (34, 11);
- ◆ *drżała ziemia* (105, 16; 114, 6) // *wezdrżała ziemia* (18, 7); *otworzyła się ziemia* (105, 14); *wzruszała się ziemia* (37, 6).

Warstwę połączeń o niezmiennym kształcie w badanej parafrazie stanowią w większości konstrukcje wyrazowe odzwierciedlające hebrajski sposób postrzegania świata, które zdążyły już okrzepnąć i zadomowić się w tradycji polskich tłumaczeń. Mechanicznie kopiowane i powielane z czasem stawały się jednym z wyróżników stylu psalterzowego, jego wizytówką i znakiem rozpoznawczym. Ich obecność w parafrazie Reja, często w miejscach niepokrywających się z łańciskim oryginałem, a co za tym idzie — także staropolskimi przekładami Psalterza, może wskazywać, że Rej wysoko cenił sobie tego typu hebraizmy i chętnie się nimi posługiwał, przyoblekając parafrazowany tekst w dawną szatę. Jednak wyraźnie zmniejsza się ich frekwencja tekstowa w porównaniu ze staropolskimi przekładami, co ukazał sporządzony słownik połączeń wyrazowych. Zwykle pojawiają się one obok różnych wariantywnych połączeń i synonimicznych określeń.

2. Związki wyrazowe zmodyfikowane

Do tej grupy połączeń wyrazowych zaliczamy zarówno związki wyrazowe, w których rozmaitym modyfikacjom (leksykalnym, słowotwórczym, składniowym) ulega jeden z członów zestawienia, jak i połączenia, będące kontaminacjami różnych połączeń wyrazowych, utrwalonych w tradycji przekładowej.

Zebrany materiał pozwala stwierdzić, że niektóre modyfikacje w obrębie analizowanych połączeń wyrazowych nie są duże i zazwyczaj polegają na zmianie składu leksykalnego frazeologizmów, wymienności postaci słowotwórczej czasownika w zwrotach (formy przedrostkowe i aspektowe czasownika), zmianie form gramatycznych poszczególnych składników oraz ich schematu składniowego. Przyczyn tego rodzaju przekształceń trzeba upatrywać we wzroście sprawności językowej ówczesnej polszczyzny, rozwoju synonimii i słowotwórczych mechanizmów językowych. W części tak zmodyfikowanych połączeń odnajdujemy jednak echa dawnego brzmienia i charakterystyczną, psalterzową tonację. W niektórych wyrażeniach zastąpił Rej przydawkę rzeczowną odpowiednim przymiotnikiem, np.: **ciemność śmiertelna** (13, 3) — K: *ciemność śmierci* 'umbra mortis'; **gniew Boski** (78, 25) — K: *gniew Boży* 'ira Dei'; **dom Pański** (122, 1)

— K: *dom Boga* ‘*domus Dei*’; **imię Pańskie** (18, 16; 40; 44, 4; 60, 9; 77, 10) — K: *imię Boga* ‘*nomen Dei*’. Czasem w zwrocie lub frazie sięgnął po inną postać słowotwórczą czasownika, np.: **przeliczyć kości** (22, 17) — K: *zliczyć wszystkie kości* ‘*dinumerare omnia ossa*’; **obrocić gniew** (79, 3) — K: *odwrócić gniew* ‘*avertere iram*’; **podnosić głowę** (22, 7; 109, 14) // **wynieść głowę** (110, 7) — K: *podnieść głowę* ‘*extollere caput*’; **rozraduje się dusza** (119, 12) — K: *dusza radować się będzie* ‘*anima exultabit*’; **zeszłe jest serce** (102, 2) — K: *uschło serce* ‘*ariut cor*’; **drżała ziemia** (105, 16) — K: *zadrżała ziemia* ‘*contremuit terra*’. Niekiedy zmieniał schemat składniowy związku, np. **owoc z żywota** (127, 3) — K: *owoc żywota* ‘*fructus ventris*’; **drzęć przed strachem** (27, 1; 38, 3) // **drzęć z wielkim strachem** (77, 8) — K: *drzęć bojaźnią* ‘*trepidare timore*’. Najczęściej jednak Rej wprowadzał określenie synonimiczne w miejsce jednego z członów zestawienia, cieniując i modyfikując semantyczne odcienie wyrażenia bądź zwrotu. Wymienimy niektóre tego typu leksykalne przekształcenia: a) w wyrażeniach: **błogosławiony człek** (40, 4; 94, 6; 112, 1; 127, 4) — K: *bogobławiony człowiek* ‘*beatus vir*’, ‘*beatus homo*’; **drzewo cedrowe** (29, 4) — K: *cedr libanowy* ‘*cedrus Libani*’; **imię Pańskie** (118, 6) — K: *imię Boże* ‘*nomen Dei*’; **jasność oblicza** (80, 11) — K: *światłość oblicza* ‘*lumen vultus*’; **kłamiwy język** (109, 1) // **język fałeczny** (120, 2) // **omylny język** (120, 3) — K: *język łściwy* ‘*lingua dolosa*’; **obliczność gniewu** (6, 2; 18, 8) — K: *oblicze gniewu* ‘*facies irae*’; **oko nadęte** (18, 26) — K: *pyszne oko* ‘*superbus oculus*’; **od weścia słońca aż do zaścia jego** (113, 2) — K: *od słońca wschodu aż do zachodu* ‘*a solis ortu usque ad occasum*’; **od zaranka aż do wieczora** (59, 12) — K: *od zarania aż do wieczora* ‘*de mane usque ad vesperam*’; b) w zwrotach: **obrocić płacz w kochanie** (42, 2) // **obrocić w radość narzekanie** (30, 10) — K: *obrocić płacz w wesele* ‘*convertere planctum in gaudium*’; **nienawiść nienawiścią oddawać** (139, 12) — K: *nienawiścią nienawidzić* ‘*odio odisse*’; **opanować ziemię** (37, 8; 66, 1) — K: *posieść ziemię* ‘*hereditare terram*’; **położyć ufanie** (13, 5; 25, 2; 34, 6) — K: *położyć nadzieję* ‘*ponere spem*’; **poruszać głowami** ‘na znak szyderstwa’ (44, 9) — K: *chwiać głową* ‘*movere caput*’; **rozciągnąć rękę** (74, 5; 145, 7) — K: *podnieść rękę* ‘*extollere manus*’; **rozszerzyć gniew** (130, 2) — K: *roszcignąć gniew* ‘*extendere iram*’; **stanąć na prawej ręce** (109, 16; 110, 5) — K: *stać na prawicy* ‘*stare a dextris*’; **nienawiść stroić** (21, 8) — K: *czynić złość* ‘*operari iniquitatem*’, ‘*facere iniquitatem*’, ‘*facere mala*’; **strzedz przykazania** (119, 55; 72) — K: *strzec zakon* ‘*servare testamentum*’; **wydrzeć duszę** (35, 12) — K: *wyrwać*

duszę ‘eripere animam’; **wysławiać chwałę** (19, 1; 35, 13; 35, 22; 68, 21; 119, 81) // *chwałę wysławiać* (135, 1) // *wysławować chwałę* (144, 5) — K: *chwalić chwałę* // *chwałę mówić* ‘laudare laudem’, ‘laudem dicere’; c) we frazach: **przyschła dusza** (119, 12) — K: *przylnęła dusza* ‘adhesit anima’; **sfrasowane jest serce** (143, 3) — K: *zasmuciło się serce* ‘turbatum est cor’. Niekiedy modyfikacji leksykalnej towarzyszy także zmiana kształtu gramatycznego i / lub składniowego: **chodzić ścieżkami** (119, 2) — K: *na drogach chodzić* ‘ambulare in viis’; **chodzić z zasmęconą postawą** (35, 9) — K: *zasmucony chodzić* ‘contristatus incedere’; **usty mówić** (50, 14; 114, 11) — K: *mówić wargami, mówić w usciech* ‘loquere labiis’, ‘loquere in ore’; **wysławiać pieniem** (9, 2; 22, 25; 87, 4) // *pieniem wysławiać* (47, 4) // **pieniem opiewać** (27, 6) // **pieniem dać chwałę** (57, 5) — K: *pienie śpiewać* // *śpiewać śpiewanie* ‘cantare canticum’; **na wszystkie wieki** (102, 6; 146, 1) // **przez wszystkie wieki** (111, 7) — K: *na wieki wieków* ‘in saeculum saeculi’; **na wieki nieskończone** (145, 5) // **wiecznie wiekom** (44, 15) // **wiekom wiecznie** (119, 45; 145, 9) — K: *wiecznie i na wiek wiekom* ‘in aeternum et in saeculum saeculi’.

Ukazane modyfikacje w większości nie zmieniają charakteru związków wyrazowych i nie naruszają ich semantyki, przekształcenia są na tyle delikatne i ostrożne, że w dalszym ciągu wyczuwa się w nich specyficzny koloryt łacińsko-hebrajskiego oryginału. Jednakże w badanym tekście odnajdujemy także *gros* związków wyrazowych, w których wprowadzone modyfikacje trzeba traktować jako wyraz świadomego odchodzenia pisarza od tradycji przekładowej i pierwowzoru łacińsko-hebrajskiego. W dużej mierze są one spowodowane przyjętą przez tłumacza metodą swobodnej translacji. Rej często świadomie i znacząco modyfikuje frazeologizmy, które poprzez ciągle powielanie zdążyły już się zadomowić w polskiej tradycji przekładowej. Wprowadza różnego rodzaju przekształcenia i amplifikacje, które rozluźniają strukturę związku, zmieniają jego semantykę i sprawiają, że tak zmodyfikowany związek wyrazowy oddala się od swojego łacińsko-hebrajskiego źródła, tracąc z nim kontakt. Zmiany są nieraz na tyle duże, że trudne staje się nawet odtworzenie kierunku przekształceń i wskazanie genezy danego połączenia wyrazowego. Niekiedy nowe połączenie wyrazowe może być efektem kontaminacji różnych utrwalonych frazeologizmów, której często towarzyszą zabiegi amplifikacyjne, dodatkowo rozluźniające strukturę danego połączenia. Taką genezę mogą mieć obecne w tłumaczeniu związki wyrazowe typu: **zastłaniać**

uszy przed kimś (28, 1) oraz **odwracać uszy** (39, 11; 55, 1), odnoszone do Boga i związane z Jego antropomorficznym obrazem w *Psałterzu*. W celu lepszego zobrazowania charakteru zabiegów modernizacyjnych Reja warto im się przyjrzeć bliżej, poszerzając kontekst planu treściowego odpowiednich miejsc parafrazy. Na kartach *Psałterza* psalmiści bardzo często zwracają się do Boga z prośbą, by ten ich wysłuchał i nie odwracał swego oblicza. W tekstach źródłowych obok syntetycznych czasownikowych postaci (*słyszeć, usłyszeć*) pojawiały się dość liczne metaforyczne określenia, tłumaczone w polskich przekładach werbalnych przez *nakłonić ucho* jako odpowiednik łac. *inclinare aurem*, czy też *przyjąć w uszy* jako kalka łac. *intendere aurem*. Zwrot *nakłonić ucho* spotykamy w *Psałterzu* Reja sześciokrotnie (54, 1; 61, 1; 71, 1; 84, 5; 86, 1; 88, 1), w tym dwa razy w nieco zmienionej postaci gramatycznej *nakłonić ucha* (71, 1; 88, 1), m.in.:

- [1] Miej, miły Panie, baczenie na wołanie moje, **nakłoniwszy ucho** swoje (61, 1);
- [2] A tak Ty, wszechmogący Panie, usłyszawszy pokorne prośby nasze, **nakłoniwszy ucho** Twoje, weźrzawszy też na obliczność Krystusa, pomazańca Twego, racz miłościwie usłyszeć k Tobie wołanie nasze (84, 5);
- [3] (...) dniem i nocą nie przestanę wołać k Tobie, aż snadź **nakłoniwszy ucha** Twego wždy kiedy usłyszysz prośbę moję (88, 1);
- [4] (...) **nakłoniwszy** ku mnie **ucha** Twego, wyzwol mię od wszego udręczenia mojego (71, 1).

W parafrazie Reja na równych prawach funkcjonują inne warianty tego popularnego frazeologizmu, w których dochodzi bądź to do użycia innej formy przedrostkowej czasownika, bądź też do zastąpienia kluczowego w tym połączeniu czasownika innym leksemem werbalnym. Czasownik *nakłonić* ustępuje więc miejsca derywatom: *przyklaniać, przyklonić, skłonić* albo formom synonimicznym: *nachylić, nakładać*. Jeśli do tego dodamy zabiegi ze zmianą szyku wyrazów w obrębie połączenia i zmianą ich formy gramatycznej, otrzymamy obraz jeszcze bardziej urozmaicony. Wrażenie ogromnej różnorodności frazeologicznej potęgowane jest przez rozbijanie frazeologizmów leksemami o charakterze redundantnym, które mają za zadanie albo ukonkretnić, wzmocnić zwrot, albo służyć celowej stylizacji wypowiedzi psalmisty. Te dodane wyrazy są zbędne z punktu widzenia przejrzystości semantycznej danego zwrotu, ich funkcja polega na grzecznościowej obudowie językowego komunikatu: *uszy* Boga są

zazwyczaj *łaskawe*, a czynność *nachylania*, *nakłaniania*, *przyklaniania* i *nakładania ucha* w celu wysłuchania prośby psalmisty wykonywana jest przeważnie *miłościwie*:

- [5] (...) a **uszy** jego **skłoniły się** na każde zawołanie jego (34, 11);
- [6] **Nakłoń**, miły Panie, łaskawie **uszy** Twoje obaczywszy niedostatki moje, a daj łaskawą odpowiedź prośbam moim (86, 1);
- [7] Przypuść, miły Panie, k sobie sprawiedliwą prośbę moją, **przykłoń** łaskawie **uszy** swoje ku wysłuchaniu jej (17, 1);
- [8] Nie przestanę ustawicznym głosem wołać ku Panu swojemu tak długo, aż wždy ku mnie łaskawie **przykłoni ucho** swoje (77, 1);
- [9] Przypuść, miły Panie, k sobie sprawiedliwą prośbę moją, a **przykłoń** łaskawie **uszy** swoje ku wysłuchaniu jej (54, 1);
- [10] Z wielkiego a głębokiego upadku grzechow moich wołam k Tobie, miły Panie, abyś raczył, **przykłoniwszy** ku mnie łaskawych **uszu** Twoich, wysłuchać pokorne prośby moje (130, 1);
- [11] A żądliwości sprawiedliwych wysłuchaj, miły Panie, i sprawy serc ich, a **uszy** swoje miłościwie **przyklaniaj** ku wołaniu ich (10, 17);
- [12] (...) ani odwrócisz od niego oczu swoich prze niedostatek upadku jego, a owszem pilnie ku wołaniu jego **nakładasz** miłościwie łaskawych **uszu** swoich (22, 24);
- [13] (...) iżem tak dufał Panu swemu, iż on wysłuchawał prośby moje, **nakładając** łaskawych **uszu** swych ku pokornemu wołaniu memu (115, 1).

Repertuar określeń metaforycznie nazywających proces słuchania jest wyjątkowo bogaty, gdyż pojawiają się także realizacje z czasownikiem *odwrócić* w formie przeczenia, dla których pierwowzorem mogło być utrwalone już w polszczyźnie religijnej połączenie *odwrócić // odwracać oblicze* jako kalka łac. *avertere faciem*, z powodzeniem także wykorzystywane w *Psalterzu* Reja. Można tu mówić o wzajemnym przenikaniu się frazeologizmów, przeplataniu leksemów jakby w poszukiwaniu najlepszych słownych realizacji dla omawianych połączeń wyrazowych. Można pokusić się o odtworzenie kierunku czynionych przez Reja przekształceń, naruszających stabilność utrwalonych już w polszczyźnie zestawień. Proces ten nazwijmy umownie metodą małych kroków. Pierwsza, pozornie niewielka jeszcze zmiana, polega na zastąpieniu leksemu *oblicze* konkretnym rzeczownikiem *oko* lub jego bardziej abstrakcyjnym synonimem *wzrok*.

Motywacja dla tego przekształcenia wydaje się oczywista: jeśli ktoś odwraca od kogoś oblicze, to znaczy, że traci zainteresowanie tą osobą, a tym samym przestaje jej okazywać życzliwość, odwrócenie oblicza sprawia, że dana osoba jest poza zasięgiem wzroku, znika z pola widzenia, nie jest obiektem uwagi. Zwrot *odwrócić oko* lub *odwrócić wzrok* zasadniczo nie wprowadza dużej zmiany: w dalszym ciągu istotą tego połączenia jest wyraźny komunikat „nie patrzę na ciebie, a więc nie interesuję się tobą, nie troszczę się o ciebie”. Pozornie przekaz wydaje się tożsamy, a jednak odczuwamy jakąś zmianę, semantyczny niepokój. Odwrócenie oblicza to coś więcej niż samo odwrócenie wzroku, to także swoista mowa ciała, znaczący gest, którego nie zrównoważy ruch samych oczu. Tak więc w miejsce spetryfikowanego określenia *odwrócić oblicze* do tekstu wprowadził Rej przekształcony zwrot: *odwrócić oko // odwrócić wzrok*:

- [14] A zda mu sie, że Bog nic o tym nigdy nie myśli a **odwrócił oczy** swe od tego, ani na to ma żadnej pieczej, aby go opatrzył (10, 11);
- [15] Rozważając, iżes Ty i nanędniejszego nigdy nie wzgardził, ani **odwrócisz** od niego **oczu** swoich prze niedostatek upadku jego, a owszem pilnie ku wołaniu jego nakładasz miłościwie łaskawych uszu swoich (22, 24);
- [16] (...) racz **odwrócić wzrok** swój, aby nie baczył złości moich (51, 8);
- [17] **Nie odwracaj**, proszę, **wzroku** Twego od sługi Twego (69, 11).

Stąd już niedaleka droga do dalszych modyfikacji: pod piórem Reja psalmista usilnie prosi Boga, by ten nie odwracał od niego nie tylko oczu, ale na zasadzie analogii — także uszu:

- [18] Jedno Ty, miły Panie, wysłuchawaj prośby moje, a od płacznego wołania mego **nie odwracaj uszu** swoich (39, 11);
- [19] Boże moj, wejrzy łaskawie na wołanie moje, a **nie odwracaj uszu** swoich od prośby mojej (55, 1).

Ten przekształcony związek wyrazowy, choć jest zrozumiały, nie do końca odpowiada ludzkiemu doświadczeniu i logice: bodźce słuchowe inaczej wnikają do ludzkiego wnętrza niż bodźce wzrokowe, odwrócenie ucha nie sprawi, że przestaniemy słyszeć. Oczywiście odbiorca dostrzeżga metaforyczny charakter zwrotu, zaznaczyć jednak trzeba, że biblijne frazeologizmy wyrastały z konkretnego sposobu widzenia i opisywania świata. Modyfikację Reja trzeba więc uznać za chybioną, choć na uwagę

zasługuje odwaga pisarza w poszukiwaniu nowych językowych realizacji dla utartych biblijnych określeń.

Podobny proces kontaminacji połączeń wyrazowych mógł doprowadzić do powstania kolejnego zmodyfikowanego zwrotu: *zasłaniać przed kimś uszy*. W literaturze biblijnej funkcjonuje częste określenie *zakrywać // kryć oblicze*, które w odniesieniu do Boga oznacza zazwyczaj brak jego przychylności względem człowieka. Rej wykorzystuje ten frazeologizm w niezmienionej postaci, ale również dokonuje jego kolejnych przekształceń: Bóg zakrywa przed człowiekiem także oczy, a skoro może zakryć oczy, to może również zasłonić uszy, nie dopuszczając do nich kierowanych przez człowieka próśb:

- [20] I dokądże, miły Panie, raczysz tak **zakrywać** przede mną nędznikiem **oblicze** Twoje, abych nie znał łaski Twojej (88, 8);
- [21] (...) długoż tedy będziesz **krył** od nas **oblicze** swoje (44, 16);
- [22] Już z łaski swej raczyłeś przeżegnać ziemię Twoją, nasz Panie, i wywieść z niewolej naród Jakobow, **zakrywszy od oczu** Twoich występki ludu Twojego (85, 1);
- [23] Ku Tobie samemu o wspomnienie swoje wołać będą, Panie, w którymem osobiwą nadzieję obrony swej położył, a proszę, **nie zasłaniaj** przede mną **uszu** swoich (28, 1).

U źródeł opisanych wyżej modyfikacji trzeba widzieć skłonność Reja do zacierania różnic w odbiorze przez człowieka bodźców słuchowych i wzrokowych. U Reja przeważają bodźce wzrokowe⁴, stąd leksemie werbalne nazywające czynności przypisywane odbieraniu wrażeń wzrokowych w *Psalterzu* wykorzystywane są również do opisu doznań słuchowych, nadając tak ukształtowanym określeniom metaforyczny charakter. Obok częstych zwrotów kierowanych do Boga typu: *racz weźrzeć łaskawie na mię* (69, 10; 119, 66), *racz łaskawym wzrokiem swym weźrzeć na nas* (80, 4) pojawiają się bliźniacze połączenia, w których Rej każe Bogu spoglądać także na wołanie psalmisty: *wejrzy łaskawie na wołanie moje* (18, 6; 55, 1).

Do repertuaru Rejowych określeń nazywających proces słuchania należy wyekscerpowany zwroty *dopuszcć / przypuścić słowa / wołanie do uszu* lub jego uproszczona wersja *przyjąć słowa*:

⁴ Zwracała na to wcześniej uwagę E. Ostrowska (zob. E. Ostrowska, *Breugel polskiej literatury*, [w:] *Mikołaj Rej w czterechsetlecie śmierci*, red. T. Bienkowski, J. Pelc, K. Pisarkowa, Wrocław 1971, s. 159–192).

- [24] **Dopusć**, miły Panie, łaskawie słowa moje **do uszu** Twoich, a zrozumiej prośbie
a myśli pokornej mojej (5, 1);
- [25] Proszę, moj Panie, aby co nablížej **przypuścił do łaskawych uszu** swoich
wołanie moje (119, 84);
- [26] A **przyjmi**, proszę, miły Panie, wdzięcznie ode mnie ty **słowa** (19, 14).

Połączenie wyrazowe w przykładzie [26] przypomina grzecznościową formułę, jakiej w dawnej Polsce zwykle używano przy wręczaniu komuś jakiegoś materialnego przedmiotu⁵. Tymczasem Rej dokonuje przekształcenia: przekazywanym obiektem jest bowiem nie rzecz, lecz słowa, które mają być wdzięcznie przyjęte przez Boga, jak się można domyślać — za pośrednictwem uszu. Przy tak sformułowanej prośbie na plan pierwszy wysuwa się osoba nadawcy — darczyńcy, który ofiarowuje Bogu słowa modlitwy. Modlitwa staje się więc darem, rola Boga ogranicza się jedynie do wdzięcznego przyjęcia daru. Na pierwszy rzut oka zwrot *przyjąć słowa* wydaje się synonimicznym określeniem słuchania, jednak inaczej rozkłada akcenty, wprowadzając elementy dworskiej etykiety, zmieniając pokorną prośbę w konwencjonalną, uprzejmą wypowiedź o neutralnym charakterze.

Przejawem inwencji Reja i zabiegów indywidualizujących tekst tłumaczenia są wynotowane związki wyrazowe: *być umysłu czystego* (32, 10) oraz *czyste uszy* (40, 6), będące — jak się wydaje — modyfikacją frazeologizmów z leksemem *serce*: *być czystego serca* oraz *czyste serce*, które wielokrotnie wykorzystywał pisarz w parafrazie (11, 2; 7; 18, 23; 25; 24, 4; 36, 7; 50, 19; 64, 7; 73, 7; 78, 20) jako metaforyczne określenie 'niewinności, nieskazitelności, prawości, życia bez grzechu'. Tego rodzaju przekształcenia są przejawem zauważalnej tendencji do wycofywania z tekstu parafrazy metonimicznych frazeologizmów z leksemem *serce* i wprowadzania w ich miejsce połączeń tworzonych z wykorzystaniem innych rzeczowników: *mysł*, *umysł*. I tak zamiast zwrotu *mówić / myślić w sercu*, będącego transpozycją z języka hebrajskiego oryginału, tworzy Rej rozmaite przekształcenia: *nosić na myśli* (140, 1), *w myśli rozważyć* (139, 1), *narzekać w myślach* (77, 2), które w swej zewnętrznej warstwie — konstrukcji składniowej — nawiązują, co prawda, do pierwowzoru, jednak pod względem

⁵ Szerzej na ten temat zob. M. Cybulski, *Obyczaje językowe dawnych Polaków. Formuły werbalne w dobie średniopolskiej*, Łódź 2003, s. 183–184.

semantycznym wyraźnie zmieniają charakter tego typu semityzmów. Jest to przejaw dążności Reja do konkretyzacji tekstu. Widać to w poniższych przykładach:

- [27] Racz mię wyzwolić miłościwie, Panie moj, od człowieka zuchwale złościwego, który nic słusznego **nie nosi na myśli swojej**, jedno umysł jego zawždy sie ściąga ku rosterkowi (140, 1);
- [28] A będę ustawicznie miał na pieczy pamięć Jego, **narzekając** k Niemu w **myslach swoich**, abowiem już są zemdlaly powieki moje dla zmorzenia snu tak, iż już i wołanie moje prawie k Niemu ustawa (77, 2);
- [29] Wszelakim sposobem, moj Panie, raczyłeś doznać i doświadczyć wszytkich spraw moich, tak od poczynienia mego, jako i powstania mojego, a snadź jeszcze lepiej, niżlim ja to sam w **mysli swej rozważył** (139, 1).

Z przekształcaniem typowych hebraizmów mamy do czynienia również przy analizie określeń związanych z wyrażaniem czasu. Dla podkreślenia czynności trwającej nieustannie, ciągle, stale charakteryzującej życie człowieka, podmiot liryczny używa frazeologizmu łac. *die et nocte*, tłumaczonego w tradycji polskich przekładów biblijnych przez określenie *we dnie i w nocy*, rozumianym jako ‘stale, zawsze’. W parafrazie obok połączeń wiernie odwzorowujących łacińsko-hebrajski pierwowzór (22, 1; 32, 3; 88, 1) spotykamy także rozmaite przekształcenia i amplifikacje: *cały dzień i przeszłej zasię nocy (...) zawždy* (42, 7), *we dnie albo czasu nocnego (...) zawždy* (139, 2), *nigdy ani w dzień, ani o połnocy* (119, 28). W ostatnim z przykładów rzeczownik *dzień* zestawiony został antytetycznie jedynie z punktem kulminacyjnym nocy. Metaforyczne określenia temporalne są często uzupełniane przez Reja o dodatkowy element: *zawždy* lub *nigdy* (przy przeczeniu), którego zadaniem jest ukonkretnienie relacji czasowych. Z podobnym zabiegiem spotykamy się także w parafrazie Campensisa. Z punktu widzenia hebrajskiej poetyki zabieg ten należy ocenić jako zbędny — to tak, jakby wyjaśniać sens użytej w tekście literackim metafory. Można przypuszczać jedynie, że tego typu amplifikacja, polegająca na zdublowaniu treści semantycznych, miała na celu przybliżenie człowiekowi epoki renesansu trudnej w odbiorze poezji psalmicznej⁶.

⁶ Określeniom czasu w parafrazie Reja poświęcony jest odrębny artykuł: D. Kowalska, *Określenia temporalne w Psalterzu Dawidowym Mikołaja Reja*, „Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny” 2010, t. IX, s. 87–99.

3. Związki wyrazowe imitujące biblijny wzorzec frazeologiczny

Związki wyrazowe o charakterze tautologicznym

Za przejaw nawiązywania Reja do tradycji w zakresie połączeń frazeologicznych można uznać obecne w jego parafrazie związki wyrazowe imitujące typowe dla języka hebrajskiego pleonazmy⁷. Tego rodzaju hebraizmy przedostawały się do polskich tłumaczeń przez medium łaciny, zabarwiając język naszych najstarszych przekładów charakterystyczną cechą stylistyczną, utożsamianą z czasem ze stylem biblijnym⁸. Analiza materiału frazeologicznego wyekscerpowanego z badanego tekstu ujawnia ciekawą tendencję stylistyczną Reja. Okazuje się bowiem, że przenosi on do parafrazy nie tylko frazeologizmy znane z wcześniejszych translacji i mające oparcie w tekstach źródłowych, ale także tworzy na ich wzór własne pleonazmy, imitujące ten typ zestawień. Nie sposób ocenić, w jakim stopniu tłumacz wykorzystywał tego rodzaju konstrukcje do naśladowania jednej z cech stylu biblijnego, w jakim zależało mu na spotęgowaniu wyrazistości wypowiedzi i wywołaniu określonych emocji u odbiorcy, a w jakim zaś

⁷ Przez pleonazm rozumiem „figurę, która polega na użyciu nadmiaru słów dla określenia przedmiotu, wyrazów synonimicznych, które nie mają wartości rzeczowej, nie wnoszą ani nowych szczegółów uzupełniających, ani zabarwienia uczuciowego (np. *bojaźliwy tchórz*)” (zob. S. Sierotwiński, *Słownik terminów literackich*, Wrocław, 1986, s. 179).

⁸ W *Psałterzu krakowskim* odnajdujemy m.in. takie konstrukcje o charakterze pleonastycznym: *gniew rozgniewania, gniew gniewania* ‘ira indignationis’, *gniew w rozgniewaniu* ‘ira in indignatione’, *ubogi z ubóstwa* ‘pauper de inopia’, *wielika wielkość* ‘magna magnitudo’, *bać się od bojaźni* ‘timere a timore’, *chwalić chwałę* ‘laudare laudem’, *czekając czekać* ‘expectans expectare’, *nauczać nauki* ‘docere scientiam’, *nienawiścią nienawidzić* ‘odio odisse’, *odpłacić odpłatę* ‘retribuere retributionem’, *ofiarować ofiarę* ‘sacrificare sacrificium’, *oświecać świecę* ‘inluminare lucernam’, *przebywać w przybytku* ‘habitare in tabernaculo’, *skryć we skryciu* ‘abscondere in abditio’, *śpiewać śpiewanie* ‘cantare canticum’, *rozniewał się gniew* ‘irascere furor’, *weselenie w radości* ‘laetandum in laetitia’, *źrzenica oka* ‘pupilla oculi’, *błyskać trzaskawicą* ‘fulguere coruscationem’, *językiem łąć* ‘lingua mentiri’, *mówić w uścich* ‘loquere in ore’, *mówić wargami* ‘loquere labiis’, *obiatować ofiarę* ‘immolare hostiam’, *w słuchu ucha* ‘in auditu auris’, *śłuchać uszyna* ‘audire auribus’, *uweselić w radości* ‘laetificare in gaudio’, *usty wolać* ‘ore clamare’, *zapalić ogień* ‘incendere igni’, *rozniewało się osierdzie* ‘iratus est furor’, *nędza ubogich* ‘miseria inopum’ itd. (zob. E. Woźniak, *Słownictwo i frazeologia...*, s. 100).

chciał wpłynąć na organizację struktury brzmieniowej tekstu. Niezależnie jednak od genezy Rejowych pleonazmów trzeba skrupulatnie odnotować ich stałą obecność w przekładzie, która wpisuje się w stylistyczną tonację Psalterza, potęgując przy okazji efekt „zadziwienia” u odbiorcy⁹. Nie można oczywiście również wykluczyć, że tego rodzaju frazeologizmy były postrzegane już w XVI wieku jako charakterystyczne dla kodu biblijnego. W obrębie tego typu połączeń możemy wydzielić trzy grupy:

A. Połączenia składające się z wyrazów współrzdennych:

a) Wyrażenia:

- ◆ *krotka krotchwila* (90, 4);
- ◆ *kwiatek kwitnący* (103, 10).

b) Zwroty:

- ◆ *błogosławieństwem błogosławiony* (112, 1);
- ◆ *dziwem się dziwować* (60, 2);
- ◆ *do sytości nasycić* (84, 4);
- ◆ *być dary obdarzon* (45, 2);
- ◆ *daleko oddalić* (16, 3; 51, 9) // *oddalać się daleko* (22, 19; 71, 6) // *daleko oddalony* (92, 7);
- ◆ *ofiarować ofiary* (16, 3; 27, 6; 54, 4; 56, 9; 68, 19);
- ◆ *pieniem opiewać* (27, 6);
- ◆ *przezwickiem przezwąć* (108, 4);
- ◆ *sprawy sprawować* (2, 4; 106, 3);
- ◆ *myślą umyślić* (119, 53);
- ◆ *ślubować ślub* (132, 1);

⁹ Artystyczną stronę wprowadzonych przez Reja rozwiązań docenił także Kochanowski, skoro niektóre z nich wykorzystał w swojej poetyckiej parafrazie Psalterza, m.in. *wysokie góry, morze głębokie, przepaść głęboka, brzemień nacięższe* (zob. J. Woronczak, *Indeksy wyrazów i form*, [w:] J. Kochanowski, *Dzieła wszystkie*. Psalterz Dawidów, cz. 3, Wrocław 1991, s. 17, 57–58, 108, 195).

- ◆ *trefić trefunkiem* (41, 5);
- ◆ *ukazać znaki* (105, 13);
- ◆ *uweselić weselem* (32, 6);
- ◆ *używać żywota* (32, 7);
- ◆ *wagą ważyć* (58, 2);
- ◆ *wysławiać sławę* (146, 1);
- ◆ *sławami wysławować* (138, 3);
- ◆ *wyśpiewać śpiewaniem* (149, 1);
- ◆ *zaćmić ciemnością* (105, 13).

c) Frazy:

- ◆ *rzeźnik rzeże* (44, 14);
- ◆ *światło oświeca* (49, 13).

B. Połączenia pleonastyczne składające się z wyrazów niewspółrzędnych:

a) Wyrażenia:

- ◆ *ciężkie brzemię* (81, 3);
- ◆ *człowiek fałszywie omylny* (120, 1);
- ◆ *gorącość słoneczna* (104, 8; 121, 3);
- ◆ *gory wysokie* (72, 2; 104, 10) // *wysokie gory* (83, 6; 97, 3);
- ◆ *ostateczna granica* (19, 4);
- ◆ *kłamca nieprawdziwy* (66, 2);
- ◆ *płomień palający* (97, 2);
- ◆ *morze głębokie* (136, 4);
- ◆ *ognista pochodnia* (77, 9);
- ◆ *niewolne posłuszeństwo* (2, 3);
- ◆ *przepaść głęboka* (140, 6) // *głęboka przepaść* (148, 4);

- ◆ *siano zeszcłe* (102, 2);
- ◆ *jadowite ukąszenie* (140, 2);
- ◆ *urodzaj obfity* (126, 3);
- ◆ *ognisty węgiel rozpalony* (78, 24);
- ◆ *źródło chłodzące* (42, 1; 84, 4).

b) Zwroty:

- ◆ *pochlebnie chwalić* (35, 16);
- ◆ *udręczenie cirpieć* (73, 7);
- ◆ *dufać w nadzieję* (30, 5); *wiernie dufać* (114, 14);
- ◆ *śmiercią ginąć* (44, 14);
- ◆ *iść w pogonią* (78, 27);
- ◆ *napęlić do sytości* (107, 5);
- ◆ *narzekać szemrząc* (106, 17);
- ◆ *obaczyć przed oczyma* (32, 7); *obaczyć przeźrzawszy* (53, 2);
- ◆ *wspak się obrocić* (64, 4; 70, 2; 104, 5; 114, 5) // *wspak się obracać* (114, 3) // *na wspak się obracać* (18, 38);
- ◆ *nieblisko oddalić* (92, 7);
- ◆ *ofiarować dary* (76, 7);
- ◆ *ogniem oświecać* (105, 18);
- ◆ *pożarem ognistym popalić* (83, 6);
- ◆ *prosić głosem* (81, 3);
- ◆ *ogień rozpalać* (39, 3) // *ogniem rozpalić* (27, 2);
- ◆ *śpiewać pienie* (40, 3); *pieniem wyśpiewać* (98, 1);
- ◆ *ucisnąć krzywdą* (74, 12);
- ◆ *wysławiać błogosławieństwem* (6, 5);
- ◆ *zelżyć kłamliwymi języki* (109, 1);

- ◆ *na nogach chodzić* (114, 12);
- ◆ *mówić ustami* (50, 14);
- ◆ *ku gorze podnieść* (62, 7); *podnieść ku gorze* (10, 12);
- ◆ *hojnością rozmnażać obfitość* (107, 18);
- ◆ *hojnie szafować* (112, 6);
- ◆ *radością uweselić* (68, 2);
- ◆ *głosem wołać* (5, 1; 77, 1; 142, 1) // *wołać głosem* (42, 6) // *głosem zawołać* (3, 4; 35, 22) // *zawołać głosem* (114, 12);
- ◆ *ratunkiem wspomagać* (136, 6);
- ◆ *opiewając wystawiać* (21, 13);
- ◆ *wynieść ku gorze stan głowy* (3, 3); *wynieść ku gorze wywyższenie narodu* (132, 11); *wynosić ku gorze ręce* (119, 24); *wynosić ku gorze głowy* (75, 3; 108, 3); *wynosić ku gorze myśli* (94, 2); *ku gorze wznieść* (66, 5);
- ◆ *wyznawać głosem* (26, 4);
- ◆ *zelżyć kłamiwemi języki* (109, 1).

c) Frazy:

- ◆ *język mowi* (50, 15);
- ◆ *usta będą mówić* (37, 21); *usta powiadają* (17, 3); *usta wystawiają* (71, 8);
- ◆ *oko obaczy* (17, 2); *oko ogląda* (92, 5) // *oglądało oko* (35, 16); *oko przeźrzy* (66, 5).

C. Połączenia będące kalką hebrajskiej konstrukcji *superlativus absolutus*:

- ◆ *krol nad krolmi* (136, 1) // *nawwyższy krol nade wszemi krolmi* (95, 2);
- ◆ *Pan nad pany* (16, 1; 95, 2; 136, 2).

Dwuwyrazowe połączenia analityczne typu „mieć nadzieję”, zastępujące związki wyrazowe o charakterze syntetycznym

Dostęp do przekładu Reja mają także zwroty zawierające dwuwyrazowe konstrukcje w miejscu, gdzie możliwe jest wprowadzenie konstrukcji syntetycznej. W najstarszych naszych translacjach Psalterza ich obecność była podyktowana werbalną metodą przekładu i co za tym idzie — mechanicznym kopiowaniem konstrukcji łacińskich (np.: *zbawiona uczynić* ‘*salvum facere*’, *radę uczynić* ‘*consilium facere*’), a także naśladowaniem charakterystycznego stylistycznego wzorca tam, gdzie niemożliwe było znalezienie dla leksemu łacińskiego jednoelementowego odpowiednika polskiego, co wynikało z nieadekwatności zasobów słownikowych dwóch różnych języków (np.: *mieć nadzieję* ‘*sperare*’, *chwałę mołwić* ‘*laudare*’). Rospond nazywał podobne połączenia „książkowymi kliszami frazeologicznymi”, „papierowymi kalkami”, „nie-dołącznymi, stereotypowymi kalkami prozy religijnej”, „monotonnym szablonem średniowiecznym”, „banalnym szablonem łacińskim”¹⁰, jednak dokładniejsze badania pokazują, że tłumacze niekiedy świadomie tworzyli tego typu konstrukcje, naśladowując w tym względzie tekst Wulgaty. Świadczyć to może o wykształceniu się silnego odczucia istnienia odrębności stylu psalterzowego, który usiłowali naśladować, rezygnując często z rodzimych, syntetycznych wyrażen i zwrotów¹¹. Danuta Bień-

¹⁰ S. Rospond, *Język renesansu a średniowiecza...*, s. 93, 127–129.

¹¹ Tendencja ta widoczna jest już u najstarszego tłumacza *Psalterza floriańskiego* (zob. D. Kowalska, *Styl Psalterza floriańskiego na tle porównawczym*, Łódź 2003, s. 275–277). Podobną właściwość w pracy tłumacza *Psalterza krakowskiego* dostrzegła także Ewa Woźniak: „wierność tekstowi łacińskiemu przejawia się nie tylko na poziomie wyrazowym — w postaci kalkowania przez polskiego tłumacza łacińskich związków wyrazowych, ale także »na poziomie« stylu: tłumacz, odchodząc od przekładu *stricte* werbalnego, naśladuje styl wzoru łacińskiego, wprowadzając na przykład połączenia pleonastyczne składające się z wyrazów współrzędnych w miejsce łacińskich niewspółrzędnych lub też dając dwuwyrazowe odpowiedniki jako ekwiwalenty jednostek wyrazowych łacińskich, ale tworzone na wzór połączeń łacińskich (np.: *psallere* — *dawać chwałę, honorificare* — *we ści uczynić*)” (E. Woźniak, *Słownictwo i frazeologia...*, s. 102–104). Również Danuta Bieńkowska podkreślała, że Wujek, tłumacząc Psalterz, nie unikał tego typu konstrukcji, często wprowadzał też analityczne zwroty bez związku z oryginałem, czerpiąc je z polszczyzny ogólnej drugiej połowy XVI wieku (zob. D. Bieńkowska, *Słownictwo i frazeologia w Psalterzu przełożonym przez ks. Jakuba Wujka (1594)*, t. I, Łódź 1999, s. 51–55). Nie miał chyba racji S. Rospond, podkreślając, że wrogiem tego szablonu był m.in. J. Kochanowski: „Kochanowski, wróg szablonu, umiał w swojej artystycznej pa-

kowska zauważa, że niektóre z takich analitycznych konstrukcji (np. *uczynić zdradę*) mogły należeć do powszechnie funkcjonujących połączeń w ówczesnej polszczyźnie ogólnej i mogły być przejawem działania tendencji do ożywienia języka przekładu i wzbogacenia go konstrukcjami przenikającymi z codziennej mowy i pozabiblijnych rejestrów języka, co — zdaniem badaczki — było „odbiciem nowych, renesansowych zasad tłumaczenia Pisma św., jak i wzrastającej sprawności języka polskiego na płaszczyźnie leksykalno-frazeologicznej”¹². Rej nie unika tego typu konstrukcji, wprost przeciwnie — obok połączeń, będących klišami frazeologicznymi łacińskich zwrotów, spotykamy seryjnie tworzone nowe konstrukcje, inspirowane łaciną, w czym trzeba dostrzec świadomy wybór stylistyczny pisarza, zwłaszcza że w szesnastowiecznej polszczyźnie z powodzeniem funkcjonowały już syntetyczne określenia. Obecność tego typu struktur w analizowanej parafrazy, która tylko w niewielkim stopniu jest zależna od łacińskiego źródła, trzeba uznać za celowy zabieg autora, wynikający z przekonania o nobliwości tych dwuwyrazowych zestawień. Chęcią naśladowania charakterystycznego stylu Wulgaty trzeba więc tłumaczyć tak wysoką frekwencję analitycznych konstrukcji w badanym tekście. Przeważają zwroty z czasownikami: *czynić // uczynić, dać // dawać, kłaść, mieć, położyć*, usankcjonowane tradycją przekładową, ale Rej seryjnie, z upodobaniem konstruuje analogiczne połączenia wyrazowe, często innowacyjne, o metaforycznym charakterze, z wykorzystaniem także innych werbalnych leksemów: *chodzić, pobudzać, porzucić, rozkochać się, sprawować, stać, trwać, wzruszyć* itp. Lista połączeń wyrazowych tego typu wyekscerpowanych z Rejowego *Psalterza* jest dość długa:

rafrapie omijają banalne *czcić, uczynić*. Na straży tej ubogiej frazeologii średniowiecznej stał Malecki, który wołał książkowe *czynić, uczynić* w przelicznym wariantach aniżeli potoczne *wyrządzać*” (S. Rospond, *Język renesansu a średniowiecza...*, s. 128). Wbrew opinii Rosponda w *Psalterzu* Kochanowskiego odnajdujemy wiele tego typu połączeń, m.in.: *czynić cześć, dzięki czynić, czynić radę, czynić rozkazanie, czynić sąd, czynić sławę, schadzki czynić, śluby czynić, uczciwość czynić, źle czynić, dać chwałę, dać cześć, dać dar, dać głos, dać świadectwo, mieć baczenie, mieć chlubę, mieć dziękę, mieć moc, mieć w myśli, mieć nadzieję, mieć w nienawiści, mieć w obronie, mieć odpoczynek, mieć na pieczy, mieć pieczę, mieć przebywanie, mieć ucisk, mieć ufność, mieć wytchnienie* itd., co może wskazywać, że Kochanowski doceniał ich stylistyczne nacechowanie, odczuwane jako charakterystyczne dla kodu biblijnego.

¹² D. Bieńkowska, *Słownictwo i frazeologia...*, t. I, s. 55.

- ◆ z czasownikiem **brać**: *brać za obronę* (8, 2); *brać pomstę* (119, 63); *brać przykład* (95, 4; 99, 4); *brać rozradowanie* (149, 2);
- ◆ z czasownikiem **być** // **bywać**: *być w nienawiści* (5, 5; 68, 11); *być pełnego rozumu* (91, 5; 131, 3); *bywać w udręczeniu* (119, 47); *bywać w upadkach* (35, 8); *być na wspomozieniu* (41, 4);
- ◆ z czasownikiem **chodzić**: *chodzić w bojaźni* (25, 11); *z nadzieją chodzić* (119, 23); *chodzić w żałobliwym odzieniu* (35, 8); *chodzić z zasmęconą postawą* (35, 9);
- ◆ z czasownikiem **czynić** // **uczynić**: *co dobrego czynić* (37, 19) // *co dobrego uczynić* (53, 1) // *dobrze uczynić* (67, 1); *czynić dobre serce* (9, 19); *dobrodziejstwo uczynić* (116, 2); *dzięki uczynić* (50, 12; 100, 3); *gwałt uczynić* (77, 5) // *uczynić gwałt* (78, 21); *czynić kochanie* (45, 7); *uczynić koniec* (59, 10); *nadzieję czynić* (55, 10) // *uczynić nadzieję* (22, 9); *czynić ofiary* (78, 30); *poczciwość czyni* (50, 19) // *uczynić poczciwość* (80, 8); *uczynić pokój* (142, 4); *czynić pomstę* (10, 18) // *pomstę uczynić* (55, 12) // *uczynić pomstę* (118, 5); *czynić posłuszeństwo* (144, 1); *pożytek czynić* (58, 6) // *pożytek uczynić* (49, 2); *czynić przykrość* (35, 21) // *przykrość uczynić* (21, 11); *czynić przymowki kłamliwe* (31, 18); *uczynić radę* (2, 2; 83, 3); *uczynić sąd* (35, 1); *sławę uczynić* (87, 1); *sprzeciwność czynić* (78, 34); *udręczenie uczynić* (64, 4); *utwierdzenie uczynić* (68, 19); *złe czynić* (26, 6) // *źle czynić* (35, 21) // *źle uczynić* (52, 1; 56, 4); *złorzeczność czynić* (34, 9);
- ◆ z czasownikiem **dać** // **dawać**: *dać baczenie* (119, 17); *dać błogosławieństwo* (129, 3); *dać chwałę* (57, 5; 72, 6; 98, 3; 140, 7; 148, 8) // *dawać chwałę* (96, 4; 100, 1; 119, 31; 147, 3; 148, 5); *dawać cześć* (100, 3); *dzięki dawać* (18, 46) // *dawać dzięki* (97, 7); *dać w moc* (67, 4); *dać odpowiedź* (27, 7; 38, 9; 85, 4; 86, 1); *otuchę dawać* (73, 13); *dać owoc* (85, 6); *dać pokarm* (146, 4); *pomoc dać* (36, 8); *dać przyczynę* (30, 1; 39, 1); *dać radę* (73, 12); *dawać ratunek* (68, 7) // *dać ratunek* (22, 19; 31, 4); *dawać żywność* (136, 6); *dać żywot* (21, 4);
- ◆ z czasownikiem **kłaść** // **położyć** // **pokładać**: *kochanie pokładać w kimś* (33, 9) // *kochanie położyć w kimś* (37, 4); *myśl położyć* (64, 3); *kłaść nadzieję* (31, 6; 49, 3; 62, 7; 146, 2) // *nadzieję kłaść* (147, 5) // *położyć nadzieję* (7, 1; 12, 1; 17, 14; 20, 7; 31, 1; 37, 27; 49, 14; 62, 5; 73, 14; 79,

3; 141, 5) // *nadzieję położyć* (21, 6; 28, 1; 31, 19; 52, 6; 121, 1) // *pokładać nadzieję* (16, 3; 22, 4; 31, 7; 40, 9; 55, 15; 83, 5) // *nadzieję pokładać* (18, 2; 31, 3; 76, 3; 78, 4; 86, 4); *kłaść w nienawiści* (18, 38); *ufanie kłaść* (40, 4; 49, 3) // *położyć ufanie* (13, 5; 25, 2; 34, 6) // *ufanie pokładać* (37, 3);

◆ z czasownikiem **leżeć**: *w upadkach leżeć* (51, 3);

◆ z czasownikiem **mieć**: *mieć baczenie* (5, 7; 61, 1); *mieć bacność* (125, 4); *mieć dufanie* (46, 2); *mieć moc* (10, 14); *mieć nadzieję* (3, 2; 5, 7; 21, 8; 25, 5; 27, 3; 30, 7; 33, 9; 13; 62, 8; 86, 4; 130, 4; 140, 4) // *nadzieję mieć* (37, 16; 85, 4; 86, 2); *mieć w nienawiści* (97, 6; 119, 57); *mieć w obronie* (53, 6); *mieć przed oczyma* (103, 2); *mieć na pamięci* (105, 21; 119, 7); *mieć pieczę* (62, 6; 74, 9; 86, 8; 106, 8; 137, 4; 139, 13) // *pieczę mieć* (34, 11; 54, 2; 64, 2; 106, 5) // *mieć na pieczy* (2, 11; 6, 4; 45, 9; 73, 12; 13; 77, 2; 78, 2; 94, 3; 37, 27; 128, 1) // *na pieczy mieć* (11, 5); *mieć w poczciwości* (111, 3) // *w poczciwości mieć* (22, 25; 60, 3); *mieć na pomoc* (118, 6); *mieć pomstę* (36, 1); *mieć w powadze* (96, 5); *mieć przyczynę* (119, 44; 141, 2); *mieć rozradowanie* (96, 6); *mieć w uczciwości* (119, 32); *mieć wiarę* (4, 5) // *wiarę mieć* (28, 9; 31, 17); *mieć wzgląd* (13, 3); *mieć wzglądnięcie* (27, 8); *mieć zwirzchność* (119, 48);

◆ z czasownikiem **pobudzać**: *pobudzać gniew* (78, 22);

◆ z czasownikiem **pojmować**: *pojmować w opiekę* (140, 7);

◆ z czasownikiem **postanowić**: *nadzieję postanowić* (16, 1);

◆ z czasownikiem **przyjąć** // **przyjmować**: *przyjmować w obronę* (146, 5); *przyjąć w opiekę* (49, 10; 80, 7) // *przyjmować w opiekę* (82, 2) // *przyjąć na opiekę* (119, 76) // *przyjmować opiekę na się* (135, 7); *przyjmować rozkazowanie* (25, 9); *przyjąć słowa* (19, 14);

◆ z czasownikiem **rozkochać się**: *rozkochać się w nadziei* (40, 13);

◆ z czasownikiem **sprawować (się)**: *wedle myśli sprawować* (114, 10); *wedle rozumu sprawować się* (82, 2); *sprawować wedle wiary* (25, 4);

◆ z czasownikiem **stać** // **zostać** // **ostać**: *przy nadziei stać* (20, 7) // *zostać przy nadziei* (107, 14); *stać w obronie* (52, 1); *ostać przy rozumie* (34, 3);

◆ z czasownikiem **stroić**: *nienawiść stroić* (21, 8);

- ◆ z czasownikiem **trwać**: *trwać w nadziei* (37, 14);
- ◆ z czasownikiem **używać**: *używać rozumu* (78, 38); *używać myśli* (106, 21);
- ◆ z czasownikiem **wdać się** // **wdawać się**: *wdać się w chwałę* (135, 8); *wdać się pod krolowanie* (45, 4); *wdać się w posłuszeństwo* (2, 3; 13; 18; 41; 22, 27; 106, 14; 119, 64; 139, 7) // *wdawać się w posłuszeństwo* (22, 29; 29, 2; 119, 48); *wdać się w sprośności* (53, 3); *w złości się wdawać* (101, 2);
- ◆ z czasownikiem **wypuścić**: *wypuścić na opiekę swoją* (27, 10);
- ◆ z czasownikiem **wziąć**: *nadzieję wziąć* (9, 10); *wziąć obronę* (35, 1; 91, 1); *wziąć na opiekę* (65, 3; 78, 11; 79, 8; 82, 5; 86, 1; 121, 2) // *wziąć w opiekę* (9, 4); *wziąć pociechę* (137, 5); *wziąć pomstę* (9, 10; 103, 7; 118, 6); *wziąć w poruczeństwo* (7, 7); *wziąć posilenie* (39, 12); *wziąć w posłuszeństwo* (137, 2); *wziąć na się urząd* (97, 1; 99, 1); *zwycięstwo wziąć* (25, 1);
- ◆ z czasownikiem **wzruszyć**: *wzruszyć gniew* (56, 6; 57, 6) // *wzruszyć nawałność gniewu* (83, 6); *wzruszyć moc* (53, 5); *wzruszyć walkę* (78, 32).

Wykscerpowane dwuczłonowe konstrukcje wyraźnie pokazują, że Rej nie zadowolą się jednym szablonem, lecz tworzy rozmaite warianty, bądź to wymieniając czasownik, bądź to wprowadzając synonim w miejsce rzeczownika. Wariantywność jest znakiem rozpoznawczym Rejowego *Psalterza*.

I tak dla wyrażenia uczucia nadziei, ufności obok znanych z wcześniejszych translacji połączeń: *położyć nadzieję* (16), *mieć nadzieję* (15), *pokładać nadzieję* (11), *kłaść nadzieję* (5), *czynić nadzieję* (2) wprowadza Rej nieco rzadsze zestawienia: *położyć ufanie* (3), *kłaść ufanie* (2), *mieć dufanie* (1), *pokładać ufanie* (1) oraz rozwiązania wyjątkowe o jednostkowej frekwencji w *Psalterzu*: *z nadzieją chodzić*, *nadzieję postanowić*, *rozkocharać się w nadziei*, *stać przy nadziei*, *trwać w nadziei*, *nadzieję wziąć*, *zostać przy nadziei*, a nawet połączenie o charakterze pleonastycznym: *dufać w nadzieję*. Tego rodzaju dwuczłonowe zestawienia przeplata z ich syntetycznymi odpowiednikami: *dufać* (31), *nadziwiać się* (3). Czasem dystrybucja takich synonimicznych ekwiwalentów uwarunkowana jest czynnikami stylistycznymi — unikaniem powtórzeń w bliskim sąsiedztwie, jak w Psalmie 40: *Tobie bezpiecznie dufać może, kto w Tobie pokłada nadzieję swoją* (40, 9).

Dla wyrażenia czynności troszczenia się, opiekowania stosuje Rej połączenia wyrazowe wzorowane na Wulgacie: *mieć pieczę* (10), *mieć na pieczy* (11), ale równolegle używa rozmaitych nowszych wariantów: *wziąć na opiekę* (6), *przyjąć w (na) opiekę* (3), *pojmować w opiekę* (1), *wziąć w opiekę* (1), *przyjmować w opiekę* (1), *przyjmować opiekę na sie* (1), *wypuścić na opiekę swoją* (1), *wziąć w poruczeństwo* (1), czasem zaś sięga po formę syntetyczną: *opiekać sie* (3).

Na wyrażenie czynności odwetu za poniesione krzywdy, wymierzania kary, mszczenia się używa pisarz zwrotów przypominających średnio-wieczny szablon: *czynić pomstę* (2), *uczynić pomstę* (1), ale także wariantów tworzonych w oparciu o inny czasownik: *wziąć pomstę* (3), *brać pomstę* (1), *mieć pomstę* (1), które zreżcznie przeplata z jednostkowymi ich ekwiwalentami: *pomścić* (5), *mścić (sie)* (4).

Inwencja twórcza i oryginalność Reja widoczna jest także w tworzeniu językowych wykładników dla wyrażenia czynności umysłowych związanych z procesem myślenia i rozumienia. Obok syntetycznych, nienacechowanych określeń: *rozumieć* (41), *myśleć* (18) stosuje pisarz konstrukcje analityczne, wpisujące się w charakterystyczną tonację psalterzową: *używać rozumu*, *obaczyć w rozumiech*, *ostać przy rozumie*, *mysl położyć*¹³.

Rej pozostawia w swojej translacji analityczne zestawienia typu: *co dobrego (u)czynić // dobrze uczynić*, będące ekwiwalentami łacińskiej konstrukcji ‘*bonum facere*’, ale także wykorzystuje łaciński szablon i wprowadza analogiczne konstrukcje odnoszące się do zła: *złe czynić // źle (u)czynić* łac. ‘*malignari*’, w czym pozostaje wierny tradycji przekładowej¹⁴.

Dwuwyrazowe połączenia typu „rzecz” + przymiotnik

Wpływ tradycji przekładowej widoczny jest także w stosunkowo licznych w analizowanej parafrazie dwuelementowych połączeniach typu: *rzecz* + przymiotnik, imiesłów przymiotnikowy. Mają one swoje źródło w łacińskim tekście Wulgaty i średniowiecznych translacjach, które

¹³ Wyrazem inwencji Reja w tym zakresie jest także wynotowana metaforyczna fraza *myślenie moje wychodzi z rozumu mego* (139, 3).

¹⁴ Podobną tendencję spotykamy również w *Psalterzu Wujka* (zob. D. Bienkowska, *Słownictwo i frazeologia...*, t. I, s. 69).

w taki właśnie analityczny sposób oddawały łacińskie przymiotniki lub rzeczowniki, np.: *bona* — *dobra rzecz*, *dura* — *twarde rzeczy*, *falsa* — *fałszywa rzecz*, *gloriosus* — *ślawna rzecz*, *inane* — *proźna rzecz*, *incerta* — *niepewne rzeczy*, *magnus*, *magnalia* — *wielika rzecz*, *mirabilia* — *dziwne rzeczy*, *oculta* — *tajemne rzeczy*, *omnia* — *wsztyki rzeczy*, *sublimia* — *wysokie rzeczy*, *terribilium* — *groźna rzecz*, *vanum* — *marna rzecz*¹⁵. Rej nie unika tego typu dwuelementowych zestawień i hojnie je wprowadza do parafrazy, co więcej — tworzy także na ich wzór nowe zestawienia tego typu. Z analizowanego tekstu wyekscerpowano 71 wyrażen z rzeczownikiem *reecz*, m.in.: *dziwna rzecz* (48, 4; 78, 14; 79, 6; 83, 1), *godna rzecz* (145, 1), *reecz jawna* (4, 8; 46, 1; 119, 39) // *jawna rzecz* (44, 3), *naszlachetniejsza rzecz* (119, 29), *nieznośne rzeczy* (83, 1), *reecz omylna* (33, 13) // *omylna rzecz* (81, 8), *osobne rzeczy* (48, 3), *reecz pewna* (16, 8), *plona rzecz* (80, 5), *proźna rzecz* (31, 6), *rozkoszna rzecz* (8, 7) // *reecz rozkoszna* (133, 1), *rozliczne rzeczy* (39, 6; 40, 5), *rozmaite rzeczy* (119, 35), *slaba rzecz* (8, 3), *sluszna rzecz* (9, 16), *reecz straszliwa* (2, 11; 18, 16) // *straszliwa rzecz* (45, 3; 77, 7), *reecz jaśnie wiadoma* (86, 3), *wsztyki rzeczy* (10, 4; 104, 13), *zacna rzecz* (116, 3), *zła rzecz* (73, 6).

Konstrukcje nominalne z użyciem rzeczownika abstrakcyjnego i konkretnego (*concretum pro abstracto*) typu „droga żywota” oraz konstrukcje z udziałem dwóch rzeczowników abstrakcyjnych typu „chwala wielmożności”

Z badanego tekstu udało się wyekscerpować pewien typ połączeń wyrazowych, wprowadzonych niezależnie od łacińsko-hebrajskiego oryginału, jednak imitujących jego specyficzną stylistykę. Zwykle są to samodzielnie tworzone przez tłumacza wyrażenia przez dodanie do rzeczownika przejętego z oryginału drugiego rzeczownika — najczęściej abstrakcyjnego. Wzorem dla tego typu konstrukcji są liczne w psalmach wyrażenia o charakterze metaforycznym (*concretum pro abstracto*) typu: *droga żywota*, *droga sprawiedliwości*. Na ich wzór tworzy pisarz podobne konstrukcje. Należą do nich m.in.: *blizny złości* (38, 4), *droga słusno-*

¹⁵ Zob. E. Woźniak, *Słownictwo i frazeologia...*, s. 117–118; M. Kamińska, M. Cybulski, D. Kowalska, *op. cit.*, s. 166.

ści (119, 30), korona chwały (89, 19), łuk złości (37, 11), miecz możliwości (45, 3), płachta żałoby (30, 10), pochodnia serca (18, 27), przyprawy możliwości (20, 7), przyprawy wesela (137, 1; 33, 2; 105, 1), skała obrony (18, 43; 42, 8), skrzydła wielmożności (36, 6), stolec majestatu (89, 18; 103, 13), stolec możliwości (68, 4), stolec poczciwości (89, 10), stolec sądu (9, 4), strzelba mocy (45, 4), studnia głębokości (30, 2), studnia światłości (36, 7), tarcza obrony (119, 57), twirdza pokoju (46, 5), więzienie grzechów (126, 1), woda przykrości (110, 7), źródłisko nędzy (40, 2). Modyfikuje niekiedy Rej ten wzorzec i tworzy wyrażenia, w których to rzeczownik konkretny pełni funkcję określającej przydawki, zaś członem określanym jest rzeczownik abstrakcyjny. Charakterystyczne dla badanego tekstu są zwłaszcza połączenia tego typu z rzeczownikami abstrakcyjnymi: *możność*, *srogość*, *wielmożność*: *możność głowy* (60, 6), *możność ramienia* (71, 9), *możność ręki* (78, 22; 108, 8), *srogość bicia* (125, 3), *srogość gromu* (77, 9), *srogość mieczowa* (22, 20; 78, 33), *srogość ręki* (55, 13; 104, 15; 106, 15), *wielmożność ramienia* (44, 3). Zdarzają się też bliźniacze pary tego typu połączeń, w których ten sam rzeczownik raz jest przydawką, raz zaś staje się członem nadrzędnym w związku wyrazowym, np.: *stolec majestatu* (89, 18; 103, 13) // *majestat stolca* (7, 7). Z upodobaniem tworzy pisarz wyrażenia składające się z dwóch rzeczowników abstrakcyjnych, imitując stylistykę oryginału. Znane z wcześniejszych werbalnych tłumaczeń wyrażenie *chwała wielmożności*, będące odpowiednikiem łacińskiego wyrażenia Wulgaty *gloria magnificentiae*¹⁶, pojawia się także w translacji Reja (104, 2), ale znacznie częściej spotykamy to wyrażenie w badanym tekście w wersji zmodyfikowanej — z „odwróceniem” członów: *wielmożność chwały* (8, 1; 8, 10; 66, 6; 99, 6; 104, 18; 113, 2). W *Psalterzu* Reja występują całe serie tego typu połączeń: *jasność majestatu* (24, 10), *łaska sprawiedliwości* (45, 5), *moc srogości* (31, 15), *moc wielmożności* (68, 15), *możność łaski* (144, 4), *możność obliczności imienia* (75, 1), *możność pomsty* (94, 1), *możność zwirzchności* (110, 2), *srogość gniewu* (69, 15; 76, 4; 78, 12; 17; 25; 26; 30; 89, 23), *srogość karania* (39, 9; 12; 99, 5; 125, 3), *srogość rozgniewania* (87, 2; 106, 12), *strach skarania* (6, 7), *wielmożność majestatu* (22, 22; 29, 7; 66, 1; 68, 6), a obok tego *majestat wielmożności* (89, 7). W niektórych tego typu zestawieniach, tworzonych z wyłącznym

¹⁶ Taki przekład odnajdujemy m.in. w *Psalterzu krakowskim* w Psalmie 144, 11.

wykorzystaniem rzeczowników abstrakcyjnych, dobór poszczególnych członów odbywa się na zasadzie podobieństwa bądź dopełnienia / uzupełnienia semantyki danego związku (np.: *jasność majestatu, możność zwierzchności, srogość gniewu, srogość rozgniewania*). Nie można wykluczyć, że jedną z przyczyn tworzenia tego typu połączeń mogła być chęć wzmocnienia, podkreślenia, spotęgowania wyrazistości danego wyrażenia. W niektórych tego typu połączeniach obserwujemy także próbę odwołania symbolicznych znaczeń kryjących się w charakterystycznych dla tekstu biblijnego rzeczownikach. W Psalterzu zawarty jest antropomorficzny obraz Boga, psalmista często mówi o Bogu w kategoriach cielesnych (oblicze, usta, ramię, ręka, palec, ręce, nogi, uszy) i psychicznych (gniew, żal, smutek, zemsta, miłość)¹⁷. Bóg często przyrównywany jest do wojownika, który staje do walki w pełnym uzbrojeniu. Jego wyposażenie stanowią zwykle miecz, łuk, włócznia i tarcza. Symbole wojenne charakteryzują także ludzi nieprawych, podstępnych. W parafrazie Reja w miejsce konkretnych rzeczowników, symbolizujących moc, siłę, władzę, pojawiają się ich abstrakcyjne odpowiedniki: *miecz możności, łuk złości, przyprawy możności, strzelba mocy, tarcza obrony, twirdza pokoju*, a także: *srogość biczu, srogość mieczowa, możność ramienia, wielmożność ramienia, możność ręki, srogość ręki*. Przykładem tego typu realizacji jest fragment Psalmu 45:

- [30] I przypasz **miecz możności** swojej na biodra swoje, a z wielką czcią przypadnie Tobie, ocz się jedno pokusisz, a straszliwe rzeczy sprawować będzie ręka bostwa Twego, co Tobie wszystko na wieczną chwałę wynidzie.
Abowiem **strzelba mocy** Twojej przeniknie, a wnętrzości niegdy będących sprzeciwników Twoich, a potym rozmaici narodowie pokornie się wdadzą pod krolowanie Twoje (45, 3–4).

¹⁷ Zob. ks. A. Tronina, *Teologia Psalmów*, Lublin 1996, s. 25.

4. Związki wyrazowe o niebiblijnej genezie

Połączenia wyrazowe znane szesnastowiecznej polszczyźnie

Ostatnią grupę wyodrębnionych połączeń wyrazowych stanowią związki wyrazowe nieinspirowane tekstem biblijnym, które SPXVI odnotowuje ze źródeł pozabiblijnych. Przedostały się one do parafrazy z polszczyzny ogólnej, z niebiblijnego języka, czasem może nawet potocznego. Część z nich zwraca uwagę wysoką frekwencją, co niewątpliwie ma wpływ na stylistyczne ukształtowanie tekstu, ale świadczy także o stabilizacji tego typu połączeń w ówczesnej polszczyźnie ogólnej. Ich obecność w *Psalterzu* trzeba traktować jako rezultat starań pisarza o żywy, obrazowy, urozmaicony język translacji. Do tego typu związków wyrazowych o wysokiej frekwencji należą w badanym utworze m.in.: *wielkie kochanie* (10, 3; 21, 1; 33, 1; 35, 10; 43, 4; 88, 10; 112, 3; 126, 3; 4), *dziwnym kształtem* ‘dziwnie, w dziwny sposób’ (4, 1; 31, 21; 104, 4; 107, 10; 144, 1), *wszelakim kształtem* (3, 1; 10, 5; 19, 8; 145, 1), *rozmaite przyprawy* (20, 7; 33, 2; 45, 8; 118, 7; 14; 119, 31; 144, 5), *podać rękę* ‘udzielić pomocy’ (27, 11 — 2 razy; 37, 17; 60, 4; 68, 21; 73, 12), *pokornie prosić* (38, 15; 102, 1; 106, 2; 119, 58) // *prosić pokornie* (65, 3), *wdzięcznie przyjmować* (25, 9; 37, 7; 67, 4; 92, 2; 94, 7; 107, 19; 119, 69), *przywozić na pamięć* (42, 3; 77, 6) // *na pamięć przywozić* ‘przypominać sobie’ (20, 3; 77, 3; 119, 11). Z polszczyzny ogólnej przedostały się też połączenia rzadziej wykorzystywane przez Reja, ale za to ożywiające biblijną narrację: *wielka lekkość* ‘lekkomyślność, brak powagi, głupota, próżność’ (3, 7; 78, 34), *zła przygoda* (91, 8; 119, 84), *na nogach chodzić* (114, 12), *dochodzić uszu* ‘o szerzeniu się wiadomości, pogłosek’ (66, 6), *złością kipieć* (10, 7), *zgrupować na jedną kupę* (33, 5), *na jedną kupę złożyć* ‘obrócić w ruinę’ (79, 1). Z języka potocznego przeszły do tekstu Rejowej parafrazy wyrażenia z haplologiczną formą *człek*: *fortunny człek* (89, 9), *szczęśliwy człek* (25, 11; 32, 1; 41, 1; 84, 7), *osobnego szczęścia człek* (65, 3). Potocznie nacechowanego *człeka* w miejsce literackiej formy *człowiek* odnajdujemy nawet w charakterystycznym psalterzowym określeniu: *błogosławiony człek* (40, 4; 112, 1; 127, 4) i jego wariacie *nie lekce błogosławiony człek* (94, 6), co wyraźnie pokazuje, że zamiarem Reja było odświeżenie frazeologii nobliwego

tekstu. Nie unika także Rej sformułowań używanych zazwyczaj w pismach urzędowych, jak np.: *dziedziczne prawo* (2, 8) // *prawo dziedziczne* (28, 10; 37, 8; 78, 28), *prawą wiarą* ‘szczerze, życzliwie’ (37, 5; 111, 5), *czynić dosyć* ‘wypełniać, przestrzegać, dotrzymywać, być posłusznym’ (54, 3; 78, 21; 105, 21; 61, 5; 89, 15; 119, 33) // *dosyć czynić* (76, 7; 119, 3) // *dosyć uczynić* (44, 3; 61, 3) // *dosyć uczynić* (40, 5; 100, 3; 116, 2), *prawo dzierżec* (36, 4), *dzierżec przymierze* (50, 3), *miecz dać w ręce* ‘uzbroić, zachęcić do wystąpienia’ (149, 3), *przyjąć przymierze* (50, 3; 74, 10; 78, 5; 103, 12; 132, 8).

Połączenia wyrazowe będące indywidualizmami Reja

Wykscerpowano również grupę połączeń, będących właściwością Rejowego języka — spotykanych poza przekładem *Psałterza* także w innych świeckich utworach pisarza, ale o ograniczonym zasięgu występowania lub nawet bez poświadczeń u innych szesnastowiecznych twórców. Należą do nich wyrażenia: *głuchy bałwan* (135, 8)¹⁸, *dziwna sprawa* ‘nadprzyrodzona, cudowna; godna podziwu, uznania’ (8, 4; 68, 22; 71, 9; 77, 8; 78, 2 — 2 razy; 4; 89, 3; 92, 2; 3; 104, 11; 107, 21; 119, 13; 65; 135, 7; 10; 139, 7; 145, 2; 5; 148, 1; 2; 5), *miasto zebrania* ‘miasto Jerozolima’ (48, 1; 87, 1) // *zebranie miasta* (48, 4; 6; 9; 87, 3), *przyprawy waleczne* (46, 6) // *waleczne przyprawy* (76, 4) oraz zwroty: *na bębniech brząkać* (68, 18), *upełnie dufać* (18, 29; 30, 5; 119, 37), *uprzejmie dufać* (84, 7; 125, 1), *kochanie miewać* ‘cieszyć się, lubić’ (38, 11; 49, 5), *liczyć każdą godzinę* ‘czuwać, stale uważać na kogoś’ (90, 7), *usta przy swej mocy mieć* ‘mówić, co się chce’ (12, 4), *podnosić głowę* ‘okazywać hardość, buntować się’ (22, 7; 119, 14), *podnieść myśl* (25, 1) // *podnosić myśl* ‘buntować się’ (13, 4; 49, 3; 75, 3; 138, 3), *poruczać się* (*poruczyć się*) *w opiekę czyjąś* (22, 10; 40, 3; 91, 1; 96, 5; 114, 17; 109, 16) // *w opiekę poruczyć* (33, 17; 72, 1; 74, 1; 83, 2), *przyjąć* (*przyjmować*) *w opiekę* (49, 10; 80, 7; 82, 2) // *przyjąć na opiekę* (119, 76); *wziąć opiekę* (9, 4) // *wziąć na opiekę* (65, 3; 78, 11; 79, 8; 82, 5; 86, 1; 121, 2).

¹⁸ Wyrażenie to notowane jest tylko w tekstach Reja jako odpowiednik łac. ‘*simulacra gentium*’. W *Psałterzu krakowskim* spotykamy wyrażenie *bałwan pogański* (134, 15), zaś w polszczyźnie XVI wieku funkcjonuje określenie *bałwan niemy*, notowane m.in. w *Obronie nauki prawdziwej i wiary starodawnej krześcijańskiej...* M. Krowickiego, a także w *Nowym Testamencie* w przekładzie J. Wujka oraz w *Żywotach* P. Skargi (zob. SPXVI, t. I, s. 295).

Zebrane połączenia wyrazowe świadczą o swoistym dualizmie w pracy translatorskiej Reja. Z jednej strony dostrzegamy Reja-tradycjonalistę, hołdującego charakterystycznej psalterzowej tonacji stylistycznej, naśladowującego styl średniowiecznych przekładów opartych na werbalnej metodzie tłumaczenia, z drugiej zaś Reja-nowatora, poszukującego nowych środków wyrazu, przecierającego szlaki w poszukiwaniu najbardziej odpowiednich i zarazem uniwersalnych sposobów wyrażania bogactwa uczuć obecnego w poezji psalmicznej. Wiele wyekscerpowanych połączeń wyrazowych jest swoistym *signum temporis*, próbą odświeżenia, rozjaśnienia skostniałych sformułowań obecnych we wcześniejszych przekładach. Literalne przełożenia przeplatają się więc z pomysłowymi przekształceniami, w których słyszy się żywy, obrazowy język szesnastowiecznej polszczyzny. Warstwa stylistyczna *Psałterza* Reja nie jest jednolita — obok przestarzałych, choć „oswojonych” już frazeologizmów, które poprzez częste powielanie zdążyły się już zadomowić w polszczyźnie literackiej, spotykamy bogactwo nowych zestawień, w których poszczególne leksykalne składniki zastępuje się ciągle nowymi, jakby sprawdzając ich brzmienie w nowym otoczeniu. To wszystko sprawia, że przekład mieni się różnorodnością — stałym strukturom oryginału nie odpowiadają stałe struktury w przekładanym tekście, co w dużym stopniu decyduje o wariantowości połączeń wyrazowych. Ta niejednorodność wydaje się zamierzona — fragmenty, w których świadomie dopuszcza Rej do głosu styl oryginału przeplatają się z nowatorskimi rozwiązaniami translacyjnymi, gdzie wyczuwa się niepoohamowaną radość twórcy z możliwości czerpania z różnorodnych narzędzi (leksykalnych, słowotwórczych), jakie dawała szesnastowieczna polszczyzna. Temu zachłystywaniu się bogactwem rodzimego języka towarzyszy radość pisania. Czytelnik uczestniczy w toczącym się na jego oczach procesie, staje się mimowolnym świadkiem spontanicznej pracy tłumacza, który przekazywane treści ubiera w coraz to nowe szaty. Rej nie kopiuje samego siebie, nie powtarza raz obmyślanego tekstu. Każde spotkanie z łacińskimi psalmami jest spotkaniem pierwszym, te same myśli powracają, ale za każdym razem inaczej sformułowane, przekład tworzy się od początku i wciąż na nowo. Tego typu zabiegi nie sprzyjały stabilizacji połączeń wyrazowych, które zdążyły już stać się charakterystycznym rysem średniowiecznych translacji psalterzowych. W pracy przekładowej Reja nieustannie ścierają się dwie

przeciwstawne tendencje. Z jednej strony pisarz dokonuje aktualizacji realiów biblijnych, modyfikuje hebrajskie struktury, próbuje dostosować je do rodzimych realiów, tworząc obrazy bliskie swojskiemu widzeniu rzeczywistości; z drugiej zaś świadomie nawiązuje do łacińsko-hebrajskiego wzorca i zewnętrznych cech poetyki hebrajskiej. Nie wszystkie wybory pisarza są udane, wzlotom często towarzyszą upadki, niektóre konstrukcje rażą ociężałością, zbytnią konkretnością, która nie pozostawia miejsca na tajemnicę i nie pozwala działać wyobraźni. Mimo niewątpliwych zabiegów modernizacyjnych w zakresie frazeologii wciąż odnajdujemy echa dawnego brzmienia, widoczne w niektórych charakterystycznych dla stylu biblijnego połączeniach wyrazowych — i to zarówno tych, które przetrwały próbę czasu i w niezmienionej postaci weszły do translacji Reja, jak i tych, które pisarz tworzył, naśladowując hebrajsko-łaciński wzorzec.

III. Składniowe wykładniki konwencji stylistycznej

Do wyrazistych wyznaczników stylowych polszczyzny biblijnej należą charakterystyczne konstrukcje składniowe, które można podzielić na dwie grupy, uwzględniając jako kryterium podziału ich genezę¹. Grupę pierwszą stanowią typowe latynizmy syntaktyczne wniesione do polszczyzny *via* Wulgata. Należą do nich: postpozycyjny szyk przydawki względem rzeczownika (np. *imię twoje, ręka twoja*), dwuskładnikowe grupy nominalne z przydawką przymiotną umieszczaną także w szyku postpozycyjnym, finalna pozycja orzeczenia w zdaniu, obecność biernych konstrukcji czasownikowych, wysoka frekwencja konstrukcji imiesłowowych. Do grupy drugiej należą konstrukcje składniowe o rodowodzie hebrajskim i greckim. Zaliczamy do nich m.in.: formy imiesłowowe o typie uprzednim (tzw. *participium graphicum*), struktury pleonastyczne z imiesłowem współczesnym i czasownikiem nazywającym mówienie, np. *mówiąc, rzekł*, wielospójnikowość, przewagę wypowiedzeń parataktycznych oraz paraleliczny tok składniowy².

Konstrukcje składniowe o charakterze prymarnym, tj. przejęte z języków oryginalnych, przedostały się do polszczyzny średniowiecznej przez medium łacińskie. Najstarsi tłumacze Pisma Świętego korzystali głównie z tekstu Wulgaty, a poprzez obranie werbalnej metody translacji odwzorowywali zarówno charakterystyczne cechy składniowe języków wyjściowych, jak i cechy składni łacińskiej. Celem naszych rozważań jest ukazanie, czy w parafrazie Reja — a więc w tekście będącym w dużym stopniu niez-

¹ Taki podział przyjmujemy za Stanisławem Koziarą (zob. S. Koziara, *Tradycyjne biblizmy a nowe polskie przekłady Pisma Świętego (ujęcie filologiczno-normatywne)*, Kraków 2009, s. 25–26).

² Do grupy prymarnych wyznaczników składniowych stylu biblijnego Koziara zalicza ponadto konstrukcje nominalne z użyciem rzeczownika abstrakcyjnego i konkretnego (*concretum pro abstracto*) typu: *kielich goryczy, łożę boleści* (zob. *ibidem*, s. 26). Ten typ zestawień omówiony już został w części pracy poświęconej wybranym charakterystycznym połączeniom wyrazowym.

leżnym od łacińskich wzorców — zarysowują się kontury łacińskich (oraz hebrajskich i greckich) konstrukcji gramatycznych, utożsamianych ze stylem psalterzowym. Ich obecność mogłaby potwierdzać tezę, że zewnętrzne cechy stylistyczne, widoczne w polskich przekładach Psalterza, były w połowie XVI wieku wartością, z którą się powszechnie liczone i uznawano za ważny wyróżnik stylowy. Byłby to również argument przemawiający za świadomym kształtowaniem przez Reja warstwy stylistycznej dzieła.

1. Szyk przydawki względem rzeczownika

Szyk zaimkowej przydawki dzierżawczej

Postpozycyjny szyk zaimków dzierżawczych, upowszechniony w tłumaczeniach staropolskich głównie dzięki pośrednictwu Wulgaty, uznawany jest za wyrazistą cechę stylu biblijnego, a więc i psalterzowego³. Zaimek ten występuje w łacinie bardzo często i prawie bez wyjątku w szyku porzeczownikowym, pełniąc funkcję elementu systemowego. Badania

³ Potwierdzają to badania m.in. M. Kossowskiej: „Porównując polskie teksty tylko z Wulgatą, stwierdza się, że szyk zaimka jest prawie bezwyjątkowo zgodny z tekstem źródłowym. Zgodność ta, widoczna od Ps. fl., utrzymuje się do przekładu Wujka włącznie” (M. Kossowska, *Z dziejów polskiego stylu psalterzowego*, „Język Polski” 1962, t. XLII, z. 3, s. 205). Temu wyznacznikowi stylowemu polszczyzny biblijnej poświęcony jest także interesujący artykuł S. Koziary, *O szyku zaimkowej przydawki dzierżawczej w polskich przekładach Psalterza (na przykładzie psalmu Miserere)*, „Język Polski” 1998, t. LXXVIII, z. 1–2, s. 62–69. Badacz stwierdza m.in.: „Przenikanie tej cechy języków biblijnych do polszczyzny daje się zauważyć już w najstarszych tłumaczeniach Pisma św. Jakkolwiek obcy duchowi polszczyzny, element ów z biegiem czasu staje się wyraźnym znamiem nie tylko składni, ale też polskiego stylu biblijnego. Od początku też za sprawą biblijnych przekładów upowszechnia się zwyczaj dość wiernego przenoszenia kolejności określającego członu, zaimkowej przydawki dzierżawczej i określanego rzeczownika. Najstarsze Psalterze polskie: floriański, puławski, Wróbla (...) zaimek dzierżawczy umieszczają niemal bezwyjątkowo po rzeczowniku. Stosowanie się do tej zasady zaobserwować można także w XVI-wiecznych tłumaczeniach Pisma św.: w Biblii Leopolda, brzeskiej, Budnego oraz ks. Wujka. A konsekwencja, z jaką postpozycyjny szyk przydawki dzierżawczej pojawia się w przekładach protestanckich, wolnych od konieczności zachowania wierności wobec Wulgaty, świadczy dobitnie, iż ów wzorzec syntaktyczny stanowił przejaw elegancji i dostojności w polszczyźnie biblijnej tego okresu” (*ibidem*, s. 64).

Tadeusza Brajerskiego pokazują, że szyk ten stał się normą stylistyczną polszczyzny oficjalnej⁴. Również S. Rospond zauważył, że w XVI wieku widoczna jest różnica między szykiem inwersyjnym zaimka dzierżawczego w prozie religijnej a szykiem przedrzcownikowym w żywym, potocznym języku⁵. Rej nie tylko konsekwentnie przenosi do swojego tłumaczenia tę obcą systemowi języka polskiego właściwość, ale przypisuje jej dość istotną funkcję stylistyczną. Używa jej bowiem bezwyjątkowo także w tych fragmentach, które są wynikiem amplifikacji. Na ten fakt zwracał uwagę już wcześniej M. Korolko, stwierdzając, że skoro język polski nie używa tego zaimka jako elementu systemowego, a dla celów stylistycznych stosuje się go bez wyjątku przed rzeczownikiem, to predylekcję Reja do nadmiernego wykorzystania zaimków dzierżawczych w postpozycyjnym względem rzeczownika szyku należy uznać za jedną z konkretnych cech polskiego stylu biblijnego, występującego już w czternastowiecznym przekładzie *Psalterza floriańskiego*⁶. U Reja postpozycyjny szyk zaimka staje się dodatkowym źródłem akcentu i uwydatnia stronę brzmieniową psalterzowego tekstu⁷. Bardzo dobrze widoczne jest to w Psalmie 95, określonym przez biblistów jako hymn procesyjny ku czci Pana i jednocześnie upomnienie grzesznego narodu:

[31] Nuż z prawą myślą zszedysz się społu, rozradujmy się Panu **swemu**, kochając się z tego, iż się On został Zbawicielem **naszym**, a postawmy się przodkiem przed oblicznością **Jego** z **naszym** wyznawaniem, a w każdym pienu wysławiajmy **Jego**.

Abowiem to wiemy, iż On jest nawyższy Krol nade wszemi krolmi i Pan nad wszemi pany, a On założył fundamenty gruntow wszytkiej ziemi i okręgu świata, i wysokości wszzech gor są w opiece **Jego**.

Bowiem i srogość wszytka morska jest w posłuszeństwie **Jego**, i suchość ziemi jest w poruczeństwie Tegoż, a tak już nie mieszkając, zejdźmy się do Niego, a płacliwie upadnijmy przed kolana **Jego**, abowiem to jest Bog **nasz**, a my nędzne stworzenie **Jego**.

A prawiechmy są nędzne owieczki zebrania trzody **Jego**, a tak już dziś bądźmy pilni łaskawego głosu **Jego**, a nie bierzmy przykładu z zatwardziałego serca przodków **naszych**, którzy na puszczy pokuszali możności **Jego**, acz jawnie znali znaki możnego bostwa **Jego**.

⁴ Zob. T. Brajerski, *O szyku zaimka dzierżawczego w funkcji przydawki*, [w:] idem, *O języku polskim dawnym i dzisiejszym*, Lublin 1995, s. 187–192.

⁵ Zob. S. Rospond, *Język renesansu a średniowiecza...*, s. 162–164.

⁶ Zob. M. Korolko, *Uwagi o retoryce i rytmie w prozie Mikołaja Reja*, [w:] *Mikołaj Rej w czterechsetlecie śmierci...*, s. 121.

⁷ Zob. S. Koziara, *O szyku zaimkowej przydawki...*, s. 68.

Przez czterdzieści lat nad tym narodem stała mocna ręka **Jego**, a nie mogli się obaczyć od błędu **swego**, acz je zawżdy łaskawie upominał z tego, na koniec już był poruszył gniewu **swego** a snadź już był chciał oddalić od wiecznego miłosierdzia **swego**.

A tak z prawą myślą zszedysz się społu.

Chwała Bogu Ojcu i Synu etc

(Psalm 95).

W cytowanym psalmie notujemy aż 33 zaimki, z czego połowę stanowią formy dzierżawcze. Większość wypowiedzeń składowych kończy się postpozycyjnym względem rzeczownika zaimkiem dzierżawczym: *jego* (11), *swego* (3) lub wskazującym: *tego* (3), *niego* (1), tworząc rymy gramatyczne, wyraźnie wpływające na rytm psalmu. Pisarz wykorzystuje formy zaimkowe w funkcji rytmizacji tekstu, umiejętnie operuje przy tym szykiem wyrazów w zdaniu i umieszcza podobnie brzmiące zaimki na końcu członów zdań. Wydobywa w ten sposób z tekstu walory rytmiczne. Cechę tę zręcznie zestawia z konstruowaniem zdań na zasadzie stylistycznej symetrii, zachowuje w kolejnych członach zbliżony szyk składników oraz wykorzystuje powtórzenie jako świadomy zabieg rytmizujący prozę. Podobną tendencję odnajdujemy niemal w każdym psalmie badanej parafrazy, tutaj ograniczymy się tylko do wybranych przykładów:

- [32] Wyśpiewajcie sławę Pańską rozlicznem a nowem śpiewaniem, a rozkochaj się każdy naród i każde krześcijańskie zebranie, żeś znalazł Kroła **swego**, a tak z bębny, z organy, z trąbmi i z innemi rozlicznemi przyprawami rozkochawaj się z tego.
Abowiem się On rozmaicie rozkochał w narodzie ludu **swego**, a wyniowski stany i onych, którzy są serca cichego, a stąd biorą wielkie rozradowanie i święci **Jego**, a kochają się w przybytkach **swoich**.
A sława wesela **ich** nigdy z ust **ich** nie wystąpi, abowiem On tak umocnił stan **ich**, a nie inaczej jako ostry miecz dał w ręce **ich**, iż snadnie mogą pokarać przeciwniki **swoje** (149, 1-3);
- [33] Wołanie dzieciak niewinnych, a snadź jeszcze i zścących bierzesz sobie za obronę przeciwko nieprzyjacielom **swoim**, ukazując w nich wielmożność **swoję**.
A tak słabą rzeczą przewracasz nieprzyjaciela **swego**, ukazując podobieństwa wielmożności **swojej** (8, 2-3);
- [34] Jestem zdręczon od smętka **meego**, obawiając się srogięgo gniewu **Twego** tak, iż wielekróć przybytek **mój** bywa łzami oblan, oczekawając miłosierdzia **Twego** (6, 6);
- [35] A czasem cicho, kędy może, udręczy niewinnęgo, aby się nie objawiło łostrostwo **Jego**, a niemała tłuszczka nędzników tym obyczajem przypada ku pomocy **Jego** (10, 10).

Zauważalne jest naśladowanie przez Reja stylu oryginału w nadużywaniu form zaimkowych. Pisarz obficie i bez żadnych ograniczeń wprowadza je do swojego tekstu, tym samym nadaje parafrazie charakterystyczny rys i rytm, przypominający styl średniowiecznych tłumaczeń. Zabieg ten jest zwłaszcza dobrze widoczny na tle wcześniejszych przekładów: *Psalterza krakowskiego* — zamykającego średniowieczną tradycję przekładu dosłownego i *Żołtarza Wróbla* — otwierającego szesnastowieczny nurt swobodnych translacji. Porównajmy kilka początkowych wersetów Psalmu 51 (*Miserere mei Deus*):

[36]

K: Smiłuj się nade mną Boże, podług wielkiego miłosierdzia **Twego** i podług wielkości slutowania **Twego**, zglądź złość **moję**.

Dalej omyj mie od złości **mojej**; i od grzechu **meo** oczyści mie.

Iże złość **moję** ja uznawam; i grzech **moj** przeciwko mnie jest zawždy.

Wr: Smiłuj się nade mną, miły Panie Boże, podług wielkiego miłosierdzia **Twego**. A według wielkości zlutowania **Twego** raczy sglądzić grzechy **moje**.

Raczy mię omyć od złości **mojej**, miły Panie, więcej niżli ja mogę prosić; od grzechu **meo** raczy mię oczyścić.

R: Niechaj Cie wzruszy z wielkiej dobrośliwości **Twojej** święte miłosierdzie **Twoje**, a z narodu miłosiernego bostwa **Twego** zglądź, miły Panie, nieprawości **moje**.

Jeszcze i jeszcze proszę, **moj Panie**, ochędożywszy złość **moję**, zglądź grzech **moj**, który ja sam w sobie znam, a występek **moj** ustawicznie sie wierci przed oczyma **mojemi**.

Już pobieżna analiza pokazuje metodę pracy przekładowej Reja, polegającą na znacznym rozbudowaniu treści, ale i jednoczesnym powiększeniu liczby form zaimkowych. W całym tekście Psalmu 51 zaimki dzierżawcze zostały użyte 17 razy, z czego aż 8 poświęceń odnosi się do tekstu amplifikowanego. Tylko jeden raz w analizowanym psalmie zaimek dzierżawczy pojawił się w prepozycji jako element składowy apostrofy do Boga: *moj Panie*. Zmiana szyku zaimka w połączeniu tylko z tym jednym leksemem podnosi rangę samego rzeczownika. Tym bardziej, że kolejne człony wybijają rytm jednakowym, postpozycyjnym szykiem zaimków. Na tym tle raptowna zmiana szyku, burząca pewien określony porządek i rytm, natychmiast staje się zauważalna, zwraca uwagę swoją odmiennością, każe na chwilę się zatrzymać nad użytym wyrażeniem, jest pośrednio dodatkowym elementem wartościującym. Podobną tendencję daje się zauważyć także w innych miejscach tłumaczenia Reja:

- [37] A tak obaczywszy też to, **moj Panie**, iż się upelnie wdawam w posłuszeństwo **Twoje**, racz zachować w łasce **swej** żywot **moj**, aby nie miał zwirzchności nade mną sprzeciwnik **moj**, abowiem to widzę, iż wszystko jest na świecie zginęłe, tylko samo będzie wiecznie trwało święte przykazanie **Twoje**. Obacz to, **moj Panie**, z jaką pilnością się uczę, abych mógł wyrozumieć wolą **Twoję**, a przełożyłeś mię iście rozumem nad nieprzyjacioły **memi**, ktorzy nic o tem nie myślą a staranie **moje** ustawicznie o tym jest. (...) Jedno Ty, **moj Panie**, nie dopuszczaj od tej słusznej drogi odstąpić mnie, a do końca nauczyć mię, abych od nauki **Twej**, a od dziwnych sądow spraw **Twoich** nigdy nie odstępował. Bo nigdy nic snadź smaczniejszego nie jest w uściech **moich**, jedno gdy słowy **swemi** rozważam ustawy zakonu **Twego**, abowiem stąd sie mnie mnoży rozumienie **moje**, iż od drog fałszywego a nieprawdziwego rozumienia snadnie sie będę mógł uchronić. Ilekolwiek sobie na mysle przywiodę słowa rozkazania **Twego**, **moj Panie**, nie inakszą mi jasność dawają, jako jaka pochodnia w ciemną noc przed nogami **memi**, a tegom iście nigdy myślą prawie przysięgłą umyslił nie odstąpić (119, 48–53).

Obserwacja analizowanego wyrażenia w całym tekście pozwala wychwycić pewną właściwość stylistyczną Reja, polegającą na używaniu — wzorem średniowiecznych translacji — wyłącznie postpozycyjnego szyku zaimków dzierżawczych, jednakże w odniesieniu do częstych w *Psalterzu* fraz wokatywnych z członem konstytutywnym *Pan* (*Panie mój*, *Panie nasz*) pisarz postępuje inaczej i pierwszeństwo daje formom z zaimkiem dzierżawczym w prepozycji (80%): *moj Panie* (89), *nasz miły Panie* (17), *nasz Panie* (14), *moj miły Panie* (3). Połączenia z finalnym względem rzeczownika *Pan* szykiem zaimka dzierżawczego są rzadziej stosowane, odnotowano jedynie 32 tego typu wyrażenia (20%): *Panie moj* (16), *Panie nasz* (10), *Panie Boże moj* (4), *Panie Boże nasz* (2). Analogiczne frazy wokatywne z rzeczownikiem *Bog* zachowują niemal bezwyjątkowo postpozycyjny szyk zaimka dzierżawczego: *Boże moj* (6), *Boże nasz* (2), *Boże a Boże najmoźniejszy moj* (1).

Szyk przydawki przymiotnikowej

Znamienną cechą badanej parafrazy jest obfitość przydawek. W hebrajskim oryginale przydawek jest mało, a jeśli już się pojawiają, to prawie zawsze mają postać rzeczownikową. W parafrazie Reja jest ich wiele i przeważnie tworzą je przymiotniki. Wpływ na ten stan rzeczy mają różnice między językiem polskim a hebrajskim, także w zakresie technik poetyc-

kich. Jak trafnie zauważył Jerzy Woronczak, „język hebrajski nie rozwinął słowotwórstwa przymiotnika, a szczególnie ubogie są jego możliwości tworzenia przymiotników odrzeczownikowych. W tekstach przymiotnik jest rzadki, służy częściej jako orzecznik niż przydawka, która ma zwykle postać rzeczownika. Styl poetycki opiera się przede wszystkim na metaforze i porównaniu, epitet odgrywa w nim mniejszą rolę. W przeciwieństwie do hebrajskiego języki indoeuropejskie dysponują szeroko rozbudowanym słowotwórstwem przymiotnika i wykorzystują przymiotnik przede wszystkim jako przydawkę, a epitet, głównie przymiotnikowy, jest w literaturach europejskich przynajmniej od czasów Homera jednym z podstawowych środków języka poetyckiego”⁸. Ta właściwość hebrajskiego języka przedostała się również do łacińskiego przekładu. W łacinie „genetivus pełni jako przydawka tę samą funkcję co przymiotnik, nieraz zachodzi wahanie w użyciu tych dwu form składnikowych: genetivus wymienia się z przymiotnikiem. Użycie jednej lub drugiej konstrukcji nie wpływa na znaczenie zwrotu, różnica jest wyłącznie stylistyczna”⁹. Rej stosuje przydawki dopełniaczowe w parafrazie rzadko, a wśród nielicznych przykładów ich użycia odnajdujemy wyrażenia: *padoł śmierci* (30, 2), *sceptrum krolestwa* (45, 5), *obliczność Boga* (24, 5; 114, 6), *obliczność ziemie* (68, 7), *obliczność krolow* (119, 23), *obliczność aniołow* (138, 1). Najczęściej w funkcji przydawki dopełniaczowej pojawia się rzeczownik *Pan* odnoszący się do Boga, m.in.: *dobrodziejstwa Pana* (92, 1; 105, 1), *dobrotliwości Pana* (56, 8; 107, 1), *doskonałość Pana* (106, 1), *imię Pana* (7, 16; 118, 13; 148, 3; 6), *łaska Pana* (107, 3; 127, 2), *obliczność Pana* (2, 4), *ręka Pana* (123, 1), *sława Pana* (113, 2), *słowa Pana* (119, 6), *wielmożność Pana* (150, 1), *wola Pana* (106, 21), *zwirzchność Pana* (104, 1). Trzeba jednak podkreślić, że choć w badanym tekście wyekscerpowano 30 tego typu wyrażen, to i tak wyraźnie ustępują one miejsca analogicznym konstrukcjom z przydawką przymiotnikową (*pański*), których odnotowano 43. Dokładna obserwacja pokazuje, że o użyciu przydawki dopełniaczowej decydowały najczęściej czynniki rytmiczne, Rej wprowadzał ją bowiem do tekstu zawsze z dodatkowym określeniem — najczęściej przydawką zaimkową w postpozycyjnym szyku, która współtworzy rym gramatyczny w obrębie sąsiadujących wypowiedzi składowych w zdaniu złożonym:

⁸ J. Woronczak, *Wyrażanie stosunków czasowych w hebrajskim tekście psalmów i w Psalterzu Dawidowym Jana Kochanowskiego*, „Pamiętnik Literacki” 1980, t. LXXI, z. 4, s. 330.

⁹ J. Safarewicz, *Gramatyka historyczna języka łacińskiego*, cz. 2, Warszawa 1950, s. 30.

- [38] A ja potym z radością, będąc wyzwolony, będę wysławiał **imię Pana** swego za wielką sprawiedliwość, która jest przyrodzona wielmożności Jego, wyznawając przed wszeimi narody święte dobrodziejstwa Jego (7, 16);
- [39] I zda mi się tak, iż gdykolwiek zawołam na **wspomożenie Pana** swego, ustrazeni będą przeciwnicy moi, ja, używszy **dobrotliwość Pana** swego, wszystko zapomnę, co mi się kolwiek było przed tem złego przydało (56, 8);
- [40] Nowym pieniem wyśpiewajmy **chwałę Pana** swego, abowiem iście do tego z Jego spraw mamy wielkie przyczyny, bowiem On wielką chwałę zwycięstwa sobie wystroił mocną ręką majestatu swego (98, 1);
- [41] Wysławiaj, duszo ma, **wielmożność Pana** swego tyle, ile Tobie możności stawa, a nie przestawaj nigdy od błogosławieństwa imienia Jego (103, 1);
- [42] Wyznawając rozliczne **dobrodziejstwa Pana** swego, wysławiajcie święte imię Jego. (...) iżby się błogosławieństwo Jego przez was rozszerzało we wszystkie narody świata tego (105, 1);
- [43] Wszyscy prawym sercem wysławiajcie **doskonałość Pana** naszego za dobroćliwosci Jego, abowiem kto jest, kto by właśnie mógł wyłożyć wielmożności Jego (106, 1);
- [44] Od wschścia słońca aż zasię do zachcia jego nigdy niechaj nie ustawa między wami święta **sława Pana** naszego, abowiem On jest wywyższon nad wsze inne narody i nad wszystkie niebiosa wielmożności chwały Jego (113, 2);
- [45] A snadź to jest naszlachetniejsza fortka, przez którą wchodzi sprawiedliwi a przebrani w **wyznawanie Pana** swego, iż On wysłuchawa grzesznego a zstawa mu się zawżdy wybawienie Jego (118, 10);
- [46] A prawie by mu przystało w serdecznej wnętrznosci chować pilnie **słowa Pana** swego, aby nigdy przeciwko Jemu nie wykroczył a usta swemi ustawicznie wysławiać rozkazanie Jego, bacząc, że On jest nadostojniejszy wszelkiej chwały, a święta jest nauka Jego (119, 6);
- [47] (...) jako sługa czeka łaskawego wspomozienia z **ręki Pana** swego, (...) takież ja czekam pociechy od Ciebie, wspomozyciela swojego (123, 1);
- [48] Błogosławiony to jest wszelaki człowiek, który ma bojaźń na **pieczy Pana Boga** swego, a żywot swój stanowi według wolej Jego (128, 1).

Są to jednak wyjątkowe użycia, świadczące o celowym zamiarze rytmizowania psalterzowej prozy poprzez wykorzystanie właściwości łacińskiej składni. W *Psalterzu* Reja wyraźnie dominują już konstrukcje z przydawką przymiotnikową. Rej unika nienaturalnych dla języka polskiego konstrukcji z przydawką dopełniaczową i zazwyczaj zastępuje je formą przymiotnika odrzeczownikowego, pełniącego tę samą funkcję semantyczno-składniową. Tendencja do stosowania w miejsce przydawki dopeł-

niaczowej odpowiedniej formy przymiotnika była już zauważalna, choć w ograniczonym zakresie, w średniowiecznych translacjach Psalterza, tłumaczonych metodą werbalną¹⁰. Cechą charakterystyczną badanej parafrazy jest pozostawienie tego przymiotnika w pierwotnym, porzeczownikowym szyku. Nie można wykluczyć, że większość tego typu wyrażen z postpozycyjnym szykiem zdążyła się już utrwalić w tradycji polskich przekładów biblijnych, stając się rozpoznawalnym składnikiem stylu psalterzowego. Ekscerpca materiałowa przeprowadzona na całym materiale *Psalterza* pozwala wysnuć wniosek, że istotne były względy semantyczno-stylistyczne, polegające na utrwaleniu w polskiej tradycji przekładowej pewnych połączeń wyrazowych istniejących właśnie w konkretnym postpozycyjnym szyku¹¹, co ilustruje tabela:

Tabela 36. Szyk przydawki przymiotnikowej¹²

Przydawki przymiotnikowe	Szyk postpozycyjny przydawki	Szyk prepozycyjny przydawki
<i>Boski</i> (16) [8 : 8] ¹	<i>możność Boska</i> (2), <i>gniew Boski</i> , <i>moc Boska</i> , <i>pamięć Boska</i> , <i>sprawa Boska</i> , <i>tajemnica Boska</i> , <i>wola Boska</i>	<i>Boskie przyrodzenie</i> (2), <i>Boskie dary</i> , <i>Boska myśl</i> , <i>Boskie natchnienie</i> , <i>Boska Osoba</i> , <i>Boska sława</i> , <i>Boska straż</i>
<i>Boży</i> (14) [14 : 0]	<i>lud Boży</i> (3), <i>łaska Boża</i> (3), <i>sprawa Boża</i> (2), <i>anioł Boży</i> , <i>bojaźń Boża</i> , <i>miłośnik Boży</i> , <i>obliczność Boża</i> , <i>przybytek Boży</i> , <i>sprzeciwnik Boży</i>	–
<i>człowieczy</i> (13) [9 : 4]	<i>sprawy człowiecze</i> (2), <i>Syn Człowieczy</i> (2), <i>życie człowieka</i> (2), <i>głos człowieczy</i> , <i>rozum człowieczy</i> , <i>ręka człowiecza</i>	<i>człowieczy naród</i> (3), <i>człowiecza srogość</i>

¹⁰ Szerzej na ten temat zob. D. Kowalska, *Styl Psalterza floriańskiego...*, s. 278–279.

¹¹ Na ten fakt zwraca uwagę Anna Wierzbicka: „W polszczyźnie szesnastowiecznej przydawka przymiotnikowa występuje przed rzeczownikiem lub po nim; jak wykazał Gaertner, regulują to zasady semantyczne. Nie wchodząc w tę sprawę, przyjmujemy jako punkt wyjścia, że istnieją w XVI w. dwa warianty szyku przydawki przymiotnikowej — progresywny i antycypacyjny. A więc w pewnej części grup rzeczowno-przymiotnikowych przydawka przymiotnikowa zajmuje miejsce po rzeczowniku” (A. Wierzbicka, *System składniowo-stylistyczny prozy polskiego Renesansu*, Warszawa 1966, s. 82).

¹² W nawiasie okrągłym podajemy frekwencję przymiotnika w parafrazy Reja, w kwadratowym zaś stosunek użyć przymiotnika w funkcji przydawki w szyku postpozycyjnym do użyć w szyku prepozycyjnym.

<p><i>krolewski</i> (19) [13 : 6]</p>	<p><i>stolec krolewski (4), szeptum krolewskie (2), majestat krolewski, moc krolewska, mocarstwa krolewskie, możność krolewska, pałac krolewski, przybytek krolewski, urząd krolewski</i></p>	<p><i>krolewski stolec (2), krolewski naród, krolewskie imię, krolewska możność, krolewska wielmożność</i></p>
<p><i>ludzki</i> (32) [25 : 7]</p>	<p><i>zebranie ludzkie (5), naród ludzki (4), sprawy ludzkie (2), rozkosz ludzka (2), książęta ludzkie, nadzieje ludzkie, oczy ludzkie, pamięć ludzka, pociecha ludzka, podziwowanie ludzkie, potrzeby ludzkie, ręce ludzkie, sądy ludzkie, serca ludzkie, stany ludzkie, zbor ludzki</i></p>	<p><i>ludzki naród (4), ludzka pomoc, ludzkie serca, ludzkie wspomnienie</i></p>
<p><i>morski</i> (17) [15 : 2]</p>	<p><i>głębokość morska (6), srogość morska (5), ryby morskie, przepadości morskie, suchości morskie, wody morskie</i></p>	<p><i>morska srogość (2)</i></p>
<p><i>niebieski</i> (19) [16 : 3]</p>	<p><i>okrąg niebieski (2), możności niebieskie (2), wysokość niebieska (2), chleb niebieski, duch niebieski, dziwy niebieskie, góra niebieska, gwiazdy niebieskie, mocy niebieskie, pałace niebieskie, sprawy niebieskie, wielkość niebieska, znaki niebieskie</i></p>	<p><i>niebieskie rzeczy (2), niebieskie sprawy</i></p>
<p><i>Pański</i> (43) [40 : 3]</p>	<p><i>możność Pańska (4), dobrodziejstwa Pańskie (3), dobroć Pańska, imię Pańskie (3), łaska Pańska (3), sprawy Pańskie (3), spomożenie Pańskie (2), wola Pańska (2), dom Pański, kochanie Pańskie, kościół Pański, miłosierdzie Pańskie, nauka Pańska, obliczność Pańska, ogród Pański, oko Pańskie, poczciwość Pańska, przybytek Pański, przykazanie Pańskie, rozkazanie Pańskie, sława Pańska, słowa Pańskie, sługa Pański, stolec Pański, świętobliwość Pańska, zakon Pański, zebranie Pańskie, zwirchność Pańska</i></p>	<p><i>Pańskie miłosierdzie, Pańskie obietnice, Pańskie zachowanie</i></p>

<i>śmiertelny // śmiertny</i> (9) [7 : 2]	<i>strzelba śmiertelna, ciemność śmiertelna, sieci śmiertelne, niebezpieczeństwo śmiertelne, sidła śmiertelne, paszczyka śmiertelna, węzły śmiertelne</i>	<i>śmiertelny sen, śmiertelne przygody</i>
<i>ziemski</i> (8) [5 : 3]	<i>Bog ziemski, duch ziemski, mocarz ziemski, możliwości ziemskie, sprawca ziemski</i>	<i>ziemskie bogi (2), ziemskie potrzeby</i>

Postpozycyjny szyk przydawki przymiotnikowej dominuje w wyrażeniach odnoszących się do osoby Boga. Przymiotnik **Boży** (14 użyć) w funkcji przydawki pojawia się w parafrazy wyłącznie w szyku postpozycyjnym: *anioł Boży* (91, 6), *bojaźń Boża* (112, 1), *lud Boży* (58, 1; 105, 12; 137, 5), *łaska Boża* (42, 1; 92, 6; 127, 2), *miłośnik Boży* (22, 8), *obliczność Boża* (106, 20), *przybytek Boży* (55, 8), *sprawa Boża* (37, 22; 64, 6), *sprzeciwnik Boży* (109, 8). Bliski mu semantycznie przymiotnik **Boski** (16 użyć), nieutrwalony w tradycji psalterzowych przekładów, występuje w obu szykach: *gniew Boski* (78, 25), *moc Boska* (114, 3), *możność Boska* (58, 6; 90, 1), *pamięć Boska* (112, 4), *sprawa Boska* (2, 1), *tajemnica Boska* (25, 12), *wola Boska* (119, 18) // *Boskie dary* (45, 2), *Boska myśl* (119, 9), *Boskie natchnienie* (51, 6), *Boska Osoba* (17, 15), *Boskie przyrodzenie* (6, 4; 130, 3), *Boska sława* (108, 2), *Boska straż* (127, 1). Również inne przymiotnikowe określenia Stwórcy lub miejsc związanych z Jego osobą pojawiają się zazwyczaj w postpozycyjnym szyku: **Pański** (93%): *dobrodziejstwo Pańskie* (30, 3; 32, 8; 42, 7), *dobrotliwość Pańska* (103, 11), *dom Pański* (122, 1), *imię Pańskie* (18, 16; 24, 4; 118, 6), *łaska Pańska* (32, 1; 37, 8; 114, 1), *miłosierdzie Pańskie* (131, 3), *możność Pańska* (78, 18; 94, 10; 124, 3; 148, 2), *nauka Pańska* (119, 1), *obliczność Pańska* (32, 1), *ogród Pański* (52, 6), *oko Pańskie* (34, 11), *kościół Pański* (118, 11), *pocziwość Pańska* (19, 8), *przybytek Pański* (118, 14), *przykazanie Pańskie* (119, 57), *słowa Pańskie* (12, 6), *sługa Pański* (135, 1), *sprawa Pańska* (78, 2; 4; 92, 3), *stolec Pański* (20, 6), *wola Pańska* (64, 4; 118, 12), *wspomożenie Pańskie* (27, 14), *zakon Pański* (19, 7); **krolewski** (68%): *majestat krolewski* (89, 18), *moc krolewska* (22, 28), *mocarstwa krolewskie* (110, 5), *pałac krolewski* (48, 7), *przybytek krolewski* (27, 4), *sceptrum krolewskie* (2, 9; 110, 2), *stolec krolewski* (45, 5; 89, 2; 10; 14) // *krolewski stolec* (132, 7; 8), *urząd krolewski* (99, 1); **niebieski** 'właściwy niebu — siedzibie Boga' (84%): *chleb niebieski* (105, 19), *duch niebieski* (150, 3), *dziw niebieski* (65, 6), *gora niebieska* (20, 2), *gwiazda niebieska*

(147, 2), *moc niebieska* (104, 2), *możność niebieska* (89, 3; 148, 1), *okrąg niebieski* (36, 3; 148, 2), *pałac niebieski* (33, 10), *sprawa niebieska* (24, 10) // *niebieska sprawa* (2, 4), *wielkość niebieska* (57, 6), *wysokość niebieska* (53, 2; 148, 1), *znak niebieski* (65, 6).

Szyk postpozycyjny jest również charakterystyczny dla wyrażen z przyimiotnikami: **człowieczy** (69%): *głos człowieczy* (150, 2), *ręka człowiecza* (114, 10), *rozum człowieczy* (22, 32), *sprawa człowiecza* (7, 9; 139, 7), *Syn Człowieczy* (80, 8; 9), *życie człowieka* (90, 2; 127, 3); **ludzki** (78%): *książęta ludzkie* (47, 5), *nadzieja ludzka* (68, 5), *oko ludzkie* (118, 12), *pamięć ludzka* (112, 6), *pociecha ludzka* (74, 8), *potrzeba ludzka* (33, 10), *ręka ludzka* (135, 8), *rozkosz ludzka* (66, 4; 136, 3), *sąd ludzki* (82, 1), *sprawa ludzka* (17, 4; 59, 5), *stan ludzki* (108, 3), *zbor ludzki* (26, 8), *zebranie ludzkie* (2, 6; 9, 11; 14; 22, 22; 59, 4); **ziemski** (63%): *Bog ziemski* (8, 6), *duch ziemski* (150, 3), *mocarz ziemski* (62, 7), *możność ziemska* (80, 4), *sprawca ziemski* (109, 6); **morski** (88%): *głębokość morska* (36, 4; 42, 6; 93, 2; 96, 6; 135, 3; 146, 3), *ryba morska* (8, 9), *wody morskie* (33, 5), *srogość morska* (74, 6; 89, 5; 106, 5; 6), *suchość morska* (136, 5); **śmiertelny** // **śmiertny** (73%): *ciemność śmiertelna* (13, 3), *niebezpieczeństwo śmiertelne* (33, 15), *paszczyka śmiertelna* (56, 10), *sidło śmiertelne* (35, 5), *sieć śmiertelna* (18, 5), *strzelba śmiertelna* (7, 13), *węzeł śmiertelny* (115, 2). Postpozycyjnego szyku przydawki przymiotnikowej używa Rej także wówczas, gdy odnosi się ona do nazwy własnej: *narod Adamowy* (45, 2), *pokolenie Adamowe* (22, 6), *potomek Adamowy* (8, 5; 36, 5; 68, 13), *pokolenie Aaronowe* (114, 14), *potomek Aaronowy* (118, 2), *lud asyryjski* (83, 4), *mocarstwo egipskie* (89, 5), *kraina idumejska* (108, 6), *lud izraelski* (22, 3), *narod izraelowy* (118, 2), *narod izraelski* (122, 2; 123, 2), *syn izraelski* (128, 4), *narod Jakubowy* (14, 6; 85, 1), *pokolenie Jakubowe* (47, 3; 6; 53, 6; 114, 1; 6), *potomek Jakobowy* (68, 18; 78, 37; 132, 1; 135, 9), *lud żydowski* (114, 1), *narod żydowski* (76, 1), *pokolenie żydowskie* (124, 1), *potomek żydowski* (22, 23), *ziemia żydowska* (108, 5). Do tej grupy można też zaliczyć charakterystyczne wyrażenia psalterzowo-biblijne: *drzewko oliwne* (52, 6), *drzewo palmowe* (92, 6), *dzień święty* (42, 3; 81, 1; 118, 14; 76, 6), *głębokość piekielna* (9, 17; 107, 13), *krew niewinna* (106, 19).

Widać tu zamierzoną i chyba nieprzypadkową wierność Reja wobec psalterzowej konwencji stylistycznej. Wyrażenia o charakterze biblijno-psalterzowym pozostawia on w szyku, który zdążył się już utrwalić w polszczyźnie. Inaczej postępuje w miejscach, w których wprowadzane

określenia mają charakter amplifikacji, są warstwą naddaną. Przydawki niemotywowane tekstem Wulgaty zazwyczaj pojawiają się w szyku prepozycyjnym, czyli zgodnym z duchem polszczyzny: *bobkowe drzewo* (37, 25), *błogosławiony człowiek* (128, 1), *bujne jagnię* (114, 4), *chłodny obłok* (105, 18), *chutliwy umysł* (19, 14), *ciepły wiatr* (147, 8), *daleka kraina* (61, 2), *długi czas* (48, 6, 71, 5; 109, 13; 119, 22), *długa odwłoka* (103, 6), *długa pamięć* (102, 9), *dobrotliwa ręka* (63, 6), *dobrotliwy umysł* (107, 6), *doczesne kochanie* (92, 4), *dziwny głos* (42, 6), *fortunny człowiek* (34, 6), *gęsty chrost* (83, 6), *gęsta ciemność* (49, 13), *głodna puszcza* (105, 19), *grube odzienie* (69, 7), *jadowita mucha* (105, 14), *jadowity smok* (74, 6), *jadowite ukąszenie* (140, 2), *jadowite zwirzę* (91, 7), *jasny głos* (26, 4), *kłamiwy język* (109, 1), *łaskawa obietnica* (30, 8; 40, 10; 89, 1; 119, 12), *łaskawa ręka* (77, 5; 124, 1; 138, 5), *łaskawe ucho* (22, 24; 115, 1; 119, 84; 130, 1), *łaskawy wzrok* (80, 4), *miły człowiek* (36, 4), *miła dusza* (146, 1), *miła matka* (27, 11), *miłe morze* (114, 5), *miłe oblicze* (31, 16), *miły ociec* (103, 9), *miły Pan* (136 użyć, np. 4, 1; 5, 1; 5, 8; 6, 8; 7, 3; 8, 5; 9, 13; 12, 7; 14, 6), *możny nieprzyjaciel* (71, 2), *można ręka* (89, 5; 109, 15; 118, 8; 119, 86), *naobronniejsza twirdza* (31, 2), *nędzny człowieczek* (49, 14), *nędzny człowiek* (8, 5; 103, 10), *nędzna dusza* (115, 4; 142, 5), *nędzna owieczka* (95, 4), *nędzna praca* (7, 14), *nędzna prośba* (31, 2), *nędzne serce* (53, 4), *nędzny sługa* (116, 4), *nędzne stworzenie* (95, 3; 143, 8), *niedostateczna kraina* (106, 8), *niemiłościwy człowiek* (50, 13), *niewinny człowiek* (15, 5; 109, 9), *obronna wieża* (61, 2), *ognisty kamień* (11, 6), *owczarska buda* (78, 36), *płaczliwe wołanie* (39, 11), *płochy wrobel* (102, 4), *podstępniwa rada* (18, 18), *pogrożna przymowka* (31, 13), *pospolity człowiek* (9, 11), *prawy Bog* (50, 5), *prawy brat* (35, 9), *prawy dziedzic* (16, 4; 82, 5), *prawa myśl* (5, 2; 18, 24; 86, 6; 95, 1; 5; 119, 5; 57; 132, 1), *prawy umysł* (15, 2), *rozkoszna kraina* (106, 5), *serdeczna ofiara* (54, 4), *słaby płot* (62, 2), *srogi grom* (144, 4), *szalony głos* (74, 12), *szalone kochanie* (62, 8), *szalona myśl* (78, 10), *szalona nadzieja* (97, 4), *szalony uczynek* (38, 4), *szkodliwa jaszczorka* (140, 2), *szkodliwy robak* (78, 23; 24), *szlachetny obyczaj* (92, 7), *szlachetna powieść* (119, 70), *szlachetna sprawa* (119, 31), *szlachetna ustawa* (119, 81), *uprzejmy głos* (5, 1), *wielkie kochanie* (10, 3; 21, 2; 33, 1; 35, 10; 43, 4; 88, 10; 112, 3; 126, 3; 4), *wstydlivy występpek* (38, 13), *wysoki dom* (129, 2), *wysoki majestat* (7, 7), *wysoki pałac* (18, 6), *wysoka skała* (141, 4), *wysoki stan* (107, 20), *żałobliwy czas* (137, 1), *żałobliwa dusza* (38, 5), *żałobliwy głos* (79, 7; 142, 1), *żałobliwa prośba* (55, 2), *żałobliwe wołanie* (142, 4), *żartowna sprawa* (2, 11), *żądliwa*

prośba (27, 7) itd. Szyk odwrotny zwykle ma motywację stylistyczną, gdy chodzi o stworzenie dodatkowego środka rytmizacyjnego, bądź semantyczną, gdy szczególnie ważne jest uwypuklenie nie tyle samego desygnatu, co jego cechy¹³: *bog pogański* (106, 19), *świadcstwa fałszywe* (27, 12), *matka niepłodna* (113, 5), *miasta natwardziesze* (60, 8; 108, 6), *złoto najjaśniejsze* (21, 3), *maść nadroższa* (133, 1), *łuk namocniejszy* (127, 3), *lew namocniejszy* (91, 7), *lew głodny* (22, 13), *nadzieja wielka* (22, 4). Tendencja stylistyczna jest widoczna chociażby w Psalmie 24, w którym postpozycyjny szyk przydawki określającej serce człowieka umożliwia jej paralelne zestawienie z innymi przydawkami: przymiotnikiem *pańskiego* — użytym w miejsce łacińskiej przydawki dopełniaczowej — oraz zaimkiem dzierżawczym *swojego*. Tworzy się dzięki temu wyraźny, regularny rytm:

- [49] Snadź nikt inszy jedno taki, który jest rąk i serca **czystego**,
 który nie wspomina nadaremno imienia **Pańskiego**,
 ani myśli żadnym ślubowaniem zdradzić bliźniego **swojego** (24, 4).

¹³ Zwraca na to uwagę Władysław Śliwiński: „Przesunięcie [przydawki przymiotnej] na pozycję po nomen powoduje natychmiast zmianę obciążenia komunikatywnego przydawki. W układzie prepozycyjnym zarówno przydawka, jak i rzeczownik są niemal równoważne pod względem komunikatywnym, podczas gdy w przypadku bezpośredniej postpozycji członem mocniej komunikatywnie obciążonym jest przydawka. Następuje więc w takiej sytuacji zmiana wartości komunikatywnej członów grupy, a układ z neutralnego staje się nacechowany. Ostatecznie okazuje się, że podstawowym, nienacechowanym wariantem linearnym dla przydawki przymiotnej jest bezpośrednia prepozycja. Ta odpowiedniość, jaka zachodzi pomiędzy rozczłonkowaniem linearnym a gramatyczno-semantycznym kongruentnej grupy atrybutywnej, została również potwierdzona przez szczególnie dużą częstotliwość pojawiania się danego układu w tekstach” (W. Śliwiński, *Rozważania nad szykiem przydawkę przymiotnych w poezji Jana Kochanowskiego*, „Język Polski” 1984, t. LXIV, z. 4, s. 254). Badacz zwraca uwagę, że „jeżeli na pozycję tuż po rzeczowniku zostaje wyniesiona przydawka równoważna z trzonom pod względem komunikatywnym (określnik obligatoryjny), wówczas zmienia się stopień komunikatywnego znaczenia słowa, stopień jego obciążenia informacyjnego. Ów składnik staje się ważny, dominujący przez to, że jest specjalnie podkreślony. Komunikatywna funkcja szyku polega więc na wzmocnieniu lub modyfikacji semantycznie obligatoryjnego członu grupy imiennej. (...) Gdy zaś ulegnie przesunięciu przydawka komunikatywnie nieznacząca, wtedy choć wprawdzie nie zmieni się funkcja komunikatywna członu, to jednak dzięki niezwykłemu szykowi zostanie oddana ekspresywna wartość przydawki. Tylko wówczas, tzn. w przypadku modyfikacji semantycznie fakultatywnego członu składniowego można mówić o czystej funkcji stylistycznej. Z reguły inwersja członu semantycznie obligatoryjnego pociąga za sobą także modyfikację stylistyczną układu strukturalnego i mamy do czynienia wtedy z nakładaniem się, kumulowaniem obu funkcji szyku. Funkcja komunikatywna nie występuje więc w czystej postaci, gdyż stale towarzyszy jej funkcja stylistyczna” (*ibidem*, s. 257–258).

Podobny zabieg obserwujemy w Psalmie 37:

- [50] Abowiem tu szczęście ich bardzo jest podobne ku sianu **pokoszonemu**,
a ku kwiatkowi **zielonemu**,
który równo z zachodem słońca usycha (37, 2).

Postpozycyjny szyk przydawki pojawia się również wtedy, gdy ma ona charakter tautologiczny i w pewnym stopniu dubluje treści semantyczne zawarte w określonym rzeczowniku: *ciemność nocna* (78, 7; 105, 18), *gorącość słoneczna* (104, 8; 121, 3), *góry wysokie* (72, 2; 102, 10), *jasność słoneczna* (37, 6), *kwiatek kwitnący* (103, 10), *las gęsty* (132, 3), *miecz ostry* (57, 3), *morze głębokie* (136, 4), *nawałność prędką* (69, 1), *przepaść głęboka* (140, 6), *sucha skała* (74, 7; 78, 8; 11; 105, 20; 114, 7), *urodzaj obfity* (126, 3), *źródło chłodzące* (42, 1; 84, 4).

2. Szyk orzeczenia

W wielu opracowaniach przedmiotu wymienia się postpozycyjno-finalny szyk orzeczenia jako jedną z cech stylu biblijnego. Zazwyczaj interpretowano ten szyk jako latynizm (Brückner, Kot, Lehr-Spławiński). W archaicznej łacinie, zarówno mówionej, jak i klasycznej czasownik stał po podmiocie i pierwotnie najczęściej na końcu zdania. Późniejszy rozwój poszedł w kierunku przesunięcia orzeczenia z końca do środka, czasem — w celach ekspresyjnych — nawet na początek zdania. Finalny szyk orzeczenia jest właściwy tekstom staropolskim, w szczególności szesnastowiecznym. Anna Wierzbicka zauważa, że wzorem dla humanistów była właśnie klasyczna łacina, w której „naczelną tendencją szyku wyrazów było odsuwanie orzeczenia na koniec zdania. (...) Orzeczenie na końcu zdania było najpewniejszym i najłatwiejszym środkiem dla osiągnięcia jedności i zwartości okresu periodycznego”¹⁴. Według Stefanii Skwarczyńskiej „charakterystyczna, szczególnie dla Reja, tendencja lokowania orzeczenia na końcu zdania, może być jedną z właściwości syntaktyki polszczyzny na ówczesnym etapie rozwojowym, może być znamieną dla ówczesnego języka literackiego, a może być chwytem stylistycznym Reja, chwytem, którego tradycja utrwaliła się na gruncie

¹⁴ A. Wierzbicka, *op. cit.*, s. 69.

»szkoły Rejowskiej«, a może nawet weszła w ogólny arsenał środków języko-wo-stylistycznych epoki¹⁵. Hipotezę Skwarczyńskiej podważają obserwacje Wierzbickiej, która podkreśla, że „rezerwowanie dla orzeczenia ostatniego miejsca w zdaniu jest ogólną tendencją składni szesnastowiecznej i występuje u Reja nie częściej niż u jego współczesnych¹⁶. Z kolei Stanisław Rospond, a także Zenon Klemensiewicz utożsamiają finalny szyk orzeczenia z językiem potocznym i przeciwstawiają go językowi pisanemu, książkowemu, w którym orzeczenie znajdowało się w środku zdania, w pobliżu podmiotu: „tak pisał Rej i ci autorzy XVI w., którzy trzymali się szyku potocznego języka¹⁷. Klemensiewicz zauważa w polszczyźnie dwie przeciwstawne tendencje: z jednej strony właściwą mowie potocznej i średniowiecznej polszczyźnie dążność do umieszczania orzeczenia na końcu zdania, z drugiej zaś — ukształtowaną w renesansie pod wpływem łaciny i języka czeskiego tendencję do zachowywania szyku: podmiot — orzeczenie — dopełnienie, której są wierni czołowi pisarze: Kochanowski, Górnicki, Orzechowski, Skarga. Zdaniem badacza zarówno Rej, jak i Pasek używali zwykle finalnego szyku orzeczenia, który przynosili do swych tekstów z mowy potocznej¹⁸. Badania Wierzbickiej przeczą tej tezie. Uczona zauważa, że „udział zdań z orzeczeniem na końcu jest w utworach Reja szczególnie niski, niższy niż w któregośkolwiek z innych badanych autorów szesnastowiecznych¹⁹. Ekscerpcja kart Rejowego *Psalterza* potwierdza obserwacje Wierzbickiej i pokazuje, że obecność wypowiedzeń z finalnym szykiem orzeczenia nie jest duży. Wydaje się nawet, że tę uprzywilejowaną pozycję rezerwuje pisarz dla przydawki zaimkowej, której monotonne powtarzanie w kolejnych wersach lub członach wypowiedzi wpływa na rytmikę. Często też Rej wprowadza orzeczenie na początku zdania, tworząc charakterystyczne dla poezji psalmicznej synonimiczne układy paralelne — nawet trójstopniowe:

¹⁵ S. Skwarczyńska, *Wstęp do nauki o literaturze*, t. II, Warszawa 1954, s. 367–368.

¹⁶ A. Wierzbicka, *op. cit.*, s. 67.

¹⁷ S. Rospond, *Język renesansu a średniowiecza...*, s. 154.

¹⁸ „Tak np. średniowieczna polszczyzna potoczna umieszczała orzeczenie na końcu zdania; tak też pisał, bo i mówił Rej, a później Pasek. Natomiast pod wpływem łaciny i czeskiego zaczął się ustalać w języku doby renesansowej szyk: podmiot — orzeczenie — dopełnienie, którego pilnują czołowi pisarze: Kochanowski, Górnicki, Orzechowski, Skarga. Toteż pedantyczny Sandecki poprawiał związanego z żywą mową Murzynowskiego: *jako mu anioł pański przykazał na jako mu przykazał anioł pański (...)*” (Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, Warszawa 1980, s. 423).

¹⁹ A. Wierzbicka, *op. cit.*, s. 68.

- [51] Abowiem Ty, Panie, obaczywszy, żem im możliwością nie rowien,
stanąłeś przy mnie
 a **wziąłeś** opiekę sprawy mojej,
siadszy na stolcu sądu Twojego,
zostawiłeś mię przy sprawiedliwości mojej.
Pogromiłeś ludzi,
obaliłeś drugiego
 a **starłeś** pamięć imienia jego,
 która snadź już nie będzie nigdy wskrzeszona (9, 4).

Badania przeprowadzone na grupie losowo wybranych dwudziestu psalmów, pokazują, że zdań z finalnym szykiem orzeczenia jest dwukrotnie mniej niż zdań zachowujących szyk: podmiot — orzeczenie — dopełnienie. Zazwyczaj pisarz przeplata nimi konstrukcje składniowe z orzeczeniem w środku lub na początku zdania, dbając o urozmaicenie toku składniowego psalterzowej prozy:

- [52] (...) albowiem **wysłyszał** Pan wołanie moje, a prośby moje k sobie miłościwie **przypuścił** (6, 8);
- [53] A jeślim co takowego swem chcenim **uczynił**, **wdawam się** w to, miły Panie, aby **się ucieszył** nade mną wszelkim obyczajem, jąwszy żywo, **odjął** duszę moję, a niechaj **zniszczęją** wszystkie sprawy moje i wszystko nadzieja moja aby się z popiołem **zmieszała** (7, 5);
- [54] Bowiem złośliwego człeka sama złość jego **zatraci**, a sprawiedliwy od Ciebie **będzie utwierdzon**, któryś **jest świadom** nie tylko zwirzchnich spraw człowieczych, ale snadź i wewnętrzności wszystkie jego **przeglądasz**. I **stanie się** obrońcą mojem Pan, który zwycięstwa **rozdawa**, a **strzeże** tych, którzy **są** serca przeczczystego (7, 9–10);
- [55] Abowiem On sprawiedliwego **sądzi** onego, który Go występki swoimi ustawicznie przeciw sobie **porusza**. A przeciwko upornemu **nie omieszka** wzruszyć każdej obrony swojej, a oka swego z niego **nie spuści**, aby mu na żadną stronę **nie uszedł** (7, 11–12);
- [56] A **strzeż** myśli swej od uporu, aby **się nie zrownał** uczynki z złościami, abowiem ci **będą wyniszczeni**, a ci, co **oczekawają** łaski Pańskiej, jakoby prawem dziedzicznym **opanują** ziemię (37, 8);
- [57] Abowiem On już **mnima** o niewinnem, który **jest opuszczon** od ludzkiego wspomozienia, aby wnet **miał zaginać**, i **ciągnie** nań łuk złości swojej i miecza upornego swego **dobywa**. Ano sam **nie obaczy**, gdy łuk jego **będzie przelomion**, a miecz obrociwszy się **przeniknie** serce samego (37, 11–12);
- [58] Abowiem to i sam **był** srodze **rozkazał** przodkom naszym, aby to zawždy **czynili** na pamiatkę dobrodziejstwa Jego, abowiem gdy **byli** na puszczy **wywie-dzeni**, **słyszeli** język rozkazania Jego, ktorego przedtem **nie słychali** (81, 2).

Stosunkowo nieliczne w parafrazie są miejsca, w których kilka sąsiadujących zdań konsekwentnie zamykanych jest orzeczeniem. Jako przykłady tego typu użyć niech posłużą następujące fragmenty:

- [59] Bo z wielką chętnością złościwi chcą się zmocnić dobrym, a owszem rada ich, którą by radzie niewinnego **zniszczyli**, niechaj by sie im na ich skazę **obrocila** (10, 2);
- [60] A będzie sie im zdało, że już wszystkie przyszłe rzeczy po myśli **sie im zdarzać będą**, a o Bogu już żadnej wzminki **czynić nie będą** (10, 4);
- [61] Abowiem nie tylko abyście sami przykłady swemi czego dobrego ludzi **uczyli**, a owszem i taki u was w pośmiech, który by sie z nadzieją swą uciekał ku Panu, ale ku końcu **obaczycie**, kto sobie lepiej **poczynał** (14, 5);
- [62] I snadź to ten **będzie**, który nic osobnego o sobie **nie rozumie**, a innych sie cnotam **dziwuje**, a ty u siebie poważnie **ma**, którzy z poczciwością wysławiają Pana, a statecznie z każdym bywa postanowion umysł jego, nigdy w sobie odmiany **nie znając** (15, 4);
- [63] Bo to jest Jego zwyczaj, iż pokorne sercem na wszystko bezpieczeństwo **wywodzi**, a oczy nadęte a podniesione wszędy **tłumić raczy** (18, 26);
- [64] I **rozumiałem**, że sobie tem nic pomoc **nie mogł**, że **taim** występek moj przed oblicznością Twoją, a tak radszejem ji już jawnie **objawił**, a snadzieś ji od tego czasu za mniejszą ciężkość u siebie niż pirwej **pokładał** (32, 4);
- [65] I błogosławiony to będzie naród, ktorem **sie On będzie opieką**, a szczęśliwy to lud, w ktorem On swe kochanie **pokłada**, a iż ji już sobie za swój własny **poczyta** (33, 9);
- [66] A owszem ci na wszem więcej **schodzili**, którzy lwom w możliwościach bywali przyrownani i niedostatki **cierpieli**, a ci, którzy prawym sercem Pana **naśladowali**, zawždy wszego dobra **bywali obfitujący** (34, 7);
- [67] A kapłani Twoi, którzy tam mają być ku czci Twojej **wysadzeni**, niechaj będą wszelaką sprawiedliwością **ochędożeni**, i ci, którzy są Tobie **poświęceni**, a tak, aby sie **rozradowali**, Ciebie **chwaląc** (132, 6).

Zazwyczaj większe zagęszczenie finalnego szyku orzeczenia w sąsiadujących konstrukcjach składniowych spotykamy w partiach lirycznych *Psalterza Reja*, mających znamiona osobistego, płynącego z głębi serca wyznania podmiotu, często przypominającego szczerą rozmowę z Bogiem, kiedy Bóg traktowany jest jako równorzędny partner dialogu, któremu zadaje się pytania, przed którym wyraża się zdziwienie, któremu nawet ośmiela się udzielać rad. W takich miejscach w przekładzie Reja zauważalne jest uproszczenie składni — dominują niezbyt rozbudowane

struktury parataktyczne, sformułowania bardziej przypominają naturalny tok języka mówionego, potocznego: *jakoś, tedy sobie myślę, prawie jakoby, tak*, a orzeczenie zamyka poszczególne zdania składowe:

- [68] Nie mogę się **odziwować**, ilekroć **ujrzę** niebo, miesiąc i insze gwiazdy, jakoś je dziwną sprawą a rżędem ochędożnie **rozsadził**.
Tedy sobie **myślę**, miły Panie, i co **jest** nędzny człowiek, iżes go tak **umiłował**, a co za godność **ma** w sobie potomek Adamow, iż sie tak w nim **kochasz**, a prawie jakoby z nim przyjaźni **nabywał** (8, 5);
- [69] Abowiem to była jawna rzecz, iż słaba ich możność **była**, aby oni byli temu dosyć **uczynili**, ale wielmożność możnego ramienia Twego to **sprowowała**, iż sie to Tobie tak samemu **zdało** (44, 3).

Z wyższą frekwencją tego typu szyku orzeczenia spotykamy się także w tych fragmentach *Psalterza*, w których w formie mowy niezależnej cytowane są słowa Boga. Nie można wykluczyć, że pisarz chciał przy pomocy tego składniowego środka stylistycznego odwzorować jedną z właściwości naturalnego, mówionego języka i w ten sposób zmniejszyć dystans między osobami dialogu (Bóg — psalmista), a tym samym przybliżyć postać Boga ówczesnemu odbiorcy:

- [70] Abowiem tak Ty raczysz sam powieść o sobie, iż gdy będę **chciał**, ziemia sie rozplynąć **musi** i wszystko zniszczyć, co na niej **przebywa**, abowiem mi to snadnie **przyjdzie**, gdy ja sam fundament jej **założył** (75, 2);
- [71] Abowiem **powieść** Pan, iżem ja was **wybauił** z wielkiej pracy a z ciężkich brzemion waszych, a jawniem wam **odpowieść**, o coście wy mnie potajemnie **prosili**, głosem swym jako gromem **straszć** nieprzyjacioły wasze, a **doświadszył** was u onych wod, gdzieście wy mało możności mej **dufali** (81, 3).

Nie zmienia to jednak wyraźnie zauważalnej w parafrazie tendencji do unikania częstych powtórzeń w bliskim sąsiedztwie konstrukcji składniowych z finalnym szykiem orzeczenia. Ciekawym spostrzeżeniem może być fakt, że w argumentach i modlitwach dodanych do *Psalterza*, a więc tekstach nienależących do kanonu biblijnego i stylizowanych na prostą, szczerą rozmowę, udział wypowiedzeń z finalnym szykiem orzeczenia jest dużo wyższy:

- [72] (...) a tak pokornie **prosimy**, abyś nam **dał** to uznanie, abychmy Cie prawym sercem jako Ojca a Pana swego **miłowali**, wiarą prawą **naśladowali** a w dobrych cnotach i w uczynkach imię Twoje święte **chwalili**, a łaskawą opiekę sobie a miłosierdzie Twoje tak **wysługowali** (...) (Modlitwa po Psalmie 9);

- [73] Przeciwno fałszemu językowi Prorok **narzeka**, **prosi** Pana, aby się jemu mnożyć a rozszerzać dopuścić **nie raczył** (Argument do Psalmu 12);
- [74] Abowiem ktoż inny **jest**, ktoby się nami opiekac **miał**, jedno Ty, jedyny Pan nasz, któryś nas sobie odkupić **raczył** (Modlitwa po Psalmie 22);
- [75] W tym psalmie prorok **uczy**, jakie dobrodziejstwa ci **znać będą**, którzy **strzegą** przykazania Pańskiego i jako go **strzedz mają** (...) (Argument do Psalmu 37).

W świetle poczynionych obserwacji nie można wykluczyć, że Rej w sposób świadomy i celowy operował szykiem orzeczenia, traktując go jako jeden z wyznaczników stylistycznych tekstu. Jeśli uznać argumenty Rosponda i Klemensiewicza za zasadne i traktować finalny szyk orzeczenia jako cechę mowy zbliżonej do potocznej, to unikanie tej właściwości syntaktycznej przez pisarza można postrzegać jako przejaw dbałości o zachowanie stylu wysokiego, wzniosłego, przeciwstawianego stylowi potocznemu. Kumulacja zdań z orzeczeniem lokowanym na końcu konstrukcji syntaktycznych w niektórych lirycznych fragmentach psalterzowego tekstu o dużym ładunku uczuciowym może zaś świadczyć o swoistej, celowej stylizacji pisarza²⁰. W tej ocenie trzeba jednak zachować dużą ostrożność, gdyż zdaniem Wierzbickiej „przypisywanie finalnemu szykowi orzeczenia proveniencji potocznej i mówionej, a pisarzom-humanistom — Górnickiemu, Orzechowskiemu, Skardze i innym, zasługi jego przewyciężenia, zdaje się być z gruntu niesłuszne”²¹. Niezależnie od tego, jakimi względami kierował się Rej w operowaniu szykiem orzeczenia w zdaniu, z pewnością robił to w sposób celowy, a więc przyświecał mu zamiysł artystyczny. Trzeba podkreślić, że pisarz zasadniczo nie starał się o odwzorowanie tej cechy łacińskiej składni i zarazem jednej z cech stylowych średniowiecznych przekładów Psalterza, a udział zdań z finalnym szykiem czasownika nie jest w analizowanym tekście przytłaczający i nie narzuca się uwadze odbiorcy. Zmienność i urozmaicenie składni można uznać za znak rozpoznawczy utworu.

²⁰ Przypuszczenie to należałoby poprzeć gruntownymi badaniami na szerszym materiale, uwzględniającym różne teksty Reja, co wykracza poza ramy niniejszej pracy. Wiele cennych wskazówek możemy odnaleźć w cytowanej książce A. Wierzbickiej, poświęconej składni renesansu, jednak autorka z różnych powodów nie uwzględniła w swoich badaniach twórczości Reja, zaznaczając jednak, że „stosunek twórczości Reja do zasadniczego wzorca stylistycznego prozy renesansowej jest odrębnym, interesującym zagadnieniem, wymagającym szczegółowych badań” (*ibidem*, s. 67).

²¹ *Ibidem*, s. 69.

3. Orzecznik rzeczownikowy w mianowniku

Konstrukcje z orzeczeniem imiennym, w których orzecznikiem jest mianownikowa forma rzeczownika, uchodzą za wykładniki tradycyjnego stylu biblijnego. Ich geneza w polszczyźnie ma wyraźny związek z dosłownym tłumaczeniem odpowiednich konstrukcji łacińskich. Badania Krystyny Pisarkowej pokazały, że w tekstach staropolskich aż po wiek XVI konstrukcje te były bardzo popularne (77% struktur z rzeczownikowymi orzecznikami męskimi i aż 86% struktur z orzecznikami żeńskimi). Od wieku XVI obserwuje się powolny wzrost orzeczników narzędnikowych, ale wciąż jeszcze konstrukcje mianownikowe są liczniejsze²². W *Psalterzu* Reja odnotowaliśmy aż 90% struktur z orzecznikiem mianownikowym (36 poświadczeń wobec 4 poświadczeń orzecznika wyrażonego narzędnikiem). W tym zakresie Rej wydaje się więc bardziej konserwatywny, jego translacja wyraźnie ciąży ku tradycji przykładów średniowiecznych. Można przypuszczać, że pisarz utożsamiał tę właściwość stylistyczną z hieratycznością stylu biblijnego, dlatego tak licznie wprowadzał łacińskie kalki językowe. Nie bez znaczenia może być również fakt, że podmiotem w zdecydowanej większości tego typu konstrukcji jest Bóg lub też struktura z mianownikowym orzecznikiem użyta jest jako przytoczenie słów Stwórcy: *Pan moj rzekł do mnie: Syneś ty moj miły jest* (2, 7); *iżeś Ty jest Pan nad wszemi pany* (16, 1); *wszakeś Ty jest Bog moj i odkupiciel zbawienia mego* (19, 14); *gdys Ty jest rozmnożyciel zwycięstwa jego* (21, 1); *Pan Bog tęń jedno sam jest oświecenie moje i umocnienie moje* (27, 1); *On i wspomozienie i obrona nasza jest* (33, 16); *wszakeś Ty jest rozmnożyciel wspomozienia mego* (38, 16); *On jest Bog a Pan wszelkiej nadzieje mojej* (42, 10); *Ty prędki obrońca jesteś w możności swojej* (59, 8); *On sam jest wszytka nadzieja nasza i zdrowie nasze* (62, 9); *Bowiemeś Ty jest Bog dziwny i straszliwy* (89, 4); *żeś Ty ociec moj miłościwy jest* (89, 13); *On jest nawyższy Krol nade wszemi krolmi i Pan nad wszemi pany* (95, 2); *Boże, któryś jest rozmnożyciel chwały mojej* (109, 1); *On jest umocnienie moje* (118, 7); *On jest Pan nad pany i Krol nad krolmi* (136, 1); *i wszystko niebo wszak jest sprawa rąk Twoich* (102, 13); *żem ja jest syn służebnice Twojej* (86, 9); *iż każdy człowiek jest kłamacca a omylny* (116, 1).

²² Zob. K. Pisarkowa, *Historia składni języka polskiego*, Wrocław 1984, s. 47.

Orzecznik w narzędniku pojawił się w badanej parafrazie tylko czterokrotnie: *Pan Bog jest sprawcą moim* (23, 1); *wielkim jest przyczyncą każdego zwycięstwa* (28, 9); *A Ty, miły Panie, któryś jest sprawcą wszej możności* (80, 11); *Bowiem On jest osobliwym opiekalnikiem* (115, 3).

4. Obecność biernych konstrukcji czasownikowych

Konstrukcje bierne są typowe dla języka łacińskiego, jednak w językach słowiańskich ich unikano i raczej używano czynnych form czasownika²³. W polskiej tradycji biblijnej formy pasywne utrwały się na skutek werbalnej metody translacji, obowiązującej średniowiecznych tłumaczy Pisma Świętego, i mechanicznego kalkowania łacińskiej składni. W polskich przekładach psalterzowo-biblijnych najczęściej łacińskie *passivum* oddawano przez konstrukcje imiesłowowe ze słowem posiłkowym typu: *stworzona jest, nalezion będzie, uciśnieni są, obroceni będą* itp., w których przeważnie zachowywano pierwotny łaciński enklityczny szyk słowa posiłkowego. W *Psalterzu* Reja konstrukcje bierne są jeszcze reprezentowane dość licznie, wynotowano bowiem 395 form pasywnych, choć trzeba przyznać, że ich zagęszczenie w psalmach nie jest równomierne — zdarzają się psalmy, w których konstrukcja bierna nie pojawia się ani razu (jak choćby psalmy: 2, 5, 13, 21, 29, 39, 41, 46, 47, 52, 54, 61, 65, 67, 96, 98, 121, 123, 128, 130, 134, 135, 136, 138, 146, 150), w wielu tekstach odnajdujemy tylko pojedyncze przykłady jej użycia, niektóre zaś teksty zawierają ich wiele,

²³ „Stylistyczne wątpliwości musiały nastęrczać także użycia formy biernej. Jak w innych językach słowiańskich, także w polszczyźnie znajdowały się one wprawdzie w zasobie koniugacyjnym, ale ich unikano. Ukazywały się rzadko w języku pisanym, chyba nie bez wpływu łacińskiego wzoru. Stojeński poucza, że chętniej posługiwano się formą 3 osoby liczby mnogiej, np. *kuszą go za tentatur*, albo też formą strony zwrotnej, np. *omyłam się za fallor*. Widać to i w polemice Sandeckiego z Murzynowskim, który raczej unikał strony biernej, a Sandecki ją w poprawkach wprowadzał, np. M.: *Tedy Herod obaczywszy, iż go tak mędracy nagrali* — S.: *iż skłaman, omylon od mędrców*; M.: *A gdyby sól smak utraciła, czem że będą solić* — S.: *A jestli sól zakazona będzie, czem solono będzie*; M.: *Wszelkiego tedy drzewo, które nie czyni owocu dobrego, wycinają i w ogień miecą* — S.: *wycięto bywa i do ognia miotano*; M.: *tedyć się wypełniło* — S.: *napełniono jest*; M.: *A oto otworzyły mu się niebiosa* — S.: *otworzona są jemu niebiosa*. A jeszcze w r. 1738 gramatyk Moneta stwierdza stosunkową rzadkość form strony biernej” (Z. Klemensiewicz, *op. cit.*, s. 422–423).

do złudzenia przypominając styl średniowiecznych psalterzy. Czasem odnosi się wrażenie, że raz użyta w psalmie konstrukcja z imiesłowową formą bierną otwiera drogę podobnym konstrukcjom w kolejnych wersach utworu, stając się elementem podkreślającym paralelizm członów:

- [76] A **był noszon** przez anioły jako latający, a przez nawiętsze wiatry **zruszony**.
A rozkazał się ze wszech stron okryć ciemnościami, a gęstymi obłoki wodnymi **był** jako dom około niego **zbudowan** (18, 10–11);
- [77] A Pan **będzie uwielmożon** nad wszystko chwałę, który mnie zawsze stał mocną skałą obrony mej, i **będzie** nad wszystko **uwyższon** Bog, rozmnożyciel wybawienia mego (18, 43);
- [78] Pokładali nadzieję wielką w Tobie ojcowie naszy, a nigdy **byli nie omyleni na** wyzwoleniu swoim.
A nigdy **nie byli zawstyżeni**, ilekroć zupełną wiarą wołali k tobie, i owszem na wszystkim **bywali wysłuchani** (22, 4–5);
- [79] A będą używać chwały Twojej i niedostateczni w rozumie i **będą nasyceni, a będą ożywiony** serca ich w chwale Twojej snadź tak już na wieki.
A obaczywszy to i inszy narodowie snadź aż ku końcu ziemi **będą** k Tobie **nawroceni**, a będą się o to starać, aby się wdali na wszem w łaskawe posłuszeństwo Twoje (22, 26–27);
- [80] Szczęśliwy to jest człek, ktoremu **bywają** z łaski Pańskiej **odpuszczony** występki jego, a **bywa znalezion** bez grzechu przed oblicznością Pańską, ani żadna zdrada się okazuje być w języku jego (32, 1);
- [81] I co za przyczynę mieli, iż stroili na mię sidła śmiertelne, kopając doły srogie na zatracenie moje, a dusza moja przedsię **będzie uweselona**, będąc tego ista, iż Ty starasz się, aby **była** ze wszego **wyzwolona**.
Abowiem oni w swojeż sidła **będą zawiązani**, a znieobaczka w tyż doły wpadają, których na mię byli nastroili (35, 5–6);
- [82] A tak wy, synowie przebrani z rozlicznego pokolenia, kochajcie się, oględując zebranie miasta tego, dziwując się, jako **jest utwirdzone** rozlicznymi wieżami w mocności Jego i jako **jest** sądy sprawiedliwemi zewsząd **opatrzone**.
I jako **jest dziwnie osadzone** rozlicznymi pałacy (48, 9–10);
- [83] (...) a gdy **będą** Tobie ofiary rozmaite **niesiony** i woły na ołtarze **kładziony**, wszystko to u Ciebie za wdzięczne **będzie przyjęto** (51, 14);
- [84] Gdy Ty będziesz raczył powstać, miły Panie, **będą** snadnie **rozproszeni** sprzeciwnicy Twoi, a marnie się rozbieżą jedno na samo srogie weźrzenie Twoje.
A nie inaczej **będą rozproszeni** jako **bywa** dym z komina **rozproszon** od wiatru, i rozplyną się jako wosk od ognia, a sprawiedliwi lepak osobną radością **będą uweseleni** (68, 1–2);
- [85] (...) nogi ich **będą** krwią ich **skropiony**, a psy ich **będą** krwią ich **nasyceni** (68, 16);

- [86] (...) a obacz to, jaką krzywdą **uciśniono jest** zebranie Twoje, i jakimi szalonymi głósy a bluźniącemi, już dawno **jest zelżone** święte imię Twoje (74, 12);
- [87] **Bywa słyszana** rozmaita srogość gromów z rozkazania Twego, a jako ognistemi pochodniami **bywa oświecona** ziemia tak, iż strach obejmuje wszystkie, którzykolwiek przebywają na ziemi (77, 9);
- [88] Obaczywszy to, duszo moja, jaką wielmożnością **jest ogarniona** zwirzchność Pana Twego, staraj się, abyś się uczyła wysławować rozliczne a dziwne błogosławieństwo Jego.
Bowiem **obleczona jest** chwała wielmożności Twojej ze wszech stron, nasz Panie, każdym wyznawaniem, a mocy niebieskie ze wszech stron **są rozciągniony** pod nogami Twemi.
Ktoremu wiatrowie nie inaczej służą, jedno jako pilni słudzy na każde rozkazanie Jego, a anieli Jego jako ogniści posłowie rozlatają się, rozpalając ludzkie serca ku miłości Jego.
Ziemia tak **jest** na pewnym gruncie **umocniona** przez sprawę Jego, iż nigdy nie może **być wzruszona** bez wolej Jego, wody dziwno zamknąwszy, drugie dziwnym kształtem na powietrzu zawiesił.
A na rozkazanie Jego muszą się i wody wspak obracać i czynić to, co On im rozkaże, wysokość gor, gdy On każe, musi **być zniżona** (104, 1–5);
- [89] Bo z prawą wiarą nam **są dany** nauki Twoje od Ciebie, nasz Panie, a **są mocnie utwierdzone**, abowiem **są** na wszem w wielkiej prawdzie i w osobliwej słusności **sprawione** (111, 5);
- [90] (...) a i Archa, w której **jest** przymierze Twoje z ludzkim narodem **schowano**, aby też tam **była wniesiona**, abychmy znali, iż to miejsce **jest obrane** Tobie.
A kapłani Twoi, którzy tam mają **być** ku czci Twojej **wysadzeni**, niechaj **będą** wszelaką sprawiedliwością **ochędożeni**, i ci, którzy **są** Tobie **poświęceni** (132, 5–6).

W wyekscerpowanych z *Psałterza* konstrukcjach biernych zwraca uwagę prawie wyłącznie umieszczanie słowa posiłkowego przy formie imiesłowowej w szyku proklitycznym, a więc niezgodnym z szykiem łacińskiego wzorca. Zdaniem Rosponda, wyzwolenie się spod tego niewolniczego łacińskiego szyku dokonywało się głównie w obozie reformatarów pod wpływem mowy potocznej²⁴. Dla literatury psalterzowo-biblijnej charakterystyczny był szyk enklityczny słowa posiłkowego. Trzeba więc uznać, że choć Rej w pewnym stopniu odwzorowuje w swoim tłumaczeniu łacińskie *passivum*, to jednak nie powieliła nobliwego szyku, utożsa-

²⁴ „I ten »nobliwy« szyk pisanego języka łamano zwłaszcza w obozie reformacyjnym pod wpływem mowy potocznej. Z czasem enklityczny szyk słowa posiłkowego *jest, są* stanie się poetycką właściwością podniosłego, biblijnego stylu” (S. Rospond, *Język renesansu a średniowiecza...*, s. 157).

mianego z podniosłym stylem biblijnym. Wśród blisko 400 konstrukcji pasywnych *Psałterza* tylko 18 (ok. 4,5%) zawiera słowo posiłkowe po orzeczniku, m.in.: **ociążono jest serce moje** (38, 13), **obleczona jest chwała wielmożności Twojej** (104, 2), w *Tobie, moj Panie*, **położona jest wszytka nadzieja moja** (71, 1), **ustraszeni będą sprzeciwnicy moi** (56, 8), **jaką krzywdą uciśniono jest zebranie Twoje** (74, 12), [zióło] w *żadny snop związane nie będzie* (129, 3). Są to jednak odosobnione przypadki. Niekiedy o umieszczaniu łącznika w enklitycznym szyku w orzeczeniu złożonym w stronie biernej mogły decydować względy rytmiczne, jak choćby w poniższym przykładzie:

- [91] Nic tu **u nich płatno nie było**, jeśli żem kiedy postem albo płaczem udręczył siebie, abo gdy m nosił na sobie grube odzienie, wszytko sie tu **u nich w pośmiewisko obrocilo** (69, 7).

Użycie słowa posiłkowego *było* po formie imiesłowej przymiotnika jako elementu zamykającego pierwszy człon wypowiedzenia służy wypukleniu rymu gramatycznego z formą czasownika *obrocilo*, zajmującego finalną pozycję w ostatnim członie wersetu.

5. Frekwencja konstrukcji imiesłowowych

Częstość występowania imiesłowowych równoważników zdań w średniowiecznych przekładach ma swoje źródło w łacińskim wzorcu. Polscy tłumacze niewolniczo kalkowali te konstrukcje za Wulgatą. Z czasem weszły one do piśmiennictwa jako „nieodstępny rekwizyt prozy biblijnej i w ogóle języka książkowego”²⁵. Można wnioskować, że konstrukcje imiesłowe były już w połowie XVI wieku wyrazistą cechą tradycyjnego stylu biblijnego, ale też cechą składniową polszczyzny literackiej, świadcząca o „zwartej, dojrzałej operacji pisarskiej”²⁶. Wysoka frekwencja tego

²⁵ *Ibidem*, s. 168.

²⁶ *Ibidem*, s. 168. Podobnie rzecz widzi także Zenon Klemensiewicz: „Wiele przemawia za tym, że konstrukcją, która dopiero dorabiała się stylistycznego wzięcia w języku literackim doby średniopolskiej, był imiesłowowy równoważnik zdania. Świadczy o tym wyraźny przyrost tej formacji w utworach okresu Renesansu. Niektóre szczegóły stylistycznego sporu Sandeckiego z Murzynowskim, dowodzą ponadto, że nie ustaliła się jeszcze opinia co do jej poprawności. Uderzająca jest częstość imie-

rodzaju struktur składniowych jest typowa również dla parafrazy Reja. Odnajdujemy w niej 243 imiesłowowe równoważniki zdań z imiesłowem uprzednim oraz 298 konstrukcji z imiesłowem przysłówkowym współczesnym (-*qc*). Niekiedy pojawiają się w dużym zagęszczeniu w obrębie jednego bądź kilku sąsiadujących wersetów:

- [92] Abowiem Ty, Panie, **obaczywszy**, żem im możliwością nie rowien, stanąłeś przy mnie a wzięłeś opiekę sprawy mojej, **siadwszy** na stolcu sądu Twojego, zostawiłeś mię przy sprawiedliwości mojej (9, 4);
- [93] I będzie to rozpisano dla potomkow naszym, aby też oni potym, **zrozumiawszy** także na wszem Ciebie, Panie, chwalili.
A iżby tu po nas **nastawwszy** i onym to zwiastowali, którzy będą po nich narodzeni, jakie są nieznośne rozumowi człowieczemu sprawy Twoje, nasz Panie (22, 31–32);
- [94] Tak iż i oni, z którym ja wielkiej powinności w towarzystwie używał, **załęknąwszy się** przyszłej przygody mojej i nieprzyjacioł moich, **ujrzawszy** mię prawie się zastraszyli, a **odstępując** daleko odchodzili mię samego (31, 11);
- [95] A wielkim pochlebstwem przywiodła go k temu, aby się sam w sobie kochał, **przepomniawszy** Boga, którego on **obraziwszy**, bywa z swymi występki poniszczon, powieściami swemi zlemi a fałcznymi sam sobie radził, nie chcąc się obaczyć, a żywota swego poprawić (36, 2);
- [96] A ja jedno **stojąc** jestem podobien ku głuchowi, rzkomo **nie słysząc** wylicznych złości swoich, a jakoby niemy, **nie śmiejąc** dać żadnej odpowiedzi przed strachem.
Jedno tylko ku Tobie, moj Panie, poruszając się, wzdycha serce moje, a snadź Ty **obeźrzawszy się**, zmiłujesz się nad strasliwą postawą moją (38, 9–10);
- [97] Bo snadź, gdy się ktory z nich trefi trefunkiem, rzkomo **nawiedzając** przygodę moję, a **żałując** jej omylnemi słowy, a **odszedzsy** ode mnię, przedsię będzie o mnię zwykłym językiem swym szczebiotał (41, 5);
- [98] I ruszyłeś się potym na wysokość, **przywłaszczysz** sobie wszytki więźnie czartowskie, a **wziąwszy** wielkie upominki z potomkow Adamowych, a snadź i wiele niegodnych a mało o Bogu wiedzących, iż się to właśnie okazało, żeś Ty nie bez przyczyny raczył mieszkać tak długo z człowieczym narodem (68, 13);

słowowego równoważnika zdania w języku Paska, co skłoniło H. Koneczną do wniosku, że był on znamieny dla mowy potocznej. Ale nie popiera tego twierdzenia ani wymowny fakt trwałej nieobecności tej konstrukcji we wszystkich gwarach ludowych i jej bardzo ograniczone użycie w mowie potocznej czasów nowszych i najnowszych, ani spostrzeżenia gramatyków XVII i XVIII w. Tak więc Dobracki poucza, że Polacy używają imiesłowowego równoważnika zdania nie bez osobliwej wytworności (...)” (Z. Klemensiewicz, *op. cit.*, s. 422).

- [99] Abowiem kto może porównać dobrocią z Tobą, który mało **się zagniewawszy**, krotko pokarać raczysz, a wnet zasię **złożywszy** gniew swój jako z jakiej głębokości, snadnie wyzwolisz z nielubości swojej.
Bo snadź wszytki naweselsze przyprawy społu zniesione trudno by miały wyśpiewać wielmożność Twoję, który Ty, **opuściwszy** prze występpek człowieka, snadnie **się** k niemu **obrociwszy**, prędko zasię możności jego wywyższysz (71, 10–11);
- [100] I **używszy** w rozkoszach żywotow swoich, nie **uznawszy** nic sprzeciwnego, jako ini ludzie, jeszcze się im to trefuje, iż snadną a lekką śmiercią odchodzą, **zostawiwszy** rozliczne pałace i bogactwa potomkom swym (73, 3);
- [101] A ochędożyłeś ją sobie, **wyrzuciwszy** z niej wszytki płone rzeczy, **rozkorzeniwszy** ją tak, iż się stały jako cedrowe gałęzi jej tak, iż i gory okrywały się cieniem jej (80, 5);
- [102] A tak Ty, wszechmogący Panie, **usłyszawszy** pokorne prośby nasze, **nakłoniwszy** ucho Twoje, **weźrawszy** też na obliczność Krystusa, pomazańca Twego, racz miłościwie usłyszeć k Tobie wołanie nasze (84, 5);
- [103] Lecz Ty, **weźrawszy** miłosiernie na mię, **bacząc** na to, zem ja jest syn służebnice Twojej, snadnie nade mną możesz okazać znak świętej łaski Twojej tak, iż oni zawstydzić się muszą, **obaczywszy** to, iż Ty nic nie omieszkawasz pomścić zawždy krzywdy mojej (86, 9);
- [104] A **położywszy się** przed nogami Jego, **ustraszywszy się**, miejcie w powadze wielmożny majestat Jego, **wysławiając** to i między pogany, iż on przyjął krolestwo nad nami (96, 5);
- [105] A gora Syjon, to jest zebranie wiernych, rozraduje się, **usłyszawszy** ony sprawiedliwe wyroki straszliwe złym a pocieszne pokornym, **uźrawszy** Pana swego w możności Jego, którą On jest nad wszytki ine bogi wywyższon (97, 5).

W badanym tekście wielokrotnie napotykamy struktury składniowe zawierające formy imiesłowowe, sytuowane w bliskim sąsiedztwie, zazwyczaj łączone spójnikiem *a* lub *i*. Często użyte participia są formami tożsamymi nie tylko pod względem budowy gramatycznej (zabieg rytmicujący prozę), lecz również odnoszą się do tej samej przestrzeni semantycznej, stając się ośrodkiem paralelnych obrazów — tak typowych dla poezji psalmicznej:

- [106] I dusza moja snadź jeszcze bardziej jest udręczona, jedno **oczekawając** a **zaglądając** z daleka (6, 3);
- [107] (...) rozkochają się w nadziejach swoich, **wołając** zawždy a **wielbiąc** święte imię Twoje (40, 13);
- [108] Ale byś, miły Panie, zebrał łzy moje, (...), ktorem ja wylewał **umykając** a **kryjąc się** przed nimi (56, 7);

- [109] Ale snadź niektóre plemię jego, **zapomniawszy** a **wzgardziwszy** to dobrodziejstwo moje, oddaliło od siebie przyście Krystusa swego (89, 19);
- [110] (...) rozmnażali na niej gospodarstwa swoje, **szczepiąc** i **siejąc** rozliczne pożytki (107, 18);
- [111] Abowiem oni pojdą na pola swoje z wielkim kochaniem, **podnosząc** a **ogładając** snopki swoje, a **radując się** z obfitości obiecanej żywności swojej (126, 4).

Nasylenie tekstu imiesłowami trzeba traktować więc jako świadomy zamysł pisarza posłużenia się nacechowanym wykładnikiem stylistycznym.

6. Obecność konstrukcji z imiesłowem opisowym (*participium graphicum*)

Charakterystyczną cechą przekładów biblijnych są konstrukcje z imiesłowem opisowym (*participium graphicum*), wyrażającym czynność wcześniejszą lub w sposób oczywisty towarzyszącą czynności, o której mowa. Tego typu konstrukcje stanowiły bezpośrednio lub pośrednio (greka, łacina) naśladownictwo cech języka hebrajskiego. W rzeczywistości semickiej inaczej bowiem wyrażano myśli — jeśli ktoś coś robił, to robił to odszedłszy, jeśli ktoś odchodził, to czynił to powstawszy, jeśli ktoś dotykał, czynił to wyciągnąwszy rękę, jeśli ktoś patrzył, czynił to podniósłszy oczy²⁷. Ta charakterystyczna tendencja do opisowego ujmowania zdarzeń stanowiła cechę systemową języka hebrajskiego²⁸, spotykamy ją zwłaszcza w narracyjnych partiach tekstów biblijnych. Konstrukcje z imiesłowem opisowym odnajdujemy także w Rejowym *Psałterzu*, jednak jest ona stosowana z umiarem:

- [112] Pan, **podawszy rękę** swoje, **pomoże** jemu (37, 17);
- [113] (...) krolestwa **uciekają**, **opuściwszy** możności swoje (46, 4);
- [114] Snadnie to **obaczył** Bog, **przeźrzawszy** z wysokości niebieskiej (53, 2);

²⁷ Zob. ks. M. Peter, ks. M. Wolniewicz, *Od tłumaczy Nowego Testamentu*, [w:] *Pismo Święte Nowego Testamentu*, Poznań 2009, s. VI.

²⁸ Zob. J. Carmignac, *Problem semityzmów w Ewangeliach synoptycznych*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 1987, t. XL, nr 6, s. 519–520.

- [115] Boś Ty, **nawiedziwszy** ziemię, dziwnieś **raczył ochędożyć** ją (65, 7);
- [116] Pan Bog **się zmiłowawszy** nad nami snadź z łaski swej **będzie** nam **raczył** dobrowolnie dobrze **uczynić** (67, 1);
- [117] (...) iż **naszedszy** na własne dziedzictwo Twoje, **oskaradzili** przybytki chwały Twojej (79, 1);
- [118] (...) **nakłoniwszy** ucho Twoje (...) racz miłościwie **usłyszec** k Tobie wołanie nasze (84, 5);
- [119] (...) snadź **nakłoniwszy ucha** Twego, wždy kiedy **usłyszysz** prośbę moję (88, 1);
- [120] I **otworzywszy się** ziemia, **wypuściła** z siebie niezliczoną wielkość żab (105, 14);
- [121] A ja, **zborzywszy** sprzeciwniki Twoje, **podłożę** je miasto podnożka **pod nogi** Jego (110, 1);
- [122] Z wielkiego a głębokiego upadku grzechow moich wołam k Tobie, moj miły Panie, abyś raczył, **przykłoniwszy** ku mnie łaskawych uszu Twoich, **wysłuchać** pokorne prośby moje (130, 1);
- [123] A owszem, miły Panie, **skłoniwszy** sobie na doł nieba Twego, **zstęp** na ziemię (144, 3).

Pisarz wykorzystuje tę właściwość stylistyczną hebrajskiego oryginału także w celu konkretyzacji tekstu i przybliżenia treści ówczesnemu odbiorcy, gdyż odnajdujemy ją również w amplifikacjach, jak np.:

- [124] (...) jużę dawno **odwrocił**, jakoby **zagniewawszy się**, ode mnie **oblicze** swoje (13, 1).

7. Struktury pleonastyczne z imiesłowem współczesnym i czasownikiem nazywającym mówienie

Charakterystycznym rysem stylu biblijnego są również tautologiczne związki składniowe z czasownikiem w formie osobowej, oznaczającym mówienie lub słuchanie oraz imiesłowu przysłówkowego współczesnego (*verbum dicendi + participium praesentis activi*). Te obce normom stylistycznym polszczyzny pleonazmy odnajdujemy także w parafrazie Reja. Bienkowska zauważa, że jest to „jedna z najwcześniejszych i bardzo wyrazistych cech różnych językowych przekładów biblijnych”²⁹, a zdaniem Mo-

²⁹ D. Bienkowska, *Polski styl...*, s. 120.

szyńskiego „był to model stylistyczny, który żył już w łacinie ewangelijnej własnym życiem”³⁰, przejawy jego usamodzielnienia się można zauważyć już w tłumaczeniu św. Hieronima oraz w słowiańskim przekładzie Ewangelii, dokonany przez św. św. Cyryla i Metodego. Wynotowane z parafrazy Reja konstrukcje pleonastyczne świadczą o celowym naśladowaniu przez pisarza tej wyrazistej cechy stylu biblijnego. Przykładem tego typu pleonazmów są następujące konstrukcje:

- [125] Abowiem oni, **pletliwie mówiąc**, zawsze **lżyli** imię Twoje (139, 12);
- [126] (...) ustawicznie **nagrawając** mię, **dręczył** myśl moję (56, 1);
- [127] (...) **narzekając** na niedostaki swoje, **lżyli** powieściami swemi (106, 7);
- [128] (...) **narzekali**, **szemrząc** o Bogu swoim (106, 17);
- [129] (...) **śpiewał pienie**, **wysławiając** niesłychane dobroćliwości Jego (40, 3);
- [130] (...) **upominając** je z tego, **rzekł** (82, 1);
- [131] Głębokości morskie **wołają** na sie dziwnemi głosy, **wyznawając** wielmożność Twoję (42, 6);
- [132] (...) **wołają**, **wyznawając** dobrodziejstwa Twoje (65, 8);
- [133] (...) **wołajcie** k Niemu, **wysławiając** wielmożny majestat Jego (118, 2);
- [134] (...) będę **wysławiał** imię Pana swego (...) **wyznawając** przed wszemi narody święte dobrodziejstwa Jego (7, 16);
- [135] **Wyznawając** rozliczne dobrodziejstwa Pana swego, **wysławiajcie** święte imię Jego (105, 1).

Innowacją Reja jest zastępowanie ogólnych czasowników oznaczających mówienie, jak: *mówić*, *rzec*, *powiadać* (charakterystycznych dla przekładów średniowiecznych), przez wyspecjalizowane *verba dicendi* lub leksemy o charakterze wartościującym: *lżyć*, *narzekać*, *szemrać*, *śpiewać*, *opiewać*, *ośpiewawać*, *wysławiać*, *żartować*, *wołać*, w czym trzeba widzieć tendencję do ożywienia psalterzowej leksyki.

³⁰ L. Moszyński, *Pierwsze przejawy samodzielnego życia biblijnych struktur stylistycznych w języku staro-cerkiewno-słowiańskim*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 1990, t. XXVI, s. 187–196.

8. Parataksa – hipotaksa. Sposoby łączenia zdań

Do ważnych cech składniowych biblijnej polszczyzny przekładowej należy wielospójnikowość zdań, czyli łańcuszkowe łączenie za pomocą spójników (przeważnie tych samych) zdań składowych w wypowiedzeniu wielokrotnie złożonym³¹. Dla tekstów biblijnych charakterystyczne są zwłaszcza spójniki *i* oraz *a*, tworzące współrzędne związki składniowe, które wyraźnie dominują w Biblii. Parataktyczne sposoby łączenia zdań są kalką języka semickiego. Według Jeana Carmignaca „proza semicka jest o wiele bliższa stylowi języka mówionego od prozy greckiej (...). Nie stara się tworzyć zdań, lecz często zadowala się zestawieniem kilku elementów połączonych prostym *i*”³². Badacze języka już wcześniej zauważali, że była to nie tylko cecha syntaktyczna, lecz także stylistyczna, a jej celem było rytmizowanie biblijnego tekstu poprzez tworzenie paralelnych konstrukcji składniowych³³. Według Rosponda „poezji hebrajskiej nieznane były rym i rytm. Istotą jej był podział zdania na małe paralelne myślowo i syntaktycznie człony. Tymi równoległymi członami były najczęściej zdania parataktyczne”³⁴. Zdaniem Bieńkowskiej „rozpoczynanie i łączenie samodzielnych zdań spójnikami — najczęściej *i*, *a* — nie służyło w tekście biblijnym uwypukleniu związków treściowych, logicznych, lecz miało za zadanie wiązać wypowiedzenia tylko na zasadzie bliskiego ich sąsiedztwa. Pewna szablonowość, monotonia polskich dawnych przekładów mogła wynikać ze zbyt dosłownego tłumaczenia, a tym samym mechanicznego przeniesienia cechy oryginału (łacińskie *et*, greckie *kai*), lecz miała także oparcie w polszczyźnie — taki bowiem sposób rozpoczynania wypowiedzeń był typowy dla języka ludowego, mówionego”³⁵. Także Rospond podkreślał, że parataksa jest raczej odpowiednikiem syntaktycznym mowy żywej, bezpośredniej, hipotaksa zaś jest przejawem intelektualizowania wypowiedzi, rezultatem bardziej logicznego wiązania zdań z udziałem coraz obfitszych i precyzyjniejszych wskaźników zespolenia³⁶. Klemensiewicz w tego typu

³¹ Zob. m.in.: S. Koziara, *O szyku zaimkowej przydawki...*, s. 68; D. Bieńkowska, *Polski styl...*, s. 115.

³² J. Carmignac, *op. cit.*, s. 521.

³³ Zob. D. Bieńkowska, *Polski styl...*, s. 115–116.

³⁴ S. Rospond, *Język renesansu a średniowiecza...*, s. 136–137.

³⁵ D. Bieńkowska, *Polski styl...*, s. 116.

³⁶ Zob. S. Rospond, *Język renesansu a średniowiecza...*, s. 136.

konstrukcjach składniowych dostrzegał przede wszystkim funkcję kontynuacyjną. Językoznawca podkreślał, że intencją mówiącego jest uwydatnienie dalszego ciągu wypowiedzi, nie zaś całkowite lub częściowe zbliżenie w czasie dwu akcji, o których mowa³⁷. Parataktyczne sposoby łączenia zdań są cechą składniową polszczyzny biblijnej doby staro- oraz średniopolskiej i wynikają z werbalnej metody przekładu, obowiązującej ówczesnych tłumaczy Pisma Świętego. W Psalterzu łacińskim większość wersetów tworzą zdania dwu- i trójczłonowe złożone parataktycznie. Jego składnia charakteryzuje się spójnikowym łączeniem i wiązaniem zdań przy pomocy pospolitych wskaźników zespolenia i nawiązania: *et, quia, quoniam, etenim, autem, ideo*³⁸. W parafrazie Reja nie odnajdziemy już tego parataktycznego piętna wzorcowego tekstu. Wyraźnie dominują za to wielostopniowe konstrukcje hipotaktyczne: cztero-, pięcio-, sześć-, a czasem nawet ośmiopiętrowe. Niekiedy łączy Rej hipotaksę z parataksą, zdania budowane na zasadzie wyłącznej parataksy o jasnej, prostej i harmonijnej konstrukcji składniowej należą do rzadkości. Przytoczymy niektóre z nich:

- [136] Oduść, miły Panie, łaskawie słowa moje do uszu Twoich, a zrozumiej prośbie a myśli pokornej mojej (5, 1);
- [137] A będzie sądził świat wielką sprawiedliwością swoją, a sprawy sirot a opuszczonych sam będzie pilnie doglądał (9, 8);
- [138] A tak wszyscy rozmaitym pieniem wysławiajcie Pana wszystkiego zebrania ludzkiego, a rozność między pospolitego człowieka wielkim podziwowaniem wszystkie sprawy Jego (9, 11);
- [139] A żądliwości sprawiedliwych wysłuchaj, miły Panie, i sprawy serc ich, a uszy swoje miłościwie przyklaniaj ku wołaniu ich (...) (10, 17);
- [140] A prawie piekielnymi sidły obtoczyli byli mię, i snadziem już był prawie wpadł między sieci śmiertelne (18, 5);

³⁷ „Takie nawiązanie zewnętrzne uwydatnia w intencji mówiącego nie tyle całkowite lub częściowe zbliżenie w czasie dwu akcji, o których mowa, ile raczej dalszy ciąg samej operacji wypowiedzenia-twórczej. W tym typie odzwierciedla się nie tyle dostrzeżony i wyrażany przez mówiącego stosunek treści wypowiedzeń sąsiadujących, ile ich mechaniczne szczipanie (...). Nazwijmy dla odróżnienia ten rodzaj nawiązania z uwagi na jego zasadniczą funkcję uwydatniania dalszego ciągu wypowiedzi — kontynuacyjnym” (Z. Klemensiewicz, *Niektóre właściwości syntaktyczne chłopskiej mowy potocznej*, „Język Polski” 1966, t. XLVI, z. 4, s. 251).

³⁸ Zob. K. Meller, *Jakuba Lubelczyka Psalterz Dawida z roku 1558. Studium filologiczne*, Poznań 1992, s. 115.

- [141] **A** bywały odkryte fundamenty wszęgo świata i przezroczyte wszystkie głębokości wodne,
a wiatr srogi szumiał od gniewu Twego, miły Panie (...) (18, 15);
- [142] **A** rozkazanie Jego przyjemne rozwesela umysły, **a** wola Jego wypełniona oświeca oczy zaćmione (19, 11);
- [143] **A** przed staraniem rozplynęła się jako woda myśl moja i roztargnione się stały członki moje,
a serce moje jako wosk rozpuszczony między wnętrznościami moimi (...) (22, 14);
- [144] **A** ja będę wysławiał wielmożność majestatu Twego w pośrodku zebrania braciej swojej,
i w nągęstszym zebraniu ludzkim nie omieszkać wyznawać dobrodziejstwa Twego (22, 22);
- [145] **Abowiem** jest Tobie moc przywłaszczona prawa krolewska, **a** rozkazowanie Twoje ściąga się i na wszystkie pogańskie narody (...) (22, 28);
- [146] **Głosem** swym i ogień na poły rozrębuje, **a** przed głosem Jego drżą wszystkie puszcze i padoły (...) (29, 6);
- [147] **I** czasu onego srogiego potopu przedsię na wszem krolestwo otrzymał, **a** potym przydał mocy ludowi swojemu i ubłogosławił go sobie w wiecznym pokoju (...) (29, 8);
- [148] **Panie** moj, weźmi obronę swoją, **a** zastaw się przeciw sprzeciwnikom moim,
a uczynź sąd sprawiedliwy z prześladowniki mymi (35, 1);
- [149] **A** będę wyznawał jawnie przyjęte dobrodziejstwa od Ciebie, **a** przed wszemi mocarzami tego świata będę wysławiał nieskończoną chwałę Twoję (35, 13);
- [150] **Ale** Bog nie dopuści go żadnym okrucieństwem ucisnąć, **a** w każdym sądzie obroni jego od złościwego skazania (37, 23).

Sytuacje, w których kilka sąsiadujących wersetów cechuje parataktyczna struktura składniowa, zdarzają się zupełnie wyjątkowo:

- [151] **Postanowiłeś** go jakoby jakiego boga ziemskiego i wielką pocziwością a chwałą na wszem ochędożyłeś jego.
I przelożyłeś go panem nad wszystkimi sprawami swojemi, **a** wszystkie rozkoszne rzeczy podłożyłeś prawie pod nogi jego (8, 6–7);
- [152] **A** był noszon przez anioły jako latający, **a** przez nawiętsze wiatry zruszony.
A rozkazał się ze wszęch stron okryć ciemnościami, **a** gęstemi oblókami wodnymi był jako dom około niego zbudowan (18, 10–11);

- [153] Przedsięm ja w imię Twoje rozpraszał je jako proch po wiatru, a deptał nie inaczej jako błoto uliczne.
I do końca wyzwolisz mię od roztyrkow a kłopotow wszech ludzi, a snadź mię przełożysz nad nimi, a za łaską Twą i lud nieznamy wda sie w posłuszeństwo moje.
A snadź jeszcze na głos będą przysługować mnie, a ci niedbalcy zawždy będą w przestraczu ode mnie (18, 40–42);
- [154] Niechaj by cie wysłuchał Bog czasu ucisku twego nawiętszego, a Bog Jakobow niechaj by nie omieszkował na ratunku tobie.
A niechaj ześle umocnione tobie z miejsca poświęconego sobie, a z gory niebieskiej ustanowi ciebie.
I na pamięć sobie będzie przywoził z dawna kiedykolwiek jemu uczynione ofiary, a bez pochyby za osobliwe je będzie u siebie pokładał (20, 1–3);
- [155] On słowem swym sprawił moc i wielkość wszytkiego nieba, a samym duchem ust Jego zstały sie są wszytki ochędożenia Jego.
Zgromadził na jedną kupę wszytki wody morskie i zamknął jako w skarbie przepaści a głębokości Jego (33, 4–5).

Tendencja do zastępowania luźnej parataksy przez ściślejszą hipotaksę jest wyrazistą cechą stylistyczną badanego tekstu. Rzecz jest o tyle ciekawa, że jeszcze w *Żołtarzu* Wróbla zdecydowanie dominuje parataksa zarówno wyłączna, jak i występująca łącznie z hipotaksą przy wielowypowiedzeniowych zdaniach. Według obliczeń Rosponda, stosunek parataksy do hipotaksy wynosi w tym tłumaczeniu 3 : 1³⁹, Wróbel zdecydowanie więc kształtuje tok składniowy swojego przekładu zgodnie z wcześniejszą tradycją. Także w poetyckiej parafrazy *Psałterza* Kochanowskiego przeważa parataksa⁴⁰, która sprzyja odwzorowaniu układów paralelicznych źródłowego tekstu. Rejowy *Psałterz* jest natomiast odzwierciedleniem nowszej, coraz wyraźniej dostrzegalnej w szesnastowiecznych tłumaczeniach biblijnych tendencji do zastępowania parataksy przez hipotaksę⁴¹. Najczęściej wykorzystywanym przez tłumacza spójnikiem parataktycznym był spójnik *a*, cieszący się zresztą w badanym tekście najwyższą frekwencją ($f = 2153$, $r = 1$). Wyraz ten należał także do częstych spójników w średniowiecznych przekładach *Psałterza*⁴². Według Stanisława

³⁹ Zob. S. Rospond, *Język renesansu a średniowiecza...*, s. 137.

⁴⁰ Rospond podaje, że w *Psałterzu* Kochanowskiego parataksa objęła 51,6% zdań, hipotaksa zaledwie 27,3%, a zespolenia parataktyczno-hipotaktyczne — 21,1%. (zob. idem, *Język i artyzm językowy Jana Kochanowskiego*, Wrocław 1961, s. 127).

⁴¹ Szerzej na ten temat zob. idem, *Język renesansu a średniowiecza...*, s. 136–138.

⁴² Badania Leszka Bednarczuka przeprowadzone m.in. na materiale wybranych staropolskich i renesansowych psalterzy (floriańskiego, puławskiego, Wróbla, Wujka oraz

Rosponda tego wysoka frekwencja w szesnastowiecznych zabytkach była przejawem średniowiecznej, silnie czechizującej tradycji językowej, zaś wprowadzanie spójnika *i* w miejsce konwencjonalnego, tradycyjnego *a* — przejawem nowatorstwa⁴³. Pod tym względem można więc uznać Reja za spadkobiercę średniowiecznej tradycji językowej. Nie należy jednak mówić o monotonii w zakresie używanych przez pisarza spójników. Zauważalne jest, zwłaszcza w zestawieniu ze średniowiecznymi psalterzami, znaczne urozmaicenie repertuaru wskaźników zespolenia i nawiązania, co ilustruje tabela:

Tabela 37. Wskaźniki zespolenia i nawiązania według frekwencji w *Psalterzu* Reja⁴⁴

Wskaźniki zespolenia i nawiązania	Frekwencja w tekście	Wskaźnik DR
<i>a</i>	2153	1,89
<i>i</i>	966 (377)	0,64
<i>ktory</i>	696	1,06
<i>iż</i>	432	1,25
<i>aby</i>	419	1,79

Biblii gdańskiej) pokazują, że choć *a* częściej niż *i* łączy zdania, co się tłumaczy możliwością użycia tego spójnika w funkcji adwersatywnej, częstszej niż kopulatywna na gruncie zdaniowym, to w obrębie funkcji kopulatywnej *i* wielokrotnie przewyższa *a*. Bednarczuk podaje, że na ogólną ilość odpowiedników łac. *et* w *Psalterzu floriańskim* *a* występuje 475 razy, zaś *i* — 1328, w *Psalterzu puławskim*: *a* — 427, *i* — 1476, co stanowi w pierwszym wypadku 26%, a w drugim 24% (zob. L. Bednarczuk, *Polskie spójniki parataktyczne*, Wrocław 1967, s. 9). Badacz podkreśla, że w polszczyźnie XVI wieku spójnik *i* stanowi prawie połowę sumy wszystkich przykładów spójników parataktycznych, a w XVII wieku częstość jego użycia jeszcze rośnie (zob. *ibidem*, s. 16–17).

⁴³ Zob. S. Rospond, *Język renesansu a średniowiecza...*, s. 143–144. Badacz zauważa, że zarówno Kochanowski, jak i Murzynowski w odróżnieniu od Wróbla, Maleckiego czy Orszaka nie nadużywali spójnika *a* i chętnie posługiwali się spójnikiem *i*. W *Psalterzu* Kochanowskiego stosunek *a* do *i* wynosi 334 do 283, podczas gdy w *Żołtarzu* Wróbla wynosił jeszcze 460 : 118 (zob. *ibidem*, s. 144). Danuta Bieńkowska, badając Ewangelię św. Marka w przekładzie Wujka, również zauważa tendencję u tego tłumacza do częstszego stosowania spójnika *i* niż *a*, bowiem na 142 wypowiedzenia 69 rozpoczyna pisarz spójnikiem *i*, zaś 62 — spójnikiem *a* (zob. D. Bieńkowska, *Polski styl...*, s. 116).

⁴⁴ W nawiasie podaję liczbę użyc spójnika *i* w funkcji zespalającej w wypowiedzeniach złożonych i w funkcji nawiązującej, kiedy to omawiany spójnik wprowadza wypowiedzenie otwierające nowy fragment tekstu. Znacznie częściej Rej używa tego spójnika w funkcji zespalającej w obrębie pojedynczego wypowiedzenia oraz w charakterze parafazy uwydatniającej.

<i>abowiem</i>	391	7,39
<i>by</i>	298	6,16
<i>jedno</i>	203	2,83
<i>gdy</i>	179	0,94
<i>co</i>	171	0,47
<i>bo</i>	159	1,09
<i>ale</i>	132	0,63
<i>że</i>	95	0,85
<i>owszem</i>	89	6,06
<i>jaki</i>	71	1,10
<i>acz</i>	65	2,22
<i>ani</i>	53	0,54
<i>bowiem</i>	51	4,64
<i>albo</i>	39	0,17
<i>iżby</i>	36	1,38
<i>kiedy</i>	35	0,72
<i>wždy</i>	35	1,82
<i>wszakoż</i>	32	2,67
<i>aczkolwiek</i>	28	4,51
<i>przeto</i>	26	0,68
<i>tedy</i>	26	0,22
<i>jeśli</i>	24	0,34
<i>gdyż</i>	22	0,44
<i>gdzie</i>	22	0,35
<i>wszak</i>	17	2,54
<i>jednak</i>	15	1,12
<i>lecz</i>	15	0,58
<i>ilekroć</i>	11	7,49
<i>jeśliby</i>	11	0,50
<i>kędy</i>	10	1,24
<i>więc</i>	10	0,38
<i>gdyby</i>	9	0,51
<i>ilekolwiek</i>	9	40,81
<i>izaż</i>	9	3,70
<i>ano</i>	8	1,33

<i>abowiemci</i>	7	6,27
<i>chocia</i>	7	0,28
<i>coż</i>	7	0,27
<i>gdykolwiek</i>	7	39,06
<i>jakoż</i>	7	0,55
<i>jeśliże</i>	7	0,56
<i>gdzież</i>	5	1,67
<i>ktoż</i>	5	0,91
<i>skąd</i>	5	0,45
<i>chociaby</i>	4	44,65
<i>azaż</i>	3	0,50
<i>boć</i>	3	0,32
<i>gdzieby</i>	3	0,63
<i>poki</i>	3	0,33
<i>alboć</i>	2	5,00
<i>azali</i>	2	6,91
<i>cożkolwiek</i>	2	2,07
<i>jakokolwiek</i>	2	2,42
<i>abyć</i>	1	2,30
<i>aleć</i>	1	0,26
<i>aniżli</i>	1	0,38
<i>azażli</i>	1	145,10
<i>ażby</i>	1	0,32
<i>czy</i>	1	0,49
<i>dokądże</i>	1	3,22
<i>gdybyć</i>	1	72,55
<i>gdyć</i>	1	4,40
<i>gdziekolwiek</i>	1	0,58
<i>gdzieś</i>	1	1,20
<i>izaliż</i>	1	11,16
<i>izażli</i>	1	72,55
<i>jakiś</i>	1	0,28
<i>jakoćby</i>	1	36,27
<i>jakożby</i>	1	1,88
<i>kiedykolwiek</i>	1	2,13

<i>kilokroć</i>	1	1,69
<i>ktoryż</i>	1	0,34
<i>skądże</i>	1	1,08
<i>wszakże</i>	1	0,05
<i>żeby</i>	1	0,03

Bogactwo repertuaru zespoleniowego w *Psalterzu* Reja wynika w dużej mierze z przewagi zdań hipotaktycznych nad parataktycznymi, bowiem hipotaksa w większym niż parataksa stopniu wymaga połączenia syndetycznego, gdyż musi precyzyjniej kształtować stosunki logiczne między zdaniami składowymi. Obok częstych także w średniowieczu: *a, i, bo, bowiem, abowiem, iż, że, gdy, acz, przeto, tedy, przecz, azali, azaż, azaż-li* spotykamy także: *jedno, aczkolwiek, owszem, snadź, snadnie, wszak, wszakoż, wszakże, chocia, choć, chociaby, choćby, ale, albo, iżby, więc, ano*. Dokładna obserwacja pokazuje, że Rej wykorzystał zarówno szablonowe, średniowieczne wskaźniki zespolenia, utrwalone w tradycji staropolskich przekładów biblijnych i naznaczone w XVI wieku piętnem dostojności, nobliwości (np. *acz, aczkolwiek, aza, azali, iza, izali, przeto, tedy*), jak i nowsze spójniki, charakterystyczne raczej dla języka mówionego, potocznego i rzadko jeszcze spotykane w piśmiennictwie religijnym (jak np.: *więc, choć*). Te ostatnie cechuje w badanej parafrazie stosunkowo jeszcze niewielka frekwencja. Wskaźnik zespolenia *więc* pojawia się w nim tylko 10 razy, podczas gdy w świeckich tekstach pisarza wykorzystywany jest wielokrotnie częściej⁴⁵. Można zatem uznać Reja za tłumacza, który z umiarem stosował dawniejsze, książkowe spójniki na równi z nowymi, oryginalnymi. Trzeba też podkreślić, że spójnik *więc* zazwyczaj występuje w szyku inwersyjnym (7 : 3), co można uznać za kolejny argument przemawiający za chęcią ożywienia składni i odejścia od szablonowego i monotonnego wzorca: *nie inaczej by mię rozdrapał, jedno jako lew owieczkę, której już więc z jego paszczęki nikt wydrzeć nie może* (7, 2); *abowiem On już więc baczy prędki czas zginienia jego* (7, 10); *Bowiem czas moj podo-*

⁴⁵ Według obliczeń Rosponda spójnik *więc* pojawia się w *Wizerunku* 83 razy, w *Żwierciadle* 53 razy; w *Postylii* Rej używa go 28 razy, a w *Apokalipsie* tylko 3 razy, co może wskazywać na potoczny charakter tego wskaźnika zespolenia i jego ograniczony zasięg w piśmiennictwie o charakterze religijnym (zob. S. Rospond, *Język renesansu a średniowiecza...*, s. 147).

bien jest ku krotkiemu dniowi, który sie już **więc** ku wieczorowi przychyli (102, 6); A snadź rozmaitemi przyprawami wielekroć sie **więc** nastroi przeciwnik moj (118, 7); a iż nie było nikogo, zwątpię **więc** w żywocie swoim, bo mi sie już **więc** bywa nielza wybiegać (142, 3) itp. Podobną tendencję widać także w sposobie wprowadzania wskaźnika zespolenia *tedy*, znanego i często wykorzystywanego w średniowiecznych translacjach. W badanym *Psalterzu* ten szablonowy, nieco archaizujący spójnik międzyzdaniony pojawia się jeszcze dość często (26 użyć), ale i w tym przypadku stosuje go pisarz zazwyczaj w inwersyjnym szyku, przez co przełamuje nieco średniowieczny szablon: *Nie odstępujże tedy daleko, moj Panie, ode mnie* (22, 11); *Weźrżysz tedy też na mię, miły Panie* (25, 14); *Nie zabraniajże też tedy i mnie rozlicznego miłosierdzia swego* (40, 10); *I dlaczegoż sie tedy frasujesz, duszo moja* (43, 5); *długoż tedy będziesz krył od nas oblicze swoje* (44, 16); *Raczysz tedy umocnić sprawy nasze* (60, 9); *Wzruszże tedy onego starego miłosierdzia swego, nasz miły Panie* (89, 25); *a jakoż my tedy nie mamy wystawiać takich wielmożności Twoich* (104, 17) itp.

W zdaniach przyzwolonych stosował Rej typowe dla średniowiecznych translacji spójniki: *acz* (65), *aczkolwiek* (28), *jeśli* (24), ale też nie unikał nowszych i bardziej precyzyjnych wskaźników zespolenia, które charakteryzowały raczej język mówiony i powoli torowały sobie drogę także w tekstach pisanych: *chocia* (5), *chociaby* (2), *choćby* (2)⁴⁶, *choć* (1): *ale chocia sie nie ukazesz, jednak niewidomie nie opuszczaj potrzeby mojej* (35, 18); *A chociaby była zaćmiona sprawiedliwość twoja powyzszeniem złościwych ludzi, sprawi On to, iż znaczniejsza będzie niżli jasność słoneczna w południe* (37, 6); *A gdy na insze przypadnie nieszczęście, ci przed się będą trwać w nadziei swojej, a zawždy będą nasyceni, chocia inszy będą wielkim głodem pracować* (37, 14); *a nie mogli sobie nic pomoc rękami swemi, chocia o ich mocy wielką nadzieję pokładali* (76, 3); *A tak już chocia k sobie przypuść żalobliwy głos tych, ktorzy w okrutnych okowach ku Tobie wołają* (79, 7); *Abo wiem oni nie przepuszczą niewinnemu człowieku, chocia go baczą w cirpliwościach jego* (109, 9); *I owszem choćby znał co sprzeciwne sobie, przyjmuj wdzięcznie od Pana swego* (37, 7); *A już snadź, miły Panie, choć przebaczywszy godność naszą, pomni wždy na błogosławione imię Twoje* (79, 5) itd.

⁴⁶ Spójnik ten odnajdujemy również w poetyckiej parafrazie *Psalterza* Kochanowskiego, w której pojawia się siedmiokrotnie (zob. J. Woronczak, *Indeksy wyrazów i form...*, s. 23). Fakt ten może być argumentem potwierdzającym trafność wyborów stylistycznych Reja.

Charakterystyczną dla Reja cechą stylistyczną jest wzmacnianie używanych wskaźników zespolenia partykułami: *-ć, -ż, -li*, co trzeba uznać za zabieg służący ekspresywizacji języka wypowiedzi i wprowadzaniu do niego elementów potocznych. Przykładami takich wzmocnionych wskaźników zespolenia są m.in. następujące spójniki: *abowiemci* (f = 8, DR = 6,27), *abyć* (f = 1, DR = 2,3), *alboć* (f = 2, DR = 5,0), *aleć* (f = 1, DR = 0,26), *azali* (f = 2, DR = 6,91), *azażli* (f = 1, DR = 145,1), *boć* (f = 3, DR = 0,32), *gdybyć* (f = 1, DR = 72,55), *gdyć* (f = 1, DR = 4,4), *gdyż* (f = 22, DR = 0,44), *gdzież* (f = 5, DR = 1,67), *izaliż* (f = 1, DR = 11,16), *izaż* (f = 9, DR = 3,7), *jeśliże* (f = 7, DR = 0,56), *wszakoż* (f = 32, DR = 2,67).

W *Psalterzu* Reja dość częste są także intensiva zespoleniowe. Spójniki łączą się we wzmocnione pary, a nawet konglomeraty trzech wyrazów: *a aczkolwiek, a chocia, a iż, a jako, a przeto, a snadź, a wszak, a wszakoż, a wszakże, a przeto snadź, a snadź i, a wszak jednak, a wszakoż gdy, a wszakoż i, a wszakoż jednak, acz jednak, albowiem gdy kiedy, ale acz, ale gdy, ale jednak, ale owszem, ale snadź, bo i, bo snadź, bowiem gdy, i przeczże, lecz jedno*. Te polisyndetyczne konstrukcje, będące wyrazem zespoleniowego nadmiaru, trzeba chyba również traktować jako dążenie Reja do ekspresywizacji wypowiedzi. W wielu opracowaniach przedmiotu podkreśla się, że jest to cecha charakterystyczna mowy potocznej⁴⁷. W tym składniowym zabiegu można więc dopatrywać się próby odchodzenia pisarza od monotonnego szablonu średniowiecznego i chęci ożywienia, zdynamizowania toku składniowego *Psalterza*. Niektórzy badacze zauważają, że Wulgata przez swoje prawie stałe zaczynanie zdań od: *Et cum, Qui cum, tunc* itp. jest odzwierciedleniem łaciny potocznej, a nie klasycznej⁴⁸, więc można uznać, że Rej — choć raczej nieświadomie — zbliża się pod tym względem do łacińskiego wzorca, jednakże czyni to przy użyciu odmiennych środków składniowo-stylistycznych.

Zdecydowana większość obecnych w *Psalterzu* składników zespolenia i nawiązania przypada na początek wersetu lub członu zdania, a poprzez regularność powtórzeń nadaje tekstowi rytm i wzmacnia charakterystyczny dla *Psalterza* paralelizm członów. Niekiedy o układzie i doborze takich spójnikowych konglomeratów mogły decydować właśnie czynniki rytmiczne, jak to ma miejsce choćby w Psalmie 61:

⁴⁷ Zob. m.in. S. Rospond, *Język renesansu a średniowiecza...*, s. 149.

⁴⁸ Zob. *ibidem*, s. 149.

- [156] Miej, miły Panie, baczenie na wołanie moje, nakłoniwszy ucho swoje, **abowiem** z ziemi, z dalekiej krainy wołam ku Tobie w wielkim ucisku umysłu mojego, **a** Ty przywiedziesz myśl moją na wysokość, ktorejem i ja o swej mocy nie mogł nigdyostępć.
Abowiem nad Cię żadna mnię ina nie jest nadzieja, **a** mam Cie sobie za obronną wieżę od nieprzyjacioł swoich, **a** na wieczne czasy nie będę wzruszon w przybytku Twoim, **abowiem** będę bezpieczem za cieniem rozszerzonych skrzydeł Twoich.
Abowiem Ty z dobrośliwości swej nigdy nie omieszkaasz dosyć uczynić słusznej żądzej każdego, **a** snadnie każdemu tego pozwalasz, użyż co jest przystojnego ku chwale imieniu Twojemu.
A acześ nam dał kroła nieskończonego **a** nie tak krotko trwającego, jako ini narodowie,
a wszakoż jeszcze przyłoż lat co nawięcej ku latom jego dla wielkiej dobrośliwości jego.
A on będzie wiecznie **a** ustawicznie siedział przed oblicznością Twoją, **abowie-meś** mu tę wiekuistość i z dobrośliwością dawno zgotował, **a** nam nielza za to jedno wysławiać święte imię Twe, **a** powinności swej, którąchmy Tobie powinni czynić dosyć ustawicznie.

W cytowanym psalmie zwraca uwagę odpowiedni dobór wskaźników zespolenia, służący nie tylko instrumentacji głoskowej (1. *abowiem* — *a*; 2. *abowiem* — *a* — *a* — *abowiem*; 3. *abowiem* — *a*; 4. *a acześ* — *a wszakoż*; 5. *a* — *abowiem* — *a* — *a*), ale także rytmicznej (*a acześ* — *a wszakoż*). Podobny zabieg obserwujemy niemal w każdym psalmie. Zauważalną regułą jest umieszczanie podwojonych wskaźników zespolenia w bliskim sąsiedztwie, co służy wydobyciu regularnego rytmu psalterzowej prozy:

- [157] **A przeto** przedzielił je od dobrych, **a** twarzy ich jako jaki cel wstydlivością nastrzelasz.
I owszem okaż, miły Panie, jakiś jest, **a jako** ważne możności Twoje, **abychmy** tym chętniejszy byli opiewając wysławiać wielmożności Twoje (21, 12–13);
- [158] **Bo snadź** tak rozumieją, żem jest prawie od Ciebie opuszczon, **a inszy** nikt nie jest, kto by mię wydarł z ich mocy, **a przeto**, moj Panie, nie oddalaj sie daleko ode mnie, **i owszem** sie kwap ku ratunkowi mojemu (71, 6);
- [159] **Aczkolwiek** występne ciało, ktore zawždy jest ku złości przykłonne, jest przeciw Tobie wystąpiło, **a wszakoż** skruszona myśl **a** wierne serce jeszcze przy Tobie stale trwa, w czym sie Ty osobliwie kochasz.
A przeto proszę jeszcze, przywroć ku mnię pirwsze uznanie ku Tobie mojemu Boskim tajemnym natchnieniem, jakoś to był wielekroć i innym zwykły czynić.
A gdy Ty będziesz raczył zetrzeć ze mnię tę zmacę moję, chędoższy będę, niż bych był izopem pokropiony, **a gdy** będziesz raczył, możesz sprawy moje jaśniejsze niżli śnieg uczynić (51, 5–7).

W przekładzie Reja widać świadomą pracę nad kształtem językowej wypowiedzi. Nie tłumacząc wiernie tekstu oryginału, nawiązuje do ważnej jego właściwości stylistycznej i umiejętnie wplata ją do przekładanego tekstu. Uwagę zwraca nie tylko indywidualny dobór spójników łączących poszczególne struktury składniowe, ale także ich planowe rozmieszczenie, uwypuklające układy paralelne.

Warto zauważyć, że w *Psalterzu* Reja odnajdujemy również latynizmy składniowe zazwyczaj niełączone ze stylem biblijnym, jak: składnia ACI (*accusativus cum infinitivo*), oparta na stronie czynnej, oraz siostrzana — NCI (*nominativus cum infinitivo*) ze stroną bierną, następnie konstrukcje będące odpowiednikiem łacińskich połączeń z *non est*, wprowadzane zamiast typowego dla polszczyzny przeczenia *nie ma*, a także rozpoczynanie zdań zaimkiem względny *ktory* w funkcji nawiązującej⁴⁹. Można jednak przypuszczać, że ich obecność miała wpłynąć na wzniosłość i patos przekładanego tekstu, być może także nadać charakterystyczny rys składniowy, widoczny we wcześniejszych — werbalnych translacjach. Nie można też wykluczyć, że ich obecność jest rezultatem ogólnej, klasycyzującej tendencji XVI wieku. Łacińska składnia postrzegana była bowiem jako wzór doskonały, godny naśladowania. Według Jana Safarewicza „składnia polskiego języka literackiego ulegała wpływom łacińskim zwłaszcza w wieku XVI. Wynikało to ze szczególnego stanowiska polskich sfer intelektualnych tej epoki wobec wzorców łacińskich: wyrazy łacińskie wtrącane do polszczyzny odczuwano jako składniki obce, niewłaściwe, ganiono ich stosowanie. Ale składnię traktowano jako wzór doskonały, godny naśladowania w każdym języku, także więc w języku polskim. Toteż pewne cechy składniowe łacińskie przedostały się do tekstów literackich polskich XVI wieku”⁵⁰. Także J. Krzyżanowski zauważał, że literacka polszczyzna polerowała się właśnie pod wpływem łaciny: „polszczyzna z konieczności musiała przejść zdobycze osiągnięte po łacinie. Proces myślenia po łacinie musiał odbić się na procesie pisania po polsku, w rezultacie zaś polszczyzna przekształcała się na ład ła-

⁴⁹ Problematyce tej poświęcony jest artykuł: D. Kowalska, A. Lenartowicz, *Wpływ łacińskich struktur gramatycznych na kształt stylistyczny Psalterza Dawidowego Mikołaja Reja*, [w:] *Naród. Religia. Język*, red. A. Ceglińska-Gajda, Łódź 2011, s. 185–197.

⁵⁰ J. Safarewicz, *Wpływ łaciński na system gramatyczny polszczyzny*, [w:] *Symbolae Polonicae in honorem Stanislai Jodłowski*, PAN Prace Komisji Językoznawstwa, nr 32, Wrocław 1972, s. 149.

ciński, albo gładziła się, polerowała, nabierała szyku łacińskiego, by wykształcić się w dźwięczną gibką prozę⁵¹. Rolę łacińskiego wzorca trafnie ocenił Z. Klemensiewicz: „w tym powolnym wypracowywaniu nowego modelu doskonałego zdania, w tym wzroście składniowej sprawności na płaszczyźnie stylistycznokompozycyjnej pomoc łacińskiego wzoru klasycznego piśmiennictwa rzymskiego była niewątpliwie ogromna i bezcenna⁵². Rej wprowadzał te konstrukcje zazwyczaj niezależnie od łacińskiej podstawy i zachowywał umiar w ich stosowaniu, przez co ich obecność nie narzuca się oczom czytelnika, nie razi i nie przytłacza, co warto podkreślić, zwłaszcza że w polszczyźnie szesnastowiecznej obserwujemy renesans tego typu form. Ówczesni pisarze często nadużywali przejętej z łaciny składni ACI, co sugestywnie podkreślał Stefan Kropaczek: „Roi się od nich [konstrukcji typu ACI] u Górnickiego, Marcina Bielskiego, Orzechowskiego, Strykowski. Przemóżny wpływ łaciny spowodował rozpowszechnienie się tego zwrotu w języku literackim, a zapewne także w języku codziennym ówczesnej szlachty⁵³. Konstrukcje ACI spotykamy również w parafrazie Reja, ale w bardzo ograniczonym zakresie, gdyż wynotowano ich zaledwie siedem. Ta niska frekwencja charakterystyczna jest też dla pozostałych — świeckich — utworów Reja. Nieco częściej wzorował się pisarz na łacinie, gdy rozpoczynał zdanie zaimkiem względnym *ktory* w funkcji nawiązującej. W języku łacińskim to zjawisko typowe, w języku polskim zaś użycie tego zaimka jest możliwe tylko po uprzednim wymienieniu wyrazu, do którego zaimek odsyła. W *Psalterzu* Reja wynotowano blisko 30 tego typu konstrukcji, jednak zazwyczaj wprowadzał je pisarz w celach rytmizacyjnych psalterzowej prozy, a zaimek względny *ktory* stawał się także alternatywnym obok spójników sposobem budowania zdań na zasadzie stylistycznej symetrii⁵⁴.

Rej umiejętnie posługuje się właściwościami łacińskiej składni (pośrednio także greckiej i hebrajskiej), odwzorowując w tekście swojej parafrazy przede wszystkim te, które zwyczajowo utożsamiano z tradycyjnym stylem psalterzowo-biblijnym, były więc stylowo nacechowane. Ich udział

⁵¹ J. Krzyżanowski, *Historia literatury polskiej*, Warszawa 1953, s. 104, 112.

⁵² Z. Klemensiewicz, *Historia języka...*, s. 425.

⁵³ Zob. S. Kropaczek, *Zwrot accusativus cum infinitivo w języku polskim*, „Prace Filologiczne” 1928, t. XIII, s. 474.

⁵⁴ Szerzej piszemy o tym w części II pracy.

w badanym zabytku jest stosunkowo duży i to pomimo przyjęcia przez Reja techniki tłumaczenia, polegającej na parafrazowaniu źródłowego tekstu. Przeprowadzona analiza pokazała, że Rej nieraz świadomie naśladuje styl łacińskiego oryginału, co może przemawiać za tym, że zewnętrzne cechy stylistyczne polskich przekładów Psalterza były w połowie XVI wieku wartością, z którą się powszechnie liczone i uznawano za ważny wyróżnik stylowy.

Część II

Poetyckie wartości Rejowego Psalterza

Ponad sto lat temu Aleksander Brückner w monografii poświęconej Rejowi, cytując Psalm 78, napisał: „Co za cudowna proza pieści ucho nasze; nie chce się wierzyć, że tak przed 360 laty pisano! Nie ma języka na świecie, który by na półczwarta wieku wstecz tak nowożytnym, świeżym, jasnym tokiem się odznaczał (...). Jak mało wznieśli się i Orzechowski, i Skarga, i Wujek ponad tę uroczystą, poważną miódopłynną prozę Rejową!”¹. Ta emocjonalna opinia znawcy dziejów języka odsłania ważną cechę badanego utworu, związaną z organizacją rytmiczną tekstu. Zwróciła na nią uwagę także Ewa Ostrowska, doceniając artystyczne właściwości Rejowej składni², zaś retoryczne aspekty w twórczości pisarza dostrzegł Mirosław Korolko³, wspominał o nich także Marek Cybulski, dokonując przeglądu dawnych polskich tłumaczeń Psalterza⁴. M. Korolko, analizując wyrywkowo *Psalterz Dawidow, Postyllę* oraz *Żywoć człowieka pocziwego*, doszedł do wniosku, że proza Reja jest „przykładem zastosowania na polskim gruncie językowym środków występujących w zrytmizowanej prozie łacińskiej średniowiecza, zwłaszcza popularnego kaznodziejstwa”⁵ i wskazał na konkretne przykłady stosowania przez Reja figur właściwych stylowi retorycznemu, takich jak: aliteracja, trikolosy, izokolizmy, rymy gramatyczne, wyliczenia, nagromadzenia, paralelizmy, synonimy itp. Jednak głównym celem tego opracowania było przede wszystkim „zasygnalizowanie najważniejszych zjawisk rytmicznych, wynikających z retorycznego programu literackiego pisarza”⁶, które to zjawiska badacz zazwyczaj ilustrował przykładami spoza psalterzowego tekstu⁷.

¹ A. Brückner, *Mikołaj Rej. Studium krytyczne*, Kraków 1905, s. 4.

² Zob. E. Ostrowska, *Breugel polskiej literatury*, [w:] *Mikołaj Rej w czterechsetlecie śmierci*, red. T. Bieńkowski, J. Pelc, K. Pisarkowa, Wrocław 1971, s. 176.

³ Zob. M. Korolko, *Uwagi o retoryce i rytmie w prozie Mikołaja Reja*, [w:] *Mikołaj Rej w czterechsetlecie śmierci...*, s. 109–127.

⁴ Zob. M. Cybulski, *O dwóch XVI-wiecznych polskich przekładach Psalterza. Psalterz Dawidow Mikołaja Reja i Psalterz Dawida Jakuba Lubelczyka*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” 1999, t. XLIV, s. 20–21.

⁵ M. Korolko, *op. cit.*, s. 127.

⁶ *Ibidem*, s. 126.

⁷ Korolko w swym opracowaniu przytacza tylko jeden cytat z *Psalterza* (Psalm 15, 4),

Księga Psalmów jest zbiorem utworów poetyckich, ukształtowanych w kulturze semickiej według odmiennej poetyki, trudnej do oddania w językach nowożytnych. „Starożytna poezja Izraela była w większym stopniu niż nasza sztuką wokalną, komponowaną przez recytację czy śpiew i przekazywaną przez ustną tradycję. Tkanką poezji były słowa, a te słowa były dźwiękami przeznaczonymi do słuchania. Wobec tego w poezji tej bardzo ważna była strona dźwiękowa utworu, jego rytmiczność, sonoryczność, melodyjność”⁸. Sama metryka zależała nie tylko od liczby zgłosek długich lub krótkich, ale także od uwzględniania dźwięków, od ich jakości i zdolności wywoływania określonych uczuć u odbiorcy. Zdaniem Antoniego Troniny „rytmika semicka przyporządkowana jest dźwiękowi. Przemienność sylab akcentowanych i bez akcentu staje się często jakby prostym zapisem muzycznym”⁹. Także Andrzej Strus zwracał uwagę, iż „prawie w każdym psalmie znajdujemy różne warianty struktury rytmicznej, przeplatające się wzajemnie. Odpowiada to całkowicie charakterowi języka hebrajskiego, który jest językiem konkretnym, odzwierciedlającym naturalny sposób wyrażania się Semitów. Rytmika wypowiedzi nie jest narzucona z góry, lecz rodzi się w procesie mówienia, w zależności od wypowiedzanej treści i od wyrażanych ją zwrotów i zdań”¹⁰. Trzeba także pamiętać, że język hebrajski cechują odmienne właściwości fonetyczne, które sprawiają, że ma on „tonację głosową ciemniejszą, gęstsza od spółgłosek, a przy tym muzycznie bardziej różnorodną, o jakby bardziej dramatycznym przebiegu”¹¹. Ta odmienność brzmieniowa głosek języka hebrajskiego w większym stopniu potęguje ekspresję utworu, wpływa na jego dynamikę, pozwala „usłyszeć” całą dychotomiczną skalę uczuć, jak to obrazowo ujęła Anna Kamińska: od rozpacz — do zachwyty, od szepty — do krzyku, od bólu — do radości¹². Polskie tłumaczenia Psalterza opie-

omawiając na tym przykładzie stosowanie przez Reja techniki rymujących się trikolosów (zob. *ibidem*, s. 120).

⁸ Ks. T. Brzegowy, *Psalterz i Księga Lamentacji*, Tarnów 2003, s. 32.

⁹ Ks. A. Tronina, *Teologia Psalmów*, Lublin 1996, s. 31.

¹⁰ Ks. A. Strus, *Śpiewajcie nam pieśni Syjonu...* (*Księga Psalmów*), [w:] *Wprowadzenie w myśl i wezwanie ksiąg biblijnych*, red. ks. J. Frankowski, t. 7: *Pieśni Izraela, Pieśń nad Pieśniami, Psalmi, Lamentacje*, oprac. ks. A. Strus SDB, ks. J. Warzecha SAC, ks. J. Frankowski, Warszawa 1988, s. 24.

¹¹ A. Kamińska, *Trzy przestrzenie Psalmów Dawidowych*, [w:] *eadem Twarze Księgi*, Warszawa 1981, s. 78.

¹² Zob. *ibidem*, s.73.

rały się na łacińskim przekładzie Wulgaty i najczęściej odwzorowywały — z różnym zresztą skutkiem — tylko zewnętrzne cechy poezji hebrajskiej: rytm, podział na wiersze, strofy i refreny, paralelizmy, różnego rodzaju powtórzenia, spółgłoskową i samogłoskową asonancję, obecność porównań, metafor itp. Przekład prozatorski ze zrozumiałych względów pozbawiony jest większości elementów decydujących o poetyckości tekstu, zwłaszcza jeśli towarzyszy mu znaczne powiększanie, rozbudowywanie treści, jak to ma miejsce w parafrazie Reja. Tymczasem lektura *Psałterza* zmusza do poszukiwań owych poetyckich środków wyrazu. W tej części pracy chcemy zatem skupić się na artystycznych właściwościach Rejowego *Psałterza* i odnaleźć w nim elementy służące poetyzacji prozaicznego tekstu. Zagadnienie to wydaje nam się istotne ze względu na formułowane przez niektórych badaczy opinie, że przekład Reja jest ich pozbawiony. Janusz Maciuszko zauważał na przykład, że zabytek ten jest „parafrazą tekstu biblijnego, bez jakiegokolwiek nawiązania do poezji i rytmiki hebrajskiej”¹³. Przedmiotem naszej analizy czynimy językowe środki stylistyczne najbardziej typowe dla badanego tekstu. Są to: po pierwsze narzędzia służące rytmizacji psalterzowej prozy, po drugie zaś wybrane środki wpływające na instrumentację semantyczną tekstu, takie jak epitet i porównanie.

¹³ J. Maciuszko, *Mikołaj Rej. Zapomniany teolog ewangelicki z XVI w.*, Warszawa 2002, s. 164.

I. Środki służące rytmizacji psalterzowej prozy

W niniejszym rozdziale pragniemy odsłonić ukrytą w Rejowej parafrazie warstwę brzmieniowo-rytmiczną. Zagadka melodyjności Rejowego przekładu jest tym bardziej ciekawa, że większość składających się nań zdań nie przypomina zwartych, skondensowanych i zwięzłych konstrukcji oryginału. Są to najczęściej struktury składniowe o skomplikowanej składni, wielokrotnie złożone, z przewagą zdań hipotaktycznych, podporządkowane żywiłowi epickiej narracji. Dłuższe jednak obcowanie z tekstem pozwala „usłyszeć” ów świat dźwięków ukrytych za słowami, ową „muzykę słowa”, która jest następstwem celowej organizacji fonicznej tekstu i zastosowania instrumentacji głoskowej. Według Romana Pollaka:

W utworze literackim nie można się dosłuchać żadnej muzyki w ścisłym tego słowa znaczeniu. Można raczej stwierdzić tylko pewien koloryt, polor brzmień, przypominający muzykę w mierze bardzo ograniczonej. Wszak to jest odrębna sfera akustycznych wrażeń, oparta nie — jak muzyka — na tonach dokładnie ustalonych co do wysokości brzmienia i długości trwania bez względu na to, z jakiego one źródła płyną, ale oparta na zespole głosów i brzmień ograniczonym do narzędzi głosowych człowieka, utrwalonym w systemie głosek i liter, nieustalonym co do wysokości trwania tonów dźwiękowych. Ta „warstwa brzmień słownych” (według terminologii Ingardena) gra rolę podrzędną w sztuce słowa. Jest ona tylko wtórem, tłem „warstwy znaczeniowej”. Sztuka słowa posiada więc swoją własną, odrębną sferę doznań akustycznych, posiada inną, odrębną od muzycznej, odmienną harmonię, którą zowiemy — niezbyt ściśle — harmonią głoskową. Tak też będę rozumiał (...) tzw. *muzykę słowa*¹.

Ten świat dźwięków *Psałterza* Reja nie jest jednorodny. Nie wszystkie parafrazowane psalmy w takim samym stopniu podporządkowane są organizacji brzmieniowej i rytmicznej. Obok psalmów, w których środki służące rytmizacji stosowane są sporadycznie i oszczędnie, znajduje się duża grupa utworów, gdzie stopień nasycenia nimi tekstu jest na tyle wy-

¹ R. Pollak, *O harmonii głoskowej u Piotra Kochanowskiego*, [w:] idem, *Wśród literatów staropolskich*, Warszawa 1966, s. 242.

soki, że pozwala przypuszczać, iż przy wyborze jednostek leksykalnych tłumacz kierował się także cechami ich budowy brzmieniowej i wykorzystywał składnię do rytmizacji prozy. Przedmiotem naszego zainteresowania czynimy różne typy okazjonalnej, nieuregulowanej powtarzalności w obrębie zdania bądź wersetu, od pojedynczej głoski aż do całego wyrazu lub sekwencji wyrazów. Z jednej strony omawiamy figury kwalifikowane jako fonetyczne środki stylistyczne, służące przede wszystkim instrumentacji dźwiękowej *Psalterza*, które pośrednio wpływają także na rytmiczność tekstu, z drugiej zaś — figury zaliczane do składniowych wyróżników stylistycznych, sprzyjające głównie rytmizacji prozy. Formułowane wnioski ilustrujemy wybranymi przykładami, które najlepiej i najpełniej pozwalają odsłonić Rejową „muzykę słowa”, ukazując pracę pisarza nad celowym doбором leksemów oraz ich uszeregowaniem w obrębie pojedynczego zdania bądź wersetu.

1. Aliteracja

Najczęstszy zabieg rytmizacyjny *Psalterza Dawidowego* stanowi aliteracja. Zdaniem Korolki jest „środkiem tak częstym i niemalże regularnie stosowanym przez Reja, że stanowi ona swoistą regułę stylistyczno-rytmiczną jego prozy”². Zjawisko aliteracji polega na „powtórzeniu jednakowych głosek lub zespołów głoskowych na początku wyrazów sąsiadujących ze sobą w tekście albo zajmujących analogiczne pozycje w wersie lub zdaniu”³. W zależności od pozycji w wyrazie możemy wyodrębnić aliterację inicjalną, aliterację końcową oraz aliterację polegającą na powtarzalności głosek w różnych pozycjach kolejnych wyrazów, należących do tej samej całości składniowej⁴. Wszystkie jej typy odnajdujemy w analizowanej parafrazie.

² M. Korolko, *op. cit.*, s. 117.

³ A. Okopień-Sławińska, *Aliteracja*, [w:] *Słownik terminów literackich*, red. M. Głowiński, T. Kostkiewiczowa, A. Okopień-Sławińska, J. Sławiński, Wrocław 1988, s. 25.

⁴ Zob. L. Pszczołowska, *Instrumentacja dźwiękowa*, Wrocław 1977, s. 17–27.

A. Aliteracja wynikająca z powtarzania spójników i wskaźników nawiązania zdań

Najczęściej stosuje Rej aliterację w postaci celowego powtarzania spójników jako wskaźników nawiązania zdań. Takie łańcuszkowe łączenie za pomocą spójników zdań składowych w wypowiedzeniu wielokrotnie złożonym jest jedną z ważnych cech składniowych biblijnej polszczyzny przekładowej⁵. Jej genezy trzeba szukać w hebrajsko-grecko-łacińskim oryginale. W Psalterzu łacińskim wersety tworzą zdania dwu- oraz trójczłonowe złożone parataktycznie i wiązane pospolitymi wskaźnikami zespolenia i nawiązania: *et, etenim, autem, quia, quoniam, ideo*, nic więc dziwnego, że dla polskich tekstów przekładowych charakterystyczne były przede wszystkim spójniki *i* oraz *a*, tworzące współrzędne związki składniowe⁶. Rozpoczynanie i łączenie zdań spójnikami było także chętnie wykorzystywanym zabiegiem przez naszych tłumaczy do rytmizowania psalterzowej prozy. W parafrazie Reja dominują zdania hipotaktyczne, są to często wielostopniowe konstrukcje składające się z czterech, pięciu, sześciu, a czasem nawet ośmiu członów, łączonych przy pomocy rozmaitych wskaźników zespolenia. Uważna lektura tekstu pokazuje, że przy ich wyborze pisarz często kierował się podobieństwem dźwiękowym, stosując zabieg aliteracji — większość zdań składowych w obrębie wypowiedzenia złożonego rozpoczynał tym samym lub posiadającym identyczny nagłos wskaźnikiem nawiązania. Stosował także uwielokrotnione wskaźniki zespolenia w licznych połączeniach szeregowych, co wpływało na wzrost częstości pojawiania się w wersecie podobnie brzmiących spójników, które stawały się zauważalnym środkiem rytmizującym prozę. Najczęściej tłumacz wykorzystywał w tym celu spójniki: *a, abowiem, aby, ale*, rzadziej: *i, iż*, przeplatając nimi rozpoczynanie kolejnych zdań składowych. Regularność powtórzeń nadawała tekstowi rytm i wzmacniała charakterystyczny dla Psalterza paralelizm członów⁷:

⁵ Pisaliśmy o tym szerzej w rozdziale III części I pracy.

⁶ Zob. D. Bieńkowska, *Polski styl biblijny*, Łódź 2002, s. 115–116; S. Rospond, *Język renesansu a średniowiecza na podstawie literatury psalterzowo-biblijnej*, [w:] *Odrodzenie w Polsce*, red. M. Mayenowa, Z. Klemensiewicz, t. III: *Historia języka*, cz. 2, Warszawa 1960, s. 136–137.

⁷ W tej części pracy niektóre cytowane przykłady podajemy w układzie graficznym,

- [1] A był noszon przez anioły jako latający,
 a przez nawiętsze wiatry zruszony.
 A rozkazał sie ze wszec stron okryć ciemnościami,
 a gęstemi obłoki wodnemi był jako dom około niego zbudowan (18, 10–11).

Uwagę zwraca świadoma, jak można przypuszczać, praca tłumacza nad takim doborem spójników, by wykorzystywać ich wartość brzmieniową. Pisarz tak stara się konstruować zdania w obrębie wersetu, a nierzadko także na przestrzeni dłuższych fragmentów utworu, by grupować w bliskim sąsiedztwie wskaźniki zespolenia rozpoczynające się od tej samej głoski lub grupy głosek. Dominuje aliteracja inicjalna, oparta na spójnikach nawiązujących: *a* — *aby* — *abowiem* — *ani* — *ale* — *aczkołwiek*. Ten typ aliteracji spotykamy w mniejszym bądź większym nasileniu niemal w każdym psalmie parafrazy. Dobrze tę tendencję ilustrują następujące fragmenty:

- [2] A tu sie okazała pilność Twa, którą Ty masz o sprawiedliwości,
 a snadź rzecz słuszna,
 aby sie każdy w złościach swych upętał.
 I owszem ci złośliwi godni by byli,
 aby byli z inszemi **pogany** **pogrążeni** w głębokościach piekielnych.
 Abowiem acz na czas będzie przepomnian ubogi,
 ale nie wiecznie,
 a radościwe jest oczekiwanie jego,
 abowiem tego pewien jest, że mu na złe wynidź nie może.
 A tak już sie wzrusz, Panie,
 a nie daj sie zmocniać człowiekowi błędnemu,
 a niechaj leda kto nie broi przed oblicznością Twoją (9, 16–19);
- [3] A czasem cicho, kędy może, udręczy niewinnego,
 aby sie nie objawiło łotrostwo jego,
 a niemała tłuszcza nędznikom tym obyczajem przypada ku pomocy jego.
 A zda mu sie, że Bog nic o tym nigdy nie myśli
 a odwrocił oczy swe od tego,
 ani na to ma żadnej pieczęj,
 aby go opatrzył.
 Ale Ty jedno **powstań**, miły Panie,
 a **podnieś** rękę Twoję ku gorze,
 a **pomści** krzywdy dobrych,
 boć już są od wszej ludzkiej **pomocy** opuszczeni (10, 10–12);

który pokazuje wewnętrzną budowę składniową, przez co lepiej obrazuje analizowane zjawiska związane z rytmizacją tekstu. Jest to oczywiście układ niezgodny z organizacją wersetów w pierwodruku *Psalterza Dawidowego*, gdzie wersety zapisywano w układzie ciągłym, wyodrębniając graficznie, przez jego wysunięcie, jedynie początek wersetu.

- [4] Aczkolwiek sie myli z wielkim upadkiem swym,
 abowiem Ty dawno przepatrujesz występki złościwe jego,
bo masz moc na wszem pokarać jego,
 zwłaszcza że to jest zawždy Twa piecza to opatrować,
bo Ty upadłym a sirotam nigdy nie omieszkasz na pomoc.
 A tak słoń sie już na złości jego,
 a zetrzy tę mniamaną moc jego,
 acz innym czasem pomścisz ostatek występku jego.
 Abowiemś Ty Pan tego świata i wszystkich wiekow,
 a dobrze by, aby wykorzenił złoźniki z osiadłości swojej.
 A żądliwości sprawiedliwych wysłuchaj, miły Panie, i sprawy serc ich,
 a uszy swoje miłościwie przykłaniaj ku wołaniu ich.
 A czyn pomstę za sirotami a za upadłemi niewinnie,
 aby potym uporny nie dufał mocam swoim (10, 14–18).

Stosunkowo często stosuje Rej także aliterację opartą na spójniku *i* jako wskaźniku nawiązania zdań oraz jako wskaźniku zespolenia połączeń szeregowych:

- [5] I tenże mię strzegł
 i od nieprzyjaciela najmoźniejszego,
 i od wszech tych, ktorzy mię prześladowali (...).
 I od tych, ktorzy odstępliwemi radami swemi mnię nieopatrnego ułović
 chcieli (18, 17–18).

Nierzadko spójnikowi *i* towarzyszy wskaźnik zespolenia *iż*, rozpoczynający kolejne zdania podrzędne i w znacznym stopniu wpływający na instrumentację dźwiękową tekstu:

- [6] I sprawił niepoścignione uchody moje (...)
 I przyprowował ręce moje ku każdej obronie wojennej tak,
 iż żelaza łamały ramiona moje.
 I dałeś mi, miły Panie, kształt obrony (18, 32–34);
- [7] I tak jest zemdlana a udręczona dusza moja,
 iż przed nieznośnym uciążeniem moim zmienił mi sie i głos moj,
 iż snadź więcej ku źwirzęcemu niż ku człowieczemu podobien (38, 6);
- [8] Abowiem nigdziej indziej nie jest zacniejszy Bog jedno tam tak,
 iż każdy może zrozumieć,
 iż cokolwiek tam jest osobnych rzeczy,
 iż to jest za sprawami Jego.
 Tak iż i krolowie niektorzy naradziwszy sie kwapili sie do zebrania miasta tego
 i, obaczywszy w nim dziwne rzeczy, wzruszeni byli w myslach swych a pr-
 wie sie przelękli (...).
 A rzekli k sobie,

- iz* już teraz baczmy, cochmy pirwej słychali,
iz ten Bog to zebranie miasta swego prawie upodobał sobie,
 a znać to,
iz je sobie stanowić chce na długie czasy (48, 3–6);
- [9] I jakież to było szaleństwo ich widząc,
iz jego mocą z suchej skały wody płynęły,
iz tego obaczyć nie mogli,
iz On mógł i rozmaite pokarmy z czego chciał uczynić (78, 11);
- [10] **Tak iz** niebo i ziemia nie była prożna od szkodliwych przymówek **ich**,
tak iz sie zamieszała myśl **ich**,
iz tego szaleństwa są prawie opojeni mni mając,
iz Bog, będąc na wysokości, żadnej złej rzeczy do nich nie bacz (73, 6).

O tym, że tłumacz celowo i świadomie wykorzystuje wskaźniki zespolenia dla uzyskania instrumentacji dźwiękowej tekstu, świadczyć może także fakt używania spójnika *ze* — alternatywnego względem *iz* i o prawie pięciokrotnie niższej frekwencji (95 : 432) — zazwyczaj w sąsiadujących zdaniach podrzędnych, w bliskim sąsiedztwie partykuły *ze* albo w otoczeniu innych leksemów zawierających głoskę *z* w nagłosie bądź śródgłosie. Można przypuszczać, że takie sytuowanie spójników nie jest dziełem przypadku, lecz świadomym kształtowaniem warstwy instrumentacyjnej tekstu. Odzwierciedleniem tej tendencji są następujące fragmenty:

- [11] (...) zwłaszcza **zem** w Tobie położył uprzejmą nadzieję swoją,
ze Ty mnie nie dasz wpaść w ręce tych, którzy by się z tego cieszyli (7, 1);
- [12] I rozumiałem,
zem sobie tym nic pomodz nie mogł,
zem tań występek moj przed oblicznością Twoją (32, 4);
- [13] Bo sobie w tym urozkoszowali ludzie,
ze o Tobie wiedzą, Panie,
ze Ty masz być ich sędzią a barzo sprawiedliwym (67, 3);
- [14] Powiedając, **ze** to jest ten, który sie chlubi być miłośnikiem Bożym, niechaj-
ze mu teraz co pomoże, gdy ji sobie tak barzo upodobał.
 A jam za Twą świętą sprawą wyszedł z żywota matki swej, a uczyniłeś mi
 o sobie dobrą nadzieję, jeszcze przy piersiach leżącemu.
 Wszedłszy skoro na świat, wnetem był poruczon opiece Twojej, a snadź jesz-
 cze i w żywocie matki mej znać było, **ześ** Ty Bog moj sprawiedliwy.
 Nie odstępuj**że** tedy daleko, moj Panie, ode mnie, abowiem przygoda za-
 wždy przede mną chodzi, a nie widzę, kto by iny przez Ciebie mogł **wždy**
 ratować mię (22, 8–11);

- [15] (...) gdybych miał pełną nadzieję, że Ty nie omieszkasz na wspomnienie moje.
 Jednej~~że~~ mi sie **rzeczy** nie chce przestać od Ciebie prosić, miły Panie, abyś
 mię domieścił onego wolnego żywota (27, 3–4).

Tendencję tę daje się zaobserwować na przykładzie większości leksemów pełniących funkcję wskaźników zespolenia: *który, jeśli, gdy, bowiem* — *bo* — *by*. Regularne powtarzanie jednakowych głosek na początku wyrazów, które zajmowały to samo miejsce w sąsiadujących zdaniach jest stylistyczno-rytmiczną regułą analizowanej prozy. Ten rodzaj aliteracji inicjalnej, będący wynikiem regularnego powtarzania wskaźników zespolenia w analogicznych miejscach zdania bądź wersetu, oprócz niewątpliwiej funkcji rytmicznej służy także — a może przede wszystkim — uwypukleniu paralelizmu składniowego psalterzowych wersetów, o czym będziemy szerzej pisać w dalszej części pracy.

B. Aliteracja inicjalna polegająca na powtarzalności głosek wyrazów usytuowanych w bliskim sąsiedztwie

◆ Aliteracja inicjalna jednogłoskowa

Zauważalnym rodzajem aliteracji w *Psalterzu* Reja jest aliteracja inicjalna, usytuowana na linii poziomej tekstu w obrębie tej samej całości składniowej, a więc polegająca na takim doborze sąsiadujących lub niezbyt oddalonych od siebie wyrazów, by miały one identyczny nagłos. Wyrazistość i intensywność tej figury dźwiękowej zależy od liczby wyrazów, które ją tworzą, od odległości między nimi oraz od liczby powtarzających się głosek w leksemach objętych aliteracją. Najliczniej reprezentowana jest aliteracja jednogłoskowa, a więc dość płytka, która ujawnia się zwłaszcza w dłuższych ciągach aliteracyjnych: trzy-, cztero- i pięciowyrazowych, przez co staje się wyrazistym źródłem instrumentacji, jak w poniższych przykładach:

- [16] (...) nie przestawali na mię **zaocznie zgrzytać zębami** (35, 11);
 [17] acz **złościwy z zawiści** będzie drżał a **zgrzytał zębami** (112, 6);
 [18] (...) a wydawają mię **występki** moje większe niż ja o nich rozumiem (40, 11);

- [19] (...) złość panuje w **pośrodku przybytkow** ich (55, 9);
- [20] A gdyżeś tak **umyslił to utwirdzenie uczynić** nad nami (68, 19);
- [21] **Pomni, miły Panie**, na ono **przymierze**, któreś Ty wiecznie **przyjął z przodki** naszymi (74, 10);
- [22] **Posłuchaj pilno** kto chce **powieści** mojej (78, 1);
- [23] (...) a **prawie anielskiego pokarmu** **pożywał** człowiek (78, 14);
- [24] On je był mało przed tym z **wiecznego więzienia** **wybrał** (78, 22);
- [25] a **oddal ode mnie** **obłeszne** a **omyłne** życie na świecie (119, 14);
- [26] (...) **przełożył go pasterzem** nad **przebrany** ludem swoim (78, 37);
- [27] (...) **będziemy wiecznie** **wysławiać wielmożne** imię Twoje (79, 8);
- [28] (...) **aby wiekom wiecznie** nie miało **wysławiać wielmożności** Twoich (145, 9);
- [29] A tak **wy** wszyscy wybrani a Jemu **poświęceni** z **poczciwością** wielką **wysławiajcie** Jego (34, 5);
- [30] (...) **wołajcie k Niemu**, **wysławiając wielmożny** majestat Jego (150, 2);
- [31] Bo na **złoczyńcę** wiele **złego** jest **zachowano** (32, 9);
- [32] **Który spuszcza** lodu **kawalce** na **kształt kryształu** w wielkiej zimności (147, 8);
- [33] (...) **okaż nam też** kiedy **świętą osobę** **oblicza** Twego (80, 2);
- [34] **Który z suchej skały** **każe występować** wodzie w wielkiej obfitości (114, 7);
- [35] A tak **przystojnie**, **mój Panie**, **iściem** **powinien** z wielką pilnością **starać się** (116, 4).

Niekiedy ciągi aliteracyjne są na tyle długie, że wykraczają poza granicę pojedynczego zdania, obejmując figurą dźwiękową cały rozbudowany werset. Powtarzalność głosek w tak ukształtowanym wersecie jest na tyle wyraźna, że w znacznym stopniu oddziałuje na jego instrumentacyjne walory brzmieniowe:

- [36] (...) a wszakoż **On** jako własny **ociec** nic nie **omieszka** tu **opiekać** się **sirotami** i inimi **opuszczonemi** ludźmi na ziemi.
I snadź **opak** obraca nadzieje ludzkie (68, 4–5).

Czasem w obrębie jednego wersetu spotykamy łączenie dwóch różnych aliteracji inicjalnych, wykorzystujących odmienne głoski, przy czym wyrazy objęte tymi figurami dźwiękowymi mogą pojawiać się w różnych konfiguracjach: następującej po sobie bądź naprzemiennej, np.:

- [37] I **wzruszył** wiatry ze wszech części świata, iż **wzburzyły** obłoki tak, iż **ptacy** jako **proch** z **powietrza** lecieli a **padali** dobrowolnie **przed** namioty ich (78, 15);
- [38] a **wiele** **panien** **przyprawnych** będzie ją **prowadziło**, a **wniada** z **wielkim** **weselem** aż do **pośrodku** **pokoju** Jego (45, 12);
- [39] **Wielkimi** **chwałami** **wyznawając**, będziemy **wynosić** imię **Twoje**, nasz **Panie**, a z **wielkim** **dobrodziejstwem** **ustawicznie** **uznawamy** **możność** **obliczności** imienia **Twego** (75, 1);
- [40] A **rozmyślając** **sobie** od **początku** **świata** **rozmaitość** **przeminiętych** **czasow**, będę **sobie** na **pamięć** **przywodził**, a **ty** **słowa** **sobie** będę **przez** **całą** **noc** **przypominał**, **ktoremim** **też** **przed** **tym** **smętne** **czasu** **swego** **pocieszał** (77, 3);
- [41] **A** **On** **nad** **wszytkim** **morzem** w **wielkiej** **mocności** **ustanowił** **ją**, a **rozlicznymi** **rzekami**, **rozkosznie** **płynąciami**, **raczył** **rozgranicyć** **ją** (24, 2);
- [42] **Abowiem** **ten** **Pan**, **śladnie** **obaczywszy** **serca** **skruszone**, **łaskawie** **uzdrawia** ich **udręczenie** (147, 2);
- [43] **Jako** **są** **rozmaitych** **rozkoszy** **przybytki** **pałacow** **Twoich**, nasz **miły** **Panie**, **ilekroć** **to** **rozmyśla** **duśa** **ma**, **prawie** **od** **pamięci** **odchodzi** (84, 1);
- [44] **A** **Ty** **powstań**, **miły** **Panie**, a **nie** **mieszka** **też**, **postanow** **się** **już** **na** **miejscu** **sobie** **przebranym** (132, 5);
- [45] **A** **śladz** **jeszcze** **miasto** **jakiej** **pociechy** **podali** **żołć** **miasto** **pokarmu** **me****go**, a **ocet** **przykry** **miasto** **ulżenia** **pragnienia** **me****go** (69, 13).

W przykładzie [37] dwa rodzaje aliteracji odpowiadają dwóm różnym dynamicznym obrazom: gwałtowność wiejącego wiatru i szybko przemierzających się na niebie obłoków dość dobrze naśladuje rytmiczne powtarzanie głoski *w* w nagłosie leksemów w dwóch pierwszych członach wersetu (*wzruszył — wzburzyły*), zaś instrumentacja dźwiękowa oparta na głosce *p*, obejmująca aż pięć leksemów kolejnych członów wersetu (*ptacy — proch — powietrza — padali — przed*), lepiej naśladuje dźwięk spadających kolejno na ziemię ptaków. Oba obrazy ukazują przyrodę podczas dynamicznych, gwałtownych zdarzeń: w pierwszym z nich ukazany jest ruch poziomy (wiejący wiatr poruszający obłoki), w drugim — ruch pionowy (spadające ptaki), zmiana instrumentacji głoskowej pokrywa się ze zmianą zawartości semantycznej obrazów.

W przykładzie [45] stosuje Rej ciekawy zabieg instrumentacyjny polegający na regularnym, rytmicznym przeplataniu leksemów zawierających głoskę *m* oraz *p*. Brzmieniowy efekt spotęgowało trzykrotne użycie tego samego leksemu (*miasto*) oraz także trzykrotne pogłębienie aliteracji w leksemach z głoską *p* w nagłosie (*pociechy — podali — pokarmu*). Ta

bogata instrumentacja słowno-głoskowa sprawia, że werset — pomimo znacznego rozbudowania i powiększenia o leksemę nieobecne w tekście oryginału (epitet *przykry*, wyrazy redundantne, puste semantycznie i rozciągające tekst: *snadź jeszcze, jakiej*) — stanowi strukturę zwartą, spójną i poddaną rygorom rytmizacji.

◆ Aliteracja inicjalna wielogłoskowa

Nierzadko spotykamy w *Psalterzu* aliterację dwu-, trzy- i czterogłoskową, która w jeszcze większym stopniu rytmizuje psalterzową prozę. Jej źródłem może być na przykład powtarzalność cząstki *by-*, wynikająca z sytuowania w bliskim sąsiedztwie partykuły *by* oraz różnych form czasownika *być*, używanego także w funkcji słowa posiłkowego w złożonych konstrukcjach czasu przeszłego i dawnego zaprzeszłego:

- [46] A nie **był** nikt, kto **by** ich **był** ratował, snadź **by** się już radzi **byli** i k Tobie,
Panie, uciekli, **bo** podobno **byś** ich też **był** nie wysłyszał (18, 39).

Aliteracja może być też wynikiem sytuowania w bliskim sąsiedztwie leksemów zawierających ten sam przedrostek. Ulubionym przez Reja sposobem instrumentacji dźwiękowej tekstu jest oparcie jej na prefiksach: *roz-*, *po-*, *pod-*, *wy-*⁸ formacji czasownikowych i przeplatanie ich innymi częściami mowy o identycznym lub podobnym nagłosie. I tak leksemom werbalnym z przedrostkiem *roz-* zwykle towarzyszą częste w parafrazie wyrazy, jak: *rozmaity*, *rozliczny*, *rozkoszny*, *rozkoszenie*, np.:

- [47] Wyśpiewawając **rozlicznymi** pieśniami szerokość Boskiej sławy Twojej tak,
iżby się to **rozniosło** w **rozliczne** narody (108, 2);
- [48] (...) a miasto tego, co im miał dać posieść **rozkoszne** krainy, **rozproszył** je
w sprosne posłuszeństwo między **rozmaite** narody (106, 18);
- [49] I znowu **rozmnażali** na niej gospodarstwa swoje, szczepiąc i siejąc **rozliczne**
pożytki, a Pan Bog **raczył** **rozmaita** hojnością **rozmnażać** obfitości ich
(107, 18);
- [50] (...) a **rozlicznymi** rzekami **rozkoszenie** płynącemi **raczył** **rozgraniczyć** ją (24, 2);
- [51] A oni przyszedzsy na **rozkoszne** gory, **rozkochawali** się jako stado owiec na
rozkosznych pastwiskach (114, 4).

⁸ Tendencja ta została szerzej omówiona w rozdziale dotyczącym paralelizmów składniowych. Tam też znajduje się większa liczba przykładów.

Czasowniki z przedrostkiem *pod-* lub *po-* zestawiane są w bliskim sąsiedztwie z przyimkiem *pod* oraz innymi leksemami, jak: *potajemnie, pokornie, potym* itp., np.:

- [52] **pod**łożę je miasto **pod**nożka **pod** nogi Jego (110, 1);
- [53] a **po**łożcie się **po**kornie przed **pod**nożkiem Jego (99, 3);
- [54] a **po**łożmy się **po**kornie miasto **pod**nożkow przed nogi Jego (132, 4);
- [55] A snadź wszyscy przełożeni z Egiptu **po**bieżą **pod**dawając się **pod** możność Twoję, i ziemie murzyńskie **po**dadzą dobrowolnie ręce swoje (68, 21);
- [56] a snadź i ogniem się **po**kuszają wzburzyć przybytki,
a równo by z ziemią radzi **po**łożyli miejsca **po**święcone Tobie (74, 4);
- [57] I kto może którym **pod**obieństwem z nim **po**rownać,
a on, gdy sam chce, wszędy się na wysokość **pod**nieś,
a tam ostanie, gdzie mu się **po**doba (113, 3);
- [58] Który **po**tym dla ludu swojego przebranego **po**raził **ro**zmaite krole, aby był im dał **po**sięć ony **ro**zkoszne ziemie ich (135, 6);
- [59] Ktore był **po**stanowił z Abramem, z Izaakiem **po**twirdzając go i **pr**zysięgą swoją, a snadź i z rozkazaniem Jakobowi **pr**zykazał dufać sobie, iż on miał dać **po**sięć im ziemię, a **po**tym to i na **po**tomki ich **pr**zełożyć (105, 4).

Zauważalna jest także tendencja do zagęszczania tekstu derywatami czasownikowymi opartymi na prefiksie *wy-*, którym towarzyszą inne leksemy posiadające w nagłosie głoskę wargową, przez co zabieg aliteracji jest jeszcze bardziej wyrazisty, np.:

- [60] A z tej przyczyny prawem sercem będę **wy**chwalał świętą wielmożność Twą,
gdy Ty mnie dasz **wy**rozumieć wolą swą (119, 4);
- [61] Który, **wy**ciągnąwszy wilgotności z głębokiej ziemie, zawiesza je na powietrzu **wed**ług wolej swojej, a z nich zasię **wy**wodzi gromy i wody rozmaite a wiatry, kiedy chce, tedy **wz**rusza nie inaczej jakoby je z skarbow swych **wy**puścił (135, 4).

Nierzadko źródłem instrumentacji jest charakterystyczny układ leksemów w obrębie członu, dobieranych ze względu na ich podobieństwo brzmieniowe i identyczny nagłos, co prowadzi niekiedy do zaskakujących efektów dźwiękowych, służy rytmizacji tekstu i przykuwa uwagę odbiorcy:

- [62] Będę **ustawicznie** chwalił Pana mego a nigdy snadź nie **ustaną usta** moje (34, 1);
- [63] (...) w którym **ustawicznie nie ustaną stać nogi nasze nigdy** (122, 1);
- [64] (...) sprzeciwnikom ich i swoim racz według **zasług ich zasługi zapłacić** (125, 4);
- [65] (...) stać **musiały jako mur** (78, 7);
- [66] (...) **pożarem ognistym popalić** (83, 6);
- [67] Prożen będzie każdej rozmaitej **pokusy i powietrza** zarażonego, ktore **potajemnie** szkodzi każdemu, a kto by sie oń chciał **pokusić**, tysiącami ich **padać** musi od **prawej ręki** Jego (91, 4).

Można też odnaleźć w *Psalterzu* aliterację inicjalną opartą na dwóch wyrazach, tworzących ścisły związek składniowy, którym najczęściej jest przydawka wraz z wyrazem określającym, np.: *kąt kościelny* (118, 11), *majestat możności* (104, 17), *okrutne okowy* (79, 7), *osobliwy opiekalnik* (115, 3), *serce skruszone* (147, 2), *stateczne serce* (14, 2), *sędziowie stołeczni* (122, 3), *sucha skała* (74, 7; 78, 8; 11; 105, 20; 114, 7). W wypadku tego typu związków wyrazowych identyczny nagłos tworzących go leksemów nie musi być celowym działaniem tłumacza, zbieżność może być przypadkowa, co nie zmienia faktu, że choć w niewielkim stopniu, to jednak wpływa na warstwę instrumentacyjną utworu, zwłaszcza jeśli mamy do czynienia z aliteracją opartą na większej liczbie głosek, np.: *wielka wielmożność* (5, 7; 28, 5; 54, 1; 77, 7; 83, 8; 111, 2; 126, 2) albo gdy współwystępuje z innymi figurami słowno-dźwiękowymi.

Aliteracja polegająca na powtarzalności głosek w różnych pozycjach sąsiadujących wyrazów

Rej stosuje w *Psalterzu* także aliterację polegającą na powtarzalności głosek w różnych pozycjach wyrazów, należących do tej samej całości składniowej. Często bywa ona połączona z aliteracją inicjalną, np.:

- [68] **a** tam będzie snadnie **rozeznac**, jaką **ci rozkoszujący, a** jaką też **ci, co c**irpią **uciski, zapłatę** sobie otrzymają (73, 8);
- [69] Bo On zawždy **pomni** na **przyjęte przymierze** z człowiekiem, a **u**pomina go też łaskawie, aby mu też **d**zierzał swą **p**owinność (103, 12);
- [70] (...) **żem** ja jest syn służebnice Twojej (86, 9);

- [71] (...) **żem ja** jest jako **żebaczek** (109, 12);
- [72] (...) aby sie **ucieszył** nade mną **wszelkim** obyczajem, **jąwszy** żywo, **odjął** duszę moją, a niechaj **zniszczą** **wszyscy** sprawy moje i **wszyscy** nadzieja moja, aby sie z popiołem **zmieszała** (7, 5);
- [73] **Abowiem** czasem kości nasze nie inaczej jako **niepotrzebne trzaski**, **przed strachem** śmierci bywają **roztrzęsione** (141, 5);
- [74] (...) iż jako wąż **zeschły** we mnie kości moje, jako siano **zeschłe** stało jest serce moje (102, 2).

Analiza miejsc o szczególnie wysokim stopniu nasilenia tego rodzaju instrumentacji wskazuje na świadomie stosowaną przez Reja organizację foniczną tekstu, której celem jest upoetycznienie prozy poprzez wydobywanie „muzyki słowa”. Nierzadko powtarzające się głoski lub grupy głosek pełnią funkcję onomatopeiczną i wzmacniają semantykę kreślonych piórem obrazów. W przykładzie [74] układ leksemów z powtarzającymi się głoskami syczącymi: *s, z* wyraźnie potęguje instrumentację głoskową całego wersetu, sprawia, że niemal słyszemy syk ognia trawiącego wnętrzości człowieka. Z kolei w przykładzie [73] zgrupowanie leksemów zawierających nieprzyjemne dla ucha zbitki spółgłoskowe *-trz-, -ztrz-, -str-, -prz-* pozwala usłyszeć trzask kości, a tym samym wzmacnia ponury obraz śmierci, ukonkretniony czynnością rozrzucania kości.

Aliteracja końcowa

Rodzajem aliteracji o dużej częstości pojawiania się w tekście *Psalterza* jest aliteracja końcowa, polegająca na powtórzeniu identycznego wygłosu w dwóch lub większej liczbie wyrazów usytuowanych na linii wersetu lub zajmujących podobną pozycję w sąsiadujących członach składniowych. Jest to rodzaj rymu wewnętrznego, który pozwala w większym stopniu rytmizować prozę. Rej w tym celu wykorzystuje przede wszystkim częste w *Psalterzu* formy zaimkowe, które stara się umieszczać na końcu członów zdań, umiejętnie operując szykiem wyrazów. Wydobywa w ten sposób z tekstu walory rytmiczne. Większość psalterzowych zdań zawiera finalną pozycję zaimków dzierżawczych: *jego, swego, mego, twego* lub wskazujących: *tego, niego*. Odzwierciedleniem tej wyrazistej w parafrazie tendencji mogą być następujące przykłady:

- [75] Jestem zdręczon od smętka **me**go,
obawiając się srogięgo gniewu **Twę**go
tak, iż wielokroć przybytek moj bywa łzami oblan,
oczekawając miłosierdzia **Twę**go (6, 6);
- [76] A czasem cicho, kędy może, udręczy niewinnę**go**,
aby się nie objawiło łotrostwo **ję**go,
a niemała tłuszcza nędzników tym obyczajem przypada ku pomocy **ję**go
(10, 10);
- [77] Bowiem i srogość wszytka morska jest w posłuszeństwie **Ję**go
i suchość ziemie jest w poruczeństwie **Tę**goż,
a tak już nie mieszkając, zejdźmy się do **Nię**go,
a płacźliwie upadnijmy przed kolana **Ję**go,
abowiem to jest Bog nasz a my nędzne stworzenie **Ję**go.
A prawiechmy są nędzne owieczki zebrania trzody **Ję**go,
a tak już dziś bądźmy pilni łaskawę**go** głosu **Ję**go,
a nie bierzmy przykładu z zatwardziałę**go** serca przodków naszych,
ktorzy na puszczu pokuszali możności **Ję**go,
acz jawnie znali znaki możnę**go** bostwa **Ję**go.
Przez czterdzieści lat nad tym narodem stała mocna ręka **Ję**go,
a nie mogli się obaczyć od błędu **swę**go,
acz je zawždy łaskawie upominał z **tę**go,
na koniec już był poruszył gniewu **swę**go
a snadź już był chciał oddalić od wiecznę**go** miłosierdzia **swę**go (95, 3–5).

Czasem pisarz wzmacnia pozycję rymową i sytuuje przed zaimkiem rzeczowniki o podobnej budowie słowotwórczej i wygłosie, np.:

- [78] A wzruszy gory, że się muszą trząść przed oblicznością **Ję**go,
a igrać jako młodzi jednorożcowie przed srogością **Ję**go (29, 5);
- [79] Wszyscy prawym sercem wysławiajcie doskonałość Pana naszego
za dobrotliwości **Ję**go,
abowiem kto jest, kto by właśnie mógł wyłożyć wielmożności **Ję**go (106, 1);
- [80] A ja będę wysławiał możności **Two**je
i wyznawał dobrotliwości **Two**je (109, 16).

Rej wyraźnie naśladowuje styl oryginału w nadużywaniu form zaimkowych i umieszczaniu ich w postpozycyjnym szyku — zgodnym z szykiem Wulgaty, na co już wcześniej zwracaliśmy uwagę, ale czyni też z nich jeden z podstawowych sposobów rytmizowania tekstu. Większość wypowiedzeń składowych kończy się zaimkiem, tworząc rymy gramatyczne, które silnie wpływają na rytmikę psalmu. Mamy tu wyraźnie do czynienia z kompozycyjną funkcją powtórzeń, polegającą na rytmicznym akcentowaniu symetrycznych zdań.

Rzadziej w tej funkcji pisarz wykorzystuje inne części mowy, np. czasowniki:

- [81] (...) daleko znaczniejsze i pamiętliwsze rzeczy **sprawiemy**,
bo odpadły od nich wszystkie możliwości ich,
a my przedsię przy swej nadziei stale **stojemy** (20, 7),

albo rzeczowniki o podobnej budowie słowotwórczej:

- [82] I obaczywszy to Bog, żeś ty jest najwyższy umiłownik **sprawiedliwości**,
a prześladasz ty, którzy są prześladownicy **słuszności**,
pomazał cie olejem rozmaitych **wonności** (45, 6).

Pisarz stosuje także rymy wewnętrzne i umieszcza w bliskim sąsiedztwie leksemy o jednakowym wygłosie. Tożsamość wygłosu może wynikać z podobieństwa końcówek fleksyjnych zestawianych w bliskim sąsiedztwie leksemów, reprezentujących te same bądź różne części mowy:

- [83] Wyśpiewajcie sławę Pańską **rozlicznem** a **nowem** śpiewaniem,
a rozkochaj się każdy naród i każde krześcijańskie zebranie,
żeś nalazł krola **swego**,
a tak z bębny i organy, z trąbmi i z **innemi rozlicznemi** przyprawami
rozkochawaj się z **tego**.
Abowiem się On **rozmaicie** **rozkochał** w narodzie ludu **swego**,
a wynioszysy stany i onych, którzy są serca **cichego**,
a stąd biorą wielkie rozradowanie i święci **Jego** (149, 1–2);
- [84] **A** tak i śpiewając, i na wesołych przyprawach **grając**, dawajmy chwałę Jemu,
abowiem On **cichego** a pokornego **nigdy** nie opuści,
a **upornego nigdy** też pokarać nie omieszka (147, 3);
- [85] I dusza moja snadź jeszcze bardziej jest udręczona, jedno **oczekawając** a **zagładając** z daleka (6, 3);
- [86] (...) powieściami **swemi** **złemi** a fałcznemi sam sobie radził, nie chcąc się obaczyć, a żywota swego poprawić (36, 2);
- [87] (...) który dobrodziejstwem swym w ręku **swych** żywot **ich** jako **chciał** zachować (78, 9);
- [88] (...) a stali się uporni w myślach **swych** tak jako i przodkowie **ich** (78, 29);
- [89] (...) na wsze **strony** są na mię **nastrojony** sidła rozliczne (119, 55);
- [90] Może to rzec każdy z wiernych Pana swego przeciw sprzeciwnikom swoim, iż się wielekroć o to starali, **aby** go wykorzenili **a** **zniszczyli**, **a** wszystkie **złości** **a** ciężkości przełożyli na grzbiet jego (129, 1).

Zauważalną tendencją w Rejowym *Psalterzu* jest wykorzystywanie mechanizmów derywacyjnych do rytmizowania biblijnej prozy, polegających na gromadzeniu w bliskim sąsiedztwie rzeczownikowych formacji tworzonych przy pomocy tego samego przyrostka. Najliczniejszą grupę stanowią rzeczowniki tworzone sufiksem *-ość*⁹. Bardzo często używa ich Rej w zestawieniach szeregowych, dbając przy okazji o tożsamość końcówek fleksyjnych, np.:

- [91] (...) rozeznaj też i mnie, miły Panie, według **sprawiedliwości** a **niewinności** mojej (7, 8);
- [92] A nie mogę nic inszego wymyślić jedno, iż z Jego **świętością** a z wielką **możnością** nic sie wyrownać nie może (77, 7);
- [93] (...) a też im z **lekkością**, a z wielką **trudnością** schodziły dni żywota ich (78, 18);
- [94] A iż nad wszemi wysokościami jest umocnion stolec majestatu, jako już właśnie należy każdemu stworzeniu i aniołom Jego, aby go chwalić nie przestawali, znając i wielmożność, i **dobrotliwość** Jego (103, 13);
- [95] **Niewinność** a **sprawiedliwość** ty mię niechaj do czasu zachowają (25, 19);
- [96] (...) racz miłościwym lekarzem być schorzałemu ciału memu, albowiem jest wzruszone **boleścią** przed **oblicznością** straszliwego gniewu Twego (6, 2);
- [97] I ostawiłeś nam dziwny pokarm ku pociesze naszej tym, ktorzy by mieli w **poczciwości** **wielmożności** Twoje (111, 3);
- [98] Zamilknąłem, a nie otworzę ust swoich, abych przywykł **cirpliwości** w **niełubości** Twojej (39, 9);
- [99] **Sprawiedliwość** Twoja niezrównana z **wysokością** gor nawyższych ani z żadną **głębokością** morską (36, 4);
- [100] (...) ktorzy pięknemi słowy **miłość** bliźniemu okazują, a **jadowitość** zarażającą pod sercem noszą (28, 3);
- [101] (...) jako z jakiej **głębokości** snadnie wyzwolisz z **niełubości** swojej (71, 10);
- [102] A wszakoż z **dobrotliwości swej** uczynił gwałt **poczętej srogości swej** (78, 21);
- [103] Acz rozmaite wodne **możności** podniosły **szumne burzliwości** swoje (93, 2);
- [104] a każdy narod z **obfitości** Twej zgromadza sobie **żywności** swoje (104, 15);

⁹ Bardzo często wykorzystuje Rej ten rodzaj rytmizacji do uwypuklania paralelizmów biblijnych, dlatego więcej piszemy o niej w następnym podrozdziale pracy. Tam też umieszczamy najbardziej charakterystyczne przykłady.

- [105] Wysławiajcie Pana z wielkiej dobrotliwości **Jego** i z wielkiej możności **Jego**
(136, 1);
- [106] A owszem ony wszytki dziwne możności spraw Twoich, a pamiątkę wiel-
możności i sprawiedliwości Twoich obfitemi słowy mieliby wspominać
(145, 3).

Fakt wykorzystywania przez Reja mechanizmów słowotwórczych w celu rytmizowania prozy może również potwierdzać repartycja w *Psalterzu* formacji rzeczownikowych tworzonych przy pomocy przyrostka *-anie // -enie*. Są one także umieszczane w sąsiedztwie innych rzeczowników tworzonych tym sufiksem:

- [107] Gdy Pan Bog raczył wyzwolić z srogięgo więzienia grzechow zebranie swoje,
stało sie im **wielkie** pocieszenie, a były usta ich napełniony **wielkiego** wysła-
wiania rozlicznych radości tak, iż sprzeciwnicy ich mówili **wielkim** zumie-
niem, iż ci mają Boga dziwnego (126, 1);
- [108] (...) wielekroć z wielkim podziwieniem uznawałem prędkie wspomóżenie
Twoje (26, 4);
- [109] A iście osobnego podziwienia jest ten wielmożny Bog nasz, jedno dla takiego
przemienienia przybytkow swoich (68, 23);
- [110] (...) i będzie nad wszytko uwyższon Bog, rozmnożyciel wybawienia mego.
Bo to jest ten Bog, który dał mnie moc pomszczenia krzywd moich
(18, 43–44);
- [111] Proszę, moj Panie, aby mi raczył dać takie baczenie, abych mógł obaczyć
ustawy rozmaite usprawiedliwienia Twęgo, a będę ich pilen aż do skończe-
nia mojego (119, 17);
- [112] (...) a potom wstąpił na niebo z wielką rozkoszą i z rozmaitym trąbieniem.
A przeto was i po wtore napominam, jakim możecie najlepszym pieniem,
wysławiajcie tego Krola naszego (47, 3–4).

Harmonia głoskowa

Rej w *Psalterzu* stosuje także swoistą odmianę aliteracji, zwaną harmonią głoskową, polegającą na częstym powtarzaniu w krótkim fragmencie tekstu, najczęściej w wersecie lub dwóch wersetach sąsiadujących, określonej samogłoski jako elementu sylabotwórczego. Zgodność samogłosek jest związana z charakterystycznym doborem i ugrupowaniem leksemów pod kątem powtarzalności określonej samogłoski,

która pojawia się w wypowiedzi z większą niż przeciętna częstością¹⁰. Z tego typu celowym zabiegiem instrumentacji spotykamy się m.in. w Psalmie 93:

- [113] Acz rozmaite wodne **możności** podniosły szumne burzliwości swoje,
 ale On snadnie to uskromić może wiel**możnością** swoją,
 ktore On wszytki głę**okości** morskie opanował.
 A to, co nam o Nim powiadano, jawnie sie wszytko okazało,
 a osobliwym kształtem są ochędożone święte przybytki Jego (93, 2–3).

W przytoczonym fragmencie głoska *o* powtarza się aż 36 razy na ogólną liczbę 92 samogłosek. Kolejna samogłoska *a* powtarza się jedynie 14 razy, następna w kolejności *e* — 13 razy, a więc głoskę *o* cechuje prawie trzykrotnie większa częstość w porównaniu z kolejnymi pod względem frekwencji głoskami. Foniczne ukształtowanie tego fragmentu z nutą przewodnią w postaci głoski *o* wprowadza wrażenie szerokości i otwartości, co koresponduje z warstwą semantyczną tekstu i obrazem przestrzeni oraz targanych wiatrem wzburzonych morskich fal (*głębości morskie, wodne możności*). Artykulacyjne cechy samogłoski *o*, wspieranej również szerokimi *a* i *e*, sprzyjają asocjacjiom przestrzennym, na które nakładają się skojarzenia dźwiękowe imitujące szum wiatru i wzburzonego morza: *szumne burzliwości*.

Z podobnym zabiegiem spotykamy się także w Psalmie 126:

- [114] A trefi sie nam tak jako onym, ktorzy w zły czas posieją nasienie swoje,
 a wąpiąc używają wielkiej żałości,
 a gdy użrzą urodzaj obfity, obroci sie ich żałość w wielkie kochanie.
 Abowiem oni pojdą na pola swoje z wielkim kochaniem,
 podnosząc a oglądając snopki swoje,
 a radując sie z obfitości obiecanej żywności swojej (126, 3–4).

Wyrażna jest instrumentacja tekstu w oparciu o samogłoskę *o*, której częstość pojawiania się pozostaje w jawnej zależności od kontekstu semantycznego. Jej udział w organizacji dźwiękowej tekstu jest niewielki, gdy mowa o żalu, zwątpieniu i braku nadziei w pierwszym członie wersetu, zdecydowanie zaś wzrasta, gdy zmienia się tonacja utworu z żałobnej na radosną (od słów: *a gdy użrzą...*). Dynamiczny, ukazany w ruchu

¹⁰ Zob. A. Okopień-Sławińska, *Instrumentacja głoskowa*, [w:] *Słownik terminów literackich...*, s. 197.

obraz radujących się z obfitych zbiorów ludzi podkreśla powtarzalność szerokiej, otwartej samogłoski *o*, która znakomicie koresponduje z ukazaną w warstwie semantycznej tekstu przestrzenią malowanego słowem obrazu.

Wskazane przykłady mogą świadczyć o tym, że Rej świadomie wykorzystywał harmonię głoskową w celu podkreślenia, uwydatnienia nastroju konstruowanego obrazu i uzyskania pewnej jednolitości brzmieniowej tekstu. Niewątpliwie ma ona walor poetycki.

Jak wynika z przedstawionego materiału, aliteracja należy do figur poetyckich wyjątkowo często wykorzystywanych przez tłumacza. Stopień nasycania nią poszczególnych psalmów wchodzących w skład *Psałterza* jest różny: odnajdujemy psalmy, w których udział tego środka jest nader wysoki, w których współwystępują rozmaite typy instrumentacji dźwiękowej, a obok nich spotykamy utwory, gdzie aliteracja stosowana jest z umiarem, oszczędnie, stanowiąc ledwo zauważalne tło dla warstwy semantycznej tekstu. Jednak jej obecność, niezależnie od stopnia nasilenia, służy wydobyciu efektów estetyczno-ekspresywnych i uruchamia funkcję poetycką tekstu¹¹. Zebrany materiał pozwala wnioskować, że Rej dbał o celowe uformowanie głoskowej warstwy wypowiedzi i nadawał jej charakterystyczne walory brzmieniowe. Można przypuszczać, że podstawową funkcją tego typowego dla Rejowej parafrazy środka poetyckiego, zwłaszcza jeśli wykorzystywano go na przestrzeni dłuższych obszarów tekstu (np. psalmów), jest — poprzez stabilizację aliteracyjnych powtórzeń i powiązanie ich z budową wersetu — przede wszystkim rytmizowanie prozy, a przez regularność stosowania i powtarzalność głębokich aliteracji (zwłaszcza w przypadku aliteracji końcowej) — także wprowadzanie do tekstu wewnętrznych rymów. Jest to funkcja kompozycyjna i wierszotwórcza¹². Czasem zmieniające się w przebiegu utworu postacie instrumentacji dźwiękowej pełnią funkcję kompozycyjną: wyodrębniają, przeciwstawiają lub wiążą poszczególne fragmenty tekstu¹³. Niekiedy spotykamy w *Psałterzu* instrumentację doraźną, której celem było uwypuklenie określonej gło-

¹¹ Zob. E. Miodońska-Brookes, A. Kulawik, M. Tatar, *Zarys poetyki*, Warszawa 1978, s. 264.

¹² Tak ten rodzaj funkcji określany jest w literaturze przedmiotowej (zob. L. Pszczółowska, *op. cit.*, s. 42–55; A. Okopień-Sławińska, *Aliteracja*, [w:] *Słownik terminów literackich...*, s. 25).

¹³ Zob. A. Okopień-Sławińska, *Instrumentacja głoskowa...*, s. 198.

ski bądź to w funkcji onomatopeicznej, bądź to w funkcji nastrojowej. Ten ostatni rodzaj instrumentacji stosowany jest rzadziej i zauważalny zwłaszcza w krótkich fragmentach wypowiedzi, w obrębie zdania lub wersetu. Jego obecność może przemawiać za świadomym kształtowaniem przez pisarza warstwy leksykalnej w celu wydobycia walorów brzmieniowych.

2. Figury słowno-dźwiękowe

Figura etymologiczna

Do ulubionych i stosunkowo często stosowanych w *Psalterzu* środków stylistycznych należy tzw. figura etymologiczna, która była wysoko ceniona w średniowiecznej retoryce, a której używania raczej nie zalecano w dobie renesansu¹⁴. Polega ona na zestawianiu w bliskim sąsiedztwie leksemów o tym samym rdzeniu, a więc spokrewnionych etymologicznie¹⁵. Z punktu widzenia wartości brzmieniowych ten środek artystyczny w zasadzie pokrywa się z głęboką, dwuwyrzową aliteracją, jednakże ze względu na powiązanie z semantyką i morfologią wyrazu w pracach teoretycznych zazwyczaj klasyfikowany jest odrębnie¹⁶. Jak zauważa Lucyna Pszczołowska, „brzmieniowe i morfologiczne pokrewieństwo między wyrazami jest traktowane jako odbicie bliskości czy nawet tożsamości pojęciowej. Odmienność zaś znaczeń przy identyczności warstwy dźwiękowej świadczyć ma o ukrytym zbliżaniu pojęć, wyrażonych przez formę hominimiczną”¹⁷. Ten rodzaj słowno-dźwiękowej figury jest w analizowanym tekście źródłem interesujących efektów dźwiękowych, zwłaszcza gdy obejmuje wyrazy współrdzenne, reprezentujące różne części mowy i tworzące związek wyrazowy o charakterze zwrotu, wyrażenia lub frazy¹⁸.

¹⁴ Zob. L. Pszczołowska, *Z obserwacji nad strukturą brzmieniową poezji staropolskiej*, „Pamiętnik Literacki” 1974, t. LCV, z. 3, s. 142.

¹⁵ Zob. A. Okopień-Sławińska, *Figura etymologiczna*, [w:] *Słownik terminów literackich...*, s. 141.

¹⁶ Zob. L. Pszczołowska, *Instrumentacja...*, s. 35.

¹⁷ Eadem, *Z obserwacji...*, s. 148.

¹⁸ Tego typu przykłady były przywołane w pracy już wcześniej, w rozdziale poświęconym frazeologii.

Z Rejowego *Psalterza* wyekscerpowano ponad 30 tego typu związków wyrazowych, głównie w formie zwrotu, zazwyczaj o jednokrotnym poświadczeniu, choć zdarzają się połączenia o wyższej frekwencji: *daleko oddalić* (5), *ofiarować ofiary* (4), *sprawować sprawy* (2). Ten rodzaj figury etymologicznej wykorzystuje pisarz nie tylko w celu instrumentacji brzmieniowej utworu, lecz także, a może przede wszystkim, ze względu na imitowanie charakterystycznych dla języka hebrajskiego pleonazmów, którymi nasycony jest tekst oryginału. Geneza większości wyekscerpowanych z parafrazy współrzdennych połączeń wyrazowych nie jest uwarunkowana tekstem łacińsko-hebrajskiego źródła, lecz autorskim pomysłem twórcy. Ich stosunkowo wysoka frekwencja w parafrazie może wskazywać na szczególną predykcję pisarza do używania tego środka poetyckiego, który niewątpliwie przykuwa uwagę odbiorcy nie tylko z racji brzmieniowego podobieństwa, ale także pokrewieństwa semantycznego. Efekt jest tym wyraźniejszy, im mniejsza odległość dzieli oba wyrazy objęte figurą etymologiczną. Ilustrują to zjawisko następujące przykłady:

a) Wyrażenia: *krotka krotochwila*, *kwiatek kwitnący*, *rozprawy prawdziwe*:

[115] (...) jako przez sen używamy tej **krotkiej krotochwile** swojej (90, 4);

[116] I co jest inszego nędzny człowiek, jedno jako **kwiatek kwitnący**, ktoremu i wiatr, i słońce zawadzi, a razem się zachwieje (103, 10);

[117] Pocziwość Pańska, iż chędogo jest, wiecznie trwać będzie, i **rozprawy** Jego są **prawdziwe**, a wszelakim kształtem na wszystko bardzo przystojne (19, 8).

b) Zwroty: *błogosławieństwem błogosławić*, *dziwem się dziwować*, *mieć przyczynę uczynić*, *do sytości nasycić*, *darami obdarzyć*, *daleko oddalić*, *ofiarować ofiary*, *pieniem opiewać*, *przez wiskiem przezwać*, *bliżej przybliżać*, *sprawować sprawy*, *sprawami się sprawować*, *myślą umyślić*, *trefić trefunkiem*, *ukazać znak*, *uweselić weselem*, *używać żywota*, *wagą ważyć*, *sławami wysławować*, *wysławiać sławę*, *wyśpiewać śpiewaniem*, *zaćmić ciemnością*:

[118] Prawem **błogosławieństwem** to jest **błogosławiony** człek (112, 1);

[119] Wzruszyłeś wszystkie ziemię tak, iż się temu wielkim **dziwem** wszystkie lud **dziwował** (60, 2);

[120] A iżbych ja nie miał żadnej przyczyny **uczynić** jakiej nielubości Tobie, proszę, racz uskromić usta moje (141, 2);

- [121] A snadź tacy wszyscy chodzą, rozkoszując sobie między rozlicznymi źródły,
z których do **sytości** bywają **nasyceni** (84, 4);
- [122] (...) bo osobliwemiś jest Boskiem **dary** **obdarzon** (45, 2);
- [123] (...) a Ducha swego Świętego, który smętne pociesza, nie racz **daleko** ode
mnie **oddalić** (51, 9);
- [124] Przeto, miły Panie, proszę, nie **oddalaj** się **daleko** ode mnie (22, 19; 71, 6);
- [125] (...) iż to jest szlachetnych obyczajow Bog, a od każdej złości **daleko** **oddalony**
(92, 7);
- [126] A z tymi, którzy wielką pychę **ofiarują** **ofiary** swoje, pokładając w nich
nadzieję, nie mam sprawy żadnej i nie chcę mieć, i owszem **daleko** rad bych
od siebie **oddalił** każdy społec z nimi (16, 3);
- [127] a ja z radością Panu będę **ofiarował** **ofiary** swoje, a wesołym **pieniem** będę
opiewał i opisował nieznośną swego Pana sławę (27, 6);
- [128] A ja z wielkiej chuci swej serdeczne **ofiary** będę **ofiarował** Tobie (54, 4);
- [129] (...) ale żem na tym umysł swój postanowił, abych **ofiarował** Panu swemu
takie **ofiary**, jakie bych rozumiał być naprzyjemniejsze Jemu (56, 9);
- [130] On dziwnie z miłosierdzia swego między nas rozdziela ony wszystkie krainy
dziwnymi **przewiski** **przewwane**.
Przewisko **przewwane** Sychem, Galaad, Manasse, Efraim i ziemię żydowską,
którą On sobie snadź między inemi za hetmana przełożył (108, 4–5);
- [131] (...) abowiem już co dalej to **bliżej** **przybliża** się ten upadek moj (31, 9);
- [132] A ty przegrożki ich nic inszego nie czynią, jedno żart przed oblicznością
onego Pana, który wszystkie niebieskie **sprawy** **sprawuje** (2, 4);
- [133] Bowiem widzę, jakich rozkoszy ci używają, którzy się **sprawują** **sprawami**
Twemi, a tak i mnie, moj Panie, racz **sprawować** (106, 3);
- [134] (...) a tegom iście nigdy **myślą** prawie przysięgłą **umyslił** nie odstąpić
(119, 53);
- [135] Bo snadź gdy się ktory z nich **trefi** **trefunkiem** (41, 5);
- [136] A gdy nic nie dał krol na srogość poselstwa onego, **ukazując** Pan Bog **znaki**,
iż to była wola Jego tak, iż **zaćmił** ziemię onę **ciemnościami** srogimi, a w krew
były obrocony wszystkie źródła i wszystkie wody ziemie onej (105, 13);
- [137] (...) a **uweselisz** myśl moję **weselem** onych (32, 6);
- [138] Bo obiecuje Pan roztropnym uczynić każdego a pilnie go obaczyć przed
oczyrna swemi, a **sprawować** go, jakoby on mógł słusznego **żywota** **używać**
(32, 7);
- [139] (...) wszystko sprawiedliwą **wagą** **ważycie** (58, 2);

- [140] A rozmaitemi **sławami** będą wysławować wielmożność Twoję (138, 3);
 [141] (...) abych na wszystkie wieki wysławiał a wysławiał świętą **sławę** Jego (146, 1);
 [142] Wy**śpiewajcie** sławę Pańską rozlicznem a nowem **śpiewaniem** (149, 1).

c) Frazy: *rzeźnik rzeże, światło oświeca:*

- [143] (...) a tak ważne zginienie nasze nie inaczej, jako gdy owce **rzeźnik rzeże** dla
 pożytku swego (44, 14);
 [144] a gdzież je indziej znajdzie, jedno w onych gęstych ciemnościach, których już
 żadne **światło** snadź **oświecić** nie może (49, 13).

W zdecydowanej większości tego typu związki wyrazowe mają charakter tautologiczny, dublują treści semantyczne przez nie wyrażane, przez co w większym stopniu je akcentują, czynią je bardziej wyrazistymi. Zwracają uwagę czytelnika podwójnie — po pierwsze z racji podobieństwa brzmieniowego, po drugie z racji podobieństwa semantycznego. Tym samym nawiązują do kolorytu tekstu oryginału.

Niekiedy współrzedzenie leksemy nie tworzą ścisłego związku wyrazowego, lecz w wyniku bliskiego sąsiedztwa także silnie wpływają na warstwę instrumentacyjną tekstu, jak w przykładach poniżej:

- [145] (...) nie może nastarczyć **chwały chwalebne**mu imieniowi Jego (66, 3);
 [146] Acz sie mu na **czas** trefi niew**czasow** niemało (34, 13);
 [147] Wszystko przełożone **dobro** osiągnął z **dobrodziejstwa** Twego (22, 5);
 [148] Pan Bog, sie zmiłowawszy nad nami, snadź z **łaski** swej będzie nam raczył
dobrowolnie dobrze uczynić, a jawnie nam okaże, że jest k nam obrocił **łaskawe**
 oblicze swoje.
 A zrozumiawszy **dobrodziejstwu** Jego, snadnie sie dopytamy drogi (67, 1–2);
 [149] (...) iż **można** prawa ręka Jego okazuje **możność** swoją (118, 8);
 [150] A przywiódł je do onej krainy, w ktorej **On sobie osobliwie** rozkoszował (78, 28);
 [151] Dziwną nienawiścią a **pilnym** staraniem **pilnują** tego (109, 2);
 [152] Panie Boże, **sprawę** wszech **sprawiedliwych sądów** racz krolowi poruczyć,
 a przyrodzoną **sprawiedliwość** synowi jego (72, 1);

- [153] A on przedsię **złośliwy** będzie mnożył **złość** w umysle swoim szalonem
(7, 14);
- [154] (...) a **złościwego** sama jego **złość** porazi (34, 14);
- [155] (...) która się **poczęła** jeszcze przed **początkiem** świata (150, 4);
- [156] Lecz Ty mnie racz **szczyścić**, miły Panie, jako bywa żrzenica w oku **szczycona**
(17, 7).

Jeśli zaś pojawiają się w obrębie wersetu w różnych członach składowych, stają się także czynnikiem współdziałającym w tworzeniu charakterystycznych dla poezji psalmicznej paralelizmów składniowych: syntetycznych, synonimicznych i antytetycznych — scalają bowiem semantycznie i instrumentacyjnie psalterzowe wersety, funkcjonują jako ich nuta przewodnia¹⁹.

Niekiedy tego typu zestawienia współrzędnych wyrazów mogą być źródłem zaskakujących skojarzeń i elementem swoistej gry semantycznej, zwłaszcza gdy leksemy objęte tą figurą są nośnikami zróżnicowanych znaczeń, jak w przykładach poniżej:

- [157] (...) a was przedsię nic nie **rusza**
ani sprawiedliwość,
ani upominanie moje,
która mię rzecz tak **wzrusza**,
że czasem pomyslam **poruszyć** fundamenty wszytkiej ziemie (82, 3);
- [158] Bo On zawždy **pomni** na przyjęte przymierze z człowiekiem, a **upomina** go
też laskawie, aby mu też **dzierżał** swą powinność, szafując nad nim dobro-
dziejstwa rozliczne (103, 12);
- [159] I **mieszkając** z nami, nie **omieszka** nigdy na wspomnienie nasze (46, 4).

Umieszczanie w bliskim sąsiedztwie współrzędnych leksemów oprócz tego, że wpływa na organizację foniczną tekstu, to także skupia na sobie uwagę odbiorcy i potęguje ekspresję, przez co współtworzy funkcję poetycką w tekście.

¹⁹ Omawiamy je szerzej w podrozdziale poświęconym zagadnieniu paralelizmu składniowego.

Niekiedy stosuje Rej figurę poetycką polegającą na powtórzeniu tego samego wyrazu w różnych formach paradygmatycznych, zwaną poliptotonem²⁰. Zabieg ten, jak każde powtórzenie, wpływa na foniczną strukturę tekstu i ułatwia wydobycie walorów rytmicznych. Rej wykorzystuje ją jeszcze w jednej funkcji: argumentacyjnej, konstruuując kolejne zdania składowe w obrębie dłuższego wypowiedzenia, zwykle o hipotaktycznej strukturze, w których powtarza dany leksem w różnych postaciach fleksyjnych:

- [160] (...) **j**ąwszy żywo, od**j**ął duszę moję (7, 5);
- [161] Abowiem ona słuszna sprawa a łaskawa nauka Jego może **rozko**chać każdego nad rozliczne skarby, a tak i ja, **rozko**chawszy **si**e w rozkazaniu Jego, a mając na pamięci święte słowa Jego, nigdy od ścieżki, która wiedzie k Niemu, nie będę mógł odstąpić (119, 7);
- [162] (...) abowiem stąd się mnie mnoży **rozumienie** moje, iż od dróg fałszywego a nieprawdziwego **rozumienia** snadnie się będę mógł uchronić (119, 52);
- [163] Któryś **wyzwalał** jawnie wielekroć Dawida i inych krolow wiele od wielkiej możności sprzeciwnej, **wyzwolże** też i mnie, moj Panie, od każdej srogości ludzi okrutnych (144, 6);
- [164] A iż za **czasu** poczeli się o me zle starać sprzeciwnicy, a podobno mię tak i za długi **czas** nie **opuszczą**, proszę też, moj Panie, mnie Ty nie racz **opuszczać** a nawięcej **czasu** ześcia ostatnich **czasow** moich (71, 5).

Czasem powtórzenie tego samego leksemu w innej postaci fleksyjnej w kolejnym członie zdania podkreśla paralelizm składniowy, jak w przykładzie poniżej:

- [165] Wybaw proszę co rychlej mnie, moj Panie,
abowiem jestem **prawie pogrą**żon błotem, w ktorzym dna nie stawa,
a nawałność pędka, ktorejem ja ujdź nie mogł, **prawie pogrą**żyła mię (69, 1).

Niekiedy ten rodzaj figury słowno-dźwiękowej pojawia się w zdaniu pojedynczym, obejmując wyrazy usytuowane w bliskim sąsiedztwie:

- [166] (...) racz według **zasług** ich **zasługi** zapłacić (125, 4).

²⁰ Zob. A. Okopień-Sławińska, *Poliptoton*, [w:] *Słownik terminów literackich...*, s. 375.

Jak wynika z przedstawionych analiz, dbałość o foniczną organizację psalmicznych wersetów jest cechą charakterystyczną pracy przekładowej Reja. Czytając *Psalterz*, nie sposób oprzeć się wrażeniu, że dobór wyrazów i ich szyk w zdaniu nie jest przypadkowy. I nie chodzi tu tylko o regularnie stosowaną aliterację w formie nawiązujących spójników ani o kończenie zdań składowych niemal identycznymi formami zaimkowymi, lecz o taki dobór leksemów w poszczególnych członach zdań, który zawierałby podobnie brzmiące głoski. Liczne w parafrazie są rozmaite powtórzenia, nadające prozie swoistą melodię — powtarzają się nie tylko głoski, ale i całe morfemy, powtarzają się wyrazy w różnych konfiguracjach słowotwórczych i fleksyjnych, powtarzają się także grupy leksemów. Tłumacz przy pomocy różnych technik językowych wydobywał „muzykę słowa”, nadawał tekstowi pewien rodzaj rytmiczności, dzięki czemu łagodził szorstkość epickiej narracji i monotonię nadmiernie niekiedy rozbudowanych struktur składniowych.

3. Paralelizm składniowy

Jedną z ważniejszych cech poezji hebrajskiej jest paralelizm członów, polegający na powtórzeniu tej samej lub pokrewnej treści semantycznej i / lub gramatycznej formy w następujących po sobie członach wersetu. Opiera się więc na ścisłej relacji między dwoma (najczęściej) stychami wersetu, która może być relacją semantyczną, ale również metryczną, morfologiczną, syntaktyczną i dźwiękową²¹. Zwykle wymienia się trzy rodzaje paralelizmów: paralelizm synonimiczny, w którym oba człony zdania wyrażają tę samą myśl, wzajemnie się uzupełniają; paralelizm antytetyczny, w którym treści obu członów są względem siebie przeciwstawne; paralelizm syntetyczny, w którym drugi człon w postaci zdania celowego, warunkowego, czasowego itp. rozwija, uzupełnia myśl członu pierwszego. Niektórzy bibliści wyróżniają ponadto paralelizm klimaktyczny, polegający na tym, że drugi człon wersetu, powtarzając najważniejsze słowa członu pierwszego, wypowiada je w sposób pełniejszy, wyraźniejszy,

²¹ Zob. ks. T. Brzegowy, *op. cit.*, s. 41.

dosadniej akcentując przedstawione w nim treści²². Luis Alonso Schökel uważa, że paralelizm należy do najczęstszych technik semickiej poezji²³. Według biblisty pomysłowy układ wyraźnie wyodrębnionych wersetów na przestrzeni zdania złożonego pozwala słyszeć je jako rytmiczne paralelizmy — ucho słyszy regularny ruch podzielony na dwie zrównoważone frazy, zaś rozum traktuje je jako całość, która istnieje w dwóch etapach²⁴. Tadeusz Brzegowy z kolei podkreśla, że w paralelizmie istotne jest to, że „drugi stych pozostaje w związku z pierwszym, ale ten związek jest nieprzewidywalny i w każdym przypadku może być inny. Linia B generalnie czyni linię A bardziej precyzyjną, gdyż albo uwalnia ją od wieloznaczności, albo ją rozjaśnia, o ile ona jest podatna na uszczegółowienie”²⁵. Tę wyrazistą cechą hebrajskiej poezji w obrazowy i poetycki sposób ujęła A. Kamieńska:

Poezja psalmiczna posługuje się szerokimi, otwartymi wersetami rozdzielonymi w połowie, gdzie przeważnie pierwszy człon wnosi nowy obraz i nową myśl, a drugi biegnie jakby z dopowiedzeniem, z uzupełnieniem lub obrazem paralelnym. W dłuższym toku wers taki sprawia wrażenie falowania. Jakby oddychało morze lub sama otwarta przestrzeń powietrza. Wdech i wydech. (...) Można by też porównać tę poetykę do dialogu. Jeden głos wpada w drugi, odpowiada pierwszemu. Pierwszy podprowadza, poddaje myśl, drugi afirmuje, potakuje, prowadzi dalej. (...) Jest niekiedy w powtórzeniach, w dopowiedzeniach, w powolnym posuwaniu się myśli coś z kołowania, z krążeńia wokół prawdy będącej słońcem tej wielkiej liryki. Tak człowiek, usiłujący wyrazić rzeczy niewyraźne i nazwać nienazwane, okala rzecz słowami, przybliża się i oddala po to, aby za chwilę posunąć się jeszcze o cal bliżej do celu²⁶.

W tekście oryginału zdania są skondensowane i luźno związane ze sobą, co ułatwiało wydobycie układów paralelnych. Przekład Reja jest swobodną parafrazą z licznymi amplifikacjami, rozciągającymi tekst i rozszerzającymi zdania o wyrazy synonimiczne, epitety i liczne wtrącenia, przybliżające semicką rzeczywistość. Przyjęta metoda translacji musiała

²² Zob. J. Synowiec OFM Conv., *Wprowadzenie do Księgi Psalmów*, Kraków 1996, s. 24.

²³ Zob. L. Schökel, *A Manual of Hebrew Poetics*, Roma 1998, s. 48.

²⁴ „The sentence is complex, but the lines are well distinguished. The clever arrangement of the lines allows us to listen to them as parallels. This is an example of rhythmic parallelism. This is a rather loose use of the term ‘parallelism’. It is nevertheless correct because the ear hears a regular movement, divided into two well-balanced phases; the mind understands the whole as being in two stages” (*ibidem*, s. 49).

²⁵ Ks. T. Brzegowy, *op. cit.*, s. 43.

²⁶ A. Kamieńska, *op. cit.*, s. 74, 76.

zaowocować rozluźnieniem toku składniowego i rozejściem się paralelnych struktur składniowych. Celowe zatem wydaje się bliższe przyjrzenie się problemowi biblijnych paralelizmów w Rejowym *Psalterzu*.

Dokładna lektura pozwala stwierdzić, że tłumacz, pomimo znacznego powiększenia parafrazy o struktury i treści nieobecne w tekście oryginału, nie zrezygnował z charakterystycznej właściwości stylistycznej hebrajskiej poezji, choć zazwyczaj po swoim ją realizował. Metodę pracy tłumacza najłatwiej można dostrzec, zestawiając dowolne psalmy Rejowej parafrazy z analogicznymi miejscami łacińskiej Wulgaty.

Psalm 14 w łacińskim tekście Wulgaty rozpoczyna się od skierowanego do Boga podwójnego, skomponowanego na zasadzie paralelizmu synonimicznego, pytania pielgrzyma przybywającego do bram świątyni o warunki wejścia do niej. W kolejnych wersetach pojawia się — również w paralelnie zestawianych obrazach — wykaz dziesięciu wymaganych postaw życiowych, umożliwiających wspólne przebywanie człowieka z Bogiem:

- V: Domine, quis habitabit in tabernaculo tuo,
aut quis requiescet in monte sancto tuo.
2 Qui ingreditur sine macula et epratur iustitiam.
3 Qui loquitur veritatem in corde suo,
qui non egit dolum in lingua sua,
nec fecit proximo suo malum
et obprobrium non accepit adversus proximos suos.
4 Ad nihilum deductus est in conspectu eius malignus
timentes autem Dominum glorificat
qui iurat proximo suo et non decipit.
5 Qui pecuniam suam non dedit ad usuram
et munera super innocentes non accepit,
qui facit haec non movebitur in aeternum
- (Psalm 14).

Rej zmodyfikował łaciński tekst i zastąpił pytania zdaniami twierdzącymi, które — choć zasadniczo powielają treści paralelnego obrazu Wulgaty, to jednak poprzez amplifikacje wprowadzają także akcenty nieobecne w oryginale²⁷:

- [167] Panie moj, błogosławiony to będzie,
kto będzie przyjęt do przybytku Twego,
a będzie mieszkał z Tobą w niebie jak na gorze,
na której świętobliwy majestat Twój osobliwie jest objaśnion.

²⁷ W celu unaocznienia tego zjawiska miejsca-amplifikacje w przytaczanym fragmencie wyróżniamy podkreśloną czcionką.

- 2 Już tam będzie jaśnie chodził bez wszej postawy, nic niesłusznego nie czyniąc,
a co przemowi, to wszystko wiarą prawego umysłu.
- 3 Już tam nie myśli, aby komu przeszkodził powieścią swoją,
ani o szkodę przyprawi przyjaciela swego,
ani obwini potwarzą bliźniego swego.
- 4 I snadź to ten będzie, który nic osobnego o sobie nie rozumie,
a inych się cnotom dziwuje,
a ty u siebie poważnie ma, którzy z pocziwością wysławiają Pana,
a statecznie z każdym bywa postanowion umysł jego,
nigdy w sobie odmiany nie znając.
- 5 Który dostatkim swym nie udęczył bliźniego,
a nie przyjmował darow na skazę niewinnego człowieka,
a snadź taki nigdy już zaginać nie może

(Psalm 15).

Tłumacz, chcąc zapewne przybliżyć psalm ówczesnemu odbiorcy, osią drugiego obrazu w wersecie pierwszym uczynił — wbrew Wulgacie — nie świętą górę, lecz niebo, które dopiero w dalszej kolejności porównał do góry Boga, obszernie wyjaśniając w amplifikacji genezę jej świętości. Zmiana zaowocować musiała znacznym rozszerzeniem wersetu. Pierwsze człony zachowują paralelizm synonimiczny, który został podkreślony także paralelizmem składniowym (powtórzenie leksemu *będzie*, zbliżony szyk składników poszczególnych członów zdań). Wprowadzona amplifikacja w postaci podrzędnego zdania przydawkowego, które rozwija, dopowiada treści wyrażone w członie poprzedzającym, przypomina pod względem konstrukcji semantycznej paralelizm syntetyczny. Tak więc werset, choć jest znacznie rozbudowany i nieco „przegadany”, choć brak mu prostoty i lekkości wersetu łacińskiej Wulgaty, zasadniczo wpisuje się w charakterystyczny styl poezji hebrajskiej, łącząc dwa rodzaje paralelizmu (synonimiczny i syntetyczny). Z podobnym zabiegiem spotykamy się w wersecie czwartym cytowanego psalmu, w którym amplifikacja (*nigdy w sobie odmiany nie znając*) przy pomocy synonimicznych określeń tworzy układ paralelny ze zdaniem poprzedzającym. Także pozostałe fragmenty przytoczonego psalmu cechują się paralelną budową, choć w niejednakowym stopniu jest ona widoczna. W wersecie trzecim zwraca uwagę układ oparty na trójkolonie, który oprócz walorów semantycznych także w widoczny sposób służy rytmizacji prozy:

- [168] **Już tam** nie myśli, aby komu **przeszkodził powieścią swoją**,
ani o **szkodę** przyprawi przyjaciela **swego**,
ani obwini potwarzą bliźniego **swego**.

Poszczególne człony składniowe zachowują identyczny szyk składniów, a efekt rytmizacji wzmacniają użyte środki stylistyczne: aliteracja, figura etymologiczna (*przeszkodził* — *szkodę*), epifora (powtórzenie zamków dzierżawczych *swego* — *swego*) oraz anafory. Ta ostatnia widoczna jest w obrębie wersetu, w którym zdania podrzędne rozpoczynane są tym samym wskaźnikiem zespolenia (*ani* — *ani*), oraz w inicjowaniu sąsiadujących wersetów (trzeciego i czwartego) od tego samego zespołu leksemów (*Już tam... Już tam...*). Omawiany psalm w porównaniu z tekstem Wulgaty jest powiększony, zawiera o 46 leksemów więcej, obfituje w amplifikacje, wtręty, rozbudowane struktury składniowe, jednak pomimo widocznych modyfikacji semantycznych i składniowych, zachowuje swoistą melodię, w czym przypomina nieco styl oryginału. W dużej mierze zawdzięcza to technice paralelizmów składniowych.

Porównajmy kolejne dwa fragmenty, pochodzące z Psalmu 127, zaliczanego do psalmów mądrościowych:

[169] **By** sie **kto napilniej starał**, aby co **narychlej** dom swój budował,
proźne to jego będzie **staranie**, **jeśli** jemu Bog tego nie pomoże,
by też napilniej kto strzegł miasta swego,
proźne to strzeżenie, **jeśli** Boska straż nad nimi nie będzie.
 A tak i wy **proźno** sie **staracie**,
 którzy pobudzając jeszcze przede dniem sprawy swoje,
abowiem to wasze staranie przez łaski Bożej proźne,
abowiem czego wy z wielkimi trudnościami nabyć musicie,
 to temu darmo przypadnie, który sobie umie zasłużyć łaskę Pana swego
 (127, 1-2);

[170] A błogosławiony to człek, który w tym upełnie żądzą swą postanowił,
abowiem nigdy zelżon być nie może ani będzie **zesromocon**,
 by też zaczął swar z nieprzyjacioły swemi już prawie w bronie **zebrania**
 wielkiego (127, 4).

W Wulgacie fragmenty te otrzymały następujące brzmienie:

Nisi Dominus aedificaverit domum in vanum laboraverunt qui aedificant eam,
 nisi Dominus custodierit civitatem frustra vigilavit qui custodit.
 Vanum est vobis ante lucem surgere
 surgere postquam sederitis
 qui manductais panem doloris
 cum dederit dilectis suis somnum (126, 1-2);

Beatus vir qui implebit desiderium suum ex ipsis,
 non confundentur cum loquentur inimicis suis in porta (126, 4).

Pisarz trawestuje treść przysłowia, wypełniającego pierwszy werset psalmu, inaczej rozkłada akcenty, wprowadza elementy nieobecne w tekście łacińskim, ale robi to w taki sposób, aby w całej pełni ukazać paralelne struktury — zestawiane człony nie tylko posiadają analogiczną budowę składniową, zachowują podobny szyk wyrazów, zawierają identyczne wskaźniki zespolenia, lecz także obecne w nich leksemy cechuje podobna budowa słowotwórcza (*napilniej — narychlej — napilniej; starał — staranie; strzegł — strzeżenie*) oraz podobieństwo brzmieniowe. Układ oparty na paralelizmie tłumacz rozszerza o jeszcze jeden paralelizm i wprowadza amplifikację, która powtarza treści wyrażone w sąsiednim członie wersetu, tworząc z nim paralelny układ synonimiczny: *A tak i wy **prożno** sie **staracie**... — **abowiem** to wasze **staranie** przez łaski Bożej **prożne***. Podobny zabieg stosuje w wersecie czwartym, w którym innymi słowami powtarza myśl kolejnego członu: ***abowiem nigdy zelżon być nie może ani będzie zesromocon***. Synonimiczny paralelizm wzmocniony jest tożsamością werbalnych prefiksów i podobieństwem głoskowym zestawianych czasowników (*zelżon — zesromocon*).

Jeszcze innym przykładem zespalania amplifikacji z tekstem wywodzącym się z oryginału przy pomocy składniowych paralelizmów może być fragment Psalmu 97, przedstawiający epifaniczne obrazy:

[171]

R: **A** ogień **srogi** ukaże się przed oblicznością **Jego**, (16 sylab)
a płomień pałający zatłumi nieprzyjacioły **Jego**, (17)
a oświeci się świat od błyskania **Jego**, (12)
a przed gromem wielkim będzie ustraszona ziemia. (14)
A wysokie gory nie inaczej jako воск rozpułną się, (17)
będą zrownany dla **srogiego** przyścia obliczności **Jego**, (17)
i niebo wielkimi dziwy wysławiać będzie sprawiedliwość **Jego**, (19)
a rozdziwi się wszytek lud **tak srogiemu** majestatowi **Jego** (19)
(97, 2–3);

V: Ignis ante ipsum praecedet
et inflammabit in circuitu inimicos eius.
Adluserunt fulgora eius orbi terrae,
vidit et commota est terra.
Montes sicut cera fluxerunt a facie Domini:
A facie Domini omnis terrae.
Adnuntiaverunt caeli iustitiam eius
et viderunt omnes populi gloriam eius (96, 3–6).

Tłumacz, opisując potęgę Boga-Króla, uzupełnia obrazy o treści nieobecne w tekście oryginału, umiejętnie wplata je w tok narracji i buduje rytmiczną strukturę, opartą na czterech semantycznych paralelizmach, uwypuklonych przy pomocy zręcznie dobranych środków składniowych i leksykalnych. Poszczególne wersety przeważnie rozpoczynają się od tego samego spójnika, zestawiane paralelnie zdania zachowują zbliżony szyk składników z finalną pozycją powtarzającego się zaimka *jego*. Uwypukleniu paralelizmów służą powtórzenia wyrazów (*srogi*), lokowanie w sąsiadujących członach współrzędnych leksemów (*dziwy — rozdziwi sie*) oraz określeń synonimicznych (*ogień srogi — płomień pałający; roz płyną się — będą zrownany*). Całość dopełnia zrównoważona struktura metryczna — zestawiane paralelnie człony charakteryzują się zbliżoną liczbą sylab, co sprzyja ich scaleniu i dodatkowo wpływa na rytmizację tekstu.

Rej przy pomocy amplifikacji często uzupełnia układ paralelnie zestawionych zdań, tworzących spójny pod względem semantycznym obraz, o jeszcze jeden człon składniowy, którego zadaniem jest doprecyzowanie, uszczegółowienie, konkretyzacja treści wyrażonych w członie poprzedzającym. Tego rodzaju modyfikacje w naturalny sposób muszą burzyć symetryczny układ składniowy, a w konsekwencji też zacierać biblijne paralelizmy. Jednak dokładniejsza analiza pokazuje, że nasz autor dzięki różnym zabiegom stylistycznym potrafi takie amplifikowane człony umiejętnie wpasować w psalterzowy werset i jego wewnętrzną rytmikę, snując dalszy ciąg opowieści. Treść jest rozwijana zgodnie z rytmem wyznaczonym przez człony poprzedzające, dzięki czemu łatwiej wtapia się w biblijny paralelizm i zachowuje spójność z tekstem wywodzącym się bezpośrednio z oryginału. Dobrze to ilustruje następujący fragment:

[172] I błogosławiony **to** będzie naród, **którym** sie **on** będzie opiekął,
 a szczęśliwy **to** lud, w **którym on** swe kochanie pokłada,
a iż ji już sobie za swój własny poczyta (33, 9).

Dwa pierwsze człony cytowanego wersetu łączy paralelizm synonimiczny, podkreślony identyczną konstrukcją składniową: zachowanie podobnego szyku składników w zdaniach, rozpoczynanie podrzędnych zdań przydawkowych od tego samego wskaźnika zespolenia (*którym — w kto-*

rym), zamykanie każdego członu trzysylabowym czasownikiem (*o-pie-kał* — *po-kła-da*). W amplifikacji ten układ z finalnym szykiem trzysylabowego orzeczenia został powtórzony (*po-czy-ta*). Rymy wewnętrzne oraz zabieg aliteracji są dodatkowym czynnikiem spajającym werset.

Wskazane przykłady odzwierciedlają stosunkowo często wykorzystywaną przez tłumacza technikę rozbudowywania i poszerzania paralelizmów. Pisarz nie unika wielostopniowych konstrukcji, wprowadza je chętnie i wykorzystuje paralelizm składniowy jako spoiwo w budowanych na wzór łańcuszka wersetach. Zwraca uwagę dbałość pisarza o składniową symetryczność członów, w których zachowuje się identyczny szyk składników, regularne powtarzanie wskaźników zespolenia, powtarzanie pewnych wyrazów bądź morfemów, które wprowadzają wewnętrzne rymy i stają się czynnikiem rytmotwórczym.

Składniowemu uwypukleniu paralelizmów służyło zazwyczaj regularne ponawianie tych samych wskaźników zespolenia w kolejnych członach zdania, co w konsekwencji prowadziło do tworzenia bliźniaczych konstrukcji syntaktycznych. Najczęściej w tym celu wykorzystywał Rej spójniki: *a*, *aby*, *abowiem*, np.:

- [173] **A** Ty daj, miły Panie,
aby doszło **wyzwolenie** zebraniu **Twemu**,
aby był **wyzwolon** z więzienia lud **Twoj**,
a uweseli sie narod Jakobowy Izraelow z miłosierdzia **Twego** (14, 6);
- [174] **A** tak Ty jedno powstań, miły Panie,
a odwróć na wstecz **takiego**,
a potłum umysł **jego**,
a duszę moję od niego wybaw (17, 13);
- [175] **Abowiem** Ty snadnie możesz **obrocić** w radości narzekanie **moje**,
a **rozerwać** na mnie płachtę żałoby **mojej**,
a **obłoczyć** mię ze wszzech stron pociechami rozlicznemi.
A przeto naslachtetniejszy członek moj, dusza ma,
będzie **wysławiała** przez wszytki czasy żywota **swego**,
a **wyznawała** wzięte dobrodziejstwa od Ciebie, Pana a Boga **swego** (30, 10–11);
- [176] (...) **a** stara sie, **aby** **wykorzenił** pamięć ich na ziemi,
a sprawiedliwego **aby** **wyższył** (34, 12).

Nierzadkie są paralelne konstrukcje składniowe z powtarzającym się zaimkiem *ktory*, wprowadzającym przydawkowe zdania podrzędne, np.:

- [177] Owszem zachowaj na ony niełaskę **Twoje**,
ktorzy się chłubliwie podnoszą przeciwko świętemu majestatowi **Twemu**,
 a nad tymi okazuj miłosierdzie **Twoje**,
ktorzy dostatecznie dufają **Tobie** (17, 7)
- [178] A upadnie tym radość, **ktorzy** upornie **a bez** rozumu prześladowali **mnie**,
 i tym, **ktorzy** z nienawiści **a bez** przyczyny żartownie nagrawali **mię** (35, 14);
- [179] Zstałem się był każdemu niepotrzebny,
jakoby on w ziemię zagrzebiony, **ktorego** już żadna pamięć nie ostała,
 a **jakoby** garnek rozpadły, **ktory** się już wniwecz przygodzić nie może
 (31, 12);
- [180] Abowiem błogosławiony to człek,
ktory upełne ufanie kładzie w Panu Bogu swoim,
a nie przeciwi się tym,
ktorzy się kochają w omylnych mocach swoich,
 kochając się w swej zacości,
ktora ni zacz nie stoi (40, 4);
- [181] I rozmietował strzały swe, **ktoremi** rozpraszał złościwe,
 ukazując blask swój, **ktorego** się oni srodze lękali (18, 14);
- [182] Bo On pilen takich dusz, **ktore** się ochotnie przykłoniły ku chwale **Jego**,
 a nie straci żadnego, **ktorzy** się kolwiek polecili w opiekę **Jego** (34, 15);
- [183] **Abowiem** onemu niełza idź **jedno** za przodki swemi,
ktorych też zebrania i obyczajow używał,
 a gdzież je indziej znajdzie, **jedno** w onych gęstych ciemnościach,
ktorych już żadne światło snadź oświecić nie może (49, 13).

Czasem taki łańcuszek paralelnych członów, rozpoczynanych tym samym wskaźnikiem zespolenia, obejmuje dwa i więcej wersetów, jeszcze silniej rytmizując tekst, np.:

- [184] A On, okazując możność swą, **rozkazał** się **rozstąpić** obłokom tak,
iż manna jako deszcz padała z nich z **rozmaitym** smakiem pokarmu,
ktory nigdy był przed tym taki na ziemi nie widan.
 I dziwna rzecz, **iż** chleb padał z obłokow,
ktory się tam nigdy nie **rodził**,
 a prawie anielskiego **pokarmu** **pożywał** człowiek,
ktory się na ziemi **urodził**,
 a wszędy mieli wielkie dostatki na drogach swoich (78, 13–14);
- [185] I stanie się obrońcą mojem Pan, **ktory** zwycięstwa rozdawa,
a strzeże tych, **ktorzy** są serca przeźroczyściego.
 Abowiem On sprawiedliwego sędzi onego,
ktory go występki swoimi ustawicznie przeciw sobie porusza (7, 10–11);

- [186] **Ktoż** by tedy był taki na ziemi, aby wstąpił na górę ku Panu
albo iżby dostąpił miejsca onego, **ktore** Jemu samemu jest poświęcone.
Snadź nikt inszy jedno taki, **ktory** jest rąk i serca czystego,
ktory nie wspomina nadaremno imienia Pańskiego (...).
A któryż by to był taki krol wszelakiej chwały,
atoli jest On, **ktory** jest namocniejszy a namożniejszy w każdej sprawie
walecznej (...).
A chcieli jeszcze wiedzieć, **ktory** by to był krol,
tęnci jest, **ktory** rozkazuje wszystkim sprawom niebieskiem,
a który jest zewsząd przeźroczysty w jasności majestatu swego (24, 3–10).

W podobny sposób Rej sytuuje zaimek względny *gdy* w funkcji wskaźnika zespolenia, by przy jego pomocy zaakcentować paralelizm składniowy dłuższych wypowiedzeń, np.:

- [187] **A gdy** Ty będziesz raczył zetrzeć ze mnie tę zmazę moję,
chędoższy będę, niż bych był izopem pokropiony,
a gdy będziesz raczył, możesz sprawy moje jaśniejsze niżli śnieg uczynić.
Bo gdybyś tak uczynił, uradowałyby sie we mnie zemdlone kości moje (51, 7);
- [188] **A gdy** nie znajdą łaski Twej, nielza jedno muszą biegając szukać
jako głodni psi pokarmu sobie,
a gdy nie znajdą, muszą tak aż na noc głodem obumrzeć (59, 11);
- [189] Nie tylko **ci**, **co** na ziemi mieszkają, uznawają wielmożności Jego,
ale snadź i **ci** więcej, **co** pływają po morskich srogościach,
zrozumieć to mogą,
iż On, **gdy chce**, **może** wody uśmierzyć,
a gdy chce, burzącemi wiatry **może** je dziwnie poruszyć (107, 12).

Uwypukleniu paralelnych konstrukcji o charakterze synonimicznym bądź syntetycznym służą także anafory, czyli powtórzenia wyrazów na początku zestawianych symetrycznie członów. W tej funkcji najczęściej pojawiają się wyrazy nieuatosemantyczne, zazwyczaj spójniki lub zaimki, np.:

- [190] **Tamże** wyniosę ku gorze wywyższenie narodu Dawidowego,
tamże zgotuję oświęcenie Krystusowi swojemu,
tam zetrę wszystkie przeciwniki Jego,
a przywlokę je wszelaką wstydlivością (132, 11);
- [191] **A** tak słuchaj każdy z rozlicznego narodu a zwłaszcza **ty**, Izrael,
abowiem ty tego przeciw nie będziesz mógł, zem ja prawy Bog,
abowiem tyś snadź nawiętsze znaki dobrotliwości bostwa mego uznawał.
Abowiem żadnego z was karać o to nie będę, żeście mi ofiar dosyć nie nanieśli,
abowiem każda ofiara godna przed oblicznością moją jest (50, 5–6);

- [192] **Bo** z wielką prędkością nastrojone są ku zginieniu czasu jego,
bo snadź ni sie obaczy, gdzie sie podziały sprawy jego (90, 3);
- [193] **Bo** pokolenie takiego będzie w możnościach rozszerzono na ziemi,
bo każdy taki naród osobliwie jest ubłogosławion (112, 2),

rzadziej — samodzielne części mowy, np.:

- [194] **Przywłaszczajcie** Panu wy, którzyście są przebrani na ziemi, to, co Jemu należy,
przywłaszczajcie Mu wielką chwałę, a na wszem wielmożność Jego (29, 1);
- [195] **Chwalcie** zwirzchność Pańską wszyscy ludzcy rodzajowie i ini narodowie
pogańscy, **chwalcie** święte imię Jego (117, 1).

Zdarzają się też powtórzenia grupy leksemów umieszczanych na początku symetrycznie konstruowanych zdań bądź umiejętnie wplatanych w ich obrębie, np.:

- [196] (...) **gdy było potrzeba**, dawałeś z suchej skały wodę,
a **gdy było potrzeba** i bystreś rzeki dla nich wysuszał (74, 7);
- [197] Bo za Jego pomocą nie sprostałby mi **żadny huf** najlepszym rządem
sprawiony, a **żadny mur** by mi nie wydzierzał przestąpienia mego (18, 28);
- [198] I snadź to pewnie umyślił, że chce wygnać przeciwniki swoje z przybytkow
swoich a **zrzucić je** w krainy głębokie,
a **tak je zrzucić**, iż nogi **ich będą krwią ich** skropiony,
a psy **ich będą krwią ich** nasyceni (68, 16).

Ostatni cytowany fragment [198] jest przykładem paralelizmu klimaktycznego. Kolejne człony wersetu rozwijają treść członów poprzedzających, ale jednocześnie powtarzają obecne w nich wyrazy, a nawet całe frazy. Obraz odsłaniany jest powoli i stopniowo, co potęguje napięcie. Powtórzenia leksemów każą się zatrzymać na miejscach szczególnie ważnych, ale też spajają wypowiedź i służą wydobyciu rytmiki.

W przykładzie [196] paralelizm członów podkreśla anaforyczny układ leksemów rozpoczynających zdania podrzędne (*gdy było potrzeba*). Zdanie nadrzędne pierwszego członu otwiera orzeczenie (*dawałeś*), po którym pojawia się okolicznik, całość zaś zamyka dopełnienie (*wodę*), które stanowi najważniejszy element semantyczny obrazu. W równoległym zestawianym zdaniu członu drugiego tłumacz zmienia szyk elementów składniowych i przesuwa orzeczenie na koniec zdania, gdyż teraz to

ono jest nośnikiem najważniejszych treści. Jednak by zminimalizować zaburzenie składniowej symetrii i wydobyć wewnętrzny rym służący rytmizacji, ruchomą końcówkę osobową czasu przeszłego pozostawia przy przymiotniku, który otwiera zdanie nadrzędne drugiego członu (*bystreś*). Ten prosty zabieg stylistyczny umożliwił brzmieniowe ze-strojenie obu członów, a tym samym uwypuklił paralelizm składniowy. Przykład ten pokazuje misterną pracę tłumacza nad stylistycznym ukształtowaniem wypowiedzi, dbałość o jak najlepsze wydobywanie rytmiki psalterzowych wersów, by przy jej pomocy wyraziściej akcentować paralelne układy.

Często stosowaną przez Reja techniką jest umieszczanie w paralelnych członach współrzędnych leksemów, zwykle reprezentujących różne części mowy. Jest to szczególnie rodzaj powtórzenia, które nie tylko scala wers pod względem rytmicznym, ale także w najprostszy sposób umożliwia wiązanie, przeciwstawianie bądź rozwijanie treści w symetrycznych konstrukcjach. Jest więc czynnikiem współdziałającym w tworzeniu charakterystycznych dla poezji psalmicznej paralelizmów o charakterze syntetycznym, synonimicznym i antytetycznym. Ukazują to m.in. następujące przykłady:

- [199] (...) i niebo wielkimi **dziwy** wysławiać będzie sprawiedliwość Jego,
a **rozdziwi** się wszytek lud tak srogiemu majestatowi Jego (97, 3);
- [200] A tą **możnością** umocniłeś gory
i wniwecz je **możesz** obrocić (65, 5);
- [201] Abowiem to była jawna rzecz, iż słaba ich **możność** była, aby oni byli temu
dosyć uczynili, ale **wielmożność możnego** ramienia Twego to sprawowała,
iże się to Tobie tak samemu zdało (44, 3);
- [202] (...) i uczyni, miły Panie, aby się ich wiele obaczyło w **rozumiech** swoich
a **rozumieli** dziwnym sprawom wielmożności Twojej (107, 21);
- [203] Abowiem już snadź tam uszedłbych wszytkich tu **sprzeciwnych** niewczasow
moich i zakryłbych się od wszytkiego **sprzeciwieństwa** w pałacoch Twoich,
a byłbych pewien jako na namocniejszej skale od wszytkich **sprzeciwników**
moich (27, 5);
- [204] Abowiem z wysokości swojej raczy łaskawie weźrzeć na niskość tej ziemi,
aby usłyszał rozmaite głosy **uciśnionych**,
ktorzy w żalośnym i w rozmaitym **ściśnieniu** narzekają (102, 10);
- [205] A snadź i na świecie rzadko **najdzie** wiernego,
a i między przyjaciół **znajdzie** rozdwojony język (12, 2);

- [206] Rozdzielili sobie wszystko odzienie moje,
a przyrodzonej szaty mej nie chcieli **dzielić** (22, 18);
- [207] Bowiem tę Pan osobliwe **umocnienie** moje jest a obrona moja
i **umocnione** jest o Nim w wierze serce moje (28, 7).

Potwierdzeniem tezy o świadomym kształtowaniu przez Reja toku składniowego w celu wyraźniejszego akcentowania paralelizmów są także wyekscerpowane przykłady, w których symetryczność członów podkreślana została tożsamością form gramatycznych różnych części mowy. Szczególnie silne właściwości rytmizacyjne mają czasowniki, które tłumacz umiejętnie dobiera, zwracając uwagę na zgodność liczby, osoby, czasu i trybu, dzięki czemu nierzadko powstają wewnętrzne rymy sufiksально-fleksyjne²⁸. Formy wyrazowe objęte takim rymem nie zawsze umieszczane są na końcu członów, jednak i tak w wyrazisty i zauważalny sposób wpływają na rytmikę wersetu, np.:

- [208] Przeto, miły Panie, proszę, **nie oddalaj** się daleko ode mnie,
a owszem **nie omieszkawaj** dać ratunku łaskawemu mnie,
gdyżes Ty jest na wszem umocnienie moje (22, 19);
- [209] A przeciwko upornemu **nie omieszka** wzruszyć każdej obrony swojej,
a oka swego z niego **nie spuści**,
aby Mu na żadną stronę **nie uszedł** (7, 12);
- [210] Aby sie **nie cieszył** nieprzyjaciel z upadku mego,
a **nie podnosił** myśli swej z zginienia mego (13, 4);
- [211] **Niechaj by cie wysłuchał** Bog czasu ucisku twego najświętszego,
a Bog Jakobow **niechaj by nie omieszkował** na ratunku tobie (20, 1);
- [212] **Strzeż** języka twego, aby nikomu nigdy złorzeczeństwa nie czynił,
a **ściskaj** wargi swoje, aby nie umiały żadnej chytryści wyznawać (34, 9);
- [213] (...) padli na kolana **wyznawając** wielmożność Twoją,
a **wdawając** się w posłuszeństwo Twoje (22, 29);
- [214] **Pogromiłeś** ludzi,
obaliłeś drugiego
a **starłeś** pamięć imienia jego (9, 5);

²⁸ Według Władysława Lubasia rymy sufiksально-fleksyjne to takie rymy, w których „przeźren rymową zapełniają sufiksy wyrazów motywowanych o identycznej funkcji semantycznej i końcówki fleksyjnej” (W. Lubaś, *Renesansowe tradycje i barokowe innowacje w polskiej rymice XVII wieku*, [w:] *Barok w polskiej kulturze, literaturze i języku*, red. M. Stępień, S. Urbańczyk, Warszawa 1992, s. 127).

- [215] Pokładali nadzieję wielką w Tobie ojcowie naszy,
a nigdy byli nie omyleni na wyzwoleniu swoim.
A nigdy nie byli zawstydzeni, ilekroć zupełną wiarą wołali k Tobie (22, 3–5).

Dokładna ekscerpca pozwoliła także dostrzec nieprzypadkową chyba tendencję pisarza do umieszczania w paralelnych członach leksemów werbalnych o podobnej budowie słowotwórczej. Najczęściej są to derywaty tworzone z wykorzystaniem tych samych przedrostków, zazwyczaj *roz-*, *po-*, *wy-*, rzadziej *o-*, *u-*, *za-*, *z-*. Trudno się oprzeć wrażeniu, że dobór zestawianych symetrycznie leksemów nie jest przypadkowym, lecz celowym działaniem twórczym tłumacza. Przemawia za tym wysoka frekwencja tego rodzaju współbrzmień w analizowanej prozie. Oto wybrane przykłady, ilustrujące obecność tej wyrazistej tendencji:

- [216] W ten czas sie **rozkwitnie** sprawiedliwy
 a **rozkocha** sie w możności swojej,
 która mu snadź będzie **rozszerzona** aż od morza do morza (72, 4);
- [217] (...) **rozkocha** sie w tym pokolenie Jakobowo
 i **rozraduje** sie Izrael (53, 6);
- [218] (...) i **rozkazali**,
 aby sie to **rozszerzało** między dzieci ich
 a potym i w inne narody aby sie to **rozniosło** (78, 3);
- [219] **Rozpadały** sie suche skały, a ciekła z nich woda, gdy im była potrzebna,
 a **rozstępowały** sie rzeki, gdy przez nią przechodzić mieli (105, 20);
- [220] Aby się też **rozpalili** jako ogień
 a **rozsypali** sie jako pczoly na skażenie moje (118, 6);
- [221] A przed staraniem **rozpłynęła** sie jako woda mysl moja,
 i **roztargnione** sie stały członki moje,
 a serce moje jako wosk **rozpuszczony** między wnętrzościami moimi (22, 14);
- [222] Bo już majestat możności Twojej **zaginać** nigdy nie może,
 a przed jednym wzrokiem Twoim musi sie ziemia **zatrząsnąć**,
 a jako dym gory sie **zakurza** (104, 17);
- [223] **Wyznawając** rozliczne dobrodziejstwa Pana swego,
wysławiajcie święte imię Jego (105, 1);
- [224] A ja będę **wysławiał** możności Twoje
 i **wyznawał** dobrotliwości Twoje,
iż snadnie każdy **pozna**,
iż sie dobrze **poruczać** w opiekę Twoję (109, 16);

- [225] Gdy z łaski Pańskiej był wyprawowan lud żydowski z więzienia z Egiptu,
a pokolenie Jakobowo wychodziło z obcego a srogiego narodu (114, 1);
- [226] Słońce, miesiąc, gwiazdy i rozmaite planety, zjednoczywszy się społu,
wszelakimi chwałami wyznawajcie możność Pańską Jego,
i inne wszystkie okręgi niebieskie, tak też obłoki wodne jako i ogniste
wysławiajcie dziwne nad sobą sprawy Jego (148, 2);
- [227] Abowiem On odnowił długość żywota twojego,
który się był prawie na zginienie obrocił,
a prawie ukoronował a oszlachcił poważność głowy twojej,
rozliczne swe na niej dobrodziejstwa okazując (103, 3);
- [228] A prawiem już zemdlon wołając,
a zalało się gardło moje,
a zaćmiły się już i oczy moje (69, 2);
- [229] Abowiem Pan Bog tak o takim powiada każdym:
iż gdy on umiłował mnie,
uczynię go też przezpiecznego od każdej złej przygody jego,
a umocnię na wszem stan jego,
aby też znał, iż to jest u mnie przyjemno,
iż on umiłował imię moje (91, 8).

Podobieństwo brzmienia form czasownikowych (i również imiesłowowych) służy uwypukleniu paralelizmu składniowego, ułatwia wydobywanie rytmu w rozbudowanych, wielopiętrowych strukturach zdaniowych i scala psalterzowy werset. Z przemyślaną, celową konstrukcją syntaktyczną spotykamy się m.in. w Psalmie 91, 8 [229]. Bóg obiecuje chronić człowieka, który pokłada w nim ufność, i wyraża to w formie paralelnie zestawionych zdań — synonimicznych w treści: *uczynię go przezpiecznego... // umocnię na wszem stan jego*. Oba człony rozpoczynają się od czasowników tworzonych tym samym przedrostkiem *u-*. Ten symetryczny układ składniowy okala inny układ — również synonimiczny w treści: *iż gdy on prawie umiłował mnie // iż on umiłował imię moje*, w którym także umieszczony jest — tym razem jeden powtarzający się — czasownik z przedrostkiem *u-* (*umiłował*). Werset tworzą zatem dwie paralelne konstrukcje, z których jedna pełni funkcję klamry spinającej ten podwójny układ. Powtórzone orzeczenie w drugim paralelizmie jest elementem łączącym oba człony rozerwanej konstrukcji.

Często osiągniętych kompozycji są rzeczowniki o podobnej budowie słowotwórczej, tworzone z wykorzystaniem tego samego przyrostka. Trzeba podkreślić, że nasz tłumacz potrafi umiejętnie operować szykiem

wyrazów w zdaniu, umieszczając rzeczowniki zawierające ten sam przyrostek w takich miejscach poszczególnych zdań składowych, aby jak najlepiej wydobyć walory brzmieniowe prozaicznego tekstu. Czasem jest to finalna pozycja w zdaniu składowym, czasem zaś początkowa. Autor przydziela im podobne funkcje syntaktyczne, podkreślając tym samym paralelizm składniowy. Trudno oprzeć się wrażeniu, że dobór wyrazów oraz ich uporządkowanie w zdaniu jest zamierzonym działaniem twórczym tłumacza. Najczęściej w tym celu Rej wykorzystuje derywaty rzeczownikowe tworzone sufiksem *-ość*, np.:

- [230] A **pilność** starania jego, aby mógł komu zaszkodzić, wpadnie na głowę jego
a **niesprawiedliwość** przerazi ciemną głowę jego,
którą on mnie usiłował potępić (7, 16);
- [231] **Wysokość** gor, gdy on każe, musi być znizona,
a **głębokość** padołów prędcę by sie musiała napełnić (104, 5);
- [232] I obaczywszy to Bog, żeś ty jest najwyższy umiłownik **sprawiedliwości**,
a prześladujesz ty, którzy są prześladownicy **słuszności**,
pomazał cie olejem rozmaitych **wonności** (45, 6);
- [233] Bowiem i **srogość** wszytka morska jest w **posłuszeństwie** Jego,
i **suchość** ziemie jest w **poruczeństwie** Tegoż (95, 3);
- [234] A wybaw już od tej **srogości** mieczowej duszę moję
a od **jadowitości** takiej prawie jako psiej jedyną myśl moję (22, 20);
- [235] A ledwie może znieść głowa moja **ciężkości** występku moich,
a snadź sie odnowiły i stare blizny **złości** moich,
które pochodziły z szalonych uczynków **młodości** mojej (38, 4);
- [236] (...) z **młodości** prawie rozumiem dziwnym sprawam Twym,
a tak i w **starości** proszę, aby sie nade mną nic łaska Twa nie odmieniła
(71, 9).

Stosowanie przez Reja symetrii składniowej sprawia, iż rytmiczność jest zauważalna nawet w rozbudowanych, wieloelementowych strukturach syntaktycznych, przypominających epickie narracje:

- [237] A upadnie **tym** radość, **ktorzy** upornie a **bez** rozumu prześladowali **mnie**,
i **tym**, **ktorzy** z nienawiści a **bez** przyczyny żartownie nagrawali **mię**
(35, 14);
- [238] A jedno stojąc jestem podobien ku głuchowi,
rzekomo **nie słysząc** wyliczanych złości swoich,
a jakoby niemy, **nie śmiejąc** dać żadnej odpowiedzi przed strachem (38, 9);

- [239] **Nad rozkosznemi** żywioly **raczył On** ostanowić **mię**,
i **nad rozmaitemi** wodami, **przyjemnie** płynącemi,
raczy On wychować **mnie** (23, 2);
- [240] **Rozpadały** sie suche skały a ciekła z nich woda, **gdy** im była potrzebna,
a rozstępowały sie rzeki, **gdy** przez nią przechodzić mieli (105, 20).

W przykładzie [237] powtarzające się leksemy, usytuowane w identycznych miejscach paralelnych członów, są wyrazistym czynnikiem rytmotwórczym (*tym — którzy — a bez — mię / mnie*). Efekt został wzmocniony przez tożsamość końcówek fleksyjnych czasowników (*prześladowali — nagrawali*), które wraz z współbrzmiącymi formami zaimkowymi (*mię — mnie*) umożliwiły wydobycie wewnętrznego rymu. Konsekwentne podporządkowanie zdania rygorowi paralelizmu składniowego sprawiło, że nie razi ono długością i wyraziście akcentuje synonimiczność zestawianych w ten sposób członów. W przykładach [239] i [240] Rej dodatkowo wykorzystuje mechanizmy słowotwórcze i sytuuje w podobnych miejscach równoległych członów leksemę rozpoczynającą się od tego samego przedrostka (*nad rozkosznemi — nad rozmaitemi, rozpadały sie — rozstępowały sie*).

W badanym dziele odnajdujemy także paralelne konstrukcje o nieskomplikowanej strukturze składniowej, skondensowane w treści, przypominające stylistykę łacińskich wersetów Wulgaty. Nie stanowią one licznego zbioru, gdyż zwięzłość nie jest cechą Rejowego pióra, zwracają jednak uwagę odbiorcy trafnym doborem środków służących uwypukleniu paralelnych członów. Niektóre z nich zachowują rzadko spotykaną w parafrazie Reja oszczędność słów, umiejętnie wykorzystując charakterystyczne dla biblijnego sposobu obrazowania kontrasty semantyczne, wynikające z zestawiania przeciwstawnych leksemów: *szczęście — nieszczęście, dzień — noc*, np.:

- [241] (...) w **szczęściu** przyjaciela znają,
a w **nieszczęściu** z daleka go obchodzą (35, 17);
- [242] Dzień **jeden** dawa znać podobieństwo o **drugim**,
a noc także **jedna** czyni nam sprawę o **drugiej** (19, 2).

Uwypukleniu rytmiki w przykładzie [241] służy zachowanie identycznego szyku leksemów — oba paralelne człony otwierają przeciwstawne leksemy (*szczęście — nieszczęście*), na których spoczywa główny ciężar znaczeniowy, zamykają zaś czasowniki o identycznych formach gramatycznych (3 os. l. mn. teraż.). Symetryczna struktura syntaktycz-

na wzmacnia paralelizm semantyczny. Przykład [242] zawiera niewielką liczbę amplifikowanych wyrazów (liczebniki: *jeden — jedna, drugim — drugiej*, wzmożony partykułą zaimek *takież*, zaimek *nam* w funkcji dopełnienia), które choć nieco rozciągają werset, to poprzez symetryczne ich usytuowanie i podobieństwo brzmieniowe (różne postaci gramatyczne tych samych liczebników), służą wydobyciu rytmiki.

Stylistykę oryginału przypominają także obecne w tekście synonimiczne człony mające postać litoty, np.:

- [243] Boże moj, wejrzy łaskawie na wołanie moje,
a nie odwracaj uszu swoich od prośby mojej (55, 1);
- [244] Rozprzestrzeniłeś mi drogę,
na której mogę bezpiecznego chodzenia używać,
a na której nigdy nie ustaną nogi moje (18, 35);
- [245] Przedsię Ty wysłuchawaj, moj miły Panie,
a nie omieszkwaj prętko na wspomóżenie moje (30, 9).

Dokonane obserwacje pozwalają sądzić, że paralelizmy składniowe pełniły istotną funkcję w badanym utworze. Rej wykorzystywał je nie tylko jako zabieg rytmizujący prozę, ale również jako wygodne narzędzie służące objaśnianiu, komentowaniu bądź przybliżaniu treści psalmicznych odbiorcy. Najczęstszym zabiegiem stosowanym przez Reja było wplatanie amplifikacji w postaci całożdaniowych struktur i składniowe ich wiązanie z poprzedzającym lub następującym zdaniem w obrębie wersetu lub układu wersetów, przy jednoczesnym uwypuklaniu paralelizmu członów. Zazwyczaj te amplifikowane człony objaśniały myśl oryginału, inaczej ją ujmowały, przy pomocy synonimicznych określeń tworzyły układy paralelne. Tłumacz parafrazując treść oryginału, starał się zachować paralelność członów, umiejętnie operował szykiem składników zdania, z wyczuciem dobierał leksemy, wykorzystywał mechanizmy słowotwórcze, powtórzenia wyrazów i inne środki stylistyczne, by imitować stylistykę semickiej poezji. W tym procesie ważną rolę spełniały także fonetyczne środki stylistyczne. Dbałość o instrumentację głoskową psalmicznych wersetów stanowi charakterystyczną cechę pracy przekładowej Reja. Czytając *Psalterz*, nie sposób oprzeć się wrażeniu, że dobór wyrazów i ich szyk w zdaniu nie jest przypadkowy. I nie chodzi tu tylko o regularnie stosowaną aliterację w formie nawiązujących spójników ani o zamykanie zdań składowych niemal identycznymi formami zaimkowymi, lecz o wybór takich leksemów, które zawierałyby podobnie brzmiące

głoski. Zebrany materiał pozwala odsłonić związek Reja ze średniowieczną tradycją retoryczną, zwłaszcza kunsztowną *ars dictandi*, w której ogromną rolę odgrywały zrytmizowane, paralelne człony połączone rymami, najczęściej oparte na antytezie, a do typowych figur należały: pytania retoryczne, anafory oraz rozpoczynanie zdań od spójników. Wszystkie te cechy spotykamy w badanym przekładzie. Według Stefana Zabłockiego źródeł owego charakterystycznego stylu prozy Reja szukać trzeba w odrzuceniu przez pisarza renesansowego, klasycyzującego cynceronianizmu i w świadomym nawiązywaniu do średniowiecznej tradycji retorycznej²⁹. Rej naśladował w tym względzie Campensisa — przeciwnika klasycznej retoryki i zwolennika erasmianizmu. Jak wiadomo, wydana w Krakowie w roku 1532 łacińska parafraza Niderlandczyka, była dla naszego twórcy jednym ze źródeł translacji, musiała więc w jakiejś mierze odcisnąć piętno na stylistycznym ukształtowaniu prozy³⁰. Obecne w przekładzie Reja środki, podporządkowane brzmieniowej strukturze tekstu, traktowano w poetykach i retorykach renesansowych dość wstrzemięźliwie. Nie zalecano niczego, co by mogło eksponować płaszczyznę dźwiękową wypowiedzi, a niektóre figury, będące źródłem efektów dźwiękowych, jak aliterację czy figurę etymologiczną, wręcz potępiano, przestrzegając przed ich nadmiernym używaniem³¹. Pod tym względem *Psalterz* reprezentuje odmienny nurt stylistyczny i wyraźnie ciąży ku średniowiecznej retoryce. Paradoksalnie jednak cechy te sprawiają, że zbliża się on nie tylko do tradycyjnego stylu przekładów *Psalterza*, lecz także imituje w pewnym stopniu zewnętrzne cechy hebrajskiej poezji psalmicznej — jej melodyjność, rytmiczność oraz oralność³².

²⁹ Zob. S. Zabłocki, *Spory o retorykę w XVI w. a twórczość M. Reja*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1970, t. 131, Prace Literackie, t. XI–XII, s. 119–140.

³⁰ Według Stefana Zabłockiego Rejowy przekład *Psalterza* miał być próbą, podjętą z inicjatywy dworu królewskiego, spopularyzowania dzieła Kampeńczyka w Polsce. Program dworskich kół humanistycznych skupionych wokół Dantyszka i Tomickiego, zmierzał bowiem do pogodzenia renesansu z tradycyjną, katolicką stylistyką opartą na średniowieczu, co miało odpowiadać programowi kulturalnemu konserwatywnego Zygmunta Starego. Badacz konstatuje, że „dopiero w tym świetle zrozumiała jest w pełni dedykacja królowi, w jaką zaopatrzył Rej swą parafrazę księgi Kampeńczyka” (*ibidem*, s. 132).

³¹ Więcej na ten temat zob. L. Pszczołowska, *Z obserwacji...*, s. 141–147.

³² Zagadnieniu oralności poświęcona jest interesująca praca Waltera Onga, *Oralność i piśmienność: słowo poddane technologii*, tłum. J. Japola, Lublin 1992. Zob. też: H. Dziechcińska, *Oglądanie i słuchanie w kulturze dawnej Polski*, Warszawa 1987; I. Zięćcik, *Żywioł oralny w Żywocie człowieka poczciwego Mikołaja Reja*, [w:] *Mikołaj Rej na nowo odczytany*, red. J. Malicki, A. Budzyńska-Daca, Katowice 2006, s. 142–155.

II. Epitet i porównanie jako narzędzia instrumentacji semantycznej Psalterza

1. Epitet

Księgę Psalmów cechuje ubóstwo epitetyki, co wynika ze specyfiki języka hebrajskiego, który nie rozwinął słowotwórstwa przymiotnika. W tekście oryginalnym przymiotnik jest rzadki, a styl poetycki opiera się przede wszystkim na metaforze i porównaniu, zaś epitet odgrywa w nim mniejszą rolę. Języki indoeuropejskie — przeciwnie — dysponują szeroko rozbudowanym słowotwórstwem przymiotnika, wykorzystują go najczęściej w funkcji przydawki i nadają epitetowi rangę jednego z podstawowych środków języka poetyckiego¹. W hebrajskim oryginale i opartym na nim łacińskim tekście Wulgaty przydawek jest mało, a jeśli już się pojawiają, to prawie zawsze mają postać rzeczownikową. Ich obecność w tekście przekładu musi więc zwrócić uwagę badacza, najczęściej jako wyraźny dowód inwencji tłumacza. Według Stanisława Urbańczyka „przydawka nie jest synonimem, musi być przez tłumacza dobrana na innej zasadzie; tłumacz musi wprowadzić przymiotnik dostosowany i do semantycznej zawartości rzeczownika, i do takiejże zawartości zdania, a nawet całego psalmu, do jego ogólnego nastroju. Nieodpowiednia przydawka będzie tłumacza w oczach czytelników kompromitować”². W parafrazie Reja, obfitującej w liczne amplifikacje, przydawka przymiotna stała się częstszym składnikiem tekstu, choć trzeba zaznaczyć, że nie czyni z niej Rej podstawowego narzędzia służącego poetyzacji tekstu i stosuje ją z umiarem. W tekście *Psalterza* odno-

¹ Zob. J. Woronczak, *Wyrażanie stosunków czasowych w hebrajskim tekście psalmów i w Psalterzu Dawidowym Jana Kochanowskiego*, „Pamiętnik Literacki” 1980, t. LXXI, z. 4, s. 330.

² S. Urbańczyk, *Uwagi o artyzmie Psalterza w przekładzie Jana Kochanowskiego*, [w:] *O języku poetyckim Jana Kochanowskiego. Wybór artykułów z „Języka Polskiego”*, wybór M. Kucała, Kraków 1984, s. 97.

towano 354 hasła przymiotnikowe i 358 haseł będących imiesłowami przymiotnikowymi, które łącznie stanowią ponad 21% wszystkich haseł, czyli co piąte hasło ma postać przymiotnika³. Jednak gdy pod uwagę weźmiemy liczbę tekstowych realizacji omawianych haseł (3716), to okaże się, że stanowią one już tylko 8,2% wszystkich wyrazów, czyli statystycznie rzecz ujmując, średnio co dwunasty wyraz jest przymiotnikiem bądź imiesłowem przymiotnikowym. Aby uniknąć intuicyjnych ocen, można posłużyć się tzw. wskaźnikiem epitetyzacji, który jest ilorazem sumy użyć rzeczowników i sumy użyć przymiotników⁴. Wskaźnik ten pozwala określić jakość stylistyczną tekstu. Dla naszego utworu wynosi on:

$$W_e = 8502 / 3716 = 2,28,$$

a więc na jeden przymiotnik przypadają przeciętnie dwa rzeczowniki. Można zatem przyjąć, że stopień nasycenia tekstu przymiotnikami w stosunku do rzeczowników jest dość wysoki. Samą zasadę epitetycznego wzbogacania przekładu przejął Rej od Campensisa, jednak nie trzymał się kurczowo łacińskiej parafrazy, a wiele pomysłów niderlandzkiego tłumacza realizował po swojemu. Campensis rozszerzał tekst oryginału, by

³ Dla porównania można przytoczyć wyniki obliczeń S. Rosponda, wedle których w *Psalterzu Kochanowskiego* na ogólną liczbę 3273 haseł przypada 470 przymiotników (zob. S. Rospond, *Język i artyzm językowy Jana Kochanowskiego*, Wrocław 1961, s. 289). Na tym tle parafraza Reja jawi się jako tekst o równie wysokim stopniu nasycenia przymiotnikami, co może być pewnym zaskoczeniem, bo to przede wszystkim Kochanowski uważany jest za poetę o szczególnej predylekcji do używania epitetów przymiotnikowych (zob. też S. Koziaara, *Pojęcia wartościujące w polskich przekładach Psalterza*, Kraków 1993, s. 62).

⁴ Wskaźnikiem epitetyzacji jako narzędziem wykorzystywanym w stylistycznej analizie i interpretacji tekstu posługiwali się różni badacze, przede wszystkim w odniesieniu do polszczyzny współczesnej, pokazując różnice między stylami funkcjonalnymi. Problem ten porusza m.in. I. Kamińska-Szmał w pracach: *Części mowy w słowniku i tekście pięciu stylów funkcjonalnych polszczyzny pisanej (na materiale słownika frekwencyjnego)*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 1988, t. XLI, s. 131; eadem, *Słownictwo tekstów popularnonaukowych w ujęciu statystycznym*, „Rozprawy Komisji Językowej Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego” 1989, t. XVI, s. 69–87; zob. też: H. Zgólkowa, *Ilościowa charakterystyka słownictwa współczesnej polszczyzny. Wybrane zagadnienia*, Poznań 1987, s. 14–16; W. Pisarek, *Frekwencja wyrazów w prasie. Wiadomości — komentarze — reportaże*, Kraków 1972; M. Zembaty-Michalakowa, *Poezja Juliana Przybosa w świetle badań statystyczno-językowych na tle porównawczym*, Wrocław 1982. Wydaje się jednak, że metoda ta jako jedno z wielu narzędzi badawczych może być z powodzeniem stosowana w odniesieniu do tekstów dawnych, które z powodu cezurzy czasowej nie poddają się tak łatwo obiektywnej ocenie współczesnego badacza.

uczynić go bardziej zrozumiałym, ale nierzadko wprowadzał także zmiany, których celem było upoetycznienie tekstu *Psalterza*. Rej bardzo często stosuje poetycki epitet bez sugestii łacińskiej parafrazy⁵. E. Ostrowska, badając opisy przyrody w utworach autora *Wizerunku*, doszła do wniosku, że pisarz „posługuje się określeniami typu *epithethon ornans*, ocenianymi jako szczególnie wartościowe artystycznie przez poetów renesansu, naśladowujących wzory antyczne” i że „ani Wulgata, ani parafraza Campensisa nie pełniły roli jakiegoś elementarza sztuki poetyckiej”⁶. Badaczka przekonuje, że Rej musiał być świadom tych zasad już wcześniej, musiał więc obracać się w kręgu oddziaływania polskich humanistów piszących po łacinie i stamtąd czerpał pomysły, a przy tym miał dobre wyczucie w stosowaniu poetyckich epitetów⁷. Niewątpliwie rolę epitetu doceniano w polskiej poezji od dawna, niewątpliwie był on pożądaną wartością także w czasach Reja.

Analiza przymiotnikowych epitetów, obecnych w Rejowej parafrazie, pozwala wydobyć poetyckie użycia przydawek, ale też pokazuje, że pisarz zazwyczaj unika wyszukanych formuł, prawie nie korzysta z przymiotników złożonych⁸, stosuje przede wszystkim określenia o charakterze codziennym, powszechnie znane. Szczegółowa ekscerpca odsłania fakt, że w większości pełnią one funkcję hiperboliczną, nie wnoszą nowej wartości, lecz potęgują, nasilają, intensyfikują cechę desygnatu rzeczownika⁹. Można sądzić, że Rej stara się w ten sposób oddać hiperboliczność tekstu psalmicznego, która jest naturalnym przejawem gwałtownej natury psalmisty, wyolbrzymia-

⁵ Podkreślali to wcześniej także inni badacze, m.in. E. Ostrowska, która kilka oryginalnych epitetów Reja (*wysokie góry, gęste chrósty, niewiadome puszcze*), wprowadzonych do tekstu *Psalterza* niezależnie od Campensisa, odnalazła także w *Psalterzu* J. Kochanowskiego. Zdaniem badaczki może to świadczyć o artystycznym wyczuciu Reja w zakresie stosowania poetyckich epitetów (zob. E. Ostrowska, *O artyzmie opisów przyrody w Wizerunku Reja*, „Język Polski” 1961, t. XLI, z. 4, s. 279–280; eadem, *Rej w ocenie Kochanowskiego*, „Język Polski” 1970, t. L, z. 4, s. 251).

⁶ Eadem, *O artyzmie opisów...*, s. 280.

⁷ Zob. *ibidem*, s. 280.

⁸ W całym tekście parafrazy Reja odnotowano tylko dwa przymiotniki złożone: *wielmożny* (13) i *dobrowolny* (1) — łac. ‘*benevolus*’ oraz jeden złożony imiesłów przymiotnikowy: *wszechmogący* (11).

⁹ W opracowaniach stylistycznych badacze w oparciu o kryterium semantyczne wyróżniają najczęściej epitety o charakterze logicznym, czyli epitety modyfikujące treść określanego wyrazu, oraz epitety tautologiczne, które są pozbawione funkcji logicznej i których celem jest uwydatnienie cechy obecnej w pojęciu nazwanego przedmiotu (zob. T. Skubalanka, *Kategoria atrybutu a epitety stylistyczne*, [w:] eadem, *Wprowadzenie do gramatyki stylistycznej języka polskiego*, Lublin 2000, s. 148).

jącego targające nim uczucia, nieznanego granic zarówno w miłości, jak i nienawiści. Tego rodzaju epitety mają za zadanie w większym stopniu oddziaływać na wyobraźnię i emocje odbiorcy, kreując świat pełen napięcia, grozy i dychotomii. W tekście *Psalterza* świat przedstawiony jest mocno skontrastowany, dwubiegunowy, Rej poprzez odpowiedni dobór epitetów wzmacnia jeszcze ten kontrast. W jego parafrazie lew jest *srogi* (17, 12; 76, 2), jaszczurka, robaki — *szkodliwe* (78, 23; 140, 2), psy — *wściekliwe* (22, 16), smok i mucha — *jadowite* (74, 6; 105, 14), jad (jadowitość) — *zarażający* (5, 9; 28, 3), pogaństwo — *sprosne* (19, 3), pomsta — *sroga* (78, 25; 105, 17), sidła — *fałeczne* (9, 15), *piekielne* (18, 5), *śmiertelne* (35, 5), *szkodliwe* (141, 6), *złościwe* (94, 6), *pycha* — *nadęta* (144, 3), więzienie — *trudne* (32, 6), *srogie* (105, 7; 126, 1; 142, 5), *twarde* (107, 5), *ciemne a okrutne* (88, 4), gniew — *strasliwy* (6, 2), *puszcza* — *wielka* (63, 1), *głodna* (105, 19), *niewiadoma* (136, 5), *sprzeciwnik* — *złościwy* (89, 11; 119, 77), *nasroższy* (108, 8), ucisk — *nasprzeciwniejszy* (77, 1), *nawięzszy* (118, 3), *wielki* (49, 5; 61, 1), *twardy* (31, 22), *udręczenie* — *okrutne* (79, 5), *ustawiczne* (73, 7), *wielkie* (37, 26; 64, 4; 71, 1; 88, 3), *miecz* — *burzący* (59, 5), *rana* — *ciężka* (38, 13), *niezagojona* (38, 12), *wrzód* — *okrutny* (78, 34), *sierotka* — *udręczona* (146, 5), niepożądane zjawiska atmosferyczne: *deszcz*, *grad*, *grom*, *potop*, *wiatr*, *wody* — *zawsze srogie* (8, 12; 18, 15; 29, 8; 46, 3; 77, 10; 78, 24; 97, 1; 2; 105, 16; 144, 4), zaś miejsca z jakiegoś powodu ważne lub drogie sercu psalmisty opisywane są jako *rozkoszne*: *rozkoszne góry* (114, 4), *rozkoszne krainy* (106, 5), *rozkoszne krolestwa* (105, 22), *rozkoszne pastwiska* (22, 12), *rozkoszne ziemie* (135, 6), rzadziej wzbogacane mniej wyszukany epitetem *piękny*: *piękny cedron* (92, 6), *piękne lato* (74, 8), *piękna łąka* (72, 8). Rej czuje się w obowiązku podkreślić, że ocet jest *przykry* (69, 13), plaster miodu — *najśodszy* (19, 9), źródło — *chłodzące* (42, 1; 84, 4), rosa — *nachłodniejsza* (133, 2), rzeka — *bystra* (74, 7; 124, 2), morze — *głębokie* (136, 4), woda i źródło — *ciekące* (78, 7; 114, 7), pożar — *ognisty* (83, 6), góry — *wysokie* (72, 2; 83, 6; 97, 3; 104, 10), przepaść — *głęboka* (140, 6; 148, 4), kwiatek — *kwitnący* (103, 10), siano — *zeschłe* (102, 2), las — *gęsty*¹⁰ (132, 3), urodzaj — *obfity* (126, 3), wróbel

¹⁰ W *Psalterzu* Reja *gęsty* jest także *obłok wodny* (18, 11), *gęste są* — *ciemności* (49, 13), *chrósty* (83, 6), a także *zebranie ludzkie* (22, 22). Według Ewy Ostrowskiej przymiotnik *gęsty* należał do listy epitetów poetycko wartościowych i lubianych przez wielu poetów i pisarzy XVI wieku, m.in. J. Kochanowskiego. Badaczka podkreśla, że tę rolę przymiotnika *gęsty* wyraźnie doceniał także Rej (zob. E. Ostrowska, *Rej w ocenie...*, s. 255; eadem, *O artyzmie opisów...*, s. 279).

— *płochy* (102, 4), *brzemie* — *ciężkie* (81, 3), *uciążenie* — *nieznośne* (38, 6), *upadek* — *nieszczęśliwy* (41, 8), *walka* — *krwawa* (78, 32), *mur* — *twardy* (55, 6) albo *natwardszy* (31, 21), *zbroja* — *namocniejsza* (140, 4), *łuk* — *namocniejszy* (127, 3), *natęższy* (120, 2), *twierdza* — *pewna* (71, 2), *nabronniejsza* (30, 1), *namocniejsza* (46, 5), *brzytwa* — *ostra* (52, 2), *skarb* — *naznamienitszy* (119, 18), *złoto* — *najaśniejsze* (19, 9; 21, 3), *noc* — *ciemna* (119, 53; 136, 3), *ciemności* — *natajemniejsze* (139, 6), *ukąszenie* — *jadowite* (140, 2), *kłamca* — *nieprawdziwy* (66, 2), *tajemnica* — *głęboka* (55, 8; 92, 2) albo *dziwna* (119, 8), *gałązka* — *młoda* (58, 5), *wróblik* — *mały* (84, 2), *kruczę* — *młode*, ale *kruk* — *stary* (147, 4), *krotochwila* — *krotka* (90, 4), *szukając zaś odpowiednich określeń, nierzadko sięga po epitet tautologiczny, wymieniający cechę zawartą w samym wyobrażeniu. Według Wiktora Weintrauba tego typu epitety, „niewnoszące nowych treści i zwracające uwagę na cechy, których podkreślenia kontekst nie wymaga”, nadają mowie tok poetycki¹¹. Ich obecność w parafrazie można zatem traktować jako zabieg stylistyczny, wpływający na poetyckość psalterzowej prozy.*

Ciekawym chwytem jest wykorzystywanie typowych, powszechnie używanych epitetów w nietypowych zestawieniach, przez co wydobywa się różnorodne, nieraz zaskakujące odcienie semantyczne. Obok wyrażień: *srogi przeciwnik* (74, 10), *srogi nieprzyjaciół* (109, 3), *srogi naród* (89, 25; 114, 1), *srogi lew* (17, 12; 76, 2), *srogi jednorozec* (22, 21), *srogie zwirzeta* (44, 12; 79, 2; 91, 7), które niczym nie zaskakują, spotykamy frazy: *srogi deszcz* (105, 16), *doł srogi* (35, 5), *grad srogi* (78, 24), *srogi grom* (144, 4), *srogi obłok* (18, 12; 97, 1), *ogień srogi* (97, 2), *srogi potop* (29, 8), *srogie strzały* (38, 2), *wiatr srogi* (18, 15), *srogie wody* (46, 3; 77, 10), które z racji niecodziennego połączenia przykuwają uwagę odbiorcy, otwierając drogę do poszukiwań nowych skojarzeń. W Rejowej parafrazie *głodny jest lew* (22, 13) i *pies* (59, 11), ale *głodna* bywa także *puszcza* (105, 19). *Twardy jest mur* (31, 21; 55, 6), ale również *sen* (78, 34), który określa się także epitetem *smaczny* (73, 10). *Głuchy jest bałwan* (135, 8), *głuche* są także *lasy* (96, 6), *smętny jest człowiek* (51, 9; 77, 3), ale także *ciemności* (44, 12) i *pokarm* (80, 3). Cytowane przykłady — dalekie od banalności i prostych skojarzeń — świadczą o dużej wrażliwości poetyckiej Reja i dbałości o artystyczną oprawę przekładanego dzieła, pokazują też umiejętność wykorzystywania potencjału

¹¹ W. Weintraub, *Styl Jana Kochanowskiego*, Kraków 1932, s. 102.

ówczesnej polszczyzny do celów artystycznych. Paradoksalnie, choć niektóre epitety z racji częstego powtarzania mogą wydawać się monotonne, to fakt łączenia ich z różnorodnymi pod względem semantycznym rzeczownikami powoduje, iż przekład daleki jest od jednostajności. Uzyskane tą drogą delikatne przesunięcia metaforyzujące działają odświeżająco i inspirująco na wyobraźnię odbiorcy¹².

Niekiedy Rej przy jednym rzeczowniku używa dwóch, a nawet trzech epitetów, które mają jeszcze silniej oddziaływać na uczucia czytelnika. Kumulacja określeń staje się dodatkowym środkiem wartościującym, służy hiperbolizacji, wzmacnia ekspresywność wypowiedzi: *rozliczne a dziwne błogosławieństwo* (104, 1), *człek złościwy a zakrwawiony* (55, 15), *droga fałszywego a nieprawdziwego rozumienia* (119, 52), *zemdłona a udręczona dusza* (38, 6), *smutna a pożądliva dusza* (143, 6), *święte a dobrotliwe imię* (54, 4), *wielmożne a na wszem szczęśliwe święte imię* (99, 2), *żwawe a omylne języki* (120, 3), *wdzięczne a miłe oblicze* (31, 16), *oczy nadęte a podniesione* (18, 26), *prawdziwa a szlachetna powieść* (119, 70), *łaskawe a miłe przyście Pana* (96, 7), *tajemne a pokryte rady* (64, 1), *sprawiedliwe a dziwne sądy* (119, 22), *sprawiedliwe na wszem a łaskawe sądy* (119, 85), *proste a czyste serce* (18, 23), *skruszone a pokorne serce* (51, 13), *sprawy omylne a podejrzone* (119, 64), *dziwne a rozliczne sprawy* (119, 65), *wielki a głęboki upadek grzechow* (130, 1), *śluszne a szlachetne wszelakie ustawy* (119, 81), *dobra a mocna wiara* (31, 24), *śloneczny a ciepły wiatr* (147, 8), *ciemne a okrutne więzienie* (88, 4), *ostre a gryzące zęby* (58, 4), *obłesne a omylne życie* (119, 14), *złościwy a uporny żywot* (119, 27). Epitety pojawiające się w takich szeregowych zestawieniach najczęściej były dobierane na zasadzie podobieństwa, czasem dopełnienia jakiejś cechy, ułatwiały wydobycie znaczeń synonimicznych oraz znaczeń powstałych w wyniku skrzyżowania pól semantycznych. Wprowadzanie do tekstu tego typu par wyrazów można uznać za dowód sprawności językowej Reja¹³.

¹² Zdaniem E. Ostrowskiej o oryginalności Reja w zakresie epitetyki świadczą liczne reminiscencje Rejowych rozwiązań, obecne w *Psalterzu* J. Kochanowskiego (zob. E. Ostrowska, *Rej w ocenie...*, s. 242–243; eadem, *O artyzmie opisów...*, s. 278–280). Badaczka podkreślała, że „wielki poeta posługiwał się parafrazą swojego wielkiego poprzednika jako świadomie i celowo dobraną pomocą” (eadem, *Rej w ocenie...*, s. 243).

¹³ Zjawisko to jest chyba typowe dla całego pisarstwa Reja. Zauważa je także Anna Kochan, badając *Żwierciadło* (zob. A. Kochan, *Żwierciadło Mikołaja Reja. Studium o utworze*, Wrocław 2003, s. 78–79).

Epitetami o największej frekwencji w *Psalterzu* są przymiotniki: *wielki* (263), *miły* (143), *święty* (129), *rozmaity* (86), *dziwny* (72), *rozliczny* (72), *złociwy* (56), *sprawiedliwy* (54), *prawy* (51), *dobry* (49), *łaskawy* (49), *srogi* (46), *pański* (44), *możny* (39). Jak widać, czołowe pozycje zajmują epitety o charakterze ilościowym, podkreślające wielkość czy ogólność opisywanego obiektu lub zjawiska. Na pierwszej pozycji listy rangowej w grupie przymiotników znajduje się leksem *wielki*, czwartą pozycję zajmuje przymiotnik *rozmaity*, szóstą — przymiotnik *rozliczny*. Określenia te występują w tekście łącznie 421 razy, stając się charakterystycznym, łatwo rozpoznawalnym rysem stylistycznym badanej parafrazy. Podobną hiperbolizującą funkcję pełni epitet *wszytek*, po który sięga Rej aż 423 razy, często nawet kilkakrotnie w obrębie jednego wersetu bądź kilku wersetów sąsiadujących, jakby chciał podkreślić wszechogarniający wymiar opisywanych zjawisk. Dobrze to ilustruje fragment Psalmu 2, w którym w obrębie trzech kolejnych wersetów epitet *wszytek* pojawia się aż pięciokrotnie:

[246] A ty przegrożki ich nic inszego nie czynią, jedno żart przed oblicznością onego Pana, który **wszytki niebieskie sprawy** sprawuje.

Abowiem, gdy mu sie zwidzi, jedną srogą postawą samą wyrzuci **wszytki sprawy** ich a zagniewawszy sie mało, wniwecz obroci **wszytki rady** ich.

Abowiem powiada Pan, iż ja nie folgując nikomu, obrałem sobie krola, który mi sie upodobał, ktoregom przełożył nad **wszytkim zebraniem** ludzkim i w ktorymem umyslił **wszytki kształty** bostwa swego osobliwie objawić (2, 4–6).

Bóg nie tylko *wszytki niebieskie sprawy sprawuje*, ale także bezwzględnie rozprawia się z buntownikami, co zostało zaakcentowane w równoległym zestawieniu obrazach: Pan *wyrzuci wszystkie sprawy ich* i *wniwecz obroci wszystkie rady ich*. Wybrany przez Boga Król-Mesjasz posiada *wszytki kształty bostwa* i panuje nad *wszytkim zebraniem ludzkim*. Takie monotonne powtarzanie tego samego określenia zwraca uwagę odbiorcy, służy superlatywizacji, wyolbrzymieniu, powiększeniu, wyrażeniu nadmiaru, wzmocnieniu treści przekazu. Z podobnymi zabiegami stylistycznymi spotykamy się niemal w każdym psalmie badanej parafrazy. Często w niewielkim fragmencie posługuje się Rej całym arsenałem epitetów o charakterze ilościowym — obok przydawki zaimkowej *wszytek* pojawiają się określenia *wielki*, *rozmaity*, *rozliczny*. Kumulacja tego typu określeń służy intensyfikacji uczuć odbiorcy. Widać to choćby w poniższych przykładach:

- [247] Postanowiłeś go jakoby jakiego boga ziemskiego i **wielką** poczciwością a chwałą na wszem ochędożyłeś jego.
I przełożyłeś go panem nad **wszyscy** sprawami swojemi, a **wszyscy** rozkoszne rzeczy podłożyłeś prawie pod nogi jego.
Bydłęta **wszyscy** domowe i inne zwierzęta polne, które szukają żywności na ziemi, **wszystko** podał w posłuszeństwo jego.
Ptaszki **wszyscy** latające na powietrzu, na koniec ryby morskie i **wszystkie** inne żywioły, które w głębokościach wodnych pływają.
Panie, a nas **wszystkich**, miły Panie, o sprawiedliwie jest tak rozproszona ta wielmożność chwały Twojej po **wszystkiej** wielkości ziemi (8, 6–10);
- [248] (...) a niechaj zniszczę **wszyscy** sprawy moje i **wszystka** nadzieja moja, aby się z popiołem zmieszała (7, 5);
- [249] A tak **wszyscy rozmaitym** pieniem wysławiajcie Pana **wszystkiego** zebrania ludzkiego, a różności między pospolitego człowieka **wielkim** podziwownym **wszyscy** sprawy Jego (9, 11);
- [250] Od Pana Boga jest stworzona ziemia i na niej **wszyscy** napełnione żywioły, okrąg **wszystkiego** świata, i ci **wszyscy**, którzy tego używają, na nim przemieszkawają.
A On nad **wszystkim** morzem w **wielkiej** mocy ustanowił ją, a **rozlicznymi** rzekami, rokosznie płynącymi, raczył rozgranicyć ją (24, 1–2);
- [251] Abowiem już snadź tam uszedłbych **wszystkich** tu sprzeciwnych niewczasow moich i zakryłbych się od **wszystkiego** sprzeciwieństwa w pałacach Twoich, a byłbych pewien jako na namocniejszej skale od **wszystkich** sprzeciwników moich (27, 5).

Tak duże nasycenie tekstu epitetami akcentującymi wielkość, bezmiar, nieopisywalność, nieokreśloność i różnorodność opisywanych zjawisk służy hiperbolizacji, przytłacza i jednocześnie zadziwia odbiorcę, ale także pobudza jego wyobraźnię, otwiera drogę do poszukiwań dopowiedzeń, odpowiednich skojarzeń i obrazów. Nagromadzenie tego typu epitetów odnajdujemy także w Psalmie 104, będącym hymnem wyrażającym zachwyt nad światem jako wspaniałym dziełem Stwórcy:

- [252] Postanowił granice między ziemią a między wodami tak, iż jedno drugiemu zaszkodzić nie może bez wolej Jego, a wywodzi dziwne źródła z wysokości ziemi, zaś się je na ich słuszne miejsca obraca.
A rozkoszując nad nimi **rozliczne** zwierzęta ochładzają sobie pragnienie swoje, i ptaszki po gałązkach zawieszają nad nimi z radością gniazda swoje.
Stworzył dobrowolnie **rozliczne** zioła ku pożywieniu zwierzętom a zboża **rozmaite** na pożytek człowieku i spuszcza na nie, kiedy chce, rosę obłoków swoich, aby nie powiędły dla gorącości słonecznej.

Cedron i inne drzewa rozkwitają się dla wilgotności onej, którą im ziemia podawa, wina **rozmaite** i olej mnożą się z ziemi, które rozmaicie uweselają człowieka.

Rozkoszują **rozliczni** ptacy na wysokości drzew od Niego stworzonych a jenie piękni i inne zwirzeta bujają, skacząc na żywnościach gór wysokich.

Słońce i miesiąc dziwną sprawą rozdzielili, przydawszy światłości jemu, a gdy jedno z nich zagaśnie, drugie się ukaże ku żywności a odpoczynieniu zwirzëtom.

Lew z szczenięty swemi rozbieży się, nabywając żywności swoich, a tak i inne zwirzeta, a gdy się słońce ukaże, każde zasię z nich ucieka do pochronki swojej, aczkolwiek zasię powstanie rozprawiając potrzeby swojej.

O jako osobliwą sprawą są postanowiony **wszytki** rzeczy od Ciebie, nasz miły Panie, i każda musi być pilna urzędu swego, ziemia, niebo, morze, żadne nigdy z tych nie wykroczy z obyczajów swych bez rozkazania Twego.

Morskie srogości przez Cię zawżdy bywają uskromiony, aby czyniły spokojne przewozy, ryby w nim **rozliczne** wielkie i mała każda swym obyczajem szuka w nim żywności swej (104, 6–14).

W cytowanym wyżej psalmie wśród 18 epitetów przymiotnikowych, odnajdujemy 6 określeń o charakterze ogólnikowym: *rozliczne zwirzeta*, *rozliczne ziola*, *rozliczni ptacy*, *ryby rozliczne*, *zboża rozmaite* oraz *wina rozmaite*, które *rozmaicie uweselają człowieka*. Ich stosunkowo duża częstość występowania, a zwłaszcza nagromadzenie w krótkim fragmencie wydaje się świadomym zabiegiem poetyckim i ma na celu wywołać u odbiorcy określone uczucia. Wyrazy wskazujące na mnogość przedmiotów czy jakości mają intensyfikować wartość uczuciową obrazu, mają przemawiać do wyobraźni czytelnika, zadziwiać go wielością, różnorodnością, w której kryje się jakaś tajemnica, i nie zmuszać go do dłuższego zatrzymywania się nad szczegółem, detalem, ważna jest bowiem całość, w tym konkretnym przypadku harmonijne współdziałanie świata przyrody i człowieka. Rej unika konkretnych sformułowań i daje pierwszeństwo określeniom o charakterze ogólnym. Opisuując ptaki gnieźdzące się w cedrach libańskich, wprowadza wyrażenie *rozliczne ptaki* w miejsce obecnego w łacińskiej podstawie tłumaczenia rzeczownika *passer*. Zwraca tym samym uwagę odbiorcy nie na konkretny, choćby najbardziej pospolity i upowszechniony gatunek ptaków, do którego zaliczano wróble, lecz na ich mnogość i rozmaitość. W ten sposób użyty epitet (*rozliczne*) pośrednio odnosi się również do drzew, które muszą być wystarczająco okazałe, by pomieścić w swych koronach tak dużą liczbę ptactwa. Konkretny ustępuje miejsca ogółowi i nadaje opisowi uniwersalny charakter.

Jak już wcześniej wspomniano, najczęstszym epitetem Rejowej parafrazy jest przymiotnik **wielki**, który pojawia się w tekście 263 razy, w tym aż 32 razy w formie stopnia najwyższego i dziewięciokrotnie w comparativie. Często leksem ten odnosi się do Stwórcy, Jego dzieł i wszystkiego, co ma związek z Bogiem, pełniąc w pewnej mierze funkcję superlatywizującą. Bóg w Psalterzu Reja jest *wielkim umiłownikiem sprawiedliwości* (11, 7), *wielkim przyczyncą każdego zwycięstwa* (28, 9), *wielkim wspomoczeniem* (...) *czasu nawiętszego niebezpieczeństwa* (59, 12), *wielka jest Jego chwała* (9 razy), *wielka cześć* (7), *wielkie dobrodziejstwo* (7), *wielka wielmożność* (7), *wielka dobroć* (5), *wielkie miłosierdzie* (4), *wielka możność* (3). Najczęściej jednak epitet *wielki* pojawia się w połączeniu z rzeczownikami abstrakcyjnymi i potęguje cechę kryjącą się w semantycznej warstwie leksemu określanego — tak pozytywną, jak i negatywną. Każde uczucie, którego doświadcza psalmista, jest intensyfikowane przy pomocy epitetu *wielki* lub formy stopnia najwyższego *nawiętszy*. W parafrazie Reja spotykamy szczególną obfitość tego typu wyrażeń, które poprzez częste, monotonne, uporczywe powtarzanie narzucają się uwadze odbiorcy, nadają warstwie tekstowej charakterystyczny rys stylistyczny: *wielkie kochanie* (9 razy), *wielka pocziwość* (9), *wielki strach* (8), *wielka pilność* (7), *wielka radość* (6), *wielkie podziwowanie* (5), *wielka srogość* (3), *wielka trudność* (3), *wielki ucisk* (3), *wielkie udęczenie* (3), *wielka pociecha* (2), *wielkie pocieszenie* (2), *wielka rozkosz* (2), *wielki smutek* (2), *wielkie wesele* (2), *wielka chętność* (1), *wielka chuć* (1), *wielka cirpliwość* (1), *wielka dobroć* (1), *wielka miłość* (1), *wielka nędza* (1), *wielka nienawiść* (1), *wielka pożądlivość* (1), *wielka roztropność* (1), *wielka szczodroblivość* (1), *wielkie wspomoczenie* (1), *wielki wstyd* (1), *wielka żałość* (1). Omawiane połączenia z przymiotnikiem *wielki* z upodobaniem wykorzystuje Rej w charakterystycznych konstrukcjach składniowych, które z łatwością dają się zamienić na przysłówek: *z wielką radością* *udawajcie się w posłuszeństwo temu Panu* (2, 11); *z wielką radością* *wszyscy wysławiajcie Pana swego* (81, 1); *z wielką chętnością* *złóściwi chcą się zmocnić dobrym* (10, 2); *przeglądają ścieżki z wielką pilnością* (17, 11); *z wielką pilnością* *zawždy Cie pragnie znaleźć dusza moja* (63, 1); *On z wielką pilnością* *rozkazuje* (119, 2); *A z wielką pilnością* *a z weselem szukajcie* (105, 2); *dni święte Twoje będą z wielką pocziwością* *obchodzić* (76, 6); *z wielką pocziwością* *dawajcie wielkie dzięki majestatowi Jego* (97, 7); *z wielką pocziwością* *chwałą imię Twoje* (119,

40); z *wielką pocziwością* kochają się w Nim (147, 5); a też im z *lekkością*, a z *wielką trudnością* schodziły dni żywota ich (78, 18); niebo sprawiwszy z *wielką roztropnością* (136, 2).

Drugie miejsce na liście rangowej przymiotników zajmuje leksem *miły*, co może nieco zaskakiwać, bowiem przymiotnik ten nie należy do charakterystycznej dla Psalterza warstwy leksykalnej. W średniowiecznych przekładach psalmów pojawiał się rzadko (8 poświadczeń notuje *Psalterz floriański* jako odpowiednik łac. ‘*dilectus*’)¹⁴. W parafrazie Reja wyróżnia go bardzo wysoka frekwencja. Wśród 143 poświadczeń tego leksemu aż 135 odnajdujemy w zwrotach kierowanych do Boga. Najbogatszą egzemplifikację mają spetryfikowane określenia z przymiotnikiem *miły*, typowe dla średniowiecznych tekstów, zarówno modlitewnych, jak i świeckich: *miły Panie* (114 razy), *nasz miły Panie* (17 razy), które trzeba traktować jako konwencjonalną część tytułu, pozbawioną treści ekspresywnej¹⁵. Teresa Skubalanka zauważa, że przymiotnik *miły* jest charakterystyczny dla stylu apostrof świeckich doby staropolskiej, a do konstrukcji będących określeniami Boga wprowadził go Walenty Wróbel w *Żołtarzu*¹⁶. Rej wzorował się na tłumaczeniu Wróbla, ale w jego parafrazie przymiotnik *miły* zawsze łączy się z oznaczającym Boga rzeczownikiem *Pan*, tworząc połączenie wyrazowe o stałym kształcie i niezmiennym szyku. U Wróbla łączliwość ta jest szersza¹⁷. Te konwencjonalne apostrofy nigdy nie rozpoczynają zwrotu kierowanego do Boga. Rej umieszcza je zazwyczaj po pierwszych słowach prośby lub podziękowania za otrzymaną łaskę: *Przypuść, miły Panie, k sobie sprawiedliwą prośbę moję* (17, 1); *Właśnie bych Cie miał umiłować, miły Panie, za wielkie dobrodziejstwo Twoje* (18, 1); *A przeto rozliczne dzięki dawam Tobie, miły Panie* (18, 46); *Samo niebo wystawia chwałę Twoję, miły Panie* (19, 1); *A przyjmi, proszę, miły Panie, wdzięcznie ode mnie ty słowa* (19, 14); *Przeto, miły Panie, proszę, nie oddalaj się daleko ode mnie* (22, 19); *Brońże tedy, miły Panie, ludzi swoich* (28, 10); *Nie racz, miły Pa-*

¹⁴ Zob. M. Kamińska, M. Cybulski, D. Kowalska, *Słownik polsko-łaciński do średniowiecznych psalterzy polskich. Wyrazy autosemantyczne*, Łódź 2000, s. 75.

¹⁵ Zob. T. Skubalanka, *O kilku problemach gramatyczno-stylistycznych literatury staropolskiej*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Linguistica” 1990, t. XXIII, s. 149.

¹⁶ Zob. *ibidem*, s. 149.

¹⁷ Zob. A. Sieradzki, „Ciebie jeno samego Panem, krolem i stworzycielem sprawiedliwie wyznawać mamy”. *Apostrofy do Boga w Rejowym przekładzie Psalterza*, [w:] *Język polski. Współczesność — historia*, red. W. Książek-Bryłowa, H. Duda, t. II, Lublin 2002, s. 175.

nie, za rozgniewaniem Twoim (...) szacować uczynków moich (38, 1). Ten konwencjonalny zwrot wprowadza Rej do tekstu z określoną regularnością, co uwarunkowane jest nie tylko dbałością o nieustanne podnoszenie rangi adresata, wysuwanie go na plan pierwszy, ale także koniecznością łagodzenia bezpośredniości form pronominalnych i dodawanie do formy zaimkowej *ty* grzecznościowych określeń: *Lecz Ty mnie racz szczyścić, miły Panie, jako bywa żrzenica w oku szczycona* (17, 8); *Jedno Ty, miły Panie, wysłuchawaj prośby moje* (39, 11); *Abowiem Ty, miły Panie, rozliczne rzeczy sprawujesz człowiekowi pożyteczne* (40, 5); *a tak Ty, miły Panie, miej na to pieczę a wspomóż mię* (41, 7); *Jedno Ty, miły Panie, (...) racz nam łaskawie szafować miłosierdzie swoje* (53, 6); *A snadź Ty, miły Panie, (...) utrzy im tych ostrych a gryzących zęb ich* (58, 4); *A Ty, miły Panie, racz nas tego dnia zachować* (118, 13). Ulubionym zabiegiem Reja jest umieszczanie apostrofy *miły Panie* tuż po rozkaznikowej formie czasownika inicjującego prośbę, co w widoczny sposób łagodzi imperatyw: *Zwłaszcza od podniesienia myśli hardej broń mię, miły Panie* (19, 13); *A pokwap się, miły Panie, abyś nie omieszkał na ratunek upadłej duszy mojej* (28, 16); *Powstań, miły Panie* (59, 1; 64, 12; 82, 5); *Miej, miły Panie, baczenie na wołanie moje* (61, 1); *Uślysz, miły Panie, głos moj* (64, 1); *Nakłoń, miły Panie, łaskawie uszy Twoje* (86, 1). Zupełnie wyjątkowo przymiotnik *miły* staje się określeniem innego niż *Pan* rzeczownika. Z taką sytuacją spotykamy się w *Psałterzu* tylko ośmiokrotnie: *miły człowiek* (36, 4), *miła dusza* (146, 1), *miła matka* (27, 11), *miłe morze* (114, 5), *miły ociec* (103, 9), *miły syn* (2, 7). Konteksty, w jakich pojawiają się omawiane frazy, wskazują, że i w tych przypadkach epitet *miły* nie niesie z sobą żadnego konkretnego znaczenia, jest wyraźnie skonwencjonalizowany: *Ale coć się stało, miłe morze, żeś się tak zastraszyło* (114, 5); *Chwalże, miła duszo moja, już wiecznie Pana swojego* (146, 1).

Epitetem charakterystycznym dla tekstów biblijnych jest leksem *święty*, który na liście rangowej przymiotników badanej parafrazy zajmuje trzecie miejsce i pojawia się w tekście 129 razy. Ten wartościujący przymiotnik jest językowym wykładnikiem majestatu Boga, Jego potęgi i doskonałości. Najczęściej dookreśla rzeczownik w związku wyrazowym, jednoznacznie odnosząc go do Boga. W większości są to wyrażenia dobrze znane z piśmiennictwa psalterzowo-biblijnego: *święte imię* (30 razy) // *imię święte* (9), *święta wola* (13) // *wola święta* (2), *święta łaska* (7) // *łaska święta* (3), *święte miłosierdzie* (6) // *miłosierdzie święte* (3), *święta nauka* (5), *święte*

oblicze (4) // *oblicze święte* (1), *święty dzień* (1) // *dzień święty* (3), *święty majestat* (3) // *majestat święty* (1), *duch święty* (3), *święte bóstwo* (2), *święta obliczność* (2), *święta ręka* (2), *święte rozkazanie* (1) // *rozkazanie święte* (1), *święta sława* (2), *święte słowo* (2), *święta wielmożność* (2), *zakon święty* (2). Uwagę zwraca zmienny szyk epitetu i to nieraz w obrębie tych samych połączeń, choć wyraźnie przeważają wyrażenia w szyku przedrzczywnikowym, których liczba blisko czterokrotnie przewyższa zapisy z szykiem porzeczownikowym (99 : 28).

Charakterystycznym dla parafrazy epitetem jest także przymiotnik *dziwny*¹⁸, który pojawia się w tekście 72 razy i zajmuje piąte miejsce na liście rangowej przymiotników. Jednym z powodów tak wysokiej częstości tego leksemu może być wielość jego znaczeń. Autorzy SPXVI¹⁹ znaleźli w szesnastowiecznej polszczyźnie ponad 2600 użyczeń przymiotnika *dziwny* w siedmiu różnych znaczeniach. Rej wykorzystywał omawiany przymiotnik w *Psalterzu* zazwyczaj w czterech znaczeniach: 1. ‘niezwykły, osobliwy, szczególny, niecodzienny’; 2. ‘nadprzyrodzony, cudowny’; 3. ‘godny podziwu, widzenia uznania, czcigodny’; 4. ‘w funkcji wzmacniającej: bardzo duży, większy niż oczekiwano’ i stosował najczęściej w odniesieniu do rzeczywistości Boskiej, czasem także świata ludzkiego, eksponując emocjonalny stosunek do opisywanych osób, zdarzeń lub rzeczy. Jak zauważa A. Kochan, „pojawienie się słowa *dziwny* jest autorskim sygnałem niepewności lub niezrozumiałości jakiegoś stanu rzeczy. Ów stan postrzegany pozytywnie kieruje czytelnika ku cudowności i fantastyce (głównie historie biblijne). *Dziwny* używany w znaczeniu negatywnym stanowi natomiast wyraz niechęci do zjawisk niemających uzasadnienia, nagłych i niespodziewanych”²⁰. Epitet *dziwny* najczęściej odnosi się do zjawisk związanych z Bogiem. Obok wyrażeń bezpośrednio nazywających Boga: *dziwny Pan* (48, 1), *Bog dziwny* (126, 1), *Bog dziwny i straszliwy* (89, 4) odnajdujemy określenia, w których przymiotnik *dziwny* jest atrybutem przypisywanych

¹⁸ Wysoką frekwencję tego epitetu dostrzegano także w innych tekstach pisarza, można więc przypuszczać, że leksem ten należał do ulubionych określeń Reja (zob. m.in. A. Kochan, *op. cit.*, s. 105; J. Gorol, *Sposoby wyrażania zdziwienia i ich perswazyjna funkcja*, [w:] *Mikołaj Rej na nowo odczytany...*, s. 127–141; D. Kozaryn, *Przymiotnik „dziwny” w Wizerunku własnym żywota człowieka poczciwego Mikołaja Reja*, [w:] *Staropolszczyzna piękna i interesująca*, red. E. Koniusz, S. Cygan, t. II, Kielce 2006, s. 15–21).

¹⁹ Zob. SPXVI, t. IV, s. 494–500.

²⁰ A. Kochan, *op. cit.*, s. 105.

Bogu cech, działań i zachowań. *Dziwne są sprawy* (8, 4; 68, 22; 71, 9; 77, 8; 78, 2 — 2 razy; 4; 89, 3; 92, 2; 3; 104, 11; 107, 21; 119, 13; 65; 135, 7; 10; 145, 2; 5; 148, 1; 2; 5; 150, 1), *sądy* (119, 15; 22; 51; 60; 149, 4), *dobrodziejstwo* (106, 4; 107, 15; 107, 11), *możność* (89, 6; 94, 10; 145, 3), *wysokość* (47, 1; 148, 1), *błogosławieństwo* (104, 1), *chwała* (145, 5), *myśl* (119, 9), *świętobliwość* (68, 17), *wielmożność* (150, 2). Wysoka częstość pojawiania się leksemu *dziwny*, a zwłaszcza konteksty jego użycia, wskazują, że Rej zazwyczaj sięgał po ten epitet, opisując rzeczy niepojęte przez rozum i zmysły, niemające logicznego uzasadnienia, cudowne i nadprzyrodzone. Taką interpretację możemy wyczytać ze słów psalmisty kierowanych do Boga: *abowiem i miłosierdzie Twoje, i stałość ona, którą Ty nam chowasz w obietnicach swych, dziwna jest w rozumieniu naszym* (108, 2). Podobny wydźwięk mają słowa *ta sprawa Twoja jest u mnie tak dziwna, iż jej wyrozumieć nie umiem* (139, 3) oraz *straszliwe sprawy Twe, a snadź nad rozum człowieczy dziwniejsze* (139, 7). Psalmista — *pielgrzym na tej ziemi a niewiadomy* (119, 10) — prosi, aby Bóg — *Krol z dziwnej wysokości* (47, 1) i *dziwną jakąś świętobliwością okraszony* (68, 17) — dał mu umiejętność rozumienia rzeczy wymykających się ludzkiemu poznaniu: *Racz, moj Panie, łaskawie tego dożyć mi, słudze Twojemu, a ożywić myśli me, aby mogły zrozumieć przykazaniu Twemu, a otworz oczy zmysłu mego, abych mogł zrozumieć ony dziwne tajemnice, które zależą w świętej woli Twojej* (119, 8). Rej najczęściej epite-tem *dziwny* posługuje się, gdy chce wyrazić zachwyt i podziw dla Stwórcy, a jednocześnie podkreślić nieopisywalność i niezwykłość Jego uczynków. Wzmocnieniu semantycznego przekazu o niezgłębionej dla człowieka Boskiej tajemnicy służy dodatkowe umieszczanie w bliskim sąsiedztwie także innych wyrazów opartych na tym samym rdzeniu: *dziw, podziwowanie, dziwić się, dziwować się, odziwować się, dziwnie*. Zagęszczenie wyrazów współrdzennych służy wyrażeniu ekspresji, sprawia, że opisywana „dziwność” jest zwielokrotniona, jeszcze bardziej przejmująca i wyraźna, stając się nieodłącznym elementem Boskiego porządku świata. Psalmista nie może *się odziwować, ilekroć ujrzy niebo, miesiąc i inne gwiazdy*, ponieważ Bóg je *dziwną sprawą a rządem ochędożnie rozsadził* (8, 4), *słońce i miesiąc dziwną sprawą rozdzielił, przydawszy światłości jemu, a gdy jedno z nich zagaśnie drugie się ukaże* (104, 11), *a nawiedziwszy ziemię, dziwnie raczył ochędożyć ją, napełniwszy ją rozmaitemi rzekami i dziwnymi pożytki* (65, 7). Zachwyca się cudowną opieką Boga: *dziwnym jakimś kształtem*

od każdego strachu bezpiecznie mi zawždy mieszkanie czynić raczysz (4, 1). Podziwia wielkie znaki ku pamiętaniu **dziwów**, jakie Bóg dawał narodowi, zsyłając **dziwny pokarm** (111, 3). Na kartach translacji Reja Bóg *bez wszej pomocy wszystko dziwnie sprawia, dziwnej też jest godzien chwały* (72, 10), **dziwnym obyczajem** lub **dziwną sprawą** wyzwala ze wszech przygod (9, 14; 77, 8), **dziwnemi obyczajami** zawždy swoje wierne wspomaga (77, 6), **dziwnym kształtem** na swobodę wywodzi (107, 10), **dziwnym kształtem** okazuje miłosierdzie (31, 21), **dziwnemi przysmaki** nasyca zebranie twoje (147, 6), daje człowiekowi rozmaite dobrodziejstwa a **dziwne bogactwa** (31, 19), czyni **dziwną srogość** przed oblicznością nieprzyjaciół (78, 6), jest sprawcą **dziwnych rzeczy**, bowiem *chleb pada z obłokow, ktory sie tam nigdy nie rodził* (78, 14). Psalmista nie może się nadziwić ogromnej cierpliwości, miłosierdziu i dobroci Pana, co wyraźnie słyszy się w prostym, z głębi serca płynącym stwierdzeniu: **Dziwna to jest rzecz, wszechmogący Boże, iż tak długo wytrwać możesz tak nieznośne rzeczy** (83, 1).

W odniesieniu do świata ziemskiego przymiotnik *dziwny* używany jest przez Reja rzadko, ale jeśli już się pojawia, to przeważnie w znaczeniu ‘niezwykły, osobliwy, szczególny’ lub ‘bardzo duży’. Mamy zatem: *dziwne jaskinie* (148, 4), *dziwne źródła* (104, 6), *dziwne głosy* (42, 6), *dziwne mocarstwa* (107, 8), *dziwne przezwiska* (108, 4), *dziwną nienawiść człowieka złościwego* (109, 2).

Stosunkowo bogatą egzemplifikację mają formy stopnia najwyższego przymiotników. Epitetów mających postać superlatywnych przymiotników wynotowano 126, używane są one zazwyczaj w kontekstach nasyconych emocjonalnością, ich zadaniem jest wyolbrzymienie, powiększenie, wyrażenie nadmiaru, wzmocnienie jakiejś cechy bądź właściwości. W odniesieniu do Boga służą zazwyczaj podkreśleniu nadrzędności Istoty Najwyższej, wypukleniu atrybutów Boga i Jego nieograniczonej mocy. Bóg w *Psalterzu* Reja określany jest jako: *nawwyższy Pan* (91, 1; 101, 1), *nad wszemi namożniejszy Pan* (96, 2), *Bog wszech namożniejszy* (135, 2), *Bog a Bog namożniejszy* (63, 1), *Pan naupelnniejszy we wszytkich sprawach* (18, 29), *Pan nachwalebniejszy* (31, 21), *Krol namożniejszy* (48, 2), *Krol nazwierzchnniejszy* (102, 11), *nawiętsza nadzieja obrony* (78, 19), *nawiętsza nadzieja bezpieczeństwa* (78, 32), *nawiętsza możność* (108, 8). Jego imię jest *naszczęśliwsze* (105, 2), a przykazanie Pańskie jest *napewniejszą tarczą obrony* (119, 57). Podkreślaniu Boskiej potęgi pośrednio służą także epi-

tety w formie superlatywnych przymiotników odnoszące się do zjawisk i przedmiotów świata ziemskiego. Rej świadomie intensyfikuje, wyolbrzymia cechy przypisywane ziemskim wartościom, by następnie je zanegować poprzez stwierdzenie, że i tak nie dorównują one Bogu. Jest to bardzo efektowny środek artystyczny, gdyż oddziałuje na emocje odbiorcy, każąc mu przekraczać granice wyobraźni i poruszać się w świecie bez granic. Ludzkie miary okazują się bowiem niewystarczające, by opisać wielkość Bożego majestatu, a słowa nie dość doskonałe, by wyrazić doskonałość Boga. Formy superlatywne przymiotników świetnie oddają właściwości przedmiotów materialnych, ale okazują się nie dość „wysokie”, by ich używać w odniesieniu do Boga. Dlatego o Bożej sprawiedliwości pisze Rej, że jest *niezrównana z wysokością gór **nawyższych*** (36, 4), a przykazanie Pańskie jest *w większej wadze niż **najaśniejsze** złoto i więcej by miało smakować, niż **najśłodsze** miodu plaster* (19, 9). Nawet najmocniejszy przeciwnik nie jest wystarczająco mocny, by wytrzymać konfrontację z Bogiem i przetrwać bez Jego opieki:

[253] A nad Jego wolą nie osiedzi sie w pokoju **najmoźniejszy** krol, acz by był niezliczonemi hufy ostąpiony, a **namocniejszy** rycerz przygody nie ujdzie mocą swą bez obrony Jego.

By też miał nadzieję w **nabronniejszym** koniu, misternie k temu przyprawionym, to będzie barzo rzecz omylna siedzącemu na nim nad wolą Jego (33, 12–13).

[254] A między wszemi **namoźniejszymi** pomocniki, acz by przy mnie stali, Jego obrona u mnie **nabezpieczniejsza** jest, a zawždy w niej będąc, snadnie oglądam zborzonego sprzeciwnika swego, a tak lepiej jest Jemu dufać niż **namoźniejszemu** człowieku na ziemi (118, 4);

[255] Ten ci Pan szafuje żywnością każdemu stworzeniu, a snadź i młodem krukczętom, gdy ich stary kruk na niemały czas odleci, a możność **nazuchwalszego** człeka i na **namocniejszym** koniu jest prawie pośmiewisko u Niego (147, 4);

[256] (...) a **namoźniejszy** człowiek może być przed Tobą prawą proźnością mianowan (39, 10).

Tego typu przykładów odnajdziemy w badanym *Psalterzu* więcej. Warto jeszcze podkreślić skłonność Reja do sytuowania w bliskim sąsiedztwie, czasem nawet w obrębie jednego wersetu, większej liczby przymiotników w stopniu najwyższym:

- [257] Abowiem słowa Pańskie czyste są nad perły i nad srebro **najaśniejsze**, by też były **nawiętszym** misterstwem rozmaicie od wszej zmayı wyprawione (12, 6);
- [258] Sprawiedliwość Twoja niezrównana z wysokością gor **nawyższych** ani z żadną głębokością morską, abowiem Ty rownie każdemu prawo dzierzysz, tak miłemu człowiekowi jako **naniższemu** zwirzęciu (36, 4);
- [259] A tak dziwujcie się wszyscy rozlicznym sprawam Jego, abowiem w mocy Jego są wszystkie **namoźniejsze** zastępy, a nam stoi za **namocniejszą** twirdz pokoju naszego (46, 5);
- [260] (...) lecz tak zejdziecie marnie z świata jako **nasprośniejszy** ludzie a będziecie wtrąceni do piekła jako **nawiętszy** okrutnicy na ziemi (82, 4);
- [261] Jedno racz rozszerzyć możność ręki swojej nad nami, snadnie będzie zgromion **nasroźszy** sprzeciwnik nasz, abowiem snadź nikczemną by była i **nawiętsza** możność nasza bez pomocy Twojej (108, 8);
- [262] A snadź w nadzieję Twoję śmiał bych się sam opuścić w **naniebezpieczniejsze** drogi, na których by były **naszkodliwsze** przekazki (138, 4);
- [263] Bych się też na koniec chciał przed Tobą skryć w **natajemniejsze** ciemności, snadnie bych obaczył, iż to moje próżne staranie, bo rownie by mie to tak od Ciebie zakryło jako światłość południowa, abowiem wszystkie ciemności są Tobie przezrocyste jako dzień **najaśniejszy** (139, 6);
- [264] I gdzież się ja indziej uciec mam i w tych i w **nawiętszych** moich przygodach jedno do Ciebie, moj Panie, abowiem ma dobra nadzieja o Tobie stoi mi za **namocniejszą** zbroję na każdego sprzeciwnika mego (140, 4).

Takie nagromadzenie form superlatywnych zawsze musi zwrócić uwagę odbiorcy, w większym stopniu oddziałuje na jego uczucia, służy intensyfikacji doznań, pozwala dostrzec świat pełen kontrastów i skrajności. Psalm 91, choć w parafrazie liczy tylko dziewięć wersetów, zawiera aż sześć epitetów przymiotnikowych w formie superlatywnej: *nawyższy Pan, naszkodliwsze powietrze, namocniejsza tarcza, dzień najaśniejszy, najmniej postąpienie, lew namocniejszy*:

- [265] Ktorzkolwiek się z dobrą wiarą poruczy w opiekę **nawyższemu** Panu, to jest rzecz pewna, acz niewiedomie weźmie obronę jego, iż iście może przepiecznie chodzić między wszemi niebezpieczeństwami świata. A tak i ja tę radę przedsię wezmę, abych Mu się poruczył a wziął go za Boga i za obrońcę swego, zwłaszcza gdy się On o każdego takiego stara, aby nań nie przypadły żadne trudności a snadź i żadne **naszkodliwsze** powietrze. A bezpieczniejszy snadź każdy będzie pod cieniem skrzydł Jego niż pod **namocniejszą** tarczą, abowiem już tam żaden strach ani żaden zastrzał nań nie przyjdzie, by też był wypuszczony w pośrodku dnia **najaśniejszego**. (...)

Bo gdy to z dobrą wiarą uczynisz, możesz bezpiecznie na to trwać, iż się żadna przygoda o cię nie pokusi ani o zebranie twoje, abowiem aniołom Bożym jest to poruczono, aby strzegli **namniejszego** postąpienia twego. A snadź prawie w rękę swoich będą piastować cię i strzedz, abyś i o kamyk nie obraził nogi swojej, a bezpiecznie będziesz chodził między srogiami i jadowitemi zwirzętą, a jeśliby się które chciało o cię pokusić, snadnie nogą swą potłoczyć możesz smoka i lwa **namocniejszego** (91, 1–7).

W Psalmie 133 formy superlatywne przymiotników, wprowadzane niezależnie od łacińskiej Wulgaty i parafrazy Campensisa, służą uwypukleniu paralelizmu składniowego — ważnej cechy poezji psalmicznej:

[266] O jako to jest rzecz rozkoszna i wszelkiej radości napelniona, gdy zgodliwe zebranie ludzi a nie inaczej, jako bracia, społu mieszkają, a snadź wonniejsza to rzecz niż maść nadroższa, która bywała na głowę Aaronową wylewana. A snadź to jest rzecz pożyteczniejsza niżli nachłodniejsza rosa, która spada na wysokość suchych gor (133, 1–2).

W cytowanym tekście psalmista chwali miłość braterską, posługując się obrazem oliwy i rosy. Na wschodzie oliwa z różnymi pachnidłami służyła do pielęgnacji włosów i skóry, gdyż miała działanie leczące i pielęgnujące. Często wylewano ją więc na głowę, skąd spływała na brodę. Drugi obraz dotyczy letniej rosy, zwilżającej ziemię. Rej aktualizuje treści psalmiczne i po swojemu konstruuje obraz, wykorzystując formy stopnia wyższego i najwyższego przymiotników, które na zasadzie paralelizmu składniowego umiejętnie rozmieszcza w wersecie: *zgodna współbraci to rzecz wonniejsza niż maść nadroższa i pożyteczniejsza niżli nachłodniejsza rosa*. Wprowadzenie w miejsce cennej dla Izraelity oliwy zwykłej maści wymusiło użycie wartościującego epitetu *nadroższa* i zaowocowało pojawieniem się superlatywnego epitetu przy rzeczowniku *rosa*: *nachłodniejsza*. W ten sposób obraz oddziałuje na odbiorcę podwójnie: intensyfikując doznania uczuciowe i — ze względu na umiejętne operowanie paralelizmem — także artystyczne.

Nie można odmówić Rejowi dbałości o urozmaicanie stosowanych epitetów, co potwierdza zgromadzony materiał, a zwłaszcza jego analiza w wytypowanych polach semantycznych. Dużą różnorodnością charakteryzują się zwłaszcza określenia Boga — centralnej postaci psalmów. Bóg w parafrazie Reja określany jest epitetami: *dobrotliwy* (73, 1; 100, 4), *dobrowolny* (34, 6), *dziwny* (89, 4; 126, 1), *litościwy* (119, 29), *miłosierny* (51, 3; 82, 5), *miły* (135 razy), *miłościwy* (6, 2; 39, 7; 43, 5; 89, 13), *mocny* (60, 8),

nachwalebniejszy (31, 21), *namożniejszy* (33, 12; 48, 2; 63, 1; 96, 2; 135, 2), *naupelnniejszy* (18, 29), *nawyższy* (91, 1; 95, 2; 101, 1), *nazwierzchniejszy* (102, 11), *nieskończony* (61, 4), *osobliwy* (115, 3), *potrzebny* (9, 10), *prawy* (50, 5; 75, 4; 82, 5), *przychylny* (64, 7; 97, 7), *przyrodzony* (18, 21), *sprawiedliwy* (22, 10), *straszliwy* (89, 4), *wieczny* (92, 4), *wielmożny* (68, 23; 70, 3; 144, 1), *wszchemogący* (7, 1; 54, 1; 60, 1; 79, 1; 80, 1; 83, 1; 84, 5; 102, 1; 130, 3; 143, 1), *znaczny* (136, 4).

Epitety odnoszące się do człowieka dobrego zazwyczaj tworzą stały, usankcjonowany przekładową tradycją repertuar określeń. Ten *wierny sługa* (78, 36; 119, 63) i *wierny potomek Jakobowy i Aaronowy* (135, 9), przedstawiciel *ludu przebranego* (78, 27; 37; 81, 4; 81, 8; 105, 17; 132, 10; 135, 6) najczęściej w parafrazie określany jest przy pomocy wartościujących epitetów: *błogosławiony* (15, 1; 16, 10; 33, 9; 40, 4; 52, 7; 72, 9; 94, 6; 112, 1; 118, 13; 127, 4; 128, 1; 144, 8; 106, 2; 119, 1), *ubogi* (9, 18; 12, 5; 72, 7; 73, 5; 82, 2; 107, 20; 113, 4), *pokorny* (18, 26; 37, 9; 97, 5; 102, 9; 138, 3; 147, 3), *szczęśliwy* (25, 11; 32, 1; 33, 9; 41, 1; 84, 7), *sprawiedliwy* (7, 7; 9; 34, 12; 72, 4; 143, 1). Leksem *sprawiedliwy* był w średniowiecznych werbalnych przekładach polskich najczęstszym określeniem człowieka prawego²¹, Rej wyraźnie unika monotonnego powtarzania tego przymiotnika i najczęściej sięga po synonimiczne określenie *błogosławiony* (14 użyc w odniesieniu do człowieka). Rzadziej w tej funkcji używane są określenia: *niewinny* (15, 5; 109, 9), *prawy* (34, 4; 69, 20), *święty* (132, 10; 149, 2), *cichy* (147, 3), *dobry* (11, 5), *prosty* (84, 7). Próba odświeżenia psalterzowego słownictwa można tłumaczyć wprowadzenie przymiotników: *fortunny* (34, 6; 84, 3; 89, 8) oraz *roztropny* (32, 7). Leksem *fortunny* 'szczęśliwy, mający powodzenie' w szesnastowiecznej polszczyźnie używany był stosunkowo rzadko, wyłącznie w tekstach świeckich²², fakt zaanektowania tego pozbawionego nobliwości wyrazu do tekstu biblijnego trzeba więc uznać za przejaw tendencji stylistycznej pisarza, zmierzającej do modernizacji słownictwa i posługiwania się wyrazami pospolitymi w ówczesnym języku. Rej wykorzystał w *Psalterzu* leksem *fortunny* w zestawieniu z rzeczownikiem *człowiek* / *człek* trzykrotnie jako odpowiednik łacińskich wyrażen: *felix vir*, *felix homo*, *felix populus*, obecnych w parafrazie Campensisa. Wulgata w analogicznych miejscach każdorazowo notuje przymiotnik *beatus*:

²¹ Szerzej o tym zob. S. Koziara, *op. cit.*, s. 62–63.

²² Zob. SPXVI, t. VII, s. 113.

[267]

R: (...) to jest **fortunny człowiek**, kto w nim zupełnie położył ufanie swoje (34, 6);V: **beatus vir** qui sperat in eo (33, 8);C: (...) ut **felicem** iudicatori sitis **virum**, qui spem suam collocat in eo (34, 10);

[268]

R: Abowiem to snadź prawie **fortunny człowiek**, który dostąpi przybytkow Twoich (84, 3);V: **Beati** qui habitant in domo tua Domine (83, 5);C: **Felices** qui habitant iuxta domum tuam (84, 4);

[269]

R: (...) **fortunny** to jest prawie **człek**, który sie rozkocha w takiej sprawie Twojej (89, 8);V: **Beatus populus** qui scit iubilationem (88, 15);C: **Felix ille populus** qui agnoscit haec, et sese oblectat his (89, 15).

Niewykluczone, że nasz pisarz, wzorując się na niderlandzkim poprzedniku, celowo wykorzystywał synonimię do różnicowania odcieni semantycznych łacińskich leksemów i obok przymiotnika *szczęśliwy* używał także mniej literackiego określenia *fortunny*. Wyraz ten okazał się wartościowy także dla Jakuba Lubelczyka i Jana Kochanowskiego, którzy posłużyli się nim w poetyckich parafrazach Psalterza. U Kochanowskiego pojawia się on w zestawieniu szeregowym z przymiotnikiem *błogosławiony*²³.

Pozytywny bohater *Psalterza* to człowiek, którego żywot jest *cnотliwy* (76, 5; 141, 3), *sprawiedliwy* (58, 6), wiara — *dobra* (12, 7; 27, 13; 28, 9; 62, 4; 78, 20; 91, 1; 6; 101, 3) i *mocna* (31, 24), myśl — *prawa* (5, 2; 18, 24; 86, 6; 95, 1; 5; 119, 5; 57; 132, 1), *stateczna* (51, 9; 53, 2), *skruszona* (51, 5), *sprawiedliwa* (33, 1), *wierna* (50, 11), umysł — *czysty* (32, 10), *prawy* (15, 2), *prosty* (140, 3), ręce — *czyste* (24, 4). Serce psalmisty jest najczęściej określane jako *prawe* (3, 8; 17, 1; 31, 23; 34, 7; 78, 4; 19; 106, 1; 111, 1; 119, 4; 72; 125, 4) i *czyste* (11, 2; 11, 7; 18, 23; 18, 25; 24, 4; 36, 7; 50, 19; 64, 7; 73, 7; 78, 20), ale pojawiają się też rzadsze połączenia: *serce ciche* (149, 2), *dobrze* (9, 19), *proste* (18, 23; 119, 18), *skruszone a pokorne* (51, 13), *stateczne* (14, 2), *wierne* (51, 5).

²³ *Błogosławiony człowiek i fortunny żywot* (95/5), cyt. za: J. Woronczak, *Indeksy wyrazów i form*, [w:] J. Kochanowski, *Dzieła wszystkie*. Psalterz Dawidów, cz. 3, Wrocław 1991, s. 52.

Zobrazowaniu udręki i cierpienia psalmisty służą starannie dobierane epitety, wśród których najwyższą frekwencją cechują się leksemy: *upadły* (20 razy), *nędzny* (19), *opuszczony* (12), *uciśniony* (10), *udręczony* (10), *nikczemny* (6), *smętny* (5), *zemdlony* (5). Zazwyczaj funkcjonują jako wartościujące określenie człowieka znajdującego się w trudnej sytuacji życiowej. Obok połączeń: *nędzny człowiek* (8, 5; 72, 6; 103, 10), *człowiek niczemny* (66, 8), *nędzne stworzenie* (95, 3; 143, 8), *nikczemne stworzenie* (70, 4), *nędzny sługa* (116, 4), *udręczony sługa* (89, 25) pojawiają się metaforyzujące określenia: *nędzna owieczka* (95, 4), *nędzne zebranie trzody* (79, 8). Niekiedy w celu wzmocnienia ekspresji używa Rej formy superlatywnej epitetu: *nanędzniejszy człowiek* (22, 24; 89, 5; 112, 6), *naliszszy człowiek* (34, 4). Pisarz nie stroni od szeregowych zestawień zawierających dwa, a nawet trzy przymiotniki: *nędzny a upadły* (72, 6), *ubogie, upadłe a osirociałe ludzie* (82, 2). Wiele połączeń ma charakter metonimiczny: *upadła dusza* (38, 16; 42, 4; 119, 14), *nędzna dusza* (115, 4; 142, 5), *dusza smętna* (6, 4), *dusza udręczona* (6, 3), *zemdlana a udręczona dusza* (38, 6), *żałobliwa dusza* (38, 5), *nędzne serce* (53, 4), *udręczone serce* (73, 11), *upadłe serce* (130, 3), *wnętrznosci udręczone* (38, 5), *upadła myśl* (38, 7), *zemdlona myśl* (69, 12), *zemdlone kości* (51, 8). Ekspresywne epitety wzmacniane są formami deminutywnymi określanych rzeczowników, wywołując u odbiorcy współczucie dla niedoli cierpiącego człowieka: *siootka udręczona* (146, 5), *żebraczek upokorzony* (109, 12). Pisarz stara się unikać monotonnego powtarzania epitetów i sięga po rzadsze synonimy, tworząc niebanalne połączenia wyrazowe, jak: *sfrasowane serce* (143, 3), *zasmucone serce* (109, 12), *schorzałe ciało* (6, 2). Trudne położenie psalmisty nazywa *żałośnym ściśnieniem* (102, 10), *ustawicznym udręczeniem* (73, 8), *uciskliwym miejscem* (18, 19).

Szczególne bogactwo epitetyki charakteryzuje człowieka nieprawego, który zależnie od sytuacji określany jest przez Reja jako: *błądny* (9, 19), *grzeszny* (51, 11; 65, 4; 118, 10), *nadęty* (36, 8), *nasprośniejszy* (82, 4), *na-zuchwalszy* (147, 4), *nędzny* (49, 14; 94, 4), *niemiłosierny* (49, 10), *niemiłościwy* (50, 13), *nieposłuszny* (78, 35), *niewierny* (102, 8; 108, 3; 110, 6; 123, 2; 139, 13), *nikczemny* (66, 8), *okrutny* (31, 8; 144, 6), *omylny* (116, 1), *oszalony* (5, 5), *podstępliwy* (26, 3), *przeciwny* (55, 4), *przeklęty* (119, 10), *ślepy* (10, 5), *sprosny* (19, 3; 62, 2), *srogi* (74, 10; 109, 3), *szalony* (10, 5; 94, 4), *uporny* (43, 1; 78, 29; 83, 5; 119, 39), *występliwy* (26, 7), *występny* (5, 4; 11; 25, 7), *zaćmiony* (68, 10), *zakrwawiony* (55, 15; 139, 11), *złościwy* (7, 9; 17,

4; 18, 45; 31, 17; 34, 14; 36, 8; 37, 1; 6; 37, 13; 37, 21; 43, 1; 55, 4; 15; 59, 1; 69, 11; 89, 11; 94, 2; 112, 6; 119, 57; 119, 77; 139, 11; 140, 1). To człowiek, którego ciało jest *występne* (51, 5), oczy — *błędne* (119, 19), *nadęte* (18, 26), wzrok — *krzywy* (34, 12), serce — *pyszne* (119, 39), *przewrotne* (5, 6) i *zakrwawione* (26, 7), głos — *szalony a bluźniący* (74, 12), język — *fałeczny* (120, 2), *kłamliwy* (109, 1), *omylny* (120, 3), *podniosły, który stroi powieści harde* (12, 3), *rozdwojony* (12, 2) i *szkodliwy* (31, 20), usta — *fałeczne* (12, 3; 144, 5), mowa — *falszywa* (52, 2), umysł — *chutliwy* (19, 14), *szalony* (7, 14) i *złościwy* (55, 12), myśl — *burzliwa* (143, 8), *harda* (19, 13), *obłądliwa* (51, 10), *nadęta* (119, 10; 26), *prożnująca* (26, 3), *pyszna* (31, 18; 86, 8), *swowolna* (78, 18), *szalona* (78, 10), *złościwa* (52, 2), *złośliwa* (3, 2; 5, 4). Wszystko, co czyni, jest *falszywe* (27, 12; 119, 52), *harde* (12, 3), *kłamliwe* (31, 18), *nieczłowiecze* (59, 2), *nieprawdziwe* (119, 52), *obłeszne* (119, 14), *okrutne* (79, 5; 7), *pogrożne* (31, 13), *potwarne* (119, 35; 67), *sprzeciwne* (94, 5), *szalone* (38, 4; 74, 12), *uporne* (119, 27), *zaćmione* (35, 4), *złe a fałeczne* (36, 2), *złościwe* (6, 4; 10, 14; 36, 3; 97, 6; 78, 21; 80, 11; 94, 6; 94, 10; 119, 27) i *złościami kipiące* (10, 7).

W *Psałterzu* Reja nie mogło zabraknąć epitetów zaprzeczonych — przymiotnikowych, a zwłaszcza imiesłowowych, które wraz z rzeczownikowymi negatywami od dawna uznawane są za jeden z konstytutywnych elementów stylu biblijnego w ogóle²⁴. Według Rosponda dostarczycielem i wzorem tych książkowych i nobliwych form była łacińska Wulgata²⁵. Z kolei Jerzy Ziomek, badając *Psałterz* Kochanowskiego, dopatrywał się w tego typu epitetach wpływu klasycyzującej tendencji wywodzącej się z Arystotelesa i spopularyzowanej w renesansowej poetyce, polegającej na tym, aby w stylu okazałym opisywać rzecz za pomocą wspominania cech, których ona nie posiada, czyli za pomocą zaprzeczenia²⁶. Na podwójny rodowód tych konstrukcji w języku polskim zwraca uwagę także

²⁴ Zob. S. Koziara, *op. cit.*, s. 75.

²⁵ Zob. S. Rospond, *Język i artyzm...*, s. 200–201.

²⁶ Zob. J. Ziomek, *Wstęp*, [do:] J. Kochanowski, *Psałterz Dawidów*, BN, seria I, nr 174, Wrocław 1960, s. 138–139. Arystoteles w księdze III swojej *Retoryki* pisze m.in.: „Wylizanie cech, jakich dana rzecz nie posiada, można stosować do podkreślenia jej dobrych lub złych właściwości, zależnie od potrzeby. Na tej właśnie zasadzie poeci tworzą takie określenia, jak »bezstronna« lub — »bezlutniowa pieśń«; tworzą je na zasadzie zaprzeczenia cech” (Arystoteles, *Retoryka — Poetyka, księga III*, tłum., wstęp i komentarz H. Podbielski, Warszawa 1988, 1408a: 4–8).

Stanisław Koziara²⁷, jednak poddaje w wątpliwość tezę, by zalecenia starożytnej retoryki mogły mieć decydujący wpływ na szersze zaistnienie owych konstrukcji w polskiej literaturze psalterzowo-biblijnej. Zdaniem badacza „bardziej wpływowy, poczynając od tekstów średniowiecznych, był niewątpliwie wzorzec języka łacińskiego, wniesiony do języka polskiego wraz z kanonicznym tekstem Wulgaty”²⁸. Niezależnie od genezy tego typu formacji, bez wątpienia uchodziły one w XVI wieku za nobliwe, nadając utworom cechy dostojnej, koturnowej stylizacji²⁹. W *Psalterzu Reja* odnajdujemy 35 haseł, będących zaprzeczonymi przymiotnikami oraz 14 haseł, będących zaprzeczonymi imiesłowami o łącznej frekwencji $f = 138$. Negativa przymiotnikowe stanowią 10% ogólnej liczby haseł przymiotnikowych, ale tylko 2,5% przymiotnikowych użyć. Trzeba więc uznać, że Rej nie nadużywa tego typu form, stosuje je z umiarem i dość oszczędnie³⁰. Wykaz form przymiotnikowych oraz imiesłowowych z przeczeniem *nie* przedstawiają tabele 38–39:

Tabela 38. Przymiotniki zaprzeczone w układzie alfabetycznym

Hasło	Frekwencja w tekście	Frekwencja w SPXVI	Wskaźnik DR
<i>niebaczny</i>	1	80	1,81
<i>niebezpieczny</i>	2	197	1,47
<i>nieczłowieczy</i>	1	12	12,09
<i>niedoskonały</i>	1	53	2,74

²⁷ Zob. S. Koziara, *op. cit.*, s. 75.

²⁸ *Ibidem*, s. 75.

²⁹ Pisze o tym m.in. S. Koziara: „Poczynając jednak od XVI wieku, zasięg tych konstrukcji ogranicza się do języka literatury biblijnej, by z biegiem czasu przyjąć funkcję wyrazów »noblivych« — jednego z ważniejszych elementów stylizacji biblijnej. Żywotność tych określeń została w pełni potwierdzona w języku wybranych przekładów Psalterza, aczkolwiek ich ilościowy udział w poszczególnych tekstach jest zróżnicowany” (*ibidem*, s. 76).

³⁰ Według obliczeń Rosponda *Psalterz* Kochanowskiego zawiera 62 hasła będące zaprzeczonymi przymiotnikami (205 przykładów) oraz 63 hasła będące zaprzeczonymi imiesłowami (290 przykładów). Badacz widzi w tego typu formach silną funkcję archaizującą: „z pewnością imiesłowy bierne — już niezbyt produktywne wówczas w języku potocznym — zintensyfikowane w tej niecodzienności przez negację, były bardziej »noblive« niż zaprzeczone przymiotniki. (...) Niejedna forma imiesłowowa czy rzeczownikowa lub nawet przymiotnikowa była książkowa, a nie żywa” (S. Rospond, *Język i artyzm...*, s. 198).

<i>niedostateczny</i>	4	124	4,68
<i>niegodny</i>	4	373	1,56
<i>niełuby</i>	2	11	26,38
<i>niemały</i>	11	760	2,10
<i>niemiłosierny</i>	1	50	2,90
<i>niemiłościwy</i>	1	20	7,25
<i>nieodmienny</i>	2	143	2,03
<i>nieomylny</i>	2	461	0,63
<i>nieopatrzny</i>	2	41	7,08
<i>niepłodny</i>	2	174	1,67
<i>niepocziwy</i>	2	64	4,53
<i>niepodobny</i>	1	439	0,33
<i>nieposłuszny</i>	1	179	0,81
<i>niepotrzebny</i>	8	324	3,58
<i>nieprawdziwy</i>	2	76	3,82
<i>nierówny</i>	5	213	3,41
<i>niesłuszny</i>	3	223	1,95
<i>niesprawiedliwy</i>	1	297	0,49
<i>nieszczęśliwy</i>	2	133	2,18
<i>nietajemny</i>	1	10	14,51
<i>nieukwapliwy</i>	1	5	29,02
<i>niewdzięczny</i>	1	255	0,57
<i>niewiadomy</i>	5	92	7,89
<i>niewidomy</i>	2	251	1,16
<i>niewierny</i>	6	784	1,11
<i>niewinny</i>	24	1254	2,78
<i>niewolny</i>	1	77	1,88
<i>niewymowny</i>	1	210	0,69
<i>nieznajomy</i>	1	170	0,85
<i>nieznośny</i>	9	241	5,42
<i>niezwyczajny</i>	1	87	1,67

Tabela 39. Imiesłowy zaprzeczone w układzie alfabetycznym

Hasło	Frekwencja w tekście	Frekwencja w SPXVI	Wskaźnik DR
<i>niedobyty</i>	1	48	3,02
<i>niedokończony</i>	2	14	20,73
<i>nieomyłony</i>	1	1	145,10
<i>niepokalony</i>	1	28	5,18
<i>niepościgniony</i>	1	12	12,09
<i>nieskończony</i>	8	193	6,01
<i>niestłuchany</i>	1	179	0,81
<i>nieutwirdzony</i>	1	1	145,10
<i>niewątpiony</i>	1	1	145,10
<i>niezagojony</i>	1	2	72,55
<i>niezakryty</i>	1	6	24,18
<i>niezałożony</i>	1	1	145,10
<i>niezliczony</i>	3	259	1,68
<i>niezrównany</i>	1	3	48,37

Większość wyekscerpowanych form z przeczeniem *nie* (53%) stanowią hasła o jednostkowej frekwencji, których wynotowano 26, epitety zaprzeczone o wyższej frekwencji tekstowej są nieliczne, a jeśli już się pojawiają, to albo stanowią warstwę słownictwa o charakterze psalterzowo-biblijnym: *niewinny* (f = 24), *nieskończony* (f = 8), *niewierny* (f = 6), albo też należą do epitetów ogólnych, powszechnie używanych w różnych typach tekstów: *niemały* (f = 11), *nierówny* (f = 8), *niepotrzebny* (f = 5). Cechą charakterystyczną badanego przekładu jest niewątpliwie jakość stosowanych epitetów zaprzeczonych. W tej grupie bowiem aż 19 haseł (blisko 40%) stanowią formacje, które albo mają jednostkowe poświadczenia w polszczyźnie XVI wieku (f < 10), albo używane są przez pisarza ponadprzeciętnie często na tle szesnastowiecznej polszczyzny pisanej (DR ≥ 5). Warto zaznaczyć, że taki status mają niemal wszystkie zastosowane przez Reja w *Psalterzu* zaprzeczone imiesłowy (11 haseł), część to formy znane polszczyźnie szesnastowiecznej tylko z Rejowej translacji (DR = 145,1): *nieomyłony*, *nieutwirdzony*, *niewątpiony*, *niezałożony*. Omawiane formy swoją obecnością w *Psalterzu* zwracają uwagę także w konfrontacji z pozostałą

twórczością Reja. Godny odnotowania jest zwłaszcza ich brak w świeckich tekstach pisarza: na przykład w *Krotkiej rozprawie* na 2284 hasła nie pojawia się ani jedna forma imiesłowu zaprzeczonego, nie występują one w *Figlikach*, tylko wyjątkowo zdarzają się w *Żwierzyńcu*, *Żwierciadle* i *Wizerunku*³¹. Fakt ten może przemawiać za świadomym, celowym doбором przez pisarza leksykalnych środków artystycznego wyrazu, które były postrzegane ówczesnie za nobliwe, książkowe, wyszukane, nadające parafrazie koturnową, archaizującą stylizację, właściwą tekstom religijnym. Paradoksalnie więc zabieg celowej archaizacji został między innymi osiągnięty także poprzez wprowadzenie do utworu leksemów rzadkich, które nie zdążyły jeszcze się zadomowić w zabytkach pisanych polszczyzny XVI wieku, stanowiąc osobliwości leksykalne języka Reja. Warto bliżej przyjrzeć się tego typu formom. Najczęściej wykorzystuje pisarz epitety zaprzeczone w odniesieniu do Boga, podkreślając tym samym Jego wyjątkowość i niepoznawalność. Zwykle w tej funkcji jest używany imiesłów *nieskończony*: *nieskończony* jest Bóg (61, 4), *nieskończona* Jego *chwała* (35, 13; 89, 27), *nieskończone miłosierdzie* (119, 77), *nieskończone* Jego *czasy* (102, 6; 12). Ostatnie połączenie wyrazowe bywa wzmacniane dodatkowym przysłówkowym określeniem, tworząc związek wyrazowy o charakterze tautologicznym: *czas nigdy nieskończony* (89, 27; 102, 6; 12)³². Bóg jest określany jako *nieodmienny* (102, 6), Jego sprawy są — *nieomyślne* (78, 2), obyczaj — *niewymowny* (47, 6), sprawiedliwość — *niezrównana z wysokością gór najwyższych* (36, 4), Jego dobroć — *niesłychane* (40, 3), *dobrodziejstwa Jego wiecznie nigdy nieustające* (30, 4), *niezliczone* (71, 8), *nierowne* ‘znacznie przewyższające, lepsze’ (63, 3). Często, chcąc wyrazić nieopisywalność, nadzwyczajność Stwórcy, przechodzącą ludzkie wyobrażenie i ziemskie miary, używa pisarz leksemu *nieznośny* ‘wielki, wspaniały’: *nieznośna* jest *wielkość okręgu Jego* (19, 1), *nieznośna sława Pana* (27, 6), *nieznośne dobrodziejstwa* (42, 4), *nieznośne dobroćliwości* (51, 12), *nieznośna chwała majestatu* (138, 3), *nieznośna możność Jego* (150, 1). W odniesieniu do człowieka i świata materialnego epitety zaprzeczone zazwyczaj akcentują niedobór, brak jakiejś pożądanej wartości lub cechy, a tym samym negatywnie war-

³¹ Dane liczbowe podaję według ustaleń Stanisława Rosponda (zob. *ibidem*, s. 200).

³² Tego typu określenie można uznać za typowe dla Reja. Odnajdujemy je nie tylko w *Psalterzu*, ale także pojawia się często w *Postylli*, *Wizerunku*, *Żwierciadle* (w sumie 21 przykładów użycia). Jedno poświadczenie pochodzi z przekładu Nowego Testamentu Jakuba Wujka (zob. *SPXVI*, t. XVIII, s. 40).

tościują określaną rzeczownik: *niebezpieczna droga* (27, 11), *niedostateczna kraina* 'uboga' (106, 8), *ludzie niedostateczni* (9, 12), *lud nieluby* 'nielubiany' (78, 28), *człowiek niemiłosierny* (49, 10), *niemiłościwy człowiek* (50, 13), *matka niepłodna* (113, 5), *droga fałszywego a nieprawdziwego rozumienia* (119, 52), *nieszczęśliwy upadek* (41, 8), *niewierna powieść* (12, 2), *niewierny naród* (102, 8), *głowa niewierna* (110, 6). Inne użycia o wyraźnej funkcji ekspresywnej, których celem jest przede wszystkim potęgowanie napięcia, wzbudzanie ciekawości i pobudzanie wyobraźni odbiorcy są rzadsze: *nieopatrzna nędza* (73, 9), *niewiadoma rzecz* (19, 7), *niewiadoma głębość* (135, 3), *niewiadoma puszcza* (136, 5), *niezagojone nigdy rany* (38, 12), *niezliczone hufy* (33, 12), *niezliczona wielkość żab* (105, 14). Warto też odnotować wyekscerpowane wyrażenia z zaprzeczonymi epitetami o charakterze tautologicznym względem określanego rzeczownika: *kłamca nieprawdziwy* (66, 2), *niewolne posłuszeństwo* (2, 3). Uwagę zwraca także dość częste stosowanie przez Reja zaprzeczonego przymiotnika *niemały* w znaczeniu 'liczny; długi, długotrwały' (11 użyc): *poznawszy dobrodziejstwo Twoje, które wyznawać już będę miał niemałą przyczynę* (13, 5), *niemałą sobie otuchę dajam o Tobie, moj Panie* (73, 13), *niemałe bluźnienie* (10, 3), *niemała tłuszcza nędzników* (10, 10), *niemały poczet ludzi* (27, 3), *niemały przykład* (27, 8), *niemała część żywota* (31, 10), *niemała cześć* (78, 3), *wstyd niemały* (89, 22), *niemałe udręczenie* (119, 47), *niemały czas* (147, 4). Zauważalną tendencją jest również kumulowanie wyrazów z przeczeniem *nie* w bliskim sąsiedztwie, często w kilku sąsiadujących wersach, co podkreśla rytmikę i uwypukla paralelizm składniowy psalterzowej prozy. Dobrze to ilustruje początek Psalmu 78, będącego pouczającą historią Izraela:

- [270] Posłuchaj pilno, kto chce, powieści mojej, a rozważ u siebie słowa moje, a snadź przypomionę i ony przednie rzeczy, tylko że się nam miasto baśni **niepodobne** widziały, by były powieściami przodków naszych **nieutwirdzone**. Aczkolwiekchmy dziwne sprawy Pańskie od przodków naszych a **nieomylne** slychali, których my iście **nie zażrzemy** potomkom ich, a wszakoż i my **nie przestawajmy** spisować a mieć na pieczy dzisiejszych dziwnych spraw Jego a straszliwych uczynków Jego.
- Bowiem **niemałą** cześć Jakob i ini przodkowie naszy odzierzeli, iż wydali naukę słusznego żywota potomkom swoim i rozkazali, aby się to rozszerzało między dzieci ich, a potym i w inie narody aby się to rozniosło.
- Aby oni, rozmyślając dziwne sprawy Pańskie, uczyli się wszzej nadzieje w Nim pokładać i w rozkazaniu Jego, a **nie równali się** z uporem przodków swoich, którzy nigdy prawem sercem **nie dufali** Temu, a nic słusznego ku myslam swym **nie przypuszczali**.

I wielokroć też byli wielkim strachem borzeni od nieprzyjaciół swoich, gdykolwiek opuściwszy Pana swego dufali możnościami swoim, a iż Mu **nie zdzierżeli** nowo z Nim przyjętego przymierza ani żyli tym kształtem, jako im było rozkazano (78, 1-5).

W przytoczonym fragmencie psalmista wygłasza naukę zawartą w tradycji przekazanej mu przez przodków, akcentuje zawarte z Bogiem przymierze i upomina, aby obecne pokolenie nie było tak przekorne, nie przekraczało Bożych praw i nie zapominało o cudach Jahwe w historii zbawienia. W pięciu początkowych wersach psalmu odnajdujemy szczególnie duże zagęszczenie zaprzeczonych formacji: 3 zaprzeczone imiesłowly przymiotnikowe bierne (*niepodobne* — *nieutwirdzone* — *nieomylnie*), 1 zaprzeczony przymiotnik (*niemały*) oraz 6 form czasownikowych z przeczeniem *nie* (*nie zażrzemy* — *nie przestawajmy spisować* — *nie rownali sie* — *nie dufali* — *nie przypuszczali* — *nie zdzierżeli*). Sześciokrotne użycie konstrukcji składniowych z zanegowanymi formami czasownika podkreśla paralelizm składniowy — ważną cechę psalterzowej prozy, a zastosowane przymiotnikowe i imiesłowowe negativa doskonale uzupełniają tę kolekcję zaprzeczonych formacji, stają się także czynnikiem organizującym stronę brzmieniową psalmu.

Warto jeszcze podkreślić stosunkowo duży udział wśród przymiotnikowych epitetów badanej parafrazy formacji z formantem *-liwy*. Oprócz częstych w ówczesnej polszczyźnie przymiotników³³: *cnotliwy*, *dobrotliwy*, *niesprawiedliwy*, *nieszczęśliwy*, *obłądliwy*, *osobliwy*, *smrodliwy*, *sprawiedliwy*, *straszliwy*, *szczęśliwy*, *szkodliwy*, *złośliwy*, spotykamy określenia rzadziej używane: *burzliwy*, *chutliwy*, *kłamliwy*, *płaczkliwy*, *świętobliwy*, *zgodliwy*. Za epitety przymiotnikowe z formantem *-liwy* charakterystyczne dla tekstu Reja uznać trzeba te leksemy, które albo mają jednostkowe poświadczenia w polszczyźnie XVI wieku ($f < 10$), albo używane są przez pisarza ponadprzeciętnie często ($DR \geq 5$). Można do nich zaliczyć następujące przymiotniki:

- ◆ *łagodliwy* ($f = 2$, $DR = 72,55$): *łagodliwe słowo* (45, 1), *łagodliwe upominanie* (50, 14);
- ◆ *nieukwapliwy* ($f = 1$, $DR = 29,02$): *nieukwapliwy Bog* (145, 4);
- ◆ *pamiętliwy* ($f = 1$, $DR = 29,02$): *pamiętliwsza rzecz* (20, 7);

³³ Za hasła częste w szesnastowiecznej polszczyźnie uznajemy hasła o częstości większej od parametru $F = 124$, obliczonego dla haseł SPXVI ($F = 6580020 / 52884 = 124,42$).

- ◆ *podstępniwy* (f = 2, DR = 72,55): *człowiek podstępniwy* (36, 3), *podstępniwa rada* (18, 18);
- ◆ *potwarzliwy* (f = 1, DR = 29,02): *potwarzliwe kochanie* (44, 10);
- ◆ *pożądliwy* (f = 6, DR = 11,16): *życie pożądliwy* (49, 4), *miłosierdzie pożądliwe* (52, 7), *rzecz pożądliwa* (102, 7; 107, 5), *pożądliwy port* (107, 14), *pożądliwa dusza* (143, 6);
- ◆ *sprzygodliwy* (f = 1, DR = 145,09): *sprzygodliwy upadek* (40, 12);
- ◆ *szczodroblivy* (f = 2, DR = 7,25): *szczodroblivy Bog* (3, 8), *szczodrobliva ręka* (145, 7);
- ◆ *uciskliwy* (f = 1, DR = 145,1): *uciskliwe miejsce* (18, 19);
- ◆ *wściekliwy* (f = 1, DR = 29,02): *pies wściekliwy* (22, 16);
- ◆ *występliwy* (f = 1, DR = 145,1): *występliwy a zakrwawionego serca* [o człowieku] (26, 6);
- ◆ *żałobliwy* (f = 7, DR = 12,39): *żałobliwe odzienie* (35, 8); *żałobliwa dusza* (38, 5), *żałobliwa prośba* (55, 2), *żałobliwy głos* (79, 7; 142, 1), *żałobliwy czas* (137, 1), *żałobliwe wołanie* (142, 4);
- ◆ *żądliwy* (f = 1, DR = 145,09): *żądliwa prośba* (27, 7).

Zgromadzony materiał pozwala wnioskować, że Rej w *Psalterzu* często wykorzystywał tego typu formacje jako dublety słowotwórcze przymiotników z formantem *-ny*, np.: *łagodny* (1) — *łagodliwy* (2), *przygodny* (1) — *przygodliwy* (1), *potworny* (2) — *potwarzliwy* (1), *straszny* (2) — *straszliwy* (16), *występny* (5) — *występliwy* (1). Tego rodzaju zabieg trzeba traktować nie tylko jako przejaw operatywności słowotwórczej pisarza, ale również — a może nawet przede wszystkim — jako dążenie do modernizowania słownictwa, różnicowania synonimiki i subtelnego cieniowania znaczeń. Nie można też wykluczyć, że przymiotniki z formantem *-liwy* traktowano w ówczesnej polszczyźnie jako bardziej literackie³⁴, mógł to być więc jeden z powodów tak dużej popularności tego typu formacji w *Psalterzu* Reja³⁵.

³⁴ Zob. A. Bańkowski, *Osobliwy*, [w:] idem, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. II, Warszawa 2000, s. 443.

³⁵ I tak na przykład dwukrotnie wprowadza Rej do *Psalterza* epitet *podstępniwy*, zupełnie nieznanymi w szesnastowiecznej polszczyźnie (tylko dwa poświadczenia, oba

2. Porównanie

Porównanie jest ważnym elementem kształtowania rzeczywistości psalmicznej. Jak trafnie zauważył Manfred Lurker, „języki semickie wykazują swoistą skłonność do posługiwania się wyrażeniami symbolicznymi, ponieważ jest im prawie nieznanne zjawisko abstrakcji. Uciekają się więc ciągle do konkretów, które nabierają znaczenia abstrakcyjnego przez odpowiednie precyzowanie ich sensu. (...) Dla człowieka czasów starożytnych wszechświat stanowił jedność taką samą, jak dla nas. Jednakże, podczas gdy my próbujemy cały wszechświat zamknąć w naszych ludzkich miarach i cyfrach, Egipcjanie, Babilończycy, a częściowo także Grecy posługiwali się w tym celu różnymi obrazami, cały świat był dla nich swoistym *synopticum*. Z tego wymyślanego świata wylaniało się i wychodziło naprzeciw człowiekowi wszystko, co Boskie, niosąc z sobą sens istnienia. Człowiek zaś usiłował przedstawić tak rozumiane istnienie za pomocą pewnych obrazów”³⁶. Ową symbolikę w Biblii spotykamy na każdym kroku — współtworzą ją liczne metafory, porównania, obrazy, symbole i alegorie, które odnajdujemy także w parafrazie Reja. Jednak porównanie zajmuje w niej szczególne miejsce, jest bowiem jednym z częściej wykorzystywanych przez pisarza środków artystycznych, co wynikało zapewne z samej jego struktury.

Na potrzeby analizy przyjęliśmy następującą definicję porównania: jest to „dwuczłonowa konstrukcja semantyczna sprzęgnięta wewnętrznie za pomocą wyrażen: *jak, jako, jak gdyby, na kształt, podobny, niby* itp.”³⁷, przy czym w obu członach porównania dostrzega się istnienie jakiejś wspólnej dla nich cechy semantycznej, zwanej podstawą porównania (*tertium comparationis*). Cecha ta może być wyrażona powierzchwnie, a jej gramatycznymi wykładnikami są zazwyczaj czasowniki lub przymiotniki, wzbogacone niekiedy dodatkowymi określeniami. Człon pierwszy

z *Psałterza* — zob. SPXVI, t. XXVI, s. 82–83), natomiast w *Postylli* na oznaczenie człowieka ‘zdradliwego, oszukańczego, przewrotnego’ stosuje już przymiotnik z formantem *-ny*: *podstępny* (tylko jedno użycie w SPXVI — zob. *ibidem*, s. 83).

³⁶ M. Lurker, *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, tłum. bp K. Romaniuk, Poznań 1989, s. 11–12.

³⁷ A. Okopień-Sławińska, *Porównanie*, [w:] *Słownik terminów literackich...*, s. 377. Zob. też: A. Nowakowska, *Świat roślin w polskiej frazeologii*, Wrocław 2005, s. 48; K. Siekierska, *Porównania w Wojnie chocimskiej Wacława Potockiego i w Pamiętnikach Jana Chryzostoma Paska*, „Polonica” 1982, t. VII, s. 234.

nazywamy członem określającym, porównywanym, przedmiotem porównania, obiektem porównania albo komparatem, zaś człon drugi — członem określającym, porównującym, obrazem, nośnikiem porównania, komparansem. Wskaźniki zespolenia łączące obie części porównania określamy mianem formalnych operatorów komparatywnych, łączników porównawczych lub koniunktorów. Poza zasięgiem naszego zainteresowania znajdują się porównania semantyczne, czyli niemające formalnych wskaźników komparacji³⁸.

Porównanie jako dwuczłonowa konstrukcja semantyczno-składniowa pozwala na wprowadzenie bardziej rozbudowanych obrazów niż to ma miejsce w przypadku metafory, daje większe możliwości ukonkretnienia obrazu, dopowiadania, celowego kształtowania pola konotacji asocjacyjnych i sięgania po skojarzenia bliższe ówczesnemu odbiorcy, odwołujące się do jego doświadczeń i wiedzy, przez co nieco oswaja obcą dla Europejczyka bliskowschodnią kulturę. Wysoką frekwencję tej figury stylistycznej w twórczości Reja dostrzegali już inni badacze. E. Ostrowska wskazywała, iż „w poszukiwaniu środków artystycznego wyrazu, mało zżyty z przenośnią ucieka się Rej do tradycyjnych określeń porównawczych, a że ma chłonną wyobraźnię, daje tu rzeczy niekiedy odkrywcze”³⁹. Także J. Krzyżanowski podkreślał, że podstawową cechą stylu Reja „stanowi jego obrazowość, rezultat tego, że pisarz myśli nie pojęciami, lecz wyobrażeniami; wyobrażenia te zaś związane są u niego niemal stale z przedmiotami konkretnymi”⁴⁰. Twórca z Nagłowic zazwyczaj unikał pojęć abstrakcyjnych, a jeśli już musiał ich użyć, to starał się je wzbogacać przez dodatkowe określenia, które je uplastyczniały.

W parafrazie Reja odnotowaliśmy 242 struktury komparatywne, w zdecydowanej większości niegradacyjne (216 użyć, 89,3%), a więc zawierające relację podobieństwa bądź jego braku (relacja różnicy) między obiektami pod względem porównywanej cechy. Najczęściej w funkcji wykładnika

³⁸ Zob. A. Nowakowska, *op. cit.*, s. 48; K. Siekierska, *op. cit.*, s. 234; M. Pietrzak, *Roliny w porównaniach występujących w Trylogii Henryka Sienkiewicza*, „Język a Kultura” 2001, t. XVI, s. 169–170; D. Kozaryn, *Porównania do zwierząt w Wizerunku własnym żywota człowieka poczciwego Mikołaja Reja*, „Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty polszczyzny” 2005, t. V, s. 115.

³⁹ Zob. E. Ostrowska, *O artyzmie opisów...*, s. 258.

⁴⁰ J. Krzyżanowski, *Mikołaj Rej i rodzima kultura literacka jego czasów*, Łódź 1947, s. 42.

zespolenia używał Rej zaimka *jako*, co jest zgodne z ogólną tendencją panującą w wieku XVI, potwierdzoną badaniami Barbary Greszczuk⁴¹. Komparacji z koniunktorem *jako* odnotowano w zebranych materiale 174, a więc blisko 72%. W tej grupie konstrukcji porównawczych w 37 przykładach, a więc w co piątym porównaniu, człon porównujący wprowadzany był przy pomocy określenia *nie inaczej jako*, np.: *a nie inaczejem nimi jest ogarnion jako tonący burzącymi wodami* (88, 9); *a drudzy jeszcze w kwitnącej młodości swej nie inaczej jedno jako z przyprawionemi skrzydły, wylecą więc bez czasu* (90, 6); *wysokie gory nie inaczej jako wosk roz płyną sie* (97, 3); *czujno siedzieć muszę nie inaczej jako płochy wrobl pod strzechą* (102, 4); *nie inaczej jako popioł pokarm moj mi smakuje* (102, 5); *iżechmy nie inaczej są jedno jako proch pod nogami jego, nie inaczej sie też z nami obchodzi jedno jako miły ociec, ktory, pokarawszy syny swoje, po malej je chwili ugłaszczę* (103, 9); *Ktoremu wiatrowie nie inaczej służą jedno jako pilni słudzy na każde rozkazanie jego* (104, 3); *nie inaczej jako służa czeka łaskawego wspomżenia z ręki Pana swego, a także służebnica od paniej swojej, także ja czekam pociechy od Ciebie, wspomżyciela swego* (123, 1); *A nie inaczej jako stroż zmorzony snem oczekawa dnia przychodzącego, tak też serca nasze oczekawają łaskawego wspomżenia Twego* (130, 5); *kości nasze nie inaczej jako niepotrzebne trzaski przed strachem śmierci bywają roztrzęsione* (141, 5) itp. Czasem zaimek *jako* współtworzy konstrukcję porównawczą z *tak*, np.: *A nie inaczej jako iny las wyrąbać, tak by chcieli wykorzenić zebranie Twoje* (74, 4); *Jako pragnie jeleń, aby co rychlej w gorący czas dostąpił źródła chłodzącego, tak nie mniej pragnie i dusza moja, aby Cie dostąpiła rychlej, moj Panie* (42, 1). Trzykrotnie użył Rej podwojonych operatorów porównania *rownie jako*, wzmacniając tym samym relacje podobieństwa, jakie zachodzą między porównywanymi członami: *A zginą rownie jako tłustość zapalona, która dymem wyleci, i będą wzajem nabywać a nigdy nie wrocą* (37, 15); *bo rownie by mie to tak od Ciebie zakryło jako światłość południowa, abowiem wszystkie ciemności są Tobie przezroczyte jako dzień najaśniejszy* (139, 6); *Rownie jako sen strudzonemu człowiekowi barzo smaczny bywa, a obudziwszy sie wnet go zapomni, także sie im też zostanie podobno* (73, 10). Ostatni z przykładów dodatkowo zawiera także konstrukcję porównawczą z *tak*.

⁴¹ Zob. B. Greszczuk, *Konstrukcje porównawcze i ich rozwój w języku polskim*, Rzeszów 1988, s. 132–133.

Zaimek **jakoby** w funkcji łącznika porównawczego wystąpił w 15 porównaniach, m.in.: *wiatr jadem zarażający jakoby z grobow otworzonych pochodzi z ust ich* (5, 9); *Abowiem Pan jest jakoby prawy dziedzic nad ludźmi, który będzie obrońcą strony mojej* (16, 4); *aby sie nie cieszył nieprzyjaciel moj jakoby jakie zwycięstwo wziąwszy nade mną* (25, 1); *Prawie jakobys mię wydarł z paszczęki lwiej, a jakobys mię wybawił z wrogow srogich jednorożcow, burzących przeciwko mnie* (22, 21); *Zstałem sie był każdemu niepotrzebny jakoby on w ziemię zagrzebiony, ktorego już żadna pamięć nie ostała, a jakoby garnek rozpadły, który sie już wniwecz przygodzić nie może* (31, 12); *Jakoby od jakiego strasznego dziwu odbiegali ode mnie i przyjaciele moi* (71, 4); *a padali tak jakoby śmiertelnym snem byli zmorzeni* (76, 3) itd. Według ustaleń Barbary Greszczuk w dawnej polszczyźnie nie odróżniano zaimków *jako* od *jakoby*, traktując je jako synonimy⁴². Przykłady wyekscerpowane z *Psałterza* Reja potwierdzają obserwacje badaczki.

Wyjątkowo w funkcji operatora komparatywnego wystąpił zaimek **jak**, odnotowano jedynie 2 tego typu przykłady: *uroście jak las obfitość Jego* (72, 8); *a to wszystko zaginie nie inak jak szata od molu skażona* (102, 13).

Nieco częściej jako łącznik porównania wykorzystywany był przymiotnik kwalifikujący **podobien**⁴³, odnajdujemy go bowiem w 23 porównaniach, co stanowi 9,5% ogółu komparacji, m.in.: *A będą podobni ku ździebłku, ktore bywa od wichru nagrawano* (35, 3); *A jedno stojąc jestem podobien ku głuchowi, rzkomo nie słyszac wyliczanych złości swoich, a jakoby niemy, nie śmiejąc dać żadnej odpowiedzi przed strachem* (38, 9); *bylichmy podobni ku owcam, ktore wiodą do jatek* (44, 7); *Abowiem i mowa twoja fałszywa snadnie okaże mysl złościwą twoję, ktora jest podobna ku ostrej brzytwie, ktora miasto ogolenia włos ku urznięciu gardła sie sama obraca* (52, 2); *A sprawiedliwy będzie podobien ku drzewku oliwnemu, nadobnie kwitnącemu* (52, 6); *jad wasz był by ku jaszczorce podobien albo ku onemu wężowi, który ogonem zatula ucho swoje, aby nic dobrego nie słyszał* (58, 3); *a potłumiłeś ony mocarze, ktorzy byli podobni ku jadowitym smokom srogościami swemi* (74, 6); *podobien jest ku kwiatkowi, który z poranku sie rozkwitnie, a k wieczoru w ziemię będzie potłoczon* (90, 3); *bom*

⁴² Zob. *ibidem*, s. 120.

⁴³ Więcej na temat tego typu przymiotników zob. A. Kałkowska, *Składniowe właściwości przymiotników kwalifikujących*, „Język Polski” 1973, t. LIII, z. 2, s. 95–104.

podobniejszy ku onemu pelikanowi, który mieszka sam na puszczy niżli ku człowiekowi (102, 3); Bowiem czas moj **podobien** jest ku krotkiemu dniowi, który sie już więc ku wieczorowi przychyli (102, 6); staną sie **podobni** ku onemu zielu, które sie wspina na wysoki dom, a potym uschnie, niżli na poły doroście (129, 2); będę **podobien** ku człowieku zginętemu, który w głęboki doł upaść ma (143, 5); a on snadź jest **podobien** ku niepotrzebnemu cieniowi, który sie w nocne ciemności obraca (144, 2). Przymiotnik kwalifikujący **podobien** zawsze łączy się z przyimkiem *ku*, determinując wprowadzenie w członie porównującym rzeczownika w celowniku, co pokazuje, że Rej odbiegał od tendencji właściwych szesnastowiecznej polszczyźnie, w której dominowały już komparacje z przyimkiem *do* przy przymiotniku, prawie czterokrotnie przewyższające liczebnością konstrukcje z przyimkiem *ku* (858 : 233)⁴⁴. Nasz autor jest więc w tym względzie bardziej archaiczny i tradycyjny niż większość szesnastowiecznych twórców⁴⁵. Uwagę zwraca wyekscerpowana struktura o jednostkowej frekwencji z oryginalną frazą o metaforyzującym odcieniu **nosić podobieństwo** w funkcji koniunktora: *Każdy z nich nosi w sobie podobieństwo srogiego lwa, który łupem żyw albo szczenięcia jego, które sie tajemnie usadziło, aby ułapiło owieczkę* (17, 12). Zwrot **nosić podobieństwo** w znaczeniu 'być podobnym' notowano w polszczyźnie pisanej XVI wieku tylko sześciokrotnie, z czego połowa użyć jest autorstwa Reja (pozostałe 2 przykłady pochodzą z *Postylli*)⁴⁶, co pokazuje, że pisarz niechętnie ulegał szablonowi struktur składniowych i starał się je ożywić przez włączanie w nie określeń również rzadkich, zaczerpniętych z żywego języka.

Dwukrotnie w badanym materiale pojawiły się porównania, w których funkcję operatora komparatywnego pełniło określenie **na kształt**: *dziewki ich na większą pychę są ustrojone prawie na kształt chędogości kościelnej* (144, 7); *Ktory spuszcza lodu kawalce na kształt kryształu w wielkiej zimności* (147, 8).

⁴⁴ Zob. SPXVI, t. XXVI, s. 22–28.

⁴⁵ Niewykluczone, że jest to tendencja charakterystyczna nie tylko dla tekstu *Psalterza Dawidowego*, ale także dla innych utworów pisarza, zwłaszcza że podobną tendencję zauważyła także D. Kozaryn, badając *Wizerunek własny żywota człowieka poczciwego* M. Reja (zob. D. Kozaryn, *Porównania do zwierząt...*, s. 118–119).

⁴⁶ Ponadto zwrot **nosić podobieństwo** dwukrotnie notowany jest w *Iudicium* J. Wujka z 1570 roku i jeden raz w *Katechizmie* W. Kuczborskiego z roku 1568 (zob. SPXVI, t. XXVI, s. 9).

Porównań o charakterze gradacyjnym, opartych na relacji nierówności obiektów ze względu na porównywaną cechę (relacja większości lub relacja mniejszości obiektów porównania), wykscerpowano 26, co stanowi blisko 11% ogółu struktur komparatywnych. Nie jest to grupa bardzo liczna, ale już wyraźnie widoczna w badanym utworze, na co wpływ miał niewątpliwie tekst łacińskiego oryginału, w którym również spotykamy porównania gradacyjne, ale dostrzec można także inwencje samego tłumacza, bowiem czasem wprowadza ten rodzaj porównania niezależnie od łacińskiej podstawy. W wykscerpowanej grupie porównań gradacyjnych w funkcji łącznika pojawia się spójnik *niżli* bądź *niż* — każdy z nich wystąpił w 13 komparacjach. Oba spójniki sygnalizują różnicę stopnia nasilenia porównywanych ze sobą określeń, cech, stanów, czynności, używane są więc w związkach z przymiotnikami i przysłówkami w stopniu wyższym, np.: *znacniejsza będzie [sprawiedliwość] niżli jasność słoneczna w południe* (37, 6); *możesz sprawy moje jaśniejsze niżli śnieg uczynić* (51, 7); *język ich gorszy niżli miecz burzący* (59, 5); *a snadziem więcej podobien ku grobowi niżli ku żywotowi* (88, 2); *bom podobniejszy ku onemu pelikanowi, który mieszka sam na puszczy, niżli ku człowiekowi* (102, 3); *A snadź to jest rzecz pożyteczniejsza niżli nachłodniejsza rosa, która spada na wysokość suchych gor* (133, 2); *W większej wadze niż najaśniejsze złoto miałoby być przykazanie Jego i więcej by miało smakować niż najśodsze-go miodu plaster* (19, 9); *chędoższy będę niż bych był izopem pokropiony* (51, 7); *a pewnośc obietnic Twoich jest snadź szersza niż od nieba do ziemi* (57, 6); *Abowiem snadź jest weselszy jeden dzień w rozkoszach przybytkow Twoich niż tysiąc inych na inych miejscach* (84, 6); *lepiej jest Jemu dufać niż namożniejszemu człowieku na ziemi* (118, 4); *wonniejsza to rzecz niż maść nadroższa* (133, 1).

O wysokiej frekwencji porównań analizowanego przekładu decydował nie tylko tekst, będący podstawą tłumaczenia. Dokładna analiza pokazała, że parafraza jest nasycona określeniami porównawczymi w stopniu większym niż teksty źródłowe. Obok porównań wzorowanych na materiale łacińskiego Psalterza, a więc zarówno na tekście Wulgaty, jak i łacińskiej parafrazy Campensisa, Rej tworzył także własne komparacje, czerpiąc pomysły z codziennego życia, czasem nawiązywał do bogatego inwentarza psalterzowych porównań i poprzez imitację zwiększał częstość ich występowania. Wzorem był dla niego Campensis, ale

nasz tłumacz nie kalkował jego porównań w sposób mechaniczny. Pomysły niderlandzkiego tłumacza stanowiły dla niego jedynie podniętę do tworzenia własnych konstrukcji porównawczych, które po swojemu rozwijał i uzupełniał o nowe elementy. Określenia porównawcze odnajdujemy nie tylko w tych miejscach badanego tekstu, które odpowiadają Wulgacie. Często wplatane są one w tok wypowiedzi psalmisty w postaci wtrąceń, przypominających marginalne uwagi, które nie wnoszą nowych treści, ale raczej służą łatwiejszej jej interpretacji. Zadaniem tego rodzaju amplifikowanych porównań jest ukonkretnienie, przybliżenie, doprecyzowanie treści, ale i ożywienie, uplastycznienie obrazu. Jako przykłady tego typu ingerencji pisarza w warstwę semantyczno-stylistyczną utworu niech posłużą następujące miejsca psalterzowego tekstu: *był blizek śmierci jako okowami związany* (18, 4); *duchem swoim świętym jako prawym wodzem racz utwierdzić obłądliwą myśl moją* (51, 10); *jaką iną szatę zewsząd pychę bywają przywleczeni* (73, 4); *manna jako deszcz padała z nich [z obłoków] z rozmaitym smakiem pokarmu* (78, 13); *Panie nasz, jesteś jako słońce, który oczyściasz a chędożysz myśli prostych ludzi* (84, 7); *nam przypada niełaska Twoja tak, iż jedno jako przez sen używamy tej krotkiej krotchwile swojej* (90, 4); *kości nasze nie inaczej jako niepotrzebne trzaski przed strachem śmierci bywają roztrzęsione* (141, 5).

Modyfikacje dotyczą także jakości metaforycznych określeń i zdarza się, że pisarz, chcąc ukonkretnić przekaz, przybliżyć go, uczynić bardziej zrozumiałym, wprowadza porównania także w miejscach, którym w tekście źródłowym odpowiadają obrazy konstruowane z wykorzystaniem związanej metafory. W metaforze, inaczej niż w porównaniu, „elementy należące do jej szeregu motywacyjnego, stanowiące jej *tertium comparationis*, pozostają otwartym zadaniem interpretacyjnym i ustalane są indywidualnie przez każdorazowych uczestników komunikacji²⁴⁷. W porównaniu owa motywacja jest zawsze widoczna, ukonkretniona, najczęściej cecha konotacyjna wyrażona zostaje bezpośrednio. Według E. Ostrowskiej „przenośnia poetycka to w istocie przeniesienie nazwy z jednego desygnatu na drugi z pominięciem fazy pierwszej, w której zespolenie obu desygnatów na zasadzie *tertium comparationis* ujawnia się w formie porównania²⁴⁸.

⁴⁷ T. Dobrzyńska, *Metafora*, Wrocław 1984, s. 59.

⁴⁸ E. Ostrowska, *O artyzmie opisów...*, s. 282.

Zauważalna w *Psalterzu* dominacja porównań nad przenośniami mogła więc być spowodowana dążnością pisarza do konkretyzacji, potrzebą odślonienia przed czytelnikiem owej fazy pierwszej, by niczego nie musiał się domyślać. Rej często dokonuje interpretacji metafory zawartej w tekście oryginału, uściśla ją, przekształca w porównanie i ujawnia jego podstawę. Niekiedy wzorem dla niego stawała się parafraza Campensisa, w której także dostrzec można podobny sposób obrazowania, czasem zaś Rej dokonywał indywidualnych wyborów. Tendencję tę warto prześledzić na konkretnych przykładach:

[271]

- R: **Pan jest jakoby prawy dziedzic** nad ludźmi, który będzie obrońcą strony
mojej (16, 5);
- V: Dominus pars hereditatis mea et calicis mei (15, 5);
- C: Dominus enim ipse portio est et veluti patrimonium populi, qui partes sequetur meas, et calicis mei particeps fiet (16, 5);

[272]

- R: A tak Ty sam powstań, miły Panie, a **jako miłosierny Pan a prawy dziedzic** weźmi na opiekę swą ludzi swoje na ziemi, a racz miłościwie sędzić tak, jako własną ojczyznę swoją (82,5);
- V: (...) surge Deus iudica terram quoniam tu hereditabis in omnibus gentibus (81, 8);
- C: Surge quaeso tu ipse Deus, ut iudices terram, tu enim veluti haereditario iurae, et tanquam patrimonium possidebis universas gentes (82, 8);

[273]

- R: A prawiem był wysuszony **jako źdźbło słomy w gorącości** (32,3);
- V: dum configitur mihi spina (31, 4);
- C: sic mutatus sum, ut ex succulento factus sim aridior, quam sunt aristae in media messae (32, 4);

[274]

- R: słowa (...) nie inakszą mi jasność dawają **jako jaka pochodnia w ciemną noc** przed nogami memi (119, 53);
- V: lucerna pedibus meis verbum tuum et lumen semitis meis (118, 105);
- C: Instar lucernae fuerunt pedibus meis verba tua, et veluti lux iuxta semitam mihi (119, Nun. 1).

I tak w przykładzie [271] w miejsce metaforycznego sformułowania Wulgaty, odnoszącego się do Boga, wprowadza Rej porównanie, gdzie przywołany został prawy dziedzic, chroniący swych poddanych. Obraz ten lepiej przemawiał do wyobraźni szlachcica. Uniwersalistyczną wizję Boga — Króla wszechświata [272], który bezwzględnie sądzi i panuje na ziemi, zmienia Rej za pomocą umiejętnie wykorzystanej komparacji w wizję Boga — miłosiernego opiekuna, a w kolejnym fragmencie uzupełnia ją porównaniem, z którego przebija patriotyczna nuta: *racz miłościwie sędzić tak jako własną ojczyznę swoją* (82, 5). Wspólną płaszczyzną semantyczną obu porównań jest wizerunek idealnego, ziemskiego władcy — dobrego pana i dziedzica, dbającego o swoich poddanych, zatem obraz znakomicie wpisujący się w polskie realia szesnastowieczne i bliski mentalności Reja — szlachcica i ziemianina. W przykładzie [273] krótką łacińską frazę: *dum configitur mihi spina* zastępuje barwnym porównaniem, które w sugestywny sposób oddaje stan wyczerpania i udręczenia psalmisty: *prawiem był wysuszony jako źdźbło słomy w gorącości*. Od zwięzłego, metaforycznego opisu Wulgaty odchodzi także w przykładzie [274], zapożyczając wprowadzone przez Campenisa rozbudowane porównanie, w którym słowa Pańskie niczym pochodnia rozjaśniają mrok na ścieżkach ludzkiego życia: *słowa (...) jasność dawają jako jaka pochodnia w ciemną noc przed nogami memi*.

Z zabiegiem ukonkretnienia treści przez porównanie spotykamy się także w Psalmie 88:

[275]

R: *żywot moj jakoby w ciemnym a w okrutnym więzieniu* (88, 4);

V: *posuerunt me in lacu inferiori in tenebrosis et in umbra mortis* (87, 7);

C: *visus sim ipse mihi precipitatus in puteum, aut in carcerem obscurissimum et profundissimum retrusus* (88, 6).

W Wulgacie cierpiący i bliski śmierci psalmista ukazany jest metaforycznie jako człowiek, który zbliża się do krainy umarłych, którego ogarniają ciemności i cień śmierci. Potrójna metafora obecna w tekście Wulgaty zmienia się w parafrazie Reja w porównanie, które, choć znacznie oddala się od realiów biblijnych, to bliższe jest wyobrażeniom ówczesnego odbiorcy. „Dla starożytnego Izraelity stan choroby czy zagrożenia ze stro-

ny wroga był równoznaczny z wejściem w sferę śmierci, czyli z zejściem do Szeolu⁴⁹. Siedzibę zmarłych Izraelici wyobrażali sobie jako „kraj usytuowaną u dołu wszechświata, pod wielkim morzem, na którym pływa ziemia”⁵⁰. Rej — zapewne pod wpływem Campensisa — rezygnuje z tego obcego kulturze chrześcijańskiej obrazu i związanych z nim metafor, a poprzez wprowadzenie — jako *comparatum* — *ciemnego a okrutnego więzienia* otwiera pole konotacji asocjacyjnych, które są łatwiejsze w odbiorze, gdyż wyrastają z konkretnej i bliższej człowiekowi epoki renesansu rzeczywistości, a przy tym także zawierają silny ładunek emocjonalny. Podobnie postępuje tłumacz w Psalmie 107, kiedy uzupełnia metaforyczny przekaz Wulgaty o nowe treści i skojarzenia, wprowadzone przy pomocy ukonkretniającej konstrukcji porównawczej: *wyzwolić jako z twardego więzienia*:

[276]

R: (...) i prawie wyswobodził dusze ich z onych ciemności prostoty ich,
a nie inaczej **jako z twardego je więzienia** wyzwolił (107, 5).

V: sedentes in tenebris et umbra mortis vincitos in mendicitate et ferro (106, 10).

C: Cum sederent in tenebris et in horrore mortis, calamitosi et vincti ferro (107, 10).

Porównania wprowadzone w miejsce biblijnych metafor odnajdujemy także w Psalmie 104, który jest hymnem na cześć Stwórcy. Zawarte w nim obrazy są zgodne z kosmologią Izraela i budowane według reguł symbolicznej poezji kananejskiej⁵¹. Jahwe jako Król niebios porusza się po niebie swoim rydwanem, zbudowanym z obłoków. Ten pojazd ciągnięty jest przez skrzydła wichrów, niczym przez rumaki. Niebieski Król ma swoich posłańców i służbę. W Wulgacie oraz u Campensisa obraz ten przedstawia się następująco:

V: Qui tegis in aquis superiora eius qui ponis nubem ascensum tuum qui ambulat super pinnas ventorum. Qui facis angelos tuos spiritus et ministros tuos ignem urentem (103, 3–4);

⁴⁹ A. Sieradzki, *Pojęcie „piekło” w Psalterzu Dawidowym Mikołaja Reja*, [w:] *Varia Linguistica*, red. Ł. Szewczyk, Bydgoszcz 1998, s. 92.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 89–90.

⁵¹ Zob. ks. W. Borowski, *Psalmy. Komentarz biblijno-ascetyczny*, Kraków 1983, s. 337.

- C: Qui tegit aquis supremas partes illius, qui utur nubibus pro vehiculo, volat velocius [ni]si alas haberet ex vento.
 Cuius iussu nunc huc, nunc illuc flant venti et tanquam ministri obsequuntur Domino su[o] nec aliter quam ministri quocumque ille voluerit pergunt ignita fulgura (104, 3–4).

Rej w swojej parafrazie uprościł obraz Boga-Króla, zrezygnował z metafor i zbudował go, wykorzystując w tym celu dwa porównania, choć również o metaforycznym charakterze, oba odwołujące się do jednego z atrybutów władzy i panowania. W parafrazie Reja *wiatrowie służą Bogu jako pilni słudzy na każde rozkazanie Jego, a anieli Jego jako ogniści posłowie* (104, 3). Uwagę zwraca nazwanie aniołów *ognistymi posłami*, nieznane poza Rejem w literaturze XVI wieku⁵². Leksem *poseł* używany był w szesnastowiecznej polszczyźnie w znaczeniu ogólnym jako określenie ‘wysłannika, delegata, pełnomocnika, posłańca’⁵³, w tym także posłańca Boga do ludzi, ale w czasach demokracji szlacheckiej oznaczał również ‘delegata do izby parlamentarnej, przedstawiciela ludności w sejmie, członka izby poselskiej’⁵⁴, jego wprowadzenie do tekstu mogło więc otwierać dodatkowe konotacje, odwołujące się do polskich realiów.

Biblijne porównania, a więc również psalterzowe, mają specyficzny charakter: przeważnie są konkretne i odwołują się do realiów codziennego życia Hebrajczyka, nierozzerwalnie związanego — zarówno historycznie jak i geograficznie — z Izraelem i kulturą śródziemnomorską. Ich przedmiotem, obiektem (*comparandum*) jest najczęściej człowiek, a zwłaszcza jego przeżycia, myśli, uczucia i sytuacje, w jakich się znalazł, zwykle wywołane cierpieniem, chorobą i stanem zagrożenia ze strony prześladujących go nieprzyjaciół. Niewielką grupę stanowią porównania o charakterze refleksyjno-filozoficznym — ich celem jest przekazanie pewnej ogólnej prawdy, dotyczącej na przykład życia i jego przemijania. Osobną, wąską grupę tworzą porównania, których przedmiotem staje się jakiś element przyrody. Opiswane w nich zjawiska są zawsze zestawiane z realiami codzienności, powszechnymi ludzkimi doświadczeniami, prawami rządzącymi światem natury, co sprawia, że znakiem rozpoznaw-

⁵² Zob. *SPXVI*, t. XXVII, s. 463. Rej w odniesieniu do aniołów używał w swojej twórczości także określenia *niebiescy posłowie*, znanego z *Postylli* i *Apokalipsy* (zob. *ibidem*, s. 462–464).

⁵³ *Ibidem*, s. 458.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 468.

czym biblijnych komparacji jest prostota, zwięźłość oraz łatwo uchwytnie związki semantyczne między członami tak konstruowanych porównań⁵⁵. Celem porównania jest przybliżenie opisywanych treści, zjawisk, uczuć poprzez wskazanie na ich podobieństwo do innego przedmiotu, zjawiska, sytuacji — znanych z codziennych doświadczeń i obserwacji. Konstrukcje porównawcze zamykają się więc w rzeczach dobrze znanych i podsuwają wyobraźni czytelnika obrazy bardzo plastyczne, konkretne i żywe. W członie porównującym konstruowanych komparacji pojawiają się przedmioty codziennego użytku, związane z pracą pasterską, pracą gospodarską, działalnością wojskową, częste są elementy otaczającej przyrody. Zwierzęta, rośliny, minerały stawały się dla Hebrajczyków narzędziami w przekazywaniu treści symbolicznych. Struktury komparatywne obecne w *Psalterzu* Reja w warstwie semantycznej zasadniczo zachowują kolorytoryginalu — w wyekscerpowanym zbiorze odnajdujemy charakterystyczne dla tekstów biblijnych porównania ludzkiej egzystencji do dymu, topniejącego wosku, uschłej trawy i cienia:

- [277] A każesz im spłonąć **jako dymowi** zapalonemu, a w rozgniewaniu Twoim rozkażesz je kiedy zechcesz pożrzeć ogniowi (21, 9);
- [278] A nie inaczej będą rozproszeni **jako** bywa **dym** z komina rozproszon od wiatru, i rozplyną się jako wosk od ognia (68, 2);
- [279] A przed staraniem rozplynęła się **jako woda** myśl moja i roztargnione się stały członki moje, a serce moje jako wosk rozpuszczony między wnętrznościami moimi (22, 14);
- [280] A niechaj się rozplyną [ludzie niesprawiedliwi] **jako wosk** przed ogniem (58, 5);
- [281] Abowiem tu szczęście ich bardzo jest podobno ku **sianu** pokoszonemu (37, 2);
- [282] Abowiem nie inaczej **jako dym** od wiatru rozniesiony, tak prędko niszczeją dni moje tak, iż jako węgiel zeschnęły we mnie kości moje, a nie inaczej **jako siano** zeschnęło jest serce moje tak, iż czasem przed boleścią zapominam i pokarmu swego (102, 2);
- [283] (...) **jako cień** mogę zniknąć z ręki ich (109, 13).

W zgodzie z tekstem hebrajskiego oryginału wykorzystuje Rej negatywną symbolikę lwa do budowania w konstrukcjach porównawczych obrazu ludzi niesprawiedliwych, prześladowających człowieka pobożnego:

⁵⁵ Zob. K. Meller, *Jakuba Lubelczyka Psalterz Dawida z roku 1558. Studium filologiczne*, Poznań 1992, s. 65.

- [284] (...) nie inaczej by mię rozdrapał jedno **jako lew** owieczkę, której już więc z jego paszczęki nikt wyrzeć nie może (7, 2);
- [285] A zasadziwszy się **jako lew** z jaskiniey, aby krom żadnego smilowania rozdrapał słabszego, acz niewinnego nie mniejszą srogością jako owieczkę, gdy wpadnie w paszczękę jego (10, 9);
- [286] Każdy z nich nosi w sobie podobieństwo **srogiego lwa**, który łupem żyw, albo szczenięcia jego, które się tajemnie usadziło, aby ułapiło owieczkę (17, 12);
- [287] Rozdarli przeciwko mię paszczęki swoje **jako lwi głodni**, gdy się pilnie nasadzają, aby go ułapiwszy, pożarli (22, 13).

Przeciwnicy człowieka prawego ukazywani są także — zgodnie z pierwowzorem — jako głodne psy, tropiące zwierzynę i obiegające wieczorami miasto:

- [288] Abowiem obstąpili mię **jako psi wściekliwi** (22, 16);
- [289] A gdy nie znajdą łaski Twej, niełza jedno muszą, biegając, szukać **jako głodni psi** pokarmu sobie, a gdy nie znajdą, muszą tak aż na noc głodem obumrzeć (59, 11).

Rej przenosi do swoich komparacji egzotyczne bądź legendarne zwierzęta, nieznane w rodzimej szerokości geograficznej — oprócz lwów spotykamy pelikany, jednorożce oraz smoki:

- [290] (...) bom podobniejszy ku onemu **pelikanowi**, który mieszka sam na puszczy, niżli ku człowiekowi (102, 3);
- [291] A wzruszy gory, że się muszą trząść przed oblicznością Jego, a igrać jako młodzi **jednorożcowie** przed srogością Jego (29, 5);
- [292] A obrona moja będzie umocniona jako **jednorożcowa** tak, iż oko moje ogląda takie zwycięstwo (92, 5);
- [293] a potłumiłeś ony mocarze, którzy byli podobni ku jadowitym **smokom** srogościami swemi (74, 6).

W komparacjach odnajdujemy także typowe dla Biblii paralele między człowiekiem i narodem sprawiedliwym a charakterystyczną dla klimatu śródziemnomorskiego roślinnością: oliwką, palmą, winną latoroślą czy cedrem:

- [294] Bowiem sprawiedliwy zakwitnie w łasce Bożej jako **drzewo palmowe**, a będzie rozszerzon jako **piękny cedron** na puszczy (92, 6);

- [295] A ochędożyłeś ją [winnicę] sobie, wyrzuciwszy z niej wszystkie płone rzeczy, rozkorzeniwszy ją tak, iż się stały jako **cedrowe gałęzi** jej tak, iż i gory okrywały się cieniem jej, bo snadź aż ku morzu były latorośli jej rozciągnięne (80, 5);
- [296] Żona jego będzie podobna ku **winnej macicy**, która po domu jego rozciągnie latorośli swoje, a synowie jego jako nowe **szczepienie oliwne** około stołu jego, a tak się będzie na wszem mnożyło błogosławieństwo jego (128, 2).

Cechą stylistyczną translacji Reja jest obecność zwykle dwuczłonowych określeń nazywających wymienione rośliny: *drzewo palmowe*, *cedrowe gałęzi*, *szczepienie oliwne*, *winna macica*. Wyjątek stanowi jednowyrazowe określenie wysokiego drzewa porastającego tereny Bliskiego Wschodu: *cedron*, który to leksem wzbogaca tłumacz dodatkowym atrybutem w postaci wartościującego epitetu *piękny*. Wyrażenie *winna macica* na określenie winnego krzewu, charakterystycznego dla klimatu śródziemnomorskiego, zwraca uwagę nieco archaizującym nacechowaniem⁵⁶.

W komparacjach Rejowego *Psałterza* nie odnajdziemy jednak zwięzłości oryginału, gdyż ta ustępuje zazwyczaj miejsca konieczności do określenia obrazu, rozbudowania go i uzupełnienia o szczegóły, których próżno szukać w tekście źródłowym. W pewnym stopniu wzorem w tym względzie była dla pisarza parafraza Campensisa z licznymi amplifikacjami. Rej wykorzystuje niektóre pomysły niderlandzkiego tłumacza, ale kreuje obraz porównań po swojemu i wplata weń liczne elementy szesnastowiecznych realiów, które łatwiej i celniej trafić mogły do wyobraźni polskiego odbiorcy. Tak więc amplifikacja i dążność do konkretyzacji, czasem też zmiana obrazowania, są podstawowymi zasadami tworzenia porównań przez pisarza z Nagłowic. Warstwą, która w parafrazie ulega największym modyfikacjom, jest drugi człon porównania, zwany *comparatum*, będący jego nośnikiem, gdyż w nim kryły się sensy i obrazy lokalnego kolorytu — często obce doświadczeniom człowieka wychowanego w europejskiej kulturze. Tłumacz tekstów biblijnych musiał zaś tak skonstruować przekaz, aby uwarunkowana kulturowo warstwa konotacyjna była zrozumiała dla odbiorcy⁵⁷. Pisarz często uzupełniał kontekst o cechy i sytuacje, których w tekście źródłowym nie odnajdziemy. Po-

⁵⁶ SPXVI poświadcza wysoką frekwencję tego wyrażenia (62 użycia), głównie w tekstach o charakterze biblijnym (zob. SPXVI, t. XIII, s. 7).

⁵⁷ Zob. A. Sieradzki, *Świat zwierzęcy w Psalterzu Dawidowym Mikołaja Reja*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 1999, t. VI (XXVI), s. 77.

równania jego autorstwa wskazują konkretne cechy konotowane w sposób wyraźny i jednoznaczny, a *tertium comparationis* zawsze zostaje ujawnione. Ten eksplicytny charakter podstawy porównania ogranicza pole wyobraźni adresata, powoduje, że niczego nie musi się on domyślać. Wyszczególnienie w konstrukcji komparatywnej cechy wspólnej w sposób precyzyjny kieruje jego myśl ku konkretnej i pożądanej przez tłumacza interpretacji⁵⁸. I tak na przykład lew, uosabiający nieopanowaną siłę, nieustraszoną, potęgę⁵⁹, w komparacjach Reja jest zawsze srogi, okrutny, zasada się podstępnie na zdobycz i bezlitośnie ją rozszarpuje, by w końcu ją pożreć:

[297]

R: (...) nie inaczej by mię rozdrał jedno jako lew owieczkę, której już więc z jego paszczęki nikt wyrzeć nie może (7, 2);

V: Ne quando rapiat ut leo animam meam dum non est qui redimat neque qui soluum faciat (7, 2);

C: (...) qui dux est horum comprehenderit me non aliter dilaniabit quam leo oviculam solet, quam nemo e faucibus illius eripit (7, 2);

[298]

R: A zasadziwszy sie jako lew z jaskinie, aby krom żadnego smiłowania rozdrał słabszego acz niewinnego nie mniejszą srogością jako owieczkę, gdy wpadnie w paszczękę jego (10, 9);

V: oculi eius in pauperem respiciunt insidiatur in abscondito quasi leo in spelunca sua.
Insidiatur ut rapiat pauperem, rapere pauperem dum attrahit eum (9, 31–32);

C: Insidias collocabit in locis occultis, non minore crudelitate, quam leo insidiatur oviculae ex antro suo, insidiabitur enim in hoc, ut dilaniet eum, quo viribus superior erit, dilaniabit autem absque ulla commiseratione quinque in illius rete inciderit (10, 9);

[299]

R: Każdy z nich nosi w sobie podobieństwo srogiemu lwa, który łupem żyw, albo szczytęcia jego, które się tajemnie usadziło, aby ułapiło owieczkę (17, 12);

⁵⁸ A. Nowakowska ze względu na eksplicytny bądź implicytny charakter podstawy porównania wyróżnia dwa typy komparacji: porównania *in praesentia* i *in absentia*. Badaczka wykorzystuje podział zaproponowany w polskiej stylistyce przez A. Wierzbicką i T. Dobrzyńską w odniesieniu do metafory (zob. A. Nowakowska, *op. cit.*, s. 48–49; T. Dobrzyńska, *op. cit.*, s. 35).

⁵⁹ Zob. ks. S. Kobieliński, *Bestiarium chrześcijańskie. Zwierzęta w symbolice i interpretacji. Starożytność i średniowiecze*, Warszawa 2002, s. 180–186.

V: Susceperunt me sicut leo paratus ad praedam et sicut catulus leonis habitans in abditis (16, 12);

C: Quisque illorum similis est leoni, qui maximo studio inhiat praedae (17, 12);

[300]

R: Rozdarli przeciwko mię paszczęki swoje jako lwi głodni, gdy sie pilnie nasadzają, aby go ułapiwszy, pożarli (22, 13);

V: aperuerunt super me os suum sicut leo rapiens et rugiens (21, 13);

C: Aperuerunt adversum me os suum, non aliter quam leo inhians praedae et prae fame rugiens (22, 13).

Czasem porównanie zostaje dodatkowo rozbudowywane o obraz ofiary lwiego polowania [297], którą jest owieczka symbolizująca człowieka sprawiedliwego⁶⁰. Używanie formy zdrobniałej tego leksemu wprowadza dodatkowe konotacje, mające wywołać u odbiorcy uczucie współczucia. Analizowane porównania są zazwyczaj wielostopniowe, wzbogacane o podrzędne zdania przydawkowe, rzadziej dopełnieniowe bądź okolicznikowe z osobowymi formami czasowników, przez co oprócz odpowiednich skojarzeń, wynikających z właściwego odczytania *tertium comparationis*, zwracają uwagę odbiorcy dynamizmem, dramaturgią malowanych słowem obrazów, co miało zapewne silniej oddziaływać na wyobraźnię adresata. Niektóre pomysły i modyfikacje przejmuje Rej od Campensisa, ale zazwyczaj samodzielnie je rozwija⁶¹. W analogicznych miejscach Wulgaty obraz porównań nie jest tak realistyczny, dokładny i szczegółowy, nie jest dynamiczny, ale poprzez kondensację, niedopowiedzenia i niedookreślenia w większym stopniu potęguje napięcie i pozwala działać wyobraźni czytelnika. Pisarz dba o to, by opisywane sytuacje i zdarzenia, były jednoznacznie interpretowane, nie pozwala więc odbiorcy domyślać się sensów, lecz sam — tak, jak potrafi, stara się je objaśniać i konkretyzować. Widać to choćby w obrazie skonstruowanym jako ciąg porównań:

⁶⁰ Motyw ten zaczerpnął Rej zapewne od Campensisa; zob. też na ten temat: A. Sieradzki, *Świat zwierzęcy...*, s. 78.

⁶¹ Zwracał na to uwagę A. Sieradzki: „Rej nie przetwarza mechanicznie tekstu Kampeńczyka. (...) W wielu miejscach dokonuje zmian, które mają umożliwić odbiorcy zrozumienie warstwy konotacyjnej danej nazwy, a tym samym właściwe odczytanie tekstu. Owe uzupełnienia mają postać bądź to determinantów przymiotnikowych, bądź też zdań o charakterze przydawkowym (...) W niewielkim stopniu wykorzystuje Nagłowiczanie w swoim tłumaczeniu Wulgatę” (*ibidem*, s. 86).

[301]

R: tak mi się zda, że też mieszkam jako między lwy, a nie jako między ludźmi, których język jest podobniejszy ku mieczowi ostremu, a zęby ich bodące jako włócznie albo strzały zaostrzone (57, 3).

Analogiczny fragment Wulgaty nie zawiera porównań, operując jedynie metaforą:

V: Et eripuit animam meam de medio catulorum leonum dormivi conturbatus filii hominum dentes eorum arma et sagittae et lingua eorum gladius acutus (56, 5).

Inspiracją dla Reja była w tym względzie zapewne parafraza Campensisa, w której także spotykamy konstrukcję porównawczą:

C: Versari cogor inter leones potius quam homines et dormire inter furiosos, et homines quorum dentes similes sunt lanceis et sagittis, et lingua gladio acuto (57, 4).

Dążność do konkretyzacji doskonale jest widoczna także w Psalmie 102, w którym psalmista, aby opisać swoją samotność i opuszczenie, wykorzystuje nazwy ptaków, porównując się kolejno do pelikana na pustyni, sowy, to znów do wróbla. Rej uzupełnia konteksty rzeczowników oznaczających ptaki o sformułowania, które jeszcze dobitniej akcentują cechę osamotnienia⁶². W pewnej mierze podąża śladem Campensisa, jednakże duża część zastosowanych rozwiązań jest samodzielnym pomysłem pisarza:

[302]

R: (...) bom podobniejszy ku onemu pelikanowi, który mieszka sam na puszczy, niżli ku człowiekowi, albo ku onej sowie, która jedno tylko w nocy lata, kryjąc się przed innymi ptaki.
I sen mi przydź nigdy nie może przed staraniem moim, bo czujno siedzieć muszę nie inaczej jako płochy wróbel pod strzechą (102, 3–4);

V: Similis factus sum pelicano solitudinis,
factus sum sicut nycticorax in domicilio
vigilavi et factus sum sicut passer solitarius in tecto (101, 4–8);

C: Similis factus sum pelicano, qui in aviis et desertis habitat locis,
et nycticoraci consortia reliquarum avium fugienti.
Iterim passer inuenit foramen et hirundo nidum, ubi colloca pullos suos
Prae solitudine somnum non indulsi oculis meis, et similis mihi esse
videbar passeris moesto qui solus in foramine desidet sub tecto (102, 6–7).

⁶² Zob. *ibidem*, s. 72–87.

Obraz pelikana w komparacji Reja został ukonkretniony frazą: *ktory mieszka sam na puszczy*. Łaciński leksem *nycticorax*, oznaczający bliżej nieznanego nocnego ptaka, oddaje tłumacz przez dobrze znaną w rodzimym kręgu kulturowym *sowę*⁶³ i dodatkowo uzupełnia kontekst sformulowaniem: *ktora jedno tylko w nocy lata, kryjąc się przed inszemi ptaki*. Wprowadzona amplifikacja dość dobrze określa naturę ptaka prowadzącego nocny tryb życia, dopełnia tym samym wcześniejszy obraz samotnego pelikana na pustyni. Oba porównania współistnieją, wzajemnie się uzupełniają, tworzą obraz paralelny, z którego bije przestrzeń, a samotność staje się jeszcze bardziej dotkliwa. Sowa w sformułowaniu Reja kryje się przed innymi ptakami, tym samym metaforyczny obraz osamotnienia zostaje dodatkowo wzmocniony poczuciem zagrożenia i niebezpieczeństwa, jakie odczuwa cierpiący człowiek. Zachowany został posępny charakter obrazu, a użycie czasowników ruchu, których próżno byśmy szukali w tekście łacińskiego oryginału, wprowadza ponadto dynamizm i towarzyszące mu napięcie. Warto zaznaczyć, że i w tym przypadku łacińska parafraza Campensisa nie stosuje tak rozbudowanej struktury. Obraz bólu i osamotnienia potęgowany jest dodatkowo stanem ciągłego czuwania z powodu czyhającego zagrożenia. Psalmista porównuje się do płochliwego ptaka, kryjącego się gdzieś wysoko, pod dachem, w miejscu niedostępnym. Rej jako podstawę porównania wykorzystuje rodzimego, trwożliwego wróbla, ale ponadto każe mu się chować pod swojską *strzechą*.

Reminiscencji z kultury i codziennego życia bliskiego człowiekowi doby renesansu ukrył Rej w porównaniach więcej. W funkcji komparansów pojawiają się na przykład elementy swojskiego krajobrazu — kwiatki, do których porównywany jest człowiek, jego życie i szczęście, są zawsze *kwitnące* albo *zielone*: *I co jest inszego nędzny człowiek, jedno jako kwiatek kwitnący, ktoremu i wiatr i słońce zawadzi, a razem się zachwieje, że daleko wypadnie z korzenia swego tak, iż i znak miejsca jego nie będzie* (103, 10); *podobien jest*

⁶³ *Owdowiałą sowę* wprowadził wcześniej do tekstu psalterzowego Walenty Wróbel (zob. *Żołtaz Dawidow przez mistrza Walentego Wrobla z Poznania na rzecz polska wyłożony*, Kraków 1539), umieszczając ją w dziurze, co zawęziło i uprościło semantykę porównania: *Stalem się jako owdowiała sowa w dziurze swojej*. Zob. też: M. Kossowska, *Z dziejów polskiego stylu psalterzowego*, „Język Polski” 1962, t. XLII, z. 3, s. 201–202; D. Kowalska, *Między tradycją a nowatorstwem. O stylu Psalterza Dawidowego Mikołaja Reja (na wybranych przykładach)*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 2009, t. IV, s. 202–203.

ku kwiatkowi, który z poranku się rozkwitnie, a k wieczoru w ziemię będzie potłoczony (90, 3); szczęście ich bardzo jest podobno (...) ku kwiatkowi zielonemu, który równo z zachodem słońca usycha (37, 2). Oczami wyobraźni możemy obejrzeć obfity las i piękną łąkę kwieciami okraszoną, do której porównany został lud wybrany: urosicie jak las obfitością jego, a zebranie ludu jego zakwitnie w miejscach jego jako gdy piękna łąka kwieciami bywa okraszona (72, 8). Bóg chodzi po wodzie jak po najczystszej ziemi: Tobie wolno chodzić po srogich wodach jako po naczystszej ziemi (77, 10). Naszym oczom ukazuje się obraz rosy na pragnącej ziemi oraz deszczu, który daje życie nowo posianemu zbożu: A przyście jego będzie każdemu tak wdzięczne, jako deszcz nowo posianemu zbożu, albo rosa pragnącej a suchej ziemi (72, 3); A snadź to jest rzecz pożyteczniejsza niżli nachłodniejsza rosa, która spada na wysokość suchych gór (133, 1). Do żdźbła wysuszonej słomy porównuje tłumacz udręczone chorobą ciało psalmisty: A prawiem był wysuszony jako żdźbło słomy w gorącości, abowiemem rozumiał we dnie i w nocy, iż się nad mną ociążyła ręka Twoja (32, 3). Obecne w komparacjach są także elementy wiejskiego pejzażu: obraz walącego się płotu i zniszczonych, spróchniałych ścian budynku wykorzystuje tłumacz, by odzwierciedlić trudne położenie i słabość podmiotu lirycznego: I dziwno mi wam, sprośni ludzie, iż się staracie tego zaniszczyc, ktorego sobie upodobał Bog, a samiście tej możności jak ściana sprochniała albo słaby płot, który jeszcze się do wieczora może powalić (62, 2), zaś w rozbudowanym porównaniu w Psalmie 129 odślania przed czytelnikiem swojski obraz pnącego się po ścianie wysokiego domu ziela, z którym zestawia ludzi nieprawych: a oni zawstydzivszy staną się podobni ku onemu zielu, ktore się wspina na wysoki dom, a potym uschnie, niżli na poły doroście. Ktore się nigdy w żadny pożytek obrocić nie może ani w żadny snop związane nie będzie, abowiem nikt, ktokolwiek mijając je będzie przechodził, nie da błogosławieństwa jemu, aby się w co dobrego obrociło (129, 2–3). Biblijny cedr libański, nieznan w Europie, do którego został porównany mocarz, zastąpił Rej bobkowym drzewem, ktore zakwitła na zielono: Abowiem widziałem mocarza, a on kwitnął jako bobkowe drzewo, ktore zawsze zielenieje (36, 37). W Psalmie 65 komparansem jest piękny wieniec, do którego porównuje pisarz świat stworzony przez Boga: A jako pięknym wieńcem wszędyś świat ochędożył tak, iż i miejsca puste nigdy bez pożytku nie rosną, i gory prożne zakwitnęły potrzebnymi zioły swemi, i źwirzeta, pokryte rozkoszami swemi, wołają wyznawając dobrodziejstwa

Twoje (65, 8). Uwagę zwraca podwojenie cechy będącej podstawą analizowanej konstrukcji porównawczej — obok stanowiącego *tertium comparationis* czasownika *ochędożyć* ‘upiększyć, ozdobić’⁶⁴, pojawia się w członie porównującym wartościujący epitet *piękny*, odsyłający czytelnika do tej samej przestrzeni semantycznej. Opisywana cecha poprzez jej kumulację została jeszcze dobitniej zaakcentowana i wzmocniona. Nawet złorzeczenia psalmisty łagodzone są tklivym obrazem *młodych gałązek, które jeszcze były nic ode pnia nie odrosły*, do których porównywani są niewierni. Co prawda psalmista prosi Boga, by jego nieprzyjaciół spotkała zasłużona kara i zginęli prędko niczym młode pędy drzewa, jednak przywołany w członie porównującym obraz tonuje uczucie nienawiści, kieruje wyobraźnię odbiorcy nie tylko ku nieuchronnej śmierci nieprzyjaciół, ukazanej w wizji usychających konarów, lecz także ku wiosennemu budzeniu się przyrody: *niechaj poschną* [ludzie niesprawiedliwi] *jeszcze w młodości swojej jako gałązki młode, które jeszcze były nic ode pnia nie odrosły* (58, 5). Obraz został złagodzony, gdyż w członie porównującym wykorzystał Rej element przyrody, wywołujący pozytywne konotacje, dodatkowo wzmocnione przez formę deminutywną użytego rzeczownika i określającego go epitetu (*gałązki młode*). W porównaniu tym widoczna jest wrażliwość pisarza na świat przyrody, umiejętność podglądania i obserwacji zjawisk natury. Przyroda staje się równorzędnym bohaterem budowanej konstrukcji, a obraz oparty na tym motywie, oprócz tego, że przeraża i przygnębia, to także budzi litość i współczucie odbiorcy.

W niektórych porównaniach odnajdujemy także zwierzęta bliskie naszej szerokości geograficznej — oprócz przywoływanej już wcześniej samotnej sowy i wróbla, kryjących się pod miłą dla oka strzechą, w funkcji komparansów pojawiają się także niszczące odzież mole, pożerające owce wilki, *woły na rozkosznych pastwiskach*, pospolita mucha, a także *kret, który słońca nie widzi*:

[303] Bowiem Ty karaniem Twoim przywodzisz ku uznaniu człowieka za występki jego, a zacność jego **jako szata przed mołem** niszczeje (39, 10);

[304] (...) a to wszystko zaginie nie inak **jak szata od mołu skażona** (102, 13);

[305] (...) będą wwiędzieni do piekła **jako owce do wilkow** na pokarm wiekuistej śmierci (49, 9);

⁶⁴ Zob. SPXVI, t. XIX, s. 543.

- [306] Abowiem oskoczyli mię zewsząd sprzeciwnicy moi **jako wołowie** zburzoni
ryczący, na rozkosznych pastwiskach wypasieni (22, 14);
- [307] Bo gdy będziesz raczył, nie inaczej jedno jako cień mogę zniknąć z ręku ich
albo **jako** jaka **muchą** wylecieć niewidomy ze wszystkich możliwości ich
(109, 13);
- [308] (...) sie zstaną [niesprawiedliwi] **jako kret**, który słońca nie widzi (58, 5).

Przywołane przykłady są przejawem tendencji do aktualizacji treści poezji psalmicznej. Rej nie unika zmiany obrazowania, jeśli uzna, że konstrukcje porównawcze mogą być niejasne dla ówczesnego odbiorcy. Tym zapewne trzeba tłumaczyć zastąpienie obrazu Wulgaty, w którym osią porównania jest wysychający pająk (*Et tabescere fecisti sicut araneam animam eius*), wizją niszczejacej od moli szaty [303]. Pająk budzi w świadomości człowieka kultury Zachodu inne skojarzenia, więc Rej bez wahania dokonuje wymiany realiów biblijnych z zachowaniem ogólnego sensu porównania. W tym wyborze nasz tłumacz podąża śladem parafrazy Campensisa, w której również w funkcji komparansu wprowadzony został obraz moli: *Quemadmodum tinea vestimentum consuevit, quaere nihil mera vanitas est quisquis fuerit homo* (39, 11).

Często wykorzystywanym przez Reja zabiegiem jest rozbudowywanie komparacji o dodatkowe elementy i umiejętne ich wplatanie w konstruowany obraz, by zamierzone w tekście oryginału asocjacje stały się pełniejsze. W Psalmie 102, w którym pojawia się motyw przemijania ludzkiego życia, jego niestałości i kruchości, wizerunek niszczejacego odzienia uzupełniono przez wprowadzenie do członu porównujacego moli [304]. Teksty Wulgaty oraz parafrazy Campensisa przedstawiają jedynie obraz psujacego się odzienia, nie konkretyzują przyczyny tych destrukcyjnych zmian:

- V: *Et omnes sicut vestimentum veterescent et sicut opertorium mutabis eos et mutabuntur* (101, 27);
- C: *Ipsi interibunt, tu vero stabilis persistes, et alia omnia, quemadmodum vestis, atterentur, et veluti pallium mutabis ea, et tuo imperio cedere cogentur* (102, 26).

Rej stara się wiązać opisywane zdarzenia w związku przyczynowo-skutkowe — malując obraz niszczejacej szaty, wskazuje jednocześnie winowajcę tego destrukcyjnego procesu. Warto też zauważyć, że połączenie w jednym opisie pospolitego szkodnika dziurawiącego ubrania z nobliwą

szatą, wnosi nowy kontekst semantyczny, potęguje dynamikę i gwałtowność przemian. Użycie leksemu *szata* na określenie odzienia może być próbą wydobycia z konstruowanego porównania dodatkowych wrażeń estetycznych — obraz zjedzonej przez mole *szaty* bardziej przemawia do wyobraźni odbiorcy niż widok zwykłego odzienia. Rej umiejętnie operuje synonimią, by wzmocnić walory uczuciowe budowanych struktur porównawczych.

Jedną z metod przybliżania treści, a zwłaszcza obcych realiów biblijnych, jest posługiwanie się prostymi przykładami z codziennego życia. Autor parafrazy, opisując jakieś zjawisko związane z przemijaniem, nietrwałością lub też chcąc wyrazić uczucia psalmisty, sięga po wiedzę i doświadczenie szlachcica-ziemianina, bacznego obserwatora przyrody i codziennych prac w gospodarstwie: w domu, ogrodzie i na roli. Uwidacznia się zmysł obserwacyjny pisarza i umiejętność wykorzystywania w funkcji komparansu właściwości fizycznych substancji i przedmiotów, zmienności ich cech i wyglądu pod wpływem działania czynników zewnętrznych, np. temperatury. Człowiek nieprawy ginie *jako tłustość zapalona, która dymem wyleci* (37, 15), zaś twarde, ogarnięte pychą serce człowieka grzesznego *skrzepło się w uporności jako jako tłustość* (119, 35). Zmienione chorobą ciało psalmisty zestawione jest z zawieszoną na mrozie skórą, która pod wpływem niskiej temperatury kurczy się i marszczy się: *A snadź się już i ciało moje zamarszczyło nie inaczej jako skora zawieszona na mrozie* (119, 42).

Realiów szesnastowiecznych odnajdujemy w parafrazie więcej: człowiek, który stracił łaskę u Boga, *wydany na łup* nieprzyjaciołom, jest zestawiony w członie porównującym z *owcami* prowadzonymi do *jatek*: *tedys nas wydał na łup nieprzyjaciołom naszym, a bylichmy podobni ku owcam, ktore wiodą do jatek*⁶⁵ (44, 7). Niepewność ludzkiego życia, nieuchronność śmierci ukazana jest z kolei w realistycznym obrazie rzezi owiec: *zginienie nasze nie inaczej jako gdy owce rzeźnik rzeże dla pożytku swego*

⁶⁵ Andrzej Sieradzki dostrzega w tym zabiegu likwidację w tłumaczeniu Reja metafory Bóg-Pasterz, co tłumaczy dążnością pisarza do aktualizacji tekstu: „W tradycji chrześcijańskiej bowiem Bóg-Pasterz został zastąpiony przez Chrystusa-Dobrego Pasterza (...). W tekście Campensisa człowiek, który stracił łaskę u Boga, przyrównany zostaje do owcy przeznaczonej na ofiarę: *Similes nos fecisti ovibus macrationi destinatis* (...). Rej, eliminujący konsekwentnie ze swojego przekładu wszelkie informacje o ofiarach składanych ze zwierząt (...) rezygnuje z obrazu występującego w podstawie tłumaczenia, wprowadzając zamiast niego realistyczną scenę wziętą z życia codziennego, mianowicie owiec pędzonych do jatek” (A. Sieradzki, *Świat zwierzęcy...*, s. 80–81).

(44, 14). Uwagę zwraca wprowadzenie do członu porównującego swojskiego akcentu w postaci leksemu *rzeźnik*, przez co realizm ukazanej sceny jest spotęgowany. W sugestywnym obrazie oczyszczania srebra w ogniu nie mogło zabraknąć *złotnika* jako podmiotu czynności: *doświadsza nas jako złotnik srebra przez ogień* (66, 7). W Psalmie 2 pojawia się także *zdun* i potocznie nacechowany *garnek*⁶⁶: *A jeśli być sie kto chciał sprzeciwić, snadnieć to przydzie skarać, wziąwszy w rękę sceptrum Twoje krolewskie, a nie inaczej jako zdunowi garnek stłuc, który był mało przed tym uczynił* (2, 9). Obraz *rozpadłego garnka* w członie porównującym odnajdujemy także w Psalmie 31: *Zstałem sie był każdemu niepotrzebny (...) jakoby garnek rozpadły, który sie już wniwecz przygodzić nie może* (31, 12). W tym leksykalnym wyborze pisarza można dostrzec chęć odświeżenia psalterzowego słownictwa i odwoływania się do skojarzeń dobrze znanych czytelnikowi. Obrazy zniszczonego *garnka* oraz *garnka* w rękach *zduna* swoją konkretnością i swojskością lepiej przemawiają do wyobraźni odbiorcy, gdyż łączone są ze zwyczajnym i pospolitym przedmiotem codziennego użytku, który w każdej chwili może się stłuc i ulec zniszczeniu. O tym, że dobór leksemu jest świadomą pracą tłumacza, może świadczyć inne porównanie, w którym na określenie niemilej Bogu ziemi zamieszkiwanej przez Moabitów użył Rej w członie porównującym wyrażenia *garniec żywności*, wplatając weń bardziej literacki leksem: *Ziemia Moab ta sie stanie jako garniec żywności naszej* (60, 7). Obraz ten ma charakter metaforyczny i odwołuje się do realiów biblijnych, odległych wyobrażeniom szesnastowiecznego odbiorcy, stąd rzeczownik *garniec* w funkcji komparansu wydaje się trafnym wyborem leksykalnym. Trzeba w tym zabiegu dostrzec celową pracę tłumacza nad doбором leksemów.

Na kartach badanej parafrazy nie mogło też zabraknąć w porównaniach reminiscencji militarno-wojskowych, którymi również nasycony jest tekst źródłowy. Obok różnych rodzajów broni, obecnych w oryginale: *łuku, strzał, miecza, tarczy* pojawia się także obce rzeczywistości biblijnej,

⁶⁶ Leksem *garnek* w SPXVI ma jedynie 45 poświadczeń, a zasięg jego występowania ograniczony jest do tekstów o charakterze świeckim (S. Falimirz, *O ziołach i mocy ich*, M. Siennik *Lekarstwa doświadczone*, *Wyprawa Plebańska* oraz prozatorskie utwory Reja: *Żwierciadło*, *Żwierzyniec*, *Krótką rozprawa*; nieliczne poświadczenia pochodzą z *Dwoznanina* Łukasza Górnickiego i *Żywotów* Piotra Skargi). W polszczyźnie XVI wieku w częstszym użyciu był nienacechowany potocznie leksem *garniec* (323 poświadczenia), spotykany również w tekstach o charakterze religijnym (zob. SPXVI, t. VII, s. 214–217).

bliskie zaś realiom rodzimym wyobrażenie *rycerza*, przygotowującego się do dalekiej wojennej wyprawy. Obraz ten ukazany jest w Psalmie 19 parafrazy Reja w rozbudowanym dwustopniowym porównaniu, w którego centrum znajduje się Stwórca. Bóg porównany został do słońca, które każdego dnia przemierza długą drogę po nieboskłonie niczym rycerz udający się w długą podróż: *A jest podobien ku onemu słońcu, ktore, wyszedszy z przybytku swojego, gotuje sobie przyprawy jako jaki rycerz opuścić sie na drogi dalekie. Od jednego końca nieba aż na drugi koniec misternie przeskakując, a nikt prawie nie doświadczył gorącości jego* (19, 6). Zmiana obrazowania i wprowadzenie do członu porównującego drugiej komparacji — bliskiego sercu Polaka *rycerza* w funkcji komparansu jest nowatorskim zabiegiem Reja. W tradycji polskich tłumaczeń, opartych na łacińsko-hebrajskim oryginale, słońce było porównywane do *oblubieńca*, który wychodził radosny ze swej małżeńskiej komnaty, przeskakując wesoło z jednego krańca nieba na drugi kraniec. Rej odszedł od tradycji przekładowej, wyraźnie zmienił tonację obrazu, będącego podstawą porównania, sięgnął po skojarzenia bliskie raczej żołnierskim doświadczeniom szlachcica. Prawdopodobnie wpływ na tę modyfikację miały też osobiste preferencje pisarza — nie można wykluczyć, że bliższy jego mentalności był wizerunek Boga-Wojownika niż Boga-Oblubieńca, kryjący się w metaforycznym obrazie słońca.

W Rejowej translacji pojawiły się też porównania, które w członie porównującym nawiązują do relacji rodzinnych, sięgają po skojarzenia bliskie każdemu człowiekowi, związane z obrazem kochającej matki lub opiekującego się dzieckiem ojca. Wprowadzają one liryczny nastrój, ewokują u czytelnika przyjemne wrażenia i konotacje, niosą silny ładunek uczuciowy, przez co oddziałują na emocje odbiorcy. Tak opisywany w komparacji Bóg wydaje się bardziej dostępny — przywołanie obrazu ojca lub matki w typowych dla nich rolach likwiduje dystans między Bogiem a czytelnikiem, służy antropomorfizacji Boga:

[309] A jako miła matka podaje rękę, aby przez urazu przewiodła, dziecięciu swemu, racz też Ty mnie podać, moj Panie, świętą ręką Twoją, aby mię na niebezpiecznej drodze nie zaskoczyli nieprzyjaciele moi (27, 11);

[310] (...) proszę, nie karzy mie, moj Panie, iną kaźnią jedno jako matka karze dziecię, gdy je od piersi odejmie, abowiem ja inaczej nie rozumiem dusze mej, jedno na wszem ku dziecinnym obyczajom podobna (131, 2);

- [311] [Bog] jako własny ociec nic nie omieszka tu opiekać się sirotami i inemi opuszczonemi ludźmi na ziemi (68, 4);
- [312] (...) nie inaczej się też z nami obchodzi Bog jedno jako miły ociec, który, pokarawszy syny swoje, po małej je chwili ugłaszcze (103, 9).

Przywoływane w obrazach komparacji rodzinne sceny pełne są miłości, rodzinnego ciepła i opiekuńczości. Nawet obraz wymierzonej kary jest tonowany, łagodzony jej formą (*gdy je od piersi odejmie*) bądź następującą po niej pieszczotą (*po małej je chwili ugłaszcze*). Leksemom nazywającym matkę i ojca zazwyczaj towarzyszy konwencjonalny epitet *miły*, typowy dla szesnastowiecznej obyczajowości i ówczesnych form grzecznościowych, a idylliczne obrazki dopełniają wprowadzone formy deminutywne: *dziecię* (27, 11; 131, 2). Teksty Wulgaty oraz parafrazy Campensisa, choć również posiadają w analogicznych miejscach paralele między obrazem Boga a obrazem ojca i matki, są oszczędne w swej wymowie, pozbawione wartościujących epitetów, nie zawierają tylu szczegółów i odwołują się przede wszystkim do skojarzeń ukrytych w samych leksemach nazywających rodzica:

- V: *Adiutor meus esto ne derelinquas me neque dispicias me Deus salvator meus
Quoniam pater meus et mater mea dereliquerunt me
Dominus autem adsumpsit me* (26, 9–10);
- C: *Ostende mihi Domine viam qua itur ad te, et porrecta manu, quemadmodum parvulo mater solet, duc me per semitam rectam, ne hostes mei vitam intercipiant mihi* (27, 11);
- V: *Si non humiliter sentiebam sed exaltavi animam meam
Sicut ablactatum super matrem suam ita retributio in anima mea* (130, 2);
- C: *(...) ne alius sibi videretur collatus tecum, quam infans ab uberibus matris suae recens depulsus, qui solus figere gressus non potest, sed matris sustentatur manu: si non ita semper me iudicavi sine tuo auxilio nihil posse, et animam meam eiusmodi infanti similem, frustrer spe mea penitus* (131, 2);
- V: *Quomodo miseretur pater filiorum misertus est Dominus timentibus se* (101, 13);
- C: *Sicut pater oblivisci non potest affectus paterni, sed miseret illum filii etiam dum flagellat ipsum, ita Dominus nunquam desinet esse misericors in eos, qui reverentur illum* (103, 13);
- V: *Patris orfanorum et iudicis viduarum Deus in loco sancto suo* (67, 6);
- C: *Pater enim est pupillorum, et iudex viduarum* (68, 5).

W przywołanym porównaniu w przykładzie [309] Rej, modyfikując tekst łacińskiej Wulgaty, częściowo wzoruje się na parafrazie Campensisa. W Wulgacie w modlitwie psalmisty wyrażona jest pewność, że Bóg kocha go bardziej niż ojciec i matka, najbliżsi bowiem mogą go opuścić, Bóg zaś go zawsze przygarnie i pospieszy z pomocą. Miłość Boga została w ten sposób ukazana jako uczucie przewyższające wszystkie ziemskie uczucia — nawet matczyne. W polskim tłumaczeniu nie odnajdujemy tej gradacji. Miłość Boga zestawiono paralelnie z miłością matki, która nieustannie czuwa nad bezpieczeństwem swego dziecka, zaś postać ojca została w ogóle pominięta. Rej, podobnie jak Campensis, zmienił nieco semantykę tekstu oryginalnego i poprzez wprowadzenie do utworu bardzo osobistej i lirycznej nuty dał wyraz swojemu ogromnemu przywiązaniu do wzoru matczynej miłości.

Do ciekawych i nowatorskich rozwiązań naszego tłumacza należy także modyfikacja porównań wykorzystujących *śnieg* w funkcji komparansu. W Biblii oślepiająca biel śniegu jest symbolem czystości⁶⁷, stąd psalterzowe porównania stosują jako *tertium comparationis* barwę śniegu. Rej zmienia tę interpretację i osią porównania w swojej parafrazie czyni nie barwę śniegu, lecz jego blask, gdy odbija się w nim słońce:

[313] A gdy Ty będziesz raczył zetrzeć ze mnie tę zmazę moję, chędoższy będę,
niż bych był izopem pokropiony, a gdy będziesz raczył, możesz sprawy moje
jaśniejsze niżli śnieg uczynić (51, 7);

[314] Bo gdy ty rozdasz z ręki swej poruczeństwa rozmaitym krainam, którzy by
je sprawowali, aczkolwiek by były z dawna zaćmione, **staną sie** snadź **niżli**
śnieg jaśniejsze (68, 10).

Dokonana modyfikacja utartego już w tradycji polskich tłumaczeń zwrotu świadczy o nowatorskim podejściu twórcy do zastanego tworzywa językowego i próbie odświeżenia psalterzowej komparatystyki. Poprzez delikatne przesunięcie akcentu autor wydobywa z frazeologizmu nowe subtelne znaczenia. I choć oddala się nieco od biblijnej symboliki, reinterpretując obraz oryginału, to daje wyraz swojej wyobraźni plastycznej i doskonałemu zmysłowi obserwacyjnemu.

Zabieg konkretyzacji w Rejowych komparacjach polega zazwyczaj na włączaniu w nie realiów bliskich szesnastowiecznemu odbiorcy, uzupeł-

⁶⁷ Zob. F. Rienecker, G. Maier, *Leksykon biblijny*, tłum. D. Irmińska, red. W. Chrostowski, Warszawa 2001, s. 792–793.

nianiu ich o dodatkowe treści i wartościujące epitety. Czasem jednak pisarz ukonkretnia przekaz i odwołuje się do typowo biblijnych motywów, wprowadza obrazy dobrze zakorzenione w psalterzowym tekście. Tak zmodyfikowane porównanie imituje charakterystyczną tonację, styl i obrazowanie oryginału. Z tego typu zabiegiem spotykamy się w komparacji wykorzystanej w Psalmie 76:

[315] A stamtąd On wielokroć łamał wszytki możności, sprzeciwnie strzelby i miecze borzące, i inne nawałności walczone, **ukazując się jako srogi lew, który się wzburzy na inne zwierzęta**, także On na przeciwniki swoje (76, 2).

Pisarz posłużył się symboliką lwa i porównał do niego nie prześladowców człowieka sprawiedliwego, lecz Boga, nawiązując przede wszystkim do atrybutów siły i potęgi króla zwierząt. To nieoczekiwane na tle psalmów zestawienie Boga i lwa świadczy o dużej samodzielności pisarza w kształtowaniu tekstu. Wulgata przedstawia jedynie obraz walczącego z nieprzyjacielskim wojskiem Boga, ukazuje moc Jego zwycięstwa w metaforycznym obrazie łamanego łuku i miecza wroga: *Ibi confregit potentias arcuum scutum et gladium et bellum* (75, 4). Rej uzupełnił ten opis o dodatkowe elementy, wprowadził analogie do świata zwierząt i surowych praw w nim obowiązujących, wyeksponował zwierzęcą siłę i srogość. Pewną inspiracją była tu zapewne parafraza Campensisa, w której także obecny jest motyw zwierzęcy — obok lwa pojawia się bowiem również niedźwiedź:

C: Illic saepe confregit emissas ab arcu sagittas, scutum et gladium rupit, et bella confecit. Ita factum est. Conspicuis apparuisti tu, et ferox in hostes magis quam ullus leo vel ursus egressus ad praedandum ex montibus, qui receptacula esse solent rapacium animalium (76, 3–4).

Tłumacz nie uległ jednak autorytetowi Campensisa i samodzielnie ukształtował obraz, a jednocześnie utrzymał go w tonacji psalterzowej komparatystyki.

Jak już wcześniej wspominaliśmy, porównania Reja nie przypominają zwięzłych, prostych konstrukcji łacińsko-hebrajskiego oryginału, lecz przybierają postać rozbudowanych, wieloskładnikowych struktur. Większość źródłowych motywów psalterzowych porównań rozwija Rej szerzej i obszerniej, wzbogaca je nowymi szczegółami, a tym samym oddala się od pierwotnej lapidarności psalmów. Ukłonem w stronę szesnastowiecznego czytelnika musiała być więc pewna aktualizacja realiów i nieustan-

ne doprecyzowanie znaczeń, uwidaczniające się w powiększaniu struktur porównań i wplataniu węń wartościujących epitetów i fraz w postaci zdań podrzędnych, których celem było uzupełnienie i jeszcze większe ukonkretnianie obrazu. Najczęściej w tym celu wykorzystywał pisarz podrzędne zdania przydawkowe. Ilustrują to następujące przykłady:

- [316] A jeśli być się kto chciał sprzeciwić, snadnieć to przydzie skarać, wzięwszy w rękę sceptrum Twoje królewskie, a nie inaczej jako zdunowi garnek stłuc, **który był mało przed tym uczynił** (2, 9);
- [317] Zstałem się był każdemu niepotrzebny jakoby on w ziemię zagrzebiony, **ktorego już żadna pamięć nie ostała**, a jakoby garnek rozpadły, **który się już wniwecz przygodzić nie może** (31, 12);
- [318] A będą podobni ku ździebłku, **ktore bywa od wichru nagrawano** (35, 3);
- [319] Abowiem tu szczęście ich bardzo jest podobno ku sianu pokoszonemu, a ku kwiatkowi zielonemu, **który rowno z zachodem słońca usycha** (37, 2);
- [320] A zginą rownie jako tłustość zapalona, **ktora dymem wyleci** (37, 15);
- [321] (...) bylichmy podobni ku owcam, **ktore wiodą do jatek** (44, 7);
- [322] (...) mowa twoja fałszywa (...), ktora jest podobna ku ostrej brzytwie, **ktora miasto ogolenia włos ku urznięciu gardła się sama obraca** (52, 2);
- [323] (...) jad wasz byłby ku jaszczorce podobien albo ku onemu wężowi, **który ogonem zatula ucho swoje, aby nic dobrego nie słyszał** (58, 3);
- [324] A niechaj się staną jako kret, **który słońca nie widzi**, i owszem niechaj poschną jeszcze w młodości swojej jako gałązki młode, **ktore jeszcze były nic ode pnia nie odrosły** (58, 5);
- [325] I dziwno mi wam, sprośni ludzie, iż się staracie tego zniszczyć, ktorego sobie upodobał Bog, a samiście tej możności jak ściana sprochniała albo słaby płot, **który jeszcze się do wieczora może powalić** (62, 2);
- [326] (...) ukazując się jako srogi lew, **który się wzburzy na ine zwirzęta** (76, 2);
- [327] (...) stali się uporni w myslach swych tak jako i przodkowie ich, a nie inaczej jako łuk złamany, **który wspank niesie od siebie strzelbę swoją** (78, 29);
- [328] (...) bom podobniejszy ku onemu pelikanowi, **który mieszka sam na puszczy, niżli ku człowiekowi**, albo ku onej sowie, **ktora jedno tylko w nocy lata, kryjąc się przed inszemi ptaki** (102, 3);
- [329] Bowiem czas moj podobien jest ku krotkiemu dniowi, **który się już więc ku wieczorowi przychyli** (102, 6);
- [330] (...) nie inaczej się też z nami obchodzi jedno jako miły ociec, **który pokarawszy syny swoje po małej je chwili ugłaszczę** (103, 9);

- [331] I co jest inszego nędzny człowiek jedno jako kwiatek kwitnący, **ktoremu i wiatr, i słońce zawadzi** (103, 10);
- [332] (...) ktorzy uprzejmie dufają Panu swojemu, bezpiecznie przed każdą przygodą stać mogą jako mocna gora Syjon, **która nigdy nie może być żadną mocą zruszona** (125, 1);
- [333] Żona jego będzie podobna ku winnej macicy, **która po domu jego rozciągnie latorośli swoje** (128, 2).

Tendencja do rozbudowanych porównań jest cechą rozpoznawczą badanego tekstu. Niektóre komparacje przypominają tętniące życiem realistyczne sceny, silnie oddziałujące na wyobraźnię i emocje odbiorcy:

- [334] Każdy z nich nosi w sobie podobieństwo srogiego lwa, który łupem żyw, albo szczęścia jego, ktore sie tajemnie usadziło, aby ułapiło owieczkę (17, 12);
- [335] A jest podobien ku onemu słońcu, ktore wyszedzsy z przybytku swojego, gotuje sobie przyprawy jako jaki rycerz opuścić sie na drogi dalekie. Od jednego końca nieba aż na drugi koniec misternie przeskakując, a nikt prawie nie doświadczył gorącości jego (19, 5–6);
- [336] Abowiem oskoczyli mię zewsząd sprzeciwnicy moi jako wołowie zburzoni ryczący na rozkosznych pastwiskach wypasieni. Rozdarli przeciwko mię paszczęki swoje jako lwi głodni, gdy sie pilnie nasadzają, aby go ułapiwszy pożarli (22, 12–13);
- [337] A jako miła matka podaje rękę, aby przez urazu przewodła, dziecięciu swemu, racz też Ty mnie podać, moj Panie, świętą ręką Twoją, aby mię na niebezpiecznej drodze nie zaskoczyli nieprzyjaciele moi (27, 11);
- [338] Rownie jako sen strudzonemu człowiekowi barzo smaczny bywa, a obudzizszy sie wnet go zapomni, takież sie im też zostanie podobno (73, 10);
- [339] (...) złościami swemi jako inemi wodami byliby zatopili nas, a jako przez bystrą rzekę przeprawuje sie przez uporność ich dusza nasza (124, 2);
- [340] (...) dusza nasza bywa wybawiona jako wrobel, gdy w sidło uwiąznie, iż sie sidło starga, a on wyleci (124, 3);
- [341] A trefi sie nam tak jako onym, ktorzy w zły czas posieją nasienie swoje, a wątpiąc używają wielkiej żałości, a gdy użrzą urodzaj obfity, obroci sie ich żałość w wielkie kochanie. Abowiem oni pojdą na pola swoje z wielkim kochaniem podnosząc a oglądając snopki swoje, a radując sie z obfitości obiecanej żywności swojej (126, 3–4);
- [342] (...) a oni zawstydzizszy staną sie podobni ku onemu zielu, ktore sie wspina na wysoki dom, a potym uschnie, niżli na poły doroście. Ktore sie nigdy w żadnym pożytek obrocić nie może, ani w żadny snop związane nie będzie, abowiem nikt, ktokolwiek mijając je będzie przechodził, nie da błogosławieństwa jemu, aby sie w co dobrego obrociło (129, 2–3);

- [343] A nie inaczej, jako stroż zmorzony snem oczekawa dnia przychodzącego, tak też serca nasze oczekawają łaskawego wspomżenia Twego (130, 5);
- [344] Który tobie, gdy jest potrzeba, spuszcza deszcz na ziemię twoją, a czasu swego ją śniegiem jako wełną potrząsa albo mgłą na nią nie inaczej jako popiołem sieje (147, 7).

Przywołane konstrukcje zwracają uwagę dynamizmem, który został uwypuklony przez kumulację form werbalnych. Obrazy, będące przedmiotem porównania, ukazane są w ruchu, jako podlegające zmianom procesy i układy zdarzeń przyczynowo-skutkowych. Także wprowadzone w obrębie porównań amplifikacje w postaci wartościujących epitetów służą uplastycznieniu opisów, potęgują, intensyfikują obecność jakiejś cechy, istniejącej w przedmiocie porównania, jak choćby w poniższych przykładach:

- [345] Abowiem snadź jest weselszy jeden dzień w rozkoszach przybytkow Twoich niż tysiąc inych na inych miejscach, i snadź leżeć u progu Twojego niżli siedzieć w **nakosztowniejszym** majestacie i w rozlicznych pałacach gdzie indziej (84, 6);
- [346] W większej wadze niż **najaśniejsze** złoto miałyby być przykazanie Jego, i więcej by miało smakować niż **najsłodsze** miodu plaster (19, 9).

Reasumując, trzeba podkreślić wyraźną predylekcję Reja do wykorzystywania porównań jako figury stylistycznej i wprowadzania ich do tekstu także niezależnie od łacińskiego oryginału, często zastępując nimi także trudniejsze w odbiorze metafory. Pełnią one różnorodne funkcje w ukształtowaniu warstwy semantyczno-stylistycznej tłumaczenia. Po pierwsze, poprzez zabieg amplifikacji, konkretyzacji i rozbudowywaniu struktur komparatywnych, czasem także zmianę obrazowania i wymianę realiów oraz odwoływanie się do skojarzeń zaczerpniętych z codziennego życia czytelnika — służą przybliżaniu, oswajaniu, uprzystępnianiu biblijnych realiów, pomagają więc zrozumieć trudny w odbiorze tekst biblijny. Po drugie, poprzez zawarte w komparacjach wartościujące epitety, świadczące także o plastycznej wyobraźni pisarza, liczne zdrobnienia i elementy bliskie sercu ówczesnego adresata — oddziałują na emocje, służą budowaniu nastroju i liryzmu, są więc środkiem służącym poetyzacji. Po trzecie, rozbudowa struktury członów porównujących, obecność form werbalnych, budowanie obrazów jako następujących po sobie scen, połączonych związkami przyczynowo-skutkowymi służą zdynamizowaniu tworzonych komparacji i pobudzają wyobraźnię odbiorcy, są więc waż-

nym środkiem stylistycznym kreującym obrazowość utworu. Po czwarte, obecność porównań imitujących charakterystyczną stylistykę oryginału świadczy o inwencji pisarza i jego warsztatowych umiejętnościach. Analiza pokazała stosunkowo dużą samodzielność Reja w komponowaniu struktur komparatywnych. Pisarz zachowuje niezależność względem łacińskiej Wulgaty, ale w wielu miejscach także względem łacińskiej parafrazy Campensisa, z której niewątpliwie korzystał, zwłaszcza w zakresie metody tłumaczenia Psalterza. Przedstawiony materiał pozwala, jak się wydaje, spojrzeć na Reja jako na artystę, który świadomie kształtuje tekst swojego przekładu i który stosuje porównanie nie tylko jako ważny środek służący przybliżaniu opisywanych treści, zjawisk, uczuć poprzez wskazanie na ich podobieństwo do innych przedmiotów bądź sytuacji znanych z codziennych doświadczeń i obserwacji, lecz także jako istotne narzędzie sprzyjające poetyzacji psalmów. I choć Rejowe komparacje pozbawione są zwięzłości, czasem rażą rozwlekłością i zbyt dużym stopniem uszczegółowienia, podsuwając konkretne obrazy, a tym samym nie pozwalają w większym stopniu działać wyobraźni czytelnika, to nie można im odmówić plastyczności, sugestywności i realizmu. Tym samym z nadatkiem spełniają swą podstawową funkcję — przybliżają obcy odbiorcy świat biblijnych realiów.

Zakończenie

Przeprowadzone badania pozwoliły ukazać *Psalterz Dawidow* Mikołaja Reja jako rezultat oddziaływania różnych tendencji stylistycznych. Jednym z ważniejszych celów pracy przekładowej Reja było uprzystępnienie biblijnego tekstu szesnastowiecznemu odbiorcy, co wiązało się z przyjęciem określonej językowej strategii i metody tłumaczenia, polegającej na rozbudowie wersetów o struktury nieobecne w tekście oryginału. Odbiorca miał poczuć więź, jedność z opisywanymi zdarzeniami, widzieć w tekście nie obce realia biblijnego świata, ale siebie i otaczającą go społeczność. Amplifikacje miały ułatwić zrozumienie tekstu, wykluczyć niewłaściwą interpretację, sugerując hierarchię wartości za pomocą oceniających formuł. Dążność do konkretyzacji przyczyniała się do nieustannych ingerencji pisarza w warstwę semantyczno-stylistyczną tekstu, zaś metoda parafrazowania tekstu musiała zaowocować przyrostem leksyki. O tym, jak duży był to przyrost w stosunku do tłumaczeń wiernie odwzorowujących tekst oryginału, świadczą liczby. Rejowy *Psalterz* przewyższa pod względem długości tekstu średniowieczne przekłady o ponad 1/3, zaś *Żołtarz* Wróbla — także reprezentujący nurt swobodnych tłumaczeń — o blisko 8 tys. wyrazów (ok. 1/5) i prawie 640 haseł. Tak znaczący przyrost leksyki musiał wpłynąć na kształt stylistyczny utworu.

Zastosowanie w niniejszym opracowaniu metod statystycznych ujawniło ciekawe właściwości badanego tekstu. Po pierwsze, podstawowy i dominujący trzon w słownictwie stanowi leksyka należąca do języka ogólnego, dobrze zakorzeniona w szesnastowiecznej polszczyźnie. Obejmuje ona 58% haseł i aż 75% tekstu. Znaczną część tworzy leksyka reprezentująca świecki nurt literatury: są to leksemy dobrze znane polszczyźnie ogólnej, nierzadko pospolite, odwzorowujące polskie realia. Wśród autosemantycznych części mowy największy udział mają hasła czasownikowe (ok. 51%), jednak ich zdecydowana przewaga zaznacza się w grupach o najniższej frekwencji, co pokazuje właściwość stylistyczną Reja,

polegającą na operowaniu synonimią przede wszystkim w zakresie tej części mowy, a zwłaszcza odzwierciedla szczególne upodobanie do tworzenia nowych derywatów czasownikowych, rzadkich albo wręcz nawet wyjątkowych także w polszczyźnie szesnastowiecznej. Wysoki stopień nasycenia tekstu leksemami czasownikowymi sprawia, że tekst zyskuje na dynamice.

Po drugie, *Psalterz* jest tekstem o wysokim odsetku leksyki odczuwanej jako wyjątkowa i charakterystyczna: 29% hasło leksykonu i 21% wyrazów tekstu stanowi słownictwo, które pojawia się w badanym utworze częściej niż przeciętnie w tekstach pisanych szesnastowiecznej polszczyzny, decydując o jego oryginalności i wyjątkowości. Rzeczownikowe leksemy dodatnie należą w zdecydowanej większości do leksyki tradycyjnej, nierzadko archaicznej.

Po trzecie, odzwierciedleniem tendencji do modernizacji słownictwa, jego odświeżenia i urozmaicenia, jest obecność w *Psalterzu* leksemów rzadkich, osobliwych, nieznanymi językowi literackiemu lub postrzeganych jako pospolite. Wysoki odsetek w badanym tekście stanowią hasła o jednostkowej egzemplifikacji, które obejmują ponad 42% leksykonu, decydując o oryginalności słownictwa, jego różnorodności i bogactwie synonimicznym. Widoczny jest trud pisarza w wzbogacaniu synonimicznym tekstu i wystrzeganie się jednostajności. Tendencja do unikania powtórzeń otworzyła drogę do psalterzowego tekstu słowotwórczym dubletom i leksemom tworzonym przy pomocy rzadszych prefiksów. Obiektem twórczej, nowatorskiej pracy pisarza stawały się przede wszystkim formacje czasownikowe, wśród których dużą część stanowią leksemy osobliwe.

Po czwarte, przejawem modernizacji warstwy stylistycznej psalterzowego tekstu jest wysoka frekwencja leksemów związanych z grzecznościową obudową tekstu (np. *raczyć, chcieć, prosić, miły, łaskawy, łaskawie*), co trzeba wiązać z szesnastowieczną etykietą językową i próbą dostosowania tekstu do mentalności szesnastowiecznego odbiorcy — reprezentanta kultury szlacheckiej. Ujawnione drogą statystycznych analiz tendencje pozwalają wnioskować, że choć Rej z założenia modernizował leksykę psalterzowego tekstu, dbając przede wszystkim o żywy, obrazowy, urozmaicony język, to jednak czynił to przy równoczesnej ochronie warstwy leksemów będących tradycyjnymi wyznacznikami polszczyzny biblijnej. Tym należy tłumaczyć obecność w badanym utworze leksemów uchodzących w XVI wieku

za książkowe, nobliwe, nadające tekstowi koturnową, archaizującą stylizację, wysoką frekwencję form imiesłowowych, zwłaszcza biernych, wysoki odsetek rzeczowników na *-anie* // *-enie* oraz fakt, że wśród leksemów znaczących ok. 40% haseł stanowi warstwę wspólną także dla wcześniejszych translacji. Są to przede wszystkim rzeczowniki o najwyższej frekwencji (słowa-klucze), stanowiące dominantę stylistyczną analizowanego tekstu i wyznaczające zakres tematyczny utworu. Wykorzystanie w pracy metod statystycznych pozwoliło odsłonić związki Rejowego tłumaczenia z wypracowaną przez wieki psalterzową konwencją przekładową także w zakresie leksyki.

Większy wpływ stylistycznej konwencji odnajdujemy w strukturach gramatycznych badanego tekstu, zwłaszcza w składni oraz na płaszczyźnie frazeologicznej, co jest ważnym spostrzeżeniem zwłaszcza wobec przyjęcia przez Reja techniki swobodnego tłumaczenia, bliższej parafrazie. Nie można wykluczyć, że niektóre właściwości składniowe oraz pewien typ połączeń frazeologicznych mogły być utożsamiane z tradycyjnym stylem psalterzowo-biblijnym. Ich obecność w tekście przekładu, a zwłaszcza stosowanie przez Reja zabiegów imitujących charakterystyczną stylistykę oryginału, świadczą o wyrazistej tendencji w pracy tłumacza do naśladowania tradycyjnych wyznaczników stylistycznych biblijnej polszczyzny, pomimo równoległego stosowania licznych zabiegów zmierzających do modernizacji leksykalno-frazeologicznej tekstu i aktualizacji treści. Dzieło Reja można więc uznać jako próbę adaptacji psalterzowej konwencji stylistycznej do potrzeb i oczekiwań człowieka przełomu epok: średniowiecza i renesansu.

Przeprowadzone w niniejszej pracy analizy pozwoliły także odsłonić artystyczne właściwości *Psalterza Dawidowego* i ukazać Reja jako artystę, dbającego nie tylko o przekazywanie kryjących się za słowami treści, ale także troszczącego się o „sztukę słowa” i formę przekazu, świadomie kształtującego warstwę stylistyczną utworu. Badacze zajmujący się twórczością Reja podkreślali już wcześniej ważność pisarstwa Reja, także jako pewnego wzorca stylistycznego. Dostrzegano reminiscencje Rejowego słownictwa w *Psalterzu* Lubelczyka, w *Biblii* Leopoldy, w poezji Kochanowskiego. Zgromadzony materiał powinien umożliwić odnalezienie więcej tego typu zależności i ukazać wpływ Rejowego dzieła na późniejszą twórczość przekładową.

Mamy nadzieję, że przeprowadzone w niniejszym opracowaniu badania przyczynią się do pełniejszego poznania języka i stylu Reja, wzbogacą naszą wiedzę o artystycznej odmianie języka w okresie średniopolskim oraz uzupełnią w pewnym zakresie badania nad językiem pisarza zapoczątkowane przed laty przez Kuraszkiewicza. W toku analiz nie omówiono wszystkich właściwości stylistycznojęzykowych tekstu. Nasza uwaga skupiała się przede wszystkim na tych cechach stylu, które łączyły się bądź wynikały z przynależności gatunkowej utworu. Nie mogąc opisać wszystkiego, staraliśmy się pokazać środki stylistyczne najbardziej reprezentatywne dla badanego dzieła. Dokładna ekscerpacja tekstu oraz zgromadzony obfity materiał pozwoliły odsłonić ich całe bogactwo i różnorodność, co otwiera — naszym zdaniem — dalsze perspektywy badawcze. Szczególnie interesująco zdaje się kształtować problem związany z emocjonalnością i perswazyjnością wypowiedzi, zwłaszcza w powiązaniu z pozostałą twórczością Reja, która okazuje się wdzięcznym źródłem analiz, bo im dłużej się z nią obcuje, tym lepiej „smakuje”.

Aneks

Indeks wyrazów autosemantycznych Psałterza Dawidowego

1. Rzeczowniki

Hasło	f	DR	r	h
<i>Abram</i>	1	-	145	71
<i>anioł</i>	12	0,55	134	60
<i>Arabia</i>	1	-	145	71
<i>archa</i>	1	0,79	145	71
<i>Aaron</i>	4	-	142	68
<i>baczenie</i>	3	0,78	143	69
<i>baczność</i>	1	0,65	145	71
<i>bałwan</i>	6	1,58	140	66
<i>baran</i>	1	0,39	145	71
<i>baśń</i>	3	3,25	143	69
<i>Bazan</i>	1	-	145	71
<i>Benjamin</i>	1	-	145	71
<i>bezpieczeństwo</i>	13	11,36	133	59
<i>bezpieczność</i>	1	1,86	145	71

<i>bęben</i>	4	4,06	142	68
<i>bicz</i>	3	2,86	143	69
<i>biesiada</i>	1	0,40	145	71
<i>biodro</i>	1	0,92	145	71
<i>blask</i>	1	2,50	145	71
<i>blizna</i>	1	1,33	145	71
<i>bluźnienie</i>	2	4,84	144	70
<i>błąd</i>	5	0,56	141	67
<i>blogosławieństwo</i>	15	2,02	131	57
<i>bloto</i>	2	0,68	144	70
<i>blyskanie</i>	2	9,36	144	70
<i>Bog</i>	197	0,85	37	2
<i>bogactwo</i>	9	1,40	137	63
<i>bogacz</i>	1	0,55	145	71
<i>boj</i>	1	0,44	145	71
<i>bojaziń</i>	7	0,90	139	65
<i>bol</i>	1	0,40	145	71
<i>boleść</i>	3	0,40	143	69
<i>bostwo</i>	18	1,34	128	54
<i>bracia</i>	4	0,26	142	68
<i>brat</i>	1	0,05	145	71
<i>brona</i>	1	0,22	145	71

<i>chwajca</i>	1	1,17	145	71
<i>chwalebność</i>	1	20,73	145	71
<i>chwała</i>	110	3,55	62	8
<i>chwila</i>	3	1,16	143	69
<i>chytrość</i>	2	0,61	144	70
<i>ciasto</i>	19	0,34	127	53
<i>ciemnię</i>	1	5,00	145	71
<i>ciemność</i>	18	3,77	128	54
<i>cień</i>	9	2,45	137	63
<i>ciężkość</i>	5	1,58	141	67
<i>cirpliwość</i>	4	1,22	142	68
<i>cnota</i>	1	0,04	145	71
<i>cudzołóstwo</i>	1	0,55	145	71
<i>cudzoziemiec</i>	1	0,61	145	71
<i>czarność</i>	1	6,05	145	71
<i>czart</i>	1	0,11	145	71
<i>czas</i>	153	1,29	49	5
<i>cząstka</i>	1	0,55	145	71
<i>czeladź</i>	1	0,49	145	71
<i>część</i>	17	1,00	129	55
<i>część</i>	9	0,41	137	63
<i>człek</i>	14	3,10	132	58

<i>brzeg</i>	1	0,17	145	71
<i>brzemię</i>	2	1,07	144	70
<i>brzytwa</i>	1	3,72	145	71
<i>buda</i>	1	3,02	145	71
<i>buntowanie</i>	1	20,73	145	71
<i>burzliwość</i>	2	16,12	144	70
<i>bydłę</i>	3	1,85	143	69
<i>bydło</i>	1	0,18	145	71
<i>całość</i>	1	0,78	145	71
<i>cedron</i>	2	5,00	144	70
<i>cel</i>	2	1,65	144	70
<i>chcenie</i>	1	4,40	145	71
<i>chępliwość</i>	1	18,14	145	71
<i>cherubin</i>	2	1,96	144	70
<i>chędogość</i>	1	8,06	145	71
<i>chleb</i>	3	0,20	143	69
<i>chlubiwość</i>	1	145,10	145	71
<i>chodzenie</i>	3	6,05	143	69
<i>chorągiew</i>	2	1,18	144	70
<i>chrost</i>	1	1,15	145	71
<i>chrząszcz</i>	2	8,54	144	70
<i>chuć</i>	1	0,25	145	71

<i>dostojność</i>	1	0,43	145	71
<i>doświadczenie</i>	1	0,78	145	71
<i>doł</i>	9	1,70	137	63
<i>droga</i>	32	1,04	114	40
<i>drzewko</i>	1	0,82	145	71
<i>drzewo</i>	8	0,57	138	64
<i>duch</i>	9	0,18	137	63
<i>dufanie</i>	2	3,50	144	70
<i>dusza</i>	86	2,85	71	13
<i>dwor</i>	1	0,14	145	71
<i>dym</i>	7	2,49	139	65
<i>działo</i>	1	0,60	145	71
<i>działki</i>	2	0,24	144	70
<i>dzieci</i>	5	0,47	141	67
<i>dziecię</i>	2	0,24	144	70
<i>dziedzic</i>	3	0,93	143	69
<i>dziedzictwo</i>	7	1,50	139	65
<i>dzień</i>	44	0,68	102	30
<i>dziewka</i>	1	0,18	145	71
<i>dzięka</i>	5	1,96	141	67
<i>dziw</i>	19	3,14	127	53
<i>dzwon</i>	1	1,20	145	71

<i>członek</i>	3	0,28	143	69
<i>człowieczek</i>	1	5,00	145	71
<i>człowiek</i>	52	0,73	94	25
<i>czujność</i>	1	1,33	145	71
<i>czystość</i>	1	0,24	145	71
<i>dar</i>	5	0,37	141	67
<i>Dawid</i>	7	-	139	65
<i>dekret</i>	1	0,12	145	71
<i>deszcz</i>	6	1,66	140	66
<i>długość</i>	1	1,56	145	71
<i>dno</i>	1	0,67	145	71
<i>dobro</i>	6	0,50	140	66
<i>dobroć</i>	3	0,67	143	69
<i>dobrodziejstwo</i>	75	8,15	75	16
<i>dobrośliwość</i>	48	26,18	98	28
<i>dobytek</i>	1	0,54	145	71
<i>dokonywanie</i>	1	1,67	145	71
<i>dokończenie</i>	5	3,63	141	67
<i>dom</i>	16	0,33	130	56
<i>dopuszczenie</i>	1	1,03	145	71
<i>doskonałość</i>	2	1,26	144	70
<i>dostatek</i>	4	0,98	142	68

<i>głód</i>	4	0,86	142	68
<i>głos</i>	40	2,25	106	34
<i>głowa</i>	22	0,63	124	50
<i>głuch</i>	1	8,06	145	71
<i>gniazdo</i>	3	1,57	143	69
<i>gniew</i>	40	2,69	106	34
<i>gnoj</i>	2	1,07	144	70
<i>godność</i>	6	1,82	140	66
<i>godzina</i>	2	0,23	144	70
<i>gołąbek</i>	1	14,51	145	71
<i>gołąbica</i>	1	1,67	145	71
<i>gora</i>	59	2,76	87	23
<i>gorącość</i>	5	2,56	141	67
<i>gorzkość</i>	3	2,53	143	69
<i>gospodarstwo</i>	2	1,08	144	70
<i>gra</i>	1	0,52	145	71
<i>grad</i>	6	4,97	140	66
<i>granica</i>	4	0,41	142	68
<i>grob</i>	6	0,72	140	66
<i>grom</i>	8	4,74	138	64
<i>groza</i>	3	4,58	143	69
<i>grunt</i>	2	0,34	144	70

<i>Effrata</i>	1	-	145	71
<i>Efraim</i>	2	-	144	70
<i>Egipt</i>	8	-	138	64
<i>falsz</i>	3	0,91	143	69
<i>faraon</i>	2	-	144	70
<i>Filistyn</i>	1	-	145	71
<i>Finees</i>	1	-	145	71
<i>Fizon</i>	1	-	145	71
<i>foremność</i>	1	18,14	145	71
<i>forma</i>	1	0,66	145	71
<i>fortka</i>	5	9,94	141	67
<i>frasunk</i>	1	0,29	145	71
<i>fundament</i>	8	1,74	138	64
<i>Galaad</i>	2	-	144	70
<i>gałązka</i>	2	2,00	144	70
<i>gałąź</i>	1	0,89	145	71
<i>gardło</i>	3	0,35	143	69
<i>garnek</i>	2	6,45	144	70
<i>garniec</i>	1	0,45	145	71
<i>gęstwa</i>	2	13,19	144	70
<i>gęśl</i>	1	2,55	145	71
<i>głębokość</i>	16	9,44	130	56

<i>jiatka</i>	1	2,50	145	71
<i>jednoróžec</i>	2	8,54	144	70
<i>jelen</i>	2	1,93	144	70
<i>Jeruzalem</i>	7	-	139	65
<i>jezioro</i>	1	0,41	145	71
<i>język</i>	27	1,76	119	45
<i>Jordan</i>	3	-	143	69
<i>Jozef</i>	1	-	145	71
<i>Juda</i>	2	-	144	70
<i>kamień</i>	4	0,28	142	68
<i>kamyk</i>	1	2,34	145	71
<i>kaptan</i>	4	0,20	142	68
<i>karanie</i>	8	1,16	138	64
<i>kasyja</i>	1	4,27	145	71
<i>kawalec</i>	1	8,54	145	71
<i>kaźń</i>	3	1,04	143	69
<i>kąsanie</i>	1	5,00	145	71
<i>kąt</i>	2	0,44	144	70
<i>Kedar</i>	1	-	145	71
<i>kęś</i>	1	0,38	145	71
<i>kłamca</i>	3	4,27	143	69
<i>kłopot</i>	1	0,27	145	71

<i>grzbiet</i>	1	0,56	145	71
<i>grzech</i>	9	0,19	137	63
<i>gwałt</i>	3	0,33	143	69
<i>gwiązda</i>	5	0,91	141	67
<i>hardość</i>	1	0,93	145	71
<i>Hebron</i>	1	-	145	71
<i>hetman</i>	2	0,21	144	70
<i>hojność</i>	2	2,22	144	70
<i>huf</i>	2	0,85	144	70
<i>imię</i>	98	2,61	65	10
<i>insula</i>	1	1,67	145	71
<i>istność</i>	1	0,22	145	71
<i>Izaak</i>	1	-	145	71
<i>izop</i>	1	-	145	71
<i>Izrael</i>	4	-	142	68
<i>jad</i>	3	0,78	143	69
<i>jadowitość</i>	2	11,16	144	70
<i>jagnię</i>	1	2,50	145	71
<i>Jakob</i>	2	-	144	70
<i>jaskinia</i>	2	1,32	144	70
<i>jasność</i>	6	2,17	140	66
<i>jaszczorka</i>	2	4,03	144	70

<i>krotkość</i>	1	1,59	145	71
<i>krotochwila</i>	1	0,59	145	71
<i>kruczę</i>	1	14,51	145	71
<i>kruk</i>	1	1,19	145	71
<i>Krystus</i>	3	-	143	69
<i>kryształ</i>	1	2,10	145	71
<i>krzywda</i>	11	1,04	135	61
<i>książę</i>	7	0,25	139	65
<i>księga</i>	4	0,16	142	68
<i>kształt</i>	24	3,67	122	48
<i>kupa</i>	2	1,41	144	70
<i>kwiat</i>	1	0,49	145	71
<i>kwiatek</i>	4	1,44	142	68
<i>kwiecie</i>	1	1,01	145	71
<i>las</i>	5	0,77	141	67
<i>lato</i>	5	0,12	141	67
<i>latorośl</i>	3	2,32	143	69
<i>lekarz</i>	2	0,71	144	70
<i>lekkosć</i>	12	6,11	134	60
<i>lew</i>	9	1,84	137	63
<i>liczba</i>	15	1,47	131	57
<i>litość</i>	1	0,43	145	71

<i>kobyłka</i>	1	10,36	145	71
<i>kochanie</i>	21	9,93	125	51
<i>kolano</i>	4	1,90	142	68
<i>komin</i>	1	1,88	145	71
<i>koniec</i>	35	1,41	111	37
<i>koń</i>	2	0,11	144	70
<i>korona</i>	2	0,16	144	70
<i>korzeń</i>	3	0,37	143	69
<i>kościół</i>	6	0,09	140	66
<i>kość</i>	13	2,28	133	59
<i>koziół</i>	1	0,66	145	71
<i>kraina</i>	17	1,79	129	55
<i>kraj</i>	1	0,20	145	71
<i>kret</i>	1	4,68	145	71
<i>krew</i>	12	0,38	134	60
<i>krewkość</i>	1	0,51	145	71
<i>krok</i>	2	2,38	144	70
<i>krol</i>	50	0,42	96	27
<i>krolestwo</i>	15	0,37	131	57
<i>krolewna</i>	4	1,99	142	68
<i>krolowa</i>	1	0,17	145	71
<i>krolowanie</i>	1	1,56	145	71

<i>mgła</i>	2	2,44	144	70
<i>miara</i>	1	0,08	145	71
<i>miasto</i>	27	0,54	119	45
<i>miecz</i>	11	0,98	135	61
<i>miejsce</i>	50	0,81	96	27
<i>miesiąc</i>	6	0,58	140	66
<i>mieszkanie</i>	13	2,49	133	59
<i>mięso</i>	1	0,18	145	71
<i>miotłodzię</i>	98	5,01	65	10
<i>mitość</i>	4	0,05	142	68
<i>mitosińnik</i>	3	1,30	143	69
<i>miod</i>	1	0,17	145	71
<i>mirra</i>	1	0,70	145	71
<i>misterstwo</i>	2	6,17	144	70
<i>młodość</i>	13	3,09	133	59
<i>młodzieniec</i>	1	0,18	145	71
<i>mniamanie</i>	3	0,70	143	69
<i>Moab</i>	2	-	144	70
<i>moc</i>	42	0,83	104	32
<i>mocarstwo</i>	3	10,62	143	69
<i>mocarz</i>	16	7,08	130	56
<i>mocność</i>	5	9,07	141	67

<i>lod</i>	1	1,45	145	71
<i>los</i>	1	0,56	145	71
<i>lud</i>	60	1,30	86	22
<i>ludzie</i>	63	0,61	84	21
<i>łaska</i>	69	1,82	80	19
<i>łąka</i>	1	0,68	145	71
<i>łotrostwo</i>	1	1,10	145	71
<i>łoże</i>	1	0,36	145	71
<i>łuk</i>	6	2,76	140	66
<i>łup</i>	4	1,45	142	68
<i>łupiestwo</i>	2	2,18	144	70
<i>łza</i>	5	1,22	141	67
<i>łżywość</i>	1	36,27	145	71
<i>macica</i>	1	0,32	145	71
<i>majestat</i>	44	5,38	102	30
<i>majętność</i>	1	0,12	145	71
<i>Manasses</i>	1	-	145	71
<i>manna</i>	1	1,19	145	71
<i>maść</i>	1	0,19	145	71
<i>matka</i>	11	0,49	135	61
<i>mądrość</i>	1	0,09	145	71
<i>Melchisedech</i>	1	-	145	71

<i>modlitwa</i>	6	0,34	140	66
<i>Mojżesz</i>	5	-	141	67
<i>mol</i>	2	3,50	144	70
<i>morze</i>	16	0,92	130	56
<i>mowa</i>	1	0,10	145	71
<i>możliwość</i>	123	16,04	58	7
<i>mroz</i>	1	1,14	145	71
<i>mucha</i>	2	1,57	144	70
<i>mur</i>	6	0,88	140	66
<i>muzyka</i>	2	1,91	144	70
<i>mysl</i>	131	5,86	55	6
<i>myslenie</i>	1	1,75	145	71
<i>nabycie</i>	2	2,10	144	70
<i>naćcie</i>	1	11,16	145	71
<i>nadzieja</i>	109	5,57	63	9
<i>namiot</i>	3	0,78	143	69
<i>napis</i>	1	1,20	145	71
<i>napój</i>	2	2,64	144	70
<i>napominanie</i>	1	0,45	145	71
<i>napowieść</i>	1	145,10	145	71
<i>narod</i>	96	3,38	66	11
<i>narodzenie</i>	1	0,17	145	71
<i>narzekanie</i>	3	2,30	143	69
<i>nasienie</i>	3	0,33	143	69
<i>nasycenie</i>	1	3,92	145	71
<i>naśmiewca</i>	1	4,03	145	71
<i>naśmiewisko</i>	2	7,84	144	70
<i>natchnienie</i>	2	2,76	144	70
<i>nauka</i>	31	0,74	115	41
<i>nawatność</i>	10	5,16	136	62
<i>nawiązka</i>	1	145,10	145	71
<i>nawiedzenie</i>	1	1,11	145	71
<i>Neptalim</i>	1	-	145	71
<i>nęcza</i>	3	0,58	143	69
<i>nędznik</i>	3	0,65	143	69
<i>niczemność</i>	1	1,59	145	71
<i>niebaczność</i>	1	5,58	145	71
<i>niebezpieczeństwo</i>	9	1,99	137	63
<i>niebo</i>	50	1,31	96	27
<i>niebytność</i>	1	0,91	145	71
<i>niedbałość</i>	1	4,15	145	71
<i>niedbałość</i>	2	1,41	144	70
<i>niedostatek</i>	11	2,27	135	61

<i>obcowanie</i>	1	0,99	145	71
<i>objfitość</i>	13	5,39	133	59
<i>obietnica</i>	40	3,00	106	34
<i>obicze</i>	17	2,91	129	55
<i>obliczność</i>	48	8,88	98	28
<i>oblubienica</i>	2	1,09	144	70
<i>obłądliwość</i>	1	2,10	145	71
<i>obłok</i>	18	5,27	128	54
<i>obora</i>	1	1,08	145	71
<i>obraza</i>	4	11,16	142	68
<i>obrona</i>	38	3,32	108	36
<i>obrońca</i>	10	4,40	136	62
<i>obyczaj</i>	20	0,66	126	52
<i>obywacz</i>	1	48,37	145	71
<i>ocet</i>	1	0,20	145	71
<i>ochędogo</i>	1	24,18	145	71
<i>ochłodzenie</i>	1	4,84	145	71
<i>ociężenie</i>	1	14,51	145	71
<i>ociec</i>	7	0,09	139	65
<i>oczekawanie</i>	2	4,21	144	70
<i>oczekiwanie</i>	1	18,14	145	71
<i>odkupiciel</i>	1	0,70	145	71

<i>niełubość</i>	7	26,73	139	65
<i>nielaska</i>	12	13,09	134	60
<i>niemość</i>	1	24,18	145	71
<i>nienawiść</i>	12	2,98	134	60
<i>niepłodność</i>	1	3,22	145	71
<i>nieprawość</i>	1	0,30	145	71
<i>nieprzebieczność</i>	1	2,30	145	71
<i>nieprzyjaciel</i>	46	1,79	100	29
<i>niesprawiedli- wość</i>	1	0,58	145	71
<i>niestałość</i>	1	10,36	145	71
<i>nieszczęście</i>	3	0,92	143	69
<i>niewczesność</i>	1	5,18	145	71
<i>niewiasta</i>	1	0,07	145	71
<i>niewinność</i>	9	3,00	137	63
<i>niewola</i>	4	0,56	142	68
<i>niewolnica</i>	1	1,91	145	71
<i>niskość</i>	2	3,02	144	70
<i>noc</i>	13	0,86	133	59
<i>noga</i>	35	1,89	111	37
<i>nos</i>	1	0,28	145	71
<i>obchod</i>	1	1,12	145	71

<i>odkupienie</i>	4	1,99	142	68
<i>odmiana</i>	1	0,41	145	71
<i>odpłata</i>	1	1,15	145	71
<i>odpoczynek</i>	1	2,74	145	71
<i>odpoczynienie</i>	1	0,73	145	71
<i>odpowiedź</i>	7	0,92	139	65
<i>odpuszczenie</i>	1	0,17	145	71
<i>odwłoka</i>	1	1,30	145	71
<i>odzienie</i>	5	0,97	141	67
<i>ofiarą</i>	22	1,21	124	50
<i>ogień</i>	19	1,08	127	53
<i>ogłędanie</i>	1	3,54	145	71
<i>ogolenie</i>	1	20,73	145	71
<i>ogon</i>	1	0,52	145	71
<i>ogrod</i>	1	0,41	145	71
<i>ojczyzna</i>	4	0,61	142	68
<i>oko</i>	58	1,54	88	24
<i>okowa</i>	2	3,41	144	70
<i>okrasa</i>	2	4,33	144	70
<i>okrąg</i>	10	6,36	136	62
<i>okrągłość</i>	2	10,01	144	70
<i>okrucieństwo</i>	9	3,12	137	63
<i>okrutnik</i>	2	1,06	144	70
<i>olej</i>	2	0,46	144	70
<i>oltarz</i>	4	0,48	142	68
<i>omieszkanie</i>	1	1,61	145	71
<i>omieszkawacz</i>	1	145,10	145	71
<i>omyślność</i>	1	0,99	145	71
<i>opatrzność</i>	1	0,27	145	71
<i>opieka</i>	22	5,22	124	50
<i>opiekalnik</i>	3	6,50	143	69
<i>opoka</i>	1	0,35	145	71
<i>Oreb</i>	1	-	145	71
<i>organy</i>	3	10,62	143	69
<i>orzel</i>	1	0,51	145	71
<i>osiadłość</i>	8	4,28	138	64
<i>osianie</i>	1	48,37	145	71
<i>osoba</i>	8	0,51	138	64
<i>osobność</i>	1	6,60	145	71
<i>ostarzałość</i>	1	36,27	145	71
<i>ostatek</i>	5	0,53	141	67
<i>oświecenie</i>	1	1,63	145	71
<i>oświecienie</i>	1	145,10	145	71
<i>otucha</i>	2	2,99	144	70

<i>perła</i>	1	0,36	145	71
<i> pewność</i>	1	1,07	145	71
<i> piasek</i>	1	0,54	145	71
<i> picie</i>	4	1,01	142	68
<i> piecza</i>	31	5,65	115	41
<i> piekło</i>	8	1,52	138	64
<i> pielgrzym</i>	2	1,60	144	70
<i> pienie</i>	18	13,97	128	54
<i> pień</i>	1	1,28	145	71
<i> piers</i>	5	0,94	141	67
<i> pies</i>	3	0,52	143	69
<i> piesń</i>	1	0,36	145	71
<i> pilność</i>	21	3,13	125	51
<i> pisarz</i>	1	0,18	145	71
<i> pismo</i>	1	0,02	145	71
<i> planeta</i>	1	0,82	145	71
<i> plaster</i>	1	0,39	145	71
<i> plemię</i>	1	0,42	145	71
<i> plewa</i>	1	1,05	145	71
<i> płachta</i>	1	4,53	145	71
<i> płacz</i>	5	0,83	141	67
<i> płomień</i>	1	0,81	145	71

<i> otworzenie</i>	1	3,37	145	71
<i> owca</i>	4	0,59	142	68
<i> owczarnia</i>	1	0,87	145	71
<i> owieczka</i>	6	2,18	140	66
<i> owoc</i>	3	0,41	143	69
<i> ożywienie</i>	2	16,12	144	70
<i> padół</i>	3	5,73	143	69
<i> pagórek</i>	1	1,00	145	71
<i> pałac</i>	15	4,45	131	57
<i> pamiętka</i>	4	0,94	142	68
<i> pamięć</i>	28	3,32	118	44
<i> pamiętanie</i>	1	9,07	145	71
<i> pan</i>	464	1,35	16	1
<i> pani</i>	1	0,08	145	71
<i> panna</i>	3	0,13	143	69
<i> państwo</i>	1	0,07	145	71
<i> pasterz</i>	4	0,46	142	68
<i> pastwisko</i>	3	4,49	143	69
<i> paszczyka</i>	6	7,44	140	66
<i> pczoła</i>	1	0,81	145	71
<i> pelikan</i>	1	8,06	145	71
<i> pehnienie</i>	1	3,63	145	71

<i>pregroźka</i>	2	3,72	144	70
<i>pojazd</i>	2	24,18	144	70
<i>pokalanie</i>	1	36,27	145	71
<i>pokaranie</i>	1	9,07	145	71
<i>pokarm</i>	20	3,19	126	52
<i>pokoj</i>	22	0,88	124	50
<i>pokolenie</i>	23	4,59	123	49
<i>pokora</i>	1	0,20	145	71
<i>pokusa</i>	1	0,29	145	71
<i>pole</i>	4	0,48	142	68
<i>potnoc</i>	2	0,72	144	70
<i>połowica</i>	1	0,24	145	71
<i>południe</i>	1	0,30	145	71
<i>pomazaniec</i>	5	6,91	141	67
<i>pomoc</i>	20	1,44	126	52
<i>pomocnik</i>	2	0,92	144	70
<i>pomsta</i>	17	2,38	129	56
<i>pomszczenie</i>	1	16,12	145	71
<i>poniżenie</i>	1	4,27	145	71
<i>popiół</i>	3	1,12	143	69
<i>poranek</i>	5	21,98	141	67
<i>porodzenie</i>	1	0,83	145	71

<i>plot</i>	2	1,66	144	70
<i>pochlebstwo</i>	1	0,76	145	71
<i>pochoźnia</i>	3	2,96	143	69
<i>pochronka</i>	2	58,04	144	70
<i>pochyba</i>	2	2,59	144	70
<i>poctecha</i>	24	2,01	122	48
<i>pocteszenie</i>	2	1,56	144	70
<i>początek</i>	9	0,73	137	63
<i>poczciwość</i>	28	5,10	118	44
<i>poczet</i>	4	1,03	142	68
<i>poczucie</i>	1	0,31	145	71
<i>poczynienie</i>	1	145,10	145	71
<i>podanie</i>	1	0,53	145	71
<i>podniebienie</i>	2	6,75	144	70
<i>podniesienie</i>	2	2,52	144	70
<i>podnożek</i>	3	4,78	143	69
<i>podobieństwo</i>	7	1,27	139	65
<i>podziwienie</i>	2	2,22	144	70
<i>podziwowanie</i>	8	128,98	138	64
<i>poganin</i>	10	0,93	136	62
<i>pogaństwo</i>	1	0,41	145	71
<i>pogonia</i>	1	2,02	145	71

<i>potwarz</i>	3	1,37	143	69
<i>potwarzenie</i>	1	48,37	145	71
<i>powaga</i>	5	1,73	141	67
<i>poważność</i>	1	1,65	145	71
<i>powiat</i>	1	0,24	145	71
<i>powieka</i>	1	2,20	145	71
<i>powieść</i>	24	4,93	122	48
<i>powietrze</i>	10	1,85	136	62
<i>powinność</i>	3	0,40	143	69
<i>powstanie</i>	1	1,14	145	71
<i>powyższenie</i>	1	4,40	145	71
<i>pożar</i>	1	4,03	145	71
<i>pożądliwość</i>	5	2,23	141	67
<i>pożytek</i>	14	0,83	132	58
<i>pożywienie</i>	3	3,30	143	69
<i>praca</i>	11	0,90	135	61
<i>pracowanie</i>	1	8,06	145	71
<i>pragnienie</i>	3	1,81	143	69
<i>prawda</i>	11	0,37	135	61
<i>prawica</i>	4	1,11	142	68
<i>prawo</i>	5	0,12	141	67
<i>prędkość</i>	1	1,77	145	71

<i>port</i>	1	0,67	145	71
<i>poruczeństwo</i>	3	9,26	143	69
<i>poselstwo</i>	1	0,23	145	71
<i>poseł</i>	1	0,05	145	71
<i>posiadanie</i>	1	24,18	145	71
<i>posilenie</i>	2	2,03	144	70
<i>postanie</i>	1	10,36	145	71
<i>postługa</i>	1	0,20	145	71
<i>posłuszeństwo</i>	35	5,12	111	37
<i>post</i>	2	0,37	144	70
<i>postanowienie</i>	2	0,37	144	70
<i>postawa</i>	8	2,01	138	64
<i>postąpienie</i>	2	8,29	144	70
<i>postępek</i>	2	0,30	144	70
<i>postronka</i>	1	145,10	145	71
<i>poście</i>	1	10,36	145	71
<i>pośmiejch</i>	8	8,01	138	64
<i>pośmiewisko</i>	5	15,44	141	67
<i>pośrodek</i>	16	2,66	130	56
<i>potomek</i>	39	4,22	107	35
<i>potop</i>	1	0,72	145	71
<i>potrzeba</i>	10	0,34	136	62

<i>proch</i>	6	0,57	140	140	66
<i>prog</i>	1	1,14	145	145	71
<i>prorok</i>	3	0,12	143	143	69
<i>prostota</i>	1	2,42	145	145	71
<i>prostota</i>	5	3,80	141	141	67
<i>prośba</i>	38	4,22	108	108	36
<i>prożność</i>	5	4,77	141	141	67
<i>przebywanie</i>	4	11,38	142	142	68
<i>przechadzka</i>	1	3,30	145	145	71
<i>przeciwieństwo</i>	1	5,58	145	145	71
<i>przeciwnik</i>	7	3,48	139	139	65
<i>przeciwność</i>	2	2,96	144	144	70
<i>przedłużenie</i>	1	1,36	145	145	71
<i>przegroźka</i>	1	4,40	145	145	71
<i>przekaza</i>	2	2,38	144	144	70
<i>przekazka</i>	5	38,18	141	141	67
<i>przeklęctwo</i>	1	0,48	145	145	71
<i>przełożenie</i>	1	2,64	145	145	71
<i>przemienienie</i>	1	1,67	145	145	71
<i>przepadłość</i>	1	145,10	145	145	71
<i>przestaniek</i>	3	3,15	143	143	69
<i>przestanie</i>	1	2,13	145	145	71
<i>przestąpienie</i>	1	4,15	145	145	71
<i>przestrach</i>	12	16,12	134	134	60
<i>przestrzeżenie</i>	1	11,16	145	145	71
<i>prześladowanie</i>	3	1,28	143	143	69
<i>prześladowca</i>	3	6,60	143	143	69
<i>prześladownik</i>	5	16,12	141	141	67
<i>przewoz</i>	1	2,90	145	145	71
<i>przezroczyście</i>	1	12,09	145	145	71
<i>przewisko</i>	4	1,40	142	142	68
<i>przeźrzenie</i>	1	0,50	145	145	71
<i>przodek</i>	29	1,94	117	117	43
<i>przybytek</i>	39	8,59	107	107	35
<i>przychyłość</i>	1	5,00	145	145	71
<i>przyczyna</i>	34	1,23	112	112	38
<i>przyczyńca</i>	1	0,88	145	145	71
<i>przygoda</i>	22	2,63	124	124	50
<i>przyjaciel</i>	6	0,41	140	140	66
<i>przyjaźń</i>	2	0,45	144	144	70
<i>przykazanie</i>	15	1,60	131	131	57
<i>przykład</i>	10	0,77	136	136	62
<i>przykrość</i>	3	3,99	143	143	69
<i>przymierze</i>	18	2,19	128	128	54

<i>rodzaj</i>	2	0,27	144	70
<i>rola</i>	1	0,21	145	71
<i>rosa</i>	3	2,85	143	69
<i>rozdawca</i>	1	36,27	145	71
<i>rozdrapanie</i>	1	14,51	145	71
<i>rozeznanie</i>	3	3,22	143	69
<i>rozmiewanie</i>	12	15,83	134	60
<i>rozkazanie</i>	30	2,65	116	42
<i>rozkazowanie</i>	7	11,41	139	65
<i>rozkochanie</i>	2	58,04	144	70
<i>rozkosz</i>	30	2,54	116	42
<i>rozlanie</i>	2	2,13	144	70
<i>rozmaitość</i>	2	5,00	144	70
<i>rozmnożyciel</i>	7	78,13	139	65
<i>rozmoczenie</i>	1	7,25	145	71
<i>rozmowa</i>	2	0,20	144	70
<i>rozmyśl</i>	2	1,33	144	70
<i>rozmyślanie</i>	2	0,87	144	70
<i>rozpacz</i>	3	2,42	143	69
<i>rozpisanie</i>	1	145,10	145	71
<i>rozprawa</i>	3	1,30	143	69
<i>rozprawca</i>	2	72,55	144	70

<i>przymowka</i>	3	3,48	143	69
<i>przyprawa</i>	19	14,07	127	53
<i>przyrodzenie</i>	8	0,65	138	64
<i>przysięga</i>	1	0,10	145	71
<i>przysługa</i>	1	3,63	145	71
<i>przymak</i>	1	1,13	145	71
<i>przysięcie</i>	9	2,02	137	63
<i>psalm</i>	1	0,07	145	71
<i>ptak</i>	7	1,34	139	65
<i>ptaszek</i>	2	1,99	144	70
<i>pustoszenie</i>	1	8,54	145	71
<i>puszcza</i>	13	2,31	133	59
<i>pycha</i>	6	1,05	140	66
<i>pytanie</i>	1	0,38	145	71
<i>rada</i>	22	0,87	124	50
<i>radość</i>	22	2,24	124	50
<i>ramię</i>	3	0,94	143	69
<i>rana</i>	3	0,26	143	69
<i>ratowanie</i>	1	14,51	145	71
<i>ratunek</i>	17	5,32	129	56
<i>ręka</i>	89	1,99	69	12
<i>robak</i>	3	1,27	143	69

<i>serce</i>	86	1,84	71	13
<i>sędzia</i>	4	0,25	142	68
<i>siano</i>	2	1,42	144	70
<i>siódło</i>	16	7,74	130	56
<i>sić</i>	2	0,97	144	70
<i>sila</i>	2	0,60	144	70
<i>sirota</i>	6	4,05	140	66
<i>sirotką</i>	1	2,34	145	71
<i>skąta</i>	13	3,12	133	59
<i>skaranie</i>	2	2,28	144	70
<i>skarb</i>	6	0,49	140	66
<i>skaza</i>	3	2,12	143	69
<i>skazanie</i>	1	0,50	145	71
<i>skażenie</i>	2	1,64	144	70
<i>skonczenie</i>	6	2,80	140	66
<i>skora</i>	2	0,36	144	70
<i>skorupa</i>	2	2,55	144	70
<i>skrzydło</i>	10	3,78	136	62
<i>skrzynia</i>	2	0,69	144	70
<i>skutek</i>	4	1,00	142	68
<i>słabość</i>	1	3,15	145	71
<i>sława</i>	14	0,91	132	58

<i>rozproszenie</i>	1	3,54	145	71
<i>rozradowanie</i>	2	26,38	144	70
<i>roz sąddek</i>	1	0,27	145	71
<i>rozszerzenie</i>	1	3,54	145	71
<i>rozterk</i>	5	2,04	141	67
<i>roztropność</i>	1	1,05	145	71
<i>rozum</i>	15	0,64	131	57
<i>rozumienie</i>	5	2,71	141	67
<i>roźność</i>	1	0,24	145	71
<i>ruszenie</i>	1	0,63	145	71
<i>ryba</i>	2	0,27	144	70
<i>rycerz</i>	2	0,34	144	70
<i>rząd</i>	4	34,14	142	68
<i>rzecz</i>	70	0,50	79	18
<i>rzeeka</i>	12	0,77	134	60
<i>rzeźnik</i>	1	4,27	145	71
<i>Samuel</i>	1	-	145	71
<i>sąd</i>	22	0,76	124	50
<i>sceptrum</i>	3	3,69	143	69
<i>sen</i>	9	1,50	137	63
<i>sentencja</i>	2	0,98	144	70
<i>Serafin</i>	1	3,92	145	71

<i>sprawiedliwość</i>	68	3,08	81	20
<i>sprośność</i>	2	1,43	144	70
<i>sprzeciwieństwo</i>	10	33,74	136	62
<i>sprzeciwnik</i>	74	20,93	76	17
<i>sprzeciwność</i>	11	55,04	135	61
<i>srogość</i>	60	11,75	86	22
<i>sromieźliwość</i>	2	19,35	144	70
<i>stado</i>	1	0,42	145	71
<i>statość</i>	3	0,79	143	69
<i>stan</i>	24	1,09	122	48
<i>stanowisko</i>	1	3,92	145	71
<i>staranie</i>	17	3,78	129	55
<i>starość</i>	3	0,88	143	69
<i>stateczność</i>	1	0,55	145	71
<i>stolec</i>	18	2,68	128	54
<i>stoł</i>	1	0,16	145	71
<i>strach</i>	41	4,45	105	33
<i>straż</i>	3	0,79	143	69
<i>strojenie</i>	1	29,02	145	71
<i>strona</i>	25	0,66	121	47
<i>stroż</i>	4	1,20	142	68
<i>stroża</i>	1	2,50	145	71

<i>stodkość</i>	2	1,67	144	70
<i>stoma</i>	1	1,53	145	71
<i>stojące</i>	17	1,17	129	55
<i>słowo</i>	39	0,46	107	35
<i>stuga</i>	33	1,15	113	39
<i>stuszość</i>	7	15,39	139	65
<i>stuszebnica</i>	2	1,53	144	70
<i>smak</i>	2	1,15	144	70
<i>smętek</i>	4	2,32	142	68
<i>smilowanie</i>	1	1,24	145	71
<i>smok</i>	2	0,84	144	70
<i>snop</i>	1	2,34	145	71
<i>snopek</i>	1	2,64	145	71
<i>snupka</i>	1	9,07	145	71
<i>sowa</i>	1	2,27	145	71
<i>spokojność</i>	1	9,67	145	71
<i>spoleczność</i>	4	1,53	142	68
<i>spotek</i>	3	0,51	143	69
<i>spomożenie</i>	1	5,58	145	71
<i>sposob</i>	2	0,16	144	70
<i>sprawa</i>	183	3,24	40	3
<i>sprawca</i>	11	2,46	135	61

<i>struga</i>	1	8,06	145	71					
<i>strzała</i>	9	3,61	137	63					
<i>strzecha</i>	2	17,07	144	70					
<i>strzelba</i>	5	2,27	141	67					
<i>strzeżenie</i>	1	6,05	145	71					
<i>studnia</i>	2	1,18	144	70					
<i>stworzenie</i>	15	1,72	131	57					
<i>stworzyiciel</i>	2	0,58	144	70					
<i>suchość</i>	3	4,15	143	69					
<i>swar</i>	1	0,64	145	71					
<i>swoboda</i>	5	1,96	141	67					
<i>Sychem</i>	1	-	145	71					
<i>Syjon</i>	11	-	135	61					
<i>syn</i>	15	0,13	131	57					
<i>Synaj</i>	2	-	144	70					
<i>synogarliczka</i>	1	29,02	145	71					
<i>sytość</i>	2	8,06	144	70					
<i>szafowanie</i>	1	1,84	145	71					
<i>szaleństwo</i>	11	6,02	135	61					
<i>szata</i>	4	0,43	142	68					
<i>szczękanie</i>	1	16,12	145	71					
<i>szczęnię</i>	3	7,51	143	69					
<i>szczępienie</i>	1	2,46	145	71					
<i>szczęście</i>	5	0,57	141	67					
<i>szczęśliwość</i>	1	1,91	145	71					
<i>szczodrobliwość</i>	2	2,48	144	70					
<i>szemranie</i>	1	1,77	145	71					
<i>szerokość</i>	1	0,79	145	71					
<i>szkoda</i>	3	0,17	143	69					
<i>ściana</i>	1	0,37	145	71					
<i>ścieżka</i>	9	6,63	137	63					
<i>ściśnienie</i>	1	5,37	145	71					
<i>sklenica</i>	1	1,24	145	71					
<i>ślub</i>	3	0,80	143	69					
<i>ślubowanie</i>	1	16,12	145	71					
<i>śmiałość</i>	1	0,49	145	71					
<i>śmierć</i>	21	2,45	125	51					
<i>śnieg</i>	4	2,95	142	68					
<i>śpiewanie</i>	2	1,01	144	70					
<i>srebro</i>	4	1,75	142	68					
<i>świadectwo</i>	4	0,37	142	68					
<i>świat</i>	59	0,80	87	23					
<i>światło</i>	1	0,55	145	71					
<i>światłość</i>	7	0,93	139	65					

<i>ubior</i>	2	0,67	144	70
<i>ucho</i>	23	2,13	123	49
<i>uchod</i>	1	18,14	145	71
<i>uciążenie</i>	3	15,55	143	69
<i>ucieczka</i>	4	3,52	142	68
<i>uciekanie</i>	1	2,42	145	71
<i>ucisk</i>	30	9,05	116	42
<i>ucisnienie</i>	4	1,72	142	68
<i>uczciwość</i>	2	0,66	144	70
<i>uczęsnik</i>	5	2,02	141	67
<i>uczęszność</i>	1	72,55	145	71
<i>uczynek</i>	7	0,36	139	65
<i>udręczenie</i>	18	12,09	128	54
<i>ufanie</i>	6	4,27	140	66
<i>ukazanie</i>	1	2,02	145	71
<i>ukąszenie</i>	1	1,33	145	71
<i>ulica</i>	1	0,41	145	71
<i>ulżenie</i>	1	3,82	145	71
<i>umiejętność</i>	1	0,61	145	71
<i>umiotłownik</i>	4	96,73	142	68
<i>umocnienie</i>	4	10,75	142	68
<i>umysł</i>	27	2,93	119	45

<i>świętobliwość</i>	8	4,38	138	64
<i>świętokradca</i>	1	4,84	145	71
<i>świętość</i>	1	0,16	145	71
<i>świtanie</i>	2	2,06	144	70
<i>tajemnica</i>	4	0,59	142	68
<i>tarca</i>	4	1,96	142	68
<i>Tarsycja</i>	1	2,96	145	71
<i>testament</i>	2	0,31	144	70
<i>tlustość</i>	2	1,50	144	70
<i>tluszcza</i>	2	1,23	144	70
<i>towarzystwo</i>	5	0,92	141	67
<i>trafunek</i>	2	10,36	144	70
<i>trąba</i>	4	1,81	142	68
<i>trąbienie</i>	1	3,63	145	71
<i>troska</i>	5	3,05	141	67
<i>trudność</i>	5	0,77	141	67
<i>trzaska</i>	1	5,58	145	71
<i>trzoza</i>	8	4,32	138	64
<i>twarz</i>	1	0,13	145	71
<i>twierdza</i>	3	7,14	143	69
<i>tył</i>	3	1,14	143	69
<i>tytuł</i>	1	0,25	145	71

wosk	4	1,92	142	68
wrobl	3	4,53	143	69
wroblík	1	6,05	145	71
wrocenie	1	2,13	145	71
wrog	1	7,64	145	71
wrzod	2	0,53	144	70
wschod	5	1,01	141	67
wspomożenie	48	13,04	98	28
wspomożyciel	4	21,50	142	68
wstanie	1	6,60	145	71
wstyd	9	2,34	137	63
wstydlíwość	3	14,51	143	69
wybawienie	13	8,03	133	59
wydartek	1	9,07	145	71
wymowa	1	0,71	145	71
wymowka	1	0,61	145	71
wyobrażenie	1	0,88	145	71
wyrok	2	0,75	144	70
wyrozumienie	5	2,11	141	67
wystawianie	5	11,16	141	67
wystuchanie	4	7,25	142	68
wystyszenie	1	72,55	145	71

wieża	2	0,46	144	70
więzienie	12	1,67	134	60
więzień	2	0,55	144	70
wilgotność	2	1,88	144	70
wilk	1	0,22	145	71
winnica	5	1,58	141	67
winnosć	1	3,22	145	71
wino	2	0,11	144	70
wirzba	1	4,53	145	71
wirzch	3	0,40	143	69
władza	1	0,20	145	71
własność	1	0,24	145	71
włócznia	1	1,04	145	71
włos	3	0,53	143	69
wnętrznosć	11	8,36	135	61
woda	31	0,82	115	41
wodz	3	0,93	143	69
wojsko	1	0,00	145	71
wola	48	1,50	98	28
woł	2	0,34	144	70
wołanie	22	11,32	124	50
wonność	2	1,61	144	70

wysokość	24	7,79	122	48						
występek	41	7,68	105	33						
wywyższenie	1	5,00	145	71						
wyznawanie	5	9,55	141	67						
wyzwolenie	5	11,34	141	67						
wzdychanie	1	1,42	145	71						
wzgardzenie	1	0,95	145	71						
wzgląd	1	0,41	145	71						
wzglądnienie	1	145,10	145	71						
wzminka	1	9,67	145	71						
wzrok	11	6,57	135	61						
wzruszenie	2	4,92	144	70						
Zabulon	1	4,03	145	71						
zachowanie	4	0,72	142	68						
zachod	5	1,68	141	67						
zaczność	3	0,58	143	69						
zacięcie	2	1,95	144	70						
zahamowanie	1	14,51	145	71						
zakon	14	0,51	132	58						
założenie	1	1,16	145	71						
zamek	1	0,05	145	71						
zapis	1	0,30	145	71						
zapłata	5	0,53	141	67						
zaranek	1	4,15	145	71						
zastuga	5	0,88	141	67						
zasmucenie	1	2,74	145	71						
zastarzłość	1	36,27	145	71						
zastęp	3	1,08	143	69						
zastrzał	1	5,80	145	71						
zaszczytowanie	1	12,09	145	71						
zaście	1	6,91	145	71						
zatrącenie	3	1,97	143	69						
zatworzenie	1	145,10	145	71						
zawias	1	6,91	145	71						
zawiść	2	6,45	144	70						
zawołanie	2	1,45	144	70						
ząb	4	0,78	142	68						
zbawiciel	2	0,24	144	70						
zbawienie	5	0,38	141	67						
zboże	2	0,48	144	70						
zbor	2	0,33	244	70						
zbroja	1	0,19	145	71						
zdanie	2	0,48	144	70						
zdrada	3	0,52	143	69						

<i>złość</i>	46	2,82	100	29
<i>złotnik</i>	2	1,09	144	70
<i>złotnik</i>	1	2,04	145	71
<i>złoto</i>	7	0,62	139	65
<i>zmaza</i>	3	2,26	143	69
<i>zminka</i>	1	9,67	145	71
<i>zmorzenie</i>	1	48,37	145	71
<i>zmysł</i>	1	0,95	145	71
<i>znak</i>	18	1,15	128	54
<i>znamię</i>	1	0,10	145	71
<i>zniszczenie</i>	3	6,50	143	69
<i>zuchwałstwo</i>	2	3,87	144	70
<i>zumienie</i>	1	18,14	145	71
<i>zupełność</i>	1	1,51	145	71
<i>związek</i>	1	1,86	145	71
<i>zwirzchność</i>	7	1,22	139	65
<i>zwirzę (zwirzę)</i>	22	6,03	124	50
<i>zwyjęstwo</i>	7	1,32	139	65
<i>zwycają</i>	1	0,10	145	71
<i>ździebłko</i>	1	6,05	145	71
<i>źdźbło</i>	1	72,55	145	71
<i>źrenica (źrzenica)</i>	2	3,98	144	70

<i>zdrowie</i>	2	0,18	144	70
<i>zdun</i>	1	5,58	145	71
<i>Zeb</i>	1	16,12	145	71
<i>Zebech</i>	1	145,10	145	71
<i>zebranie</i>	51	16,63	95	26
<i>zełżenie</i>	1	2,85	145	71
<i>zeście</i>	2	2,57	144	70
<i>zgnięcie</i>	7	4,34	139	65
<i>zgromadzenie</i>	3	0,96	143	69
<i>ziarno</i>	1	0,57	145	71
<i>ziele</i>	3	0,28	143	69
<i>ziemia</i>	155	1,63	48	4
<i>zima</i>	1	0,31	145	71
<i>zimność</i>	1	2,07	145	71
<i>zjednanie</i>	1	2,69	145	71
<i>zjednoczenie</i>	1	0,69	145	71
<i>złączenie</i>	1	0,61	145	71
<i>złoczyńca</i>	2	0,88	144	70
<i>złodziejstwo</i>	1	0,64	145	71
<i>złorzeźczenie</i>	1	2,90	145	71
<i>złorzeźczeństwo</i>	3	9,07	143	69
<i>złorzecznik</i>	1	29,02	145	71

2. Czasowniki

źródło (źródło)	7	3,31	139	65
źródliśko (źródliśko)	1	72,55	145	71
żaba	2	2,28	144	70
żal	2	0,42	144	70
żałoba	1	0,59	145	71
żałość	4	0,71	142	68
żart	2	1,88	144	70
żądanie	1	0,84	145	71
żądlliwość	2	6,31	144	70
żądza	4	1,41	142	68
żebraczek	1	24,18	145	71
żelazo	1	0,39	145	71
żołąć	1	0,55	145	71
żołdownik	1	24,18	145	71
żona	2	0,07	144	70
życie	1	0,46	145	71
żywiół	8	6,75	138	64
żywność	16	2,79	130	56
żywoł	79	1,49	73	14

Hasło	f	DR	r	h
baczyć	18	1,14	128	35
bać się	2	0,12	144	51
bawić się	1	0,26	145	52
będący	4	0,92	142	49
bić	1	0,16	145	52
biegać	3	1,09	143	50
bieżeć	1	0,25	145	52
bluźniący	1	11,16	145	52
bluźnić	1	0,46	145	52
blądzić	2	0,76	144	51
blagosławić	2	0,40	144	51
blagosławiony	19	1,76	127	34
bodący	1	72,55	145	52
boleć	1	0,54	145	52
brać	8	0,36	138	45
broić	2	1,92	144	51
bronić	6	0,55	140	47
brząkający	1	29,02	145	52
brzmić	1	0,76	145	52

<i>cieszyć</i>	4	1,38	142	49
<i>cieszyć się</i>	9	3,04	137	44
<i>cićpieć</i>	9	0,71	137	44
<i>cisnąć</i>	1	1,38	145	52
<i>czekać</i>	7	0,83	139	46
<i>czepać</i>	1	2,17	145	52
<i>czuć</i>	2	0,32	144	51
<i>czynić</i>	55	0,57	91	12
<i>ćwiczyć</i>	2	2,40	144	51
<i>ćwiczyć się</i>	3	2,05	143	50
<i>dać</i>	71	0,70	78	8
<i>dany</i>	4	0,32	142	49
<i>dawać</i>	23	0,64	123	31
<i>dawany</i>	1	0,65	145	52
<i>dbać</i>	5	0,70	141	48
<i>deptać</i>	1	0,96	145	52
<i>dobywać</i>	1	0,51	145	52
<i>dochodzić</i>	3	1,48	143	50
<i>dochować</i>	1	2,69	145	52
<i>doczekać</i>	2	1,54	144	51
<i>dość</i>	1	0,85	145	52
<i>dodawać</i>	1	0,63	145	52

<i>budować</i>	2	0,47	144	51
<i>budujący</i>	1	10,36	145	52
<i>bujać</i>	1	1,07	145	52
<i>burzący</i>	8	35,18	138	45
<i>burzony</i>	1	36,27	145	52
<i>burzyć</i>	2	1,56	144	51
<i>burzyć się</i>	1	3,37	145	52
<i>być</i>	1396	1,36	3	1
<i>bywać</i>	47	1,08	99	14
<i>chcieć</i>	96	0,81	66	5
<i>chępnąć się</i>	2	5,48	144	51
<i>chędożyć</i>	3	5,00	143	50
<i>chlubić się</i>	6	2,73	140	47
<i>chlodzący</i>	3	16,12	143	50
<i>chodzić</i>	22	1,06	124	32
<i>chować</i>	11	0,94	135	42
<i>chwalać</i>	1	6,31	145	52
<i>chwalić</i>	29	1,90	117	27
<i>ciągnąć</i>	1	0,13	145	52
<i>ciągnąć się</i>	2	2,28	144	51
<i>ciec</i>	1	0,81	145	52
<i>ciekący</i>	2	2,40	144	51

<i>dręczyć</i>	8	10,95	138	45
<i>drzeć</i>	9	4,43	137	44
<i>dufać</i>	31	6,37	115	25
<i>dufający</i>	3	11,76	143	50
<i>dziać się</i>	6	0,48	140	47
<i>dziedziczyć</i>	1	3,02	145	52
<i>działać</i>	2	0,95	144	51
<i>dzierżyć</i>	9	1,11	137	44
<i>dziękować</i>	4	0,69	142	49
<i>dziwić się</i>	1	4,53	145	52
<i>dziwować się</i>	10	1,53	136	43
<i>folgować</i>	5	1,61	141	48
<i>frasować się</i>	5	2,55	141	48
<i>gardzić</i>	1	0,24	145	52
<i>ginący</i>	1	13,19	145	52
<i>ginić</i>	5	1,65	141	48
<i>godzić się</i>	3	0,35	143	50
<i>gotować</i>	5	2,06	141	48
<i>grać</i>	1	0,53	145	52
<i>gromić</i>	2	2,23	144	51
<i>gryzący</i>	1	18,14	145	52
<i>grzeszyć</i>	1	0,32	145	52

<i>doglądać</i>	1	1,04	145	52
<i>dojść</i>	1	0,30	145	52
<i>dokończyć</i>	1	1,12	145	52
<i>dolec</i>	1	5,37	145	52
<i>domieścić</i>	1	2,38	145	52
<i>dopomoc</i>	1	1,93	145	52
<i>doprowadzić</i>	1	1,38	145	52
<i>dopuszczać</i>	25	3,37	121	30
<i>dopytać się</i>	1	2,64	145	52
<i>doradzić</i>	1	24,18	145	52
<i>dorość</i>	1	2,30	145	52
<i>dostać</i>	2	0,26	144	51
<i>dostać się</i>	3	1,44	143	50
<i>dostąpić</i>	12	6,57	134	41
<i>doświadczyć</i>	7	3,91	139	46
<i>dołknąć</i>	1	0,82	145	52
<i>dotrzeć</i>	1	11,16	145	52
<i>doznać</i>	6	2,25	140	47
<i>dozwolić</i>	1	1,63	145	52
<i>dożyć</i>	1	11,16	145	52
<i>drażnić</i>	1	2,07	145	52
<i>dręczyć</i>	1	36,27	145	52

<i>latać</i>	1	0,62	145	52
<i>latający</i>	4	12,35	142	49
<i>lecieć</i>	1	0,76	145	52
<i>leżący</i>	5	2,47	141	48
<i>leżeć</i>	6	0,54	140	47
<i>łękać się</i>	7	1,73	139	46
<i>łęknąć się</i>	1	1,91	145	52
<i>liczyć</i>	1	0,50	145	52
<i>litować</i>	3	2,90	143	50
<i>lubić się</i>	1	10,36	145	52
<i>lżyć</i>	2	2,38	144	51
<i>łaczony</i>	1	18,14	145	52
<i>łamać</i>	5	2,13	141	48
<i>łamać się</i>	1	2,96	141	52
<i>mianować</i>	3	1,11	143	50
<i>mianować się</i>	1	1,79	145	52
<i>mianowany</i>	1	0,64	145	52
<i>mieć</i>	303	0,71	24	2
<i>mierzić</i>	1	11,16	145	52
<i>mieszkać</i>	15	0,74	131	38
<i>mieszkańcy</i>	5	1,84	141	48
<i>miewać</i>	2	0,34	144	51

<i>idący</i>	1	0,57	145	52
<i>igrać</i>	2	3,34	144	51
<i>iść</i>	10	0,19	136	43
<i>jąć</i>	2	0,48	144	51
<i>jednać się</i>	1	2,02	145	52
<i>karać</i>	8	0,81	138	45
<i>karany</i>	1	0,24	145	52
<i>kazać</i>	10	0,36	136	43
<i>kipięcy</i>	1	48,37	145	52
<i>klęknąć</i>	1	4,40	145	52
<i>kładziony</i>	1	3,15	145	52
<i>kłaść</i>	8	0,93	138	45
<i>kochać się</i>	39	6,63	107	19
<i>kopać</i>	2	1,40	144	51
<i>krolować</i>	2	0,35	144	51
<i>kryć</i>	3	3,89	143	50
<i>kryć się</i>	5	4,65	141	48
<i>kusić</i>	2	1,20	144	51
<i>kusić się</i>	1	0,63	145	52
<i>kwapić się</i>	5	4,03	141	48
<i>kwitnący</i>	4	9,51	142	49
<i>kwitnąć</i>	2	1,40	144	51

<i>mijać</i>	1	0,89	145	145	52
<i>miłować</i>	1	0,07	145	145	52
<i>minąć</i>	1	0,36	145	145	52
<i>miotać</i>	2	1,22	144	144	51
<i>mnimać</i>	7	0,73	139	139	46
<i>mnimany</i>	1	6,05	145	145	52
<i>mnożyć</i>	7	4,06	139	139	46
<i>mnożyć się</i>	9	3,76	137	137	44
<i>moc</i>	277	1,56	29	29	3
<i>mówić</i>	14	0,10	132	132	39
<i>mrzeć</i>	1	2,50	145	145	52
<i>mścić</i>	1	18,14	145	145	52
<i>mścić się</i>	3	1,22	143	143	50
<i>musieć</i>	56	1,40	90	90	11
<i>mylić się</i>	4	2,72	142	142	49
<i>myślić</i>	18	1,81	128	128	35
<i>nabyć</i>	2	1,31	144	144	51
<i>nabyty</i>	1	0,99	145	145	52
<i>nabywać</i>	13	6,91	133	133	40
<i>nachylić</i>	1	2,34	145	145	52
<i>naciągnąć</i>	1	9,67	145	145	52
<i>nadęty</i>	6	5,62	140	140	47
<i>nadrażnić</i>	1	145,10	145	145	52
<i>nadzwiewać się</i>	3	1,05	143	143	50
<i>nagradzać</i>	1	1,21	145	145	52
<i>nagrawać</i>	9	33,48	137	137	44
<i>nagrawany</i>	1	10,36	145	145	52
<i>nagrodzić</i>	1	0,49	145	145	52
<i>nagrodzony</i>	1	3,92	145	145	52
<i>najdować</i>	1	0,42	145	145	52
<i>najść</i>	2	4,46	144	144	51
<i>nakładać</i>	2	3,87	144	144	51
<i>nakłonić</i>	6	8,14	140	140	47
<i>nakopać</i>	1	36,27	145	145	52
<i>nalany</i>	1	36,27	145	145	52
<i>należiony</i>	1	0,42	145	145	52
<i>należć</i>	25	1,23	121	121	30
<i>należć się</i>	1	0,49	145	145	52
<i>należęć</i>	17	1,31	129	129	36
<i>natożyć się</i>	1	5,80	145	145	52
<i>namieniony</i>	1	0,96	145	145	52
<i>namyslić się</i>	1	8,54	145	145	52
<i>namieść</i>	1	18,14	145	145	52
<i>napawać</i>	2	6,31	144	144	51

<i>nasycony</i>	9	10,79	137	44
<i>naszczekawać</i>	1	72,55	145	52
<i>naśladować</i>	20	2,37	126	33
<i>naszmiewać się</i>	1	0,97	145	52
<i>natarty</i>	1	18,14	145	52
<i>nauczać</i>	6	1,39	140	47
<i>nauczyć</i>	6	1,29	140	47
<i>nawiedzić</i>	3	1,48	143	50
<i>nawrócić się</i>	2	0,70	144	51
<i>nawrocony</i>	1	1,53	145	52
<i>naznaczony</i>	2	0,57	144	51
<i>nazwać</i>	1	0,25	145	52
<i>niedbały</i>	1	0,93	145	52
<i>niedobyty</i>	1	3,02	145	52
<i>niedokończony</i>	2	20,73	144	51
<i>nieomyłony</i>	1	145,10	145	52
<i>niepokalony</i>	1	5,18	145	52
<i>niepościżony</i>	1	12,09	145	52
<i>nierozumiejący</i>	1	7,64	145	52
<i>niesiony</i>	1	6,05	145	52
<i>nieskończony</i>	8	6,01	138	45
<i>niesłychany</i>	1	0,81	145	52

<i>napełnić</i>	9	3,80	137	44
<i>napełniony</i>	9	3,59	137	44
<i>napić się</i>	1	0,54	145	52
<i>napiścić</i>	3	0,26	142	50
<i>napisany</i>	2	0,18	144	51
<i>napojony</i>	1	3,63	145	52
<i>napominać</i>	1	0,28	145	52
<i>naradzić się</i>	1	6,60	145	52
<i>narodził się</i>	2	1,20	144	51
<i>narzekać</i>	5	1,55	141	48
<i>nasadzić</i>	3	9,26	143	50
<i>nasadzić się</i>	8	17,33	138	45
<i>nasadzony</i>	1	10,36	145	52
<i>nastać</i>	6	2,63	140	47
<i>nastarczyć</i>	1	72,55	145	52
<i>nastawiać</i>	1	1,99	145	52
<i>nastawiać</i>	2	6,31	144	51
<i>nastroić</i>	6	62,18	140	47
<i>nastroić się</i>	1	48,37	145	52
<i>nastrojony</i>	5	48,37	141	48
<i>naszrzelać</i>	1	72,55	145	52
<i>nasycić</i>	3	5,96	143	50

<i>nieść</i>	2	0,35	144	144	51
<i>nieustawiający</i>	1	-	145	145	52
<i>nieutrudzający</i>	1	145,10	145	145	52
<i>niewątpiony</i>	1	145,10	145	145	52
<i>niezakończony</i>	1	72,55	145	145	52
<i>niezakryty</i>	1	24,18	145	145	52
<i>niezakończony</i>	1	145,10	145	145	52
<i>niezliczony</i>	3	1,68	143	143	50
<i>niezrównany</i>	1	48,37	145	145	52
<i>niszcząc</i>	2	3,22	144	144	51
<i>niszczący</i>	3	2,14	143	143	50
<i>nosić</i>	9	0,87	137	137	44
<i>noszony</i>	1	5,58	145	145	52
<i>obaczać się</i>	3	17,41	143	143	50
<i>obaczony</i>	1	5,00	145	145	52
<i>obaczyć</i>	55	2,89	91	91	12
<i>obaczyć się</i>	17	4,65	129	129	36
<i>obalić</i>	1	1,69	145	145	52
<i>obawiać się</i>	1	1,11	145	145	52
<i>obawiać się</i>	1	145,10	145	145	52
<i>obchodzić</i>	3	1,81	143	143	50
<i>obchodzić się</i>	11	3,82	135	135	43
<i>obciążać</i>	1	3,37	145	145	52
<i>obcować</i>	1	1,58	145	145	52
<i>obdarzony</i>	1	1,19	145	145	52
<i>obejmować</i>	1	20,73	145	145	52
<i>obeźrzeć</i>	3	8,88	143	143	50
<i>obfitować</i>	1	1,25	145	145	52
<i>obfitujący</i>	9	52,24	137	137	44
<i>obiecać</i>	19	2,55	127	127	34
<i>obiecający</i>	8	1,74	138	138	45
<i>obicować</i>	6	0,64	140	140	47
<i>obierać</i>	3	1,16	143	143	50
<i>objaśniać</i>	1	1,12	145	145	52
<i>objaśnić</i>	1	1,04	145	145	52
<i>objaśniony</i>	1	2,02	145	145	52
<i>objawić</i>	4	1,20	142	142	49
<i>objawić się</i>	1	1,53	145	145	52
<i>oblać</i>	1	6,60	145	145	52
<i>obleczyć</i>	1	1,17	145	145	52
<i>obłapić się</i>	1	12,09	145	145	52
<i>obłądzać się</i>	4	5,63	142	142	49
<i>obłoczyć</i>	1	4,40	145	145	52
<i>obracać</i>	5	1,41	141	141	48

<i>ochładzać</i>	1	5,58	145	52
<i>ociążyć</i>	1	10,36	145	52
<i>ociążony</i>	1	3,54	145	52
<i>ociężzyć</i>	1	24,18	145	52
<i>oczekawać</i>	26	15,65	120	29
<i>oczyścić</i>	1	1,12	145	52
<i>oczyścić</i>	3	1,94	143	50
<i>odbięgać</i>	1	4,53	145	52
<i>odchodzić</i>	4	2,10	142	49
<i>odciągnać się</i>	1	1,63	145	52
<i>odcisnąć</i>	2	48,37	144	51
<i>oddać</i>	2	0,30	144	51
<i>oddalać</i>	3	0,90	143	50
<i>oddalać się</i>	3	22,91	143	50
<i>oddalić</i>	9	4,95	137	44
<i>oddalić się</i>	2	10,36	144	51
<i>oddalony</i>	3	3,89	144	50
<i>oddawać</i>	3	0,71	143	50
<i>oddawany</i>	1	4,68	145	52
<i>odejść</i>	5	0,95	141	48
<i>odepchnąć</i>	1	4,15	145	52
<i>odjąć</i>	3	0,68	143	50

<i>obracać się</i>	5	2,03	141	48
<i>obrać</i>	16	3,00	130	37
<i>obraný</i>	3	1,46	143	50
<i>obrażić</i>	4	2,10	142	49
<i>obrażony</i>	6	5,88	140	47
<i>obrocić</i>	13	2,23	133	40
<i>obrocić się</i>	32	4,39	114	24
<i>obroconý</i>	6	4,29	140	47
<i>obronić</i>	6	3,26	140	47
<i>obronić się</i>	1	1,69	145	52
<i>obruszyć</i>	8	31,37	138	45
<i>obrzydkać</i>	1	18,14	145	52
<i>obstąpić</i>	2	6,17	144	51
<i>obtoczyć</i>	2	3,63	144	51
<i>obudzić się</i>	5	20,15	141	48
<i>obumrzeć</i>	1	4,15	145	52
<i>obwinić</i>	1	4,40	145	52
<i>obysć</i>	1	2,50	145	52
<i>obysć się</i>	1	2,04	145	52
<i>obywać</i>	1	14,51	145	52
<i>ochędożony</i>	4	11,61	142	49
<i>ochędożyć</i>	11	16,12	135	42

odjęty	4	3,35	142	49	odstąpić (odstąpić)	15	2,35	131	38
odkryty	1	2,85	145	52	odstępować	6	2,33	140	47
odlecieć	1	16,12	145	52	odstraszyć	1	3,22	145	52
odłączyć	2	4,84	144	51	odstrzelić się	1	4,40	145	52
odłączyć się	1	2,17	145	52	odwieść	1	0,61	145	52
odłożyć	2	1,02	144	51	odwłoczyć	2	6,75	144	51
odmłatać	1	3,82	145	52	odwodzić	1	0,59	145	52
odmieniać	5	1,52	141	48	odwracać	5	8,15	141	48
odmładzać	1	72,55	145	52	odwrócić	12	14,51	134	41
odmowiony	2	29,02	144	51	odzierżawać	1	16,12	145	52
odnawiać	1	1,61	145	52	odzierżeć	1	0,81	145	52
odnowić	5	6,91	141	48	odzwirować się	1	-	145	52
odnowić się	1	4,53	145	52	odżywić	2	22,32	144	51
odpaść	2	2,42	144	51	ofiarować	12	1,31	134	41
odpędzić	1	1,96	145	52	ogarnąć	9	4,02	137	44
odpoczynąć	3	3,07	143	50	ogarniony	4	4,64	142	49
odpowiedać	1	0,17	145	52	ogarnować	2	48,37	144	51
odpuszczać	1	0,41	145	52	ogłędać	13	2,08	133	40
odpuszczony	1	0,51	145	52	ogłędać się	1	0,49	145	52
odpuścić	2	0,41	144	51	okazać	19	2,53	127	34
odrzuć	3	1,29	143	50	okazać się	18	3,60	128	35
odrzucony	2	1,64	144	51	okazować	19	3,13	127	34

<i>opisować</i>	1	0,37	145	52
<i>opłacić</i>	2	41,46	144	51
<i>opłacać</i>	1	72,55	145	52
<i>opłakawać</i>	1	5,37	145	52
<i>opływać</i>	1	6,31	145	52
<i>opojony</i>	2	24,18	144	51
<i>oprawić</i>	1	1,21	145	52
<i>oprawiony</i>	2	5,18	144	51
<i>opustoszały</i>	2	72,55	144	51
<i>opuszczać</i>	15	3,54	131	38
<i>opuszczony</i>	12	5,41	134	41
<i>opuścić</i>	23	2,07	123	31
<i>opuścić się</i>	2	12,09	144	51
<i>osadzić</i>	3	1,71	143	50
<i>osadzony</i>	1	1,81	145	52
<i>oschły</i>	1	29,02	145	52
<i>osiedzieć się</i>	1	8,54	145	52
<i>osięść</i>	2	1,19	144	51
<i>osięgnąć</i>	1	1,02	145	52
<i>ostroić</i>	2	6,60	144	51
<i>ostrocić</i>	1	4,40	145	52
<i>ostawić</i>	1	5,58	145	52

<i>okazywać się</i>	10	2,98	136	43
<i>okraszony</i>	2	8,54	144	51
<i>okryć się</i>	1	24,18	145	52
<i>okryty</i>	1	16,12	145	52
<i>okrywać się</i>	1	145,10	145	52
<i>okrzepić się</i>	1	29,02	145	52
<i>omierzić</i>	2	7,64	144	51
<i>omierzać</i>	1	3,45	145	52
<i>omieszkają</i>	25	19,19	121	30
<i>omieszkają</i>	1	6,60	145	52
<i>omieszkać</i>	15	25,91	131	38
<i>ominąć</i>	1	2,20	145	52
<i>omylić</i>	1	1,33	145	52
<i>omylić się</i>	3	1,86	143	50
<i>omyłony</i>	5	18,60	141	48
<i>opanować</i>	6	2,85	140	47
<i>oparknięć</i>	1	145,10	145	52
<i>opatrować</i>	4	1,66	142	49
<i>opatrzone</i>	1	0,63	145	52
<i>opatrzyć</i>	1	0,26	145	52
<i>opiekać się</i>	3	5,73	143	50
<i>opiewać</i>	2	13,82	144	51

<i>osrożyć</i>	1	145,10	145	52					
<i>ostać</i>	12	12,99	134	41					
<i>ostanowić</i>	1	145,10	145	52					
<i>ostawać</i>	2	20,73	144	51					
<i>ostawić</i>	3	5,65	143	50					
<i>ostawiony</i>	1	9,07	145	52					
<i>ostąpniony</i>	1	72,55	145	52					
<i>osuszyć</i>	2	13,82	144	51					
<i>oswobodzić</i>	1	5,18	145	52					
<i>oszałony</i>	1	72,55	145	52					
<i>oszkardzić</i>	1	29,02	145	52					
<i>oszydzony</i>	2	72,55	144	51					
<i>oszlachcić</i>	1	5,58	145	52					
<i>ośpiewawać</i>	1	145,10	145	52					
<i>oświecać</i>	3	2,64	143	50					
<i>oświecić</i>	2	22,32	144	51					
<i>oświecić się</i>	1	5,80	145	52					
<i>oświecony</i>	1	0,87	145	52					
<i>oświęcić</i>	1	11,16	145	52					
<i>otrzcźwiony</i>	1	24,18	145	52					
<i>otrzymać</i>	4	0,79	142	49					
<i>otwarzać</i>	2	2,20	144	51					
<i>otworzony</i>	2	1,17	144	51					
<i>otworzyć</i>	3	0,53	143	50					
<i>otworzyć się</i>	2	2,06	144	51					
<i>ozłocony</i>	1	145,10	145	52					
<i>oznaczyć</i>	3	15,55	143	50					
<i>oznaczyć</i>	5	60,46	141	48					
<i>oznajmić</i>	6	1,36	140	47					
<i>oznajmiony</i>	1	1,88	145	52					
<i>oznajmować</i>	1	0,43	145	52					
<i>ożywić</i>	4	3,35	142	49					
<i>ożywiony</i>	2	4,76	144	51					
<i>paść</i>	8	3,77	138	45					
<i>pałający</i>	1	2,20	145	52					
<i>pamiętać</i>	6	0,89	140	47					
<i>panować</i>	4	0,59	142	49					
<i>parać się</i>	1	1,04	145	52					
<i>paść</i>	3	0,72	143	50					
<i>patrzeć</i>	2	0,21	144	51					
<i>patrzący</i>	1	5,58	145	52					
<i>patrzeć</i>	8	0,38	138	45					
<i>pełnić</i>	6	3,04	140	47					
<i>pełnić się</i>	1	2,17	145	52					

<i>pocirpieć</i>	1	16,12	145	52
<i>począć</i>	8	0,37	138	45
<i>poczęty</i>	6	3,30	140	47
<i>poczynać</i>	1	0,20	145	52
<i>poczynać się</i>	1	0,64	145	52
<i>poczyść</i>	1	24,18	145	52
<i>poczytać</i>	2	1,04	144	51
<i>podać</i>	9	1,07	137	44
<i>podany</i>	1	0,28	145	52
<i>podawać</i>	2	0,44	144	51
<i>podawać się</i>	1	2,79	145	52
<i>podchwycić</i>	1	6,05	145	52
<i>poddać</i>	1	1,12	145	52
<i>poddać się</i>	1	0,74	145	52
<i>poddawać</i>	2	4,15	144	51
<i>podrażniony</i>	1	0,93	145	52
<i>podłożyć</i>	2	4,53	144	51
<i>podniesiony</i>	4	4,12	142	49
<i>podnieść</i>	11	2,07	135	42
<i>podnieść się</i>	5	4,53	141	48
<i>podniosły</i>	1	3,45	145	52
<i>podnosić</i>	13	5,56	133	40

<i>piastować</i>	1	2,17	145	52
<i>pielgrzymować</i>	1	3,72	145	52
<i>pielgrzymujący</i>	1	9,67	145	52
<i>pilnować</i>	3	1,12	143	50
<i>plakać</i>	1	0,12	145	52
<i>plątny</i>	3	2,96	143	50
<i>plłynący</i>	2	2,12	144	51
<i>plłynąć</i>	5	1,21	141	48
<i>pllywać</i>	2	0,98	144	51
<i>pllywający</i>	1	3,92	145	52
<i>pobaczyć</i>	1	1,96	145	52
<i>pobieżać</i>	3	7,02	143	50
<i>pobudzać</i>	2	0,67	144	51
<i>pobudzić</i>	1	0,74	145	52
<i>pochlebować</i>	3	4,23	143	50
<i>pochodzić</i>	6	1,03	140	47
<i>pochwalić</i>	1	1,19	145	52
<i>pochwycić</i>	1	1,69	145	52
<i>pocić się</i>	1	2,13	145	52
<i>pocieszać</i>	3	6,40	143	50
<i>pocieszony</i>	1	1,24	145	52
<i>pocieszyć</i>	1	0,63	145	52

<i>podnosić się</i>	2	2,17	144	51	<i>pokwapić się</i>	2	4,84	144	51
<i>podobać się</i>	8	1,10	138	45	<i>polecić się</i>	1	11,16	145	52
<i>podstępnie</i>	2	10,01	144	51	<i>polepszać</i>	1	11,16	145	52
<i>podzielić</i>	3	13,60	143	50	<i>policzony</i>	1	0,98	145	52
<i>podzielić się</i>	2	3,63	144	51	<i>policzyc</i>	1	1,91	145	52
<i>pogańbnić</i>	1	9,07	145	52	<i>połamać</i>	2	2,90	144	51
<i>poglądać</i>	2	1,69	144	51	<i>położony</i>	11	3,49	135	42
<i>pogrążony</i>	2	9,36	144	51	<i>położyć</i>	27	3,00	119	28
<i>pogrążyć</i>	3	39,57	143	50	<i>położyć się</i>	4	1,99	142	49
<i>pogromić</i>	1	3,15	145	52	<i>pomagać</i>	4	0,57	142	49
<i>pogrzeźbiony</i>	1	0,69	145	52	<i>pomazać</i>	2	0,81	144	51
<i>pojnować</i>	1	1,12	145	52	<i>pomazany</i>	1	0,80	145	52
<i>pokarać</i>	15	16,00	131	38	<i>pomniść</i>	12	2,28	134	41
<i>pokazać</i>	1	1,33	145	52	<i>pomoc</i>	14	1,14	132	39
<i>pokładać</i>	18	5,05	128	35	<i>pomorzyć</i>	1	8,54	145	52
<i>pokopać</i>	1	29,02	145	52	<i>pomścić</i>	4	26,38	142	49
<i>pokoszony</i>	1	72,55	145	52	<i>pomścić się</i>	1	0,54	145	52
<i>pokropić</i>	1	1,86	145	52	<i>pomylić</i>	1	5,37	145	52
<i>pokropiony</i>	1	3,54	145	52	<i>pomylić się</i>	1	48,37	145	52
<i>pokryty</i>	4	6,38	142	49	<i>pomyślać</i>	1	2,27	145	52
<i>pokusić się</i>	7	6,35	139	46	<i>pomyślić</i>	3	2,29	143	50
<i>pokuszać</i>	4	8,29	142	49	<i>poniszczon</i>	1	48,37	145	52

<i>posiadać</i>	1	1,61	145	52
<i>posiany</i>	1	5,18	145	52
<i>posieść</i>	14	5,24	132	39
<i>posilony</i>	1	3,09	145	52
<i>postać</i>	1	0,05	145	52
<i>postany</i>	1	36,27	145	52
<i>postuchać</i>	2	1,14	144	51
<i>pospolitować</i>	1	18,14	145	52
<i>posromocony</i>	1	6,31	145	52
<i>postanowić</i>	29	2,90	117	27
<i>postanowiony</i>	3	0,70	143	50
<i>postawić się</i>	9	17,89	137	44
<i>postawić</i>	10	1,57	136	43
<i>postawiony</i>	8	4,96	138	45
<i>postąpić</i>	1	0,50	145	52
<i>postępować</i>	1	0,40	145	52
<i>poszczęścić</i>	1	4,03	145	52
<i>poszczęścić się</i>	1	3,72	145	52
<i>pość</i>	2	0,12	144	51
<i>pośliznąć się</i>	3	21,76	143	50
<i>poślubić</i>	1	1,51	145	52
<i>poświęcić</i>	1	0,43	145	52

<i>poniżony</i>	1	2,59	145	52
<i>popalić</i>	2	1,36	144	51
<i>popaść</i>	1	1,48	145	52
<i>popieść</i>	1	145,10	145	52
<i>poprawić</i>	1	0,66	145	52
<i>poprawować</i>	1	1,27	145	52
<i>poprzestać</i>	1	4,40	145	52
<i>poprzysiąc</i>	2	3,54	144	51
<i>porazić</i>	1	0,16	145	52
<i>porównać</i>	2	2,61	144	51
<i>poruczać się</i>	2	6,60	144	51
<i>poruczony</i>	8	6,41	138	45
<i>poruczyć</i>	16	6,08	130	37
<i>poruszać</i>	2	3,54	144	51
<i>poruszony</i>	1	0,92	145	52
<i>poruszyć</i>	6	7,02	140	47
<i>poruszyć się</i>	4	6,45	142	49
<i>porzucić</i>	3	1,52	143	50
<i>porzucony</i>	6	21,76	140	47
<i>posadzić</i>	2	1,33	144	51
<i>poschnąć</i>	1	11,16	145	52
<i>posiać</i>	1	3,72	145	52

<i>powstać</i>	17	2,31	129	36
<i>poznać</i>	19	1,18	127	34
<i>pozwalać</i>	1	0,74	145	52
<i>pożreć</i>	2	0,92	144	51
<i>pożądać</i>	4	2,35	142	49
<i>pożądany</i>	1	1,53	145	52
<i>pożreć</i>	4	2,33	142	49
<i>pożyć</i>	1	1,34	145	52
<i>pożywać</i>	3	0,52	143	50
<i>pracować</i>	2	0,97	144	51
<i>pracować się</i>	1	2,55	145	52
<i>pragnąć</i>	2	2,85	144	51
<i>pragnąć</i>	7	1,34	139	46
<i>prochnieć</i>	1	6,05	145	52
<i>prosić</i>	62	1,61	85	10
<i>prowadzić</i>	1	0,26	145	52
<i>proźniący</i>	1	1,54	145	52
<i>przebierać</i>	1	5,58	145	52
<i>przebierać</i>	2	3,05	144	51
<i>przebrany</i>	46	36,67	100	15
<i>przebywać</i>	16	6,58	130	37
<i>przechodzący</i>	1	3,30	145	52

<i>poświęcony</i>	12	4,26	134	41
<i>potargać</i>	1	8,06	145	52
<i>potępić</i>	4	3,84	142	49
<i>potępiony</i>	1	0,51	145	52
<i>potkać się</i>	2	0,98	144	51
<i>potłoczony</i>	1	4,53	145	52
<i>potłoczyć</i>	3	7,91	143	50
<i>potłumić</i>	5	15,11	141	48
<i>potłumiony</i>	1	6,31	145	52
<i>potrząsać</i>	1	3,54	145	52
<i>potrzeba</i>	8	0,52	138	45
<i>potrzebować</i>	22	3,36	124	32
<i>potwierdzać</i>	1	0,39	145	52
<i>potykać</i>	1	2,04	145	52
<i>powalić się</i>	1	6,91	145	52
<i>powiać</i>	1	72,55	145	52
<i>powiadany</i>	1	5,18	145	52
<i>powiadać (powiadać)</i>	17	0,35	129	36
<i>powiedzieć</i>	1	0,02	145	52
<i>powiędnąć</i>	1	36,27	145	52
<i>powłoczony się</i>	1	145,10	145	52

<i>przechodzić</i>	3	1,29	143	50					
<i>przeciąpić</i>	1	24,18	145	52					
<i>przeciwzić się</i>	2	0,97	144	51					
<i>przeć</i>	1	0,63	145	52					
<i>przedawać</i>	1	0,27	145	52					
<i>przedłużać</i>	1	2,74	145	52					
<i>przedłużony</i>	2	24,18	144	51					
<i>przedsiębrać</i>	1	1,13	145	52					
<i>przedsiewziąć</i>	2	1,31	144	51					
<i>przeździelić</i>	1	48,37	145	52					
<i>przeźglądać</i>	4	5,14	142	49					
<i>przekazać</i>	1	0,80	145	52					
<i>przekłęty</i>	1	0,28	145	52					
<i>przekładać</i>	4	1,15	142	49					
<i>przelany</i>	1	5,58	145	52					
<i>przeleknąć się</i>	1	2,10	145	52					
<i>przeliczyc</i>	1	11,16	145	52					
<i>przełomiony</i>	2	15,27	144	51					
<i>przełożony</i>	31	3,35	115	25					
<i>przełożyć</i>	22	6,73	124	32					
<i>przemieszkawać</i>	2	4,61	144	51					
<i>przemieszkawający</i>	1	72,55	145	52					
<i>przeminać</i>	1	0,74	145	52					
<i>przeminięty</i>	1	3,92	145	52					
<i>przemowić</i>	1	1,63	145	52					
<i>przenasładować</i>	1	3,92	145	52					
<i>przeniknąć</i>	3	8,37	143	50					
<i>przenosić</i>	2	3,98	144	51					
<i>przepaść</i>	3	2,02	143	50					
<i>przepatrować</i>	2	4,46	144	51					
<i>przepatrzeć</i>	1	5,58	145	52					
<i>przepominać</i>	1	5,18	145	52					
<i>przepomnieć</i>	6	9,36	140	47					
<i>przepomniiony</i>	1	145,10	145	52					
<i>przeprawować się</i>	1	24,18	145	52					
<i>przepuszczać</i>	2	1,57	144	51					
<i>przepuścić</i>	2	0,79	144	51					
<i>przenazić</i>	1	4,27	145	52					
<i>przerownać</i>	1	5,58	145	52					
<i>przeskakować</i>	1	14,51	145	52					
<i>przesłuchawać</i>	1	36,27	145	52					
<i>przestać</i>	16	2,10	130	37					
<i>przestawać</i>	9	1,63	137	44					
<i>przestąpić</i>	1	0,85	145	52					

<i>przeszraszony</i>	1	2,30	145	52	<i>przyciągać</i>	1	2,04	145	52
<i>przeszkodzić</i>	5	16,87	141	48	<i>przyciągnąć</i>	1	0,34	145	52
<i>przeszły</i>	2	0,43	144	51	<i>przycyknać sie</i>	1	145,10	145	52
<i>prześladować</i>	10	3,03	136	43	<i>przyczyniać sie</i>	4	3,15	142	49
<i>prześladujący</i>	1	14,51	145	52	<i>przyczynić sie</i>	1	1,08	145	52
<i>przetypywany</i>	1	48,37	145	52	<i>przydać</i>	7	1,79	139	46
<i>przewieść</i>	2	1,95	144	51	<i>przydany</i>	1	72,55	145	52
<i>przewłoczyć</i>	1	11,16	145	52	<i>przygodzić sie</i>	1	0,53	145	52
<i>przewodzić</i>	1	1,47	145	52	<i>przyjąć</i>	14	0,86	132	39
<i>przewracać</i>	1	2,30	145	52	<i>przyjęty</i>	11	4,26	135	42
<i>przewrotny</i>	1	1,09	145	52	<i>przyjmować</i>	14	1,49	132	39
<i>przewyższyc</i>	1	2,96	145	52	<i>przykazać</i>	1	0,35	145	52
<i>przezwany</i>	4	15,69	142	49	<i>przykładać</i>	1	0,27	145	52
<i>przeźrzeć</i>	10	4,51	136	43	<i>przykłaniać</i>	1	48,37	145	52
<i>przeźgnąć</i>	1	5,18	145	52	<i>przykłoniec</i>	4	32,24	142	49
<i>przybliżyć sie</i>	2	1,42	142	51	<i>przykłoniec sie</i>	4	48,37	142	49
<i>przybliżać sie</i>	1	36,27	145	52	<i>przyłęzący</i>	1	36,27	145	52
<i>przybyć</i>	1	0,77	145	52	<i>przyłężeć</i>	1	12,09	145	52
<i>przychłodziłony</i>	2	14,51	144	51	<i>przyłączyć sie</i>	3	4,89	143	50
<i>przychodzący</i>	1	1,07	145	52	<i>przytożyć</i>	7	1,13	139	46
<i>przychodzić</i>	9	0,79	137	44	<i>przymnażać</i>	1	3,45	145	52
<i>przychylić sie</i>	2	8,54	144	51	<i>przyniesić</i>	2	0,26	144	51

<i>przynosić</i>	1	0,31	145	52
<i>przypadać</i>	6	2,45	140	47
<i>przypasać</i>	1	5,37	145	52
<i>przypaść</i>	18	3,36	128	35
<i>przypisać</i>	1	0,76	145	52
<i>przypominać</i>	4	0,95	142	49
<i>przypominać się</i>	1	2,69	145	52
<i>przypomnieć</i>	1	0,79	145	52
<i>przyprawić</i>	4	1,93	142	49
<i>przyprawiony</i>	3	3,54	143	50
<i>przyprawować</i>	1	1,81	145	52
<i>przypuszczać</i>	4	3,14	142	49
<i>przypuścić</i>	8	5,98	138	45
<i>przyrodzony</i>	12	1,40	134	41
<i>przyrównać się</i>	1	7,64	145	52
<i>przyrównany</i>	1	1,84	145	52
<i>przyschnąć</i>	4	32,24	142	49
<i>przysięgły</i>	1	1,93	145	52
<i>przystługować</i>	1	5,00	145	52
<i>przystługować się</i>	2	19,35	144	51
<i>przystyluszący</i>	1	18,14	145	52
<i>przystuszyć</i>	14	13,82	132	39
<i>przystać</i>	1	0,51	145	52
<i>przystać</i>	14	2,42	132	39
<i>przystąpić</i>	3	0,67	143	50
<i>przystąpić się</i>	1	3,54	145	52
<i>przystrojony</i>	1	10,36	145	52
<i>przyszedł</i>	4	0,50	142	49
<i>przysić</i>	40	0,60	106	18
<i>przysrać</i>	1	72,55	145	52
<i>przysrać się</i>	1	1,45	145	52
<i>przysrąsiony</i>	1	72,55	145	52
<i>przywiedziony</i>	2	1,08	144	51
<i>przywiesić</i>	15	1,21	131	38
<i>przywlec</i>	1	72,55	145	52
<i>przywleczony</i>	2	145,10	144	51
<i>przywłaszczać</i>	8	3,04	138	45
<i>przywłaszczony</i>	5	10,08	141	49
<i>przywodzić</i>	10	1,31	136	43
<i>przywrać</i>	1	2,23	145	52
<i>przywrocić</i>	7	4,15	139	46
<i>przywrocony</i>	2	2,28	144	51
<i>przywryknąć</i>	2	5,00	144	51
<i>przyzwzać</i>	2	1,43	144	51

<i>pusztoszyć</i>	1	1,65	145	52	<i>rozdwójony</i>	1	6,31	145	52
<i>puszczać</i>	3	0,68	143	50	<i>rozdziałac</i>	3	5,73	143	50
<i>pytać</i>	1	0,09	145	52	<i>rozdziałlic</i>	4	1,86	142	49
<i>raczyć</i>	180	3,11	41	4	<i>rozdziałony</i>	1	1,08	145	52
<i>radować sie</i>	9	2,98	137	44	<i>rozdziawić sie</i>	1	145,10	145	52
<i>radzący</i>	1	20,73	145	52	<i>rozdziawować sie</i>	1	145,10	145	52
<i>radzić</i>	3	0,31	143	50	<i>rozdrzeć</i>	2	3,22	144	51
<i>ratować</i>	10	2,44	136	43	<i>rozerwać</i>	2	3,54	144	51
<i>rodzić sie</i>	1	0,22	145	52	<i>rozeznac</i>	7	3,61	139	46
<i>rość</i>	4	0,58	142	49	<i>rozeznany</i>	1	7,25	145	52
<i>rownac sie</i>	1	2,02	145	52	<i>rozeznać</i>	4	6,17	142	49
<i>rozbieżec sie</i>	2	11,61	144	51	<i>rozgniewac</i>	1	1,65	145	52
<i>rozbijać</i>	1	3,82	145	52	<i>rozgraniczyć</i>	1	20,73	145	52
<i>rozciągać</i>	4	7,54	142	49	<i>rozgrodzić</i>	1	36,27	145	52
<i>rozciągnąć</i>	7	10,16	139	46	<i>rozgrzany</i>	1	48,37	145	52
<i>rozciągnąć sie</i>	3	11,16	143	50	<i>rozkazac</i>	11	0,71	135	42
<i>rozciągniony</i>	2	5,80	144	51	<i>rozkazany</i>	1	1,84	145	52
<i>rozcinac</i>	1	8,54	145	52	<i>rozkazywać</i>	3	87,06	143	50
<i>rozczytać</i>	1	5,00	145	52	<i>rozkochar</i>	1	36,27	145	52
<i>rozdać</i>	1	0,79	145	52	<i>rozkocharć sie</i>	17	32,03	129	36
<i>rozdawać</i>	1	0,57	145	52	<i>rozkocharować</i>	1	145,10	145	52
<i>rozdrapać</i>	4	17,59	142	49	<i>rozkocharować sie</i>	6	54,41	140	47

<i>rozkorzenić</i>	2	48,37	144	51
<i>rozkoszować</i>	10	14,66	136	43
<i>rozkoszujący</i>	1	145,10	145	52
<i>rozkwitnąć się</i>	4	19,35	142	49
<i>rozlać</i>	1	1,41	145	52
<i>rozłany</i>	1	5,80	145	52
<i>rozłatać się</i>	1	24,18	145	52
<i>rozlecieć się</i>	1	3,37	145	52
<i>rozmiotować</i>	1	29,02	145	52
<i>rozmiotać</i>	1	5,37	145	52
<i>rozmnążyć</i>	4	3,90	142	49
<i>rozmnóżyc</i>	5	3,36	141	48
<i>rozmyślać</i>	8	3,14	138	45
<i>rozmyślać się</i>	2	1,95	144	51
<i>roznieiony</i>	1	13,19	145	52
<i>roznieść się</i>	3	10,36	143	50
<i>roznosić</i>	1	3,45	145	52
<i>rozpadać się</i>	1	29,02	145	52
<i>rozpadły</i>	1	9,07	145	52
<i>rozpalać</i>	3	18,14	143	50
<i>rozpalić</i>	1	5,18	145	52
<i>rozpalić się</i>	2	9,67	144	51
<i>rozpalony</i>	1	1,48	145	52
<i>rozpisany</i>	2	22,32	144	51
<i>rozpisować</i>	2	48,37	144	51
<i>rozplynąć się</i>	7	21,16	139	46
<i>rozplywać się</i>	1	6,91	145	52
<i>rozpomiąć</i>	1	2,74	145	52
<i>rozpomiąć się</i>	2	11,16	144	51
<i>rozpowiadać</i>	1	12,09	145	52
<i>rozpraszać</i>	2	3,67	144	51
<i>rozprawiać</i>	1	3,82	145	52
<i>rozprawić</i>	1	2,85	145	52
<i>rozprawować</i>	2	6,31	144	51
<i>rozproszyć</i>	10	9,42	136	43
<i>rozproszyć</i>	5	3,59	141	48
<i>rozprzeźstrzenić</i>	1	16,12	145	52
<i>rozpuszczony</i>	1	1,73	145	52
<i>rozradować się</i>	17	15,51	129	36
<i>rozrąbać</i>	1	72,55	145	52
<i>rozsadzić</i>	2	9,67	144	51
<i>rozszędzić</i>	1	1,28	145	52
<i>rozsfawiać</i>	1	4,84	145	52
<i>rozstępic się</i>	1	36,27	145	52

rozstępować się	2	22,32	144	51
rozyspać	1	5,58	145	52
rozyspać się	2	16,12	144	51
rozszafować	1	4,40	145	52
rozszerzać	7	15,39	139	46
rozszerzać się	1	4,84	145	52
rozszerszony	5	14,51	141	48
rozszeryć	7	11,41	139	46
rozszeryć się	3	10,62	143	50
roztargetać się	1	145,10	145	52
roztrącony	1	8,54	145	52
roztrzęsiony	1	72,55	145	52
rozumiany	1	0,51	145	52
rozumieć	41	1,28	105	17
rozumieć się	2	0,49	144	51
rozważać	6	5,06	140	47
rozważyc	8	14,69	138	45
rozweselać	1	11,16	145	52
rozżalić się	1	9,07	145	52
ruszać	2	1,47	144	51
ruszyć	6	1,80	140	47
ruszyć się	3	1,03	143	50
ryczący	1	4,84	145	52
rządzić	2	0,32	144	51
rzec	13	0,16	133	40
rzezać	1	1,41	145	52
śdzić	6	0,71	140	47
schadzać się	1	3,37	145	52
schodzić	2	0,92	144	51
schodzić się	1	0,86	145	52
schorzały	1	8,54	145	52
schowany	1	3,72	145	52
sfrasowany	1	5,37	145	52
siać	2	0,86	144	51
siadać	5	4,24	141	48
siedzący	2	0,82	144	51
siedzieć	9	0,60	137	44
skakać	2	1,09	144	51
skarać	1	0,44	145	52
skazować	1	0,41	145	52
skazony	1	0,44	145	52
skłęsnąć	1	13,19	145	52
skłóć	1	11,16	145	52
skłonić	1	1,20	145	52

<i>sprawiony</i>	10	3,47	136	43
<i>sprawować</i>	14	0,94	132	39
<i>sprawować się</i>	1	0,20	145	52
<i>sprochniały</i>	1	2,30	145	52
<i>sprostac</i>	1	1,14	145	52
<i>sprzeciwić się</i>	6	3,21	140	47
<i>spustoszały</i>	1	6,05	145	52
<i>spustoszony</i>	1	1,34	145	52
<i>spuszczać</i>	3	3,40	143	50
<i>spuścić</i>	4	5,80	142	49
<i>srożyć</i>	1	72,55	145	52
<i>ssać</i>	1	8,06	145	52
<i>stać</i>	34	1,13	112	22
<i>stać się</i>	48	3,24	98	13
<i>stanąć</i>	12	1,24	134	41
<i>stanowić</i>	3	0,84	143	50
<i>stanowić się</i>	2	6,75	144	51
<i>starać się</i>	70	6,88	79	9
<i>stargać się</i>	1	16,12	145	52
<i>starty</i>	1	0,18	145	52
<i>stawać</i>	2	1,53	144	51
<i>stawać się</i>	1	0,64	145	52

<i>skłonić się</i>	3	4,19	143	50
<i>skosztować</i>	1	0,81	145	52
<i>skrocyły</i>	2	6,91	144	51
<i>skropiony</i>	1	8,06	145	52
<i>skruszony</i>	3	3,18	143	50
<i>skryć się</i>	2	2,85	144	51
<i>skrzepnąć się</i>	1	36,27	145	52
<i>śluchać</i>	3	0,13	143	50
<i>stuzżyć</i>	4	0,22	142	49
<i>ślechać</i>	9	2,78	137	44
<i>styszany</i>	1	2,27	145	52
<i>styszeć</i>	14	0,50	132	39
<i>smakować</i>	3	3,48	143	50
<i>spadać</i>	1	1,71	145	52
<i>spaść</i>	1	0,45	145	52
<i>spiknąć się</i>	1	4,84	145	52
<i>spisać</i>	3	2,76	143	50
<i>spisować</i>	1	4,27	145	52
<i>splonąć</i>	1	20,73	145	52
<i>spracowany</i>	1	1,53	145	52
<i>sprawić</i>	15	1,49	131	38
<i>sprawić się</i>	1	0,76	145	52

<i>stawić</i>	1	0,39	145	145	52
<i>stłuc</i>	2	0,78	144	144	51
<i>stłumić</i>	1	2,85	145	145	52
<i>stojący</i>	3	1,56	143	143	50
<i>stracić</i>	1	0,15	145	145	52
<i>stracony</i>	1	0,82	145	145	52
<i>straszony</i>	1	145,10	145	145	52
<i>straszyc</i>	2	1,83	144	144	51
<i>strawić</i>	1	0,74	145	145	52
<i>strącić</i>	1	3,45	145	145	52
<i>strącony</i>	2	8,79	144	144	51
<i>stroić</i>	9	4,63	137	137	44
<i>struchlić</i>	1	6,60	145	145	52
<i>strudżony</i>	1	11,16	145	145	52
<i>strzec</i>	33	3,09	113	113	23
<i>strzec się</i>	1	0,21	145	145	52
<i>strzełać</i>	2	1,15	144	144	51
<i>stworzony</i>	4	1,13	142	142	49
<i>stworzyć</i>	4	0,77	142	142	49
<i>szacować</i>	1	0,49	145	145	52
<i>szacowany</i>	1	1,03	145	145	52
<i>szafować</i>	5	2,17	141	141	48
<i>szalony</i>	11	2,18	135	135	42
<i>szanować</i>	1	1,44	145	145	52
<i>szczebiotać</i>	1	5,37	145	145	52
<i>szczępić</i>	1	0,99	145	145	52
<i>szczępiony</i>	1	8,06	145	145	52
<i>szczęścić się</i>	2	5,92	144	144	51
<i>szczylić</i>	2	7,44	144	144	51
<i>szczycony</i>	1	145,10	145	145	52
<i>szemrać</i>	1	0,92	145	145	52
<i>szeryć</i>	1	5,00	145	145	52
<i>szeryć się</i>	2	2,42	144	144	51
<i>szkoda</i>	1	-	145	145	52
<i>szkodzić</i>	3	0,55	143	143	50
<i>szukać</i>	12	0,69	134	134	41
<i>szumieć</i>	1	3,72	145	145	52
<i>ściągać</i>	1	1,71	145	145	52
<i>ściągnąć się</i>	1	1,84	145	145	52
<i>ścięczać</i>	2	14,51	144	144	51
<i>ściropieć</i>	1	1,36	145	145	52
<i>ściśkać</i>	1	1,71	145	145	52
<i>ściśnąć</i>	2	5,69	144	144	51
<i>ściśnąć się</i>	1	12,09	145	145	52

<i>tykać się</i>	1	1,08	145	52
<i>ubłagać</i>	4	3,15	142	49
<i>ubłagany</i>	1	2,13	145	52
<i>ubłogosławić</i>	4	6,83	142	49
<i>ubłogosławiony</i>	3	10,36	143	50
<i>ubogacić</i>	1	1,99	145	52
<i>ubogacić się</i>	1	11,16	145	52
<i>ubrać</i>	1	0,74	145	52
<i>uchodzić</i>	1	0,57	145	52
<i>uchronić się</i>	1	3,15	145	52
<i>uciec się</i>	6	2,47	140	47
<i>uciekać</i>	8	1,23	138	45
<i>uciekać się</i>	19	7,81	127	34
<i>ucirpieć</i>	1	0,79	145	52
<i>ucieszony</i>	2	11,61	144	51
<i>ucieszyć się</i>	3	6,13	143	50
<i>ucisnąć</i>	1	1,71	145	52
<i>ucisnąć</i>	5	14,51	141	48
<i>ucisnąć</i>	10	7,25	136	43
<i>uczyć</i>	2	0,15	144	51
<i>uczyć się</i>	6	1,12	140	47
<i>uczynić</i>	91	1,03	68	6

<i>ślizać się</i>	1	-	145	52
<i>ślubować</i>	1	0,56	145	52
<i>śmieć</i>	9	1,05	137	44
<i>śpiewać</i>	7	1,02	139	46
<i>świadczyć</i>	1	0,13	145	52
<i>świecić</i>	1	0,46	145	52
<i>taić</i>	1	0,81	145	52
<i>tęsknić</i>	1	2,42	145	52
<i>tknąć</i>	1	2,10	145	52
<i>tkwić</i>	1	3,45	145	52
<i>tłumić</i>	3	4,27	143	50
<i>tonący</i>	1	8,06	145	52
<i>topić się</i>	1	6,31	145	52
<i>trefić</i>	3	9,89	143	50
<i>trefić się</i>	18	22,52	128	35
<i>trwać</i>	39	3,18	107	19
<i>trwający</i>	8	9,75	138	45
<i>trwały</i>	1	0,71	145	52
<i>trząść się</i>	2	5,09	144	51
<i>trzeba</i>	3	0,15	143	50
<i>tułać się</i>	2	1,79	144	51
<i>tuszyć</i>	2	0,68	144	51

<i>uczyniony</i>	6	0,42	140	47
<i>udać się</i>	1	0,25	145	52
<i>udawać się</i>	2	2,74	144	51
<i>udręczony</i>	10	16,49	136	43
<i>udręczyć</i>	13	85,74	133	40
<i>uğłaskać</i>	1	29,02	145	52
<i>ujść</i>	7	1,84	139	46
<i>ukazać</i>	17	1,58	129	36
<i>ukazać się</i>	11	2,06	135	42
<i>ukazować się</i>	2	1,30	144	51
<i>ukoronować</i>	1	5,18	145	52
<i>ukrocić</i>	2	3,09	144	51
<i>ulubić</i>	1	4,03	145	52
<i>ułapić</i>	2	3,26	144	51
<i>ułowić</i>	3	3,85	143	50
<i>umarły</i>	6	0,59	140	47
<i>umieć</i>	16	1,04	130	37
<i>umilknąć</i>	1	2,46	145	52
<i>umiłować</i>	12	5,73	134	41
<i>umnożyć</i>	1	5,00	145	52
<i>umnożyć się</i>	2	8,29	144	51
<i>umocnić</i>	10	9,74	136	43
<i>umocniony</i>	8	12,62	138	45
<i>umorzyć</i>	1	1,20	145	52
<i>umrzeć</i>	2	0,11	144	51
<i>umykać</i>	1	6,31	145	52
<i>umyslić</i>	7	2,54	139	46
<i>umysłony</i>	1	36,27	145	52
<i>uniżyć</i>	3	9,67	143	50
<i>upadać</i>	1	0,39	145	52
<i>upadły</i>	20	7,03	126	33
<i>upaść</i>	15	1,82	131	38
<i>upatrować</i>	4	1,93	142	49
<i>upatrzeć</i>	4	2,85	142	49
<i>upętać się</i>	1	48,37	145	52
<i>upodobać</i>	6	26,38	140	47
<i>upodobać się</i>	3	6,31	143	50
<i>upokojojony</i>	1	72,55	145	52
<i>upokorzony</i>	1	6,60	145	52
<i>upominać</i>	5	0,79	141	48
<i>uprzędzać</i>	2	2,15	144	51
<i>uradować</i>	1	145,10	145	52
<i>uradować się</i>	7	13,02	139	46
<i>urodzić</i>	1	0,36	145	52

<i>ustraszony</i>	5	13,19	141	141	48
<i>ustraszyc sie</i>	5	12,96	141	141	48
<i>ustrojony</i>	1	29,02	145	145	52
<i>ustrzec sie</i>	1	2,30	145	145	52
<i>usychac</i>	1	16,12	145	145	52
<i>usypiac</i>	1	14,51	145	145	52
<i>uszczyrbic</i>	1	11,16	145	145	52
<i>usmierzony</i>	1	8,54	145	145	52
<i>usmierzyc</i>	4	5,53	142	142	49
<i>utrapić</i>	1	3,72	145	145	52
<i>utrzeć</i>	1	3,02	145	145	52
<i>utwierdzić</i>	8	4,64	138	138	45
<i>utwierdzony</i>	7	4,36	139	139	46
<i>uważyc</i>	2	0,82	144	144	51
<i>uweselic</i>	2	5,92	144	144	51
<i>uweselic sie</i>	3	12,09	143	143	50
<i>uweselony</i>	5	29,02	141	141	48
<i>uwiąznać</i>	2	7,44	144	144	51
<i>uwielbiony</i>	2	1,96	144	144	51
<i>uwielmożony</i>	1	48,37	145	145	52
<i>uwielmożyć</i>	1	145,10	145	145	52
<i>uwierzyc</i>	1	0,17	145	145	52

<i>urodzić sie</i>	4	0,71	142	142	49
<i>urość</i>	1	0,33	145	145	52
<i>urozkoszować</i>	3	108,82	143	143	50
<i>usadzić sie</i>	2	12,62	144	144	51
<i>uschnąć</i>	1	1,16	145	145	52
<i>usiłowac</i>	1	1,02	145	145	52
<i>uskromić</i>	4	6,52	142	142	49
<i>uskromiony</i>	1	9,67	145	145	52
<i>usłany</i>	1	5,58	145	145	52
<i>usłyszeć</i>	11	0,94	135	135	42
<i>usnąć</i>	1	1,93	145	145	52
<i>uspieszyć sie</i>	1	145,10	145	145	52
<i>uspokoić</i>	1	1,04	145	145	52
<i>uspokojony</i>	1	2,23	145	145	52
<i>usprawiedliwiony</i>	1	0,46	145	145	52
<i>usprawować</i>	1	145,10	145	145	52
<i>ustac</i>	9	2,06	137	137	44
<i>ustanowić</i>	3	14,04	143	143	50
<i>ustawac</i>	5	3,11	141	141	48
<i>ustawowac</i>	1	3,63	145	145	52
<i>ustąpić</i>	1	0,39	145	145	52
<i>ustraszac</i>	1	48,37	145	145	52

<i>uwodzić</i>	1	2,27	145	52	<i>weźrzeć (wejrzeć)</i>	11	3,30	135	42
<i>uwyzszoony</i>	1	145,10	145	52	<i>widać</i>	1	0,29	145	52
<i>uwyzszyć</i>	2	96,73	144	51	<i>widany</i>	1	9,67	145	52
<i>uzdnawiać</i>	1	0,66	145	52	<i>widzieć</i>	30	0,50	116	26
<i>uznać</i>	17	4,94	129	36	<i>wiedzieć</i>	37	0,53	109	21
<i>uznać się</i>	5	2,93	141	48	<i>wielbić</i>	2	1,99	144	51
<i>uznany</i>	1	3,15	145	52	<i>wielmożyc</i>	1	20,73	145	52
<i>uznawać</i>	10	13,69	136	43	<i>wiercić się</i>	1	3,30	145	52
<i>uźrzeć</i>	10	0,89	139	46	<i>wierzyć</i>	1	0,04	145	52
<i>użyczyć</i>	1	0,91	145	52	<i>wieść</i>	6	0,64	140	47
<i>użyć</i>	10	2,56	136	43	<i>wisieć</i>	1	0,41	145	52
<i>używać</i>	40	1,84	106	18	<i>wlać</i>	1	0,77	145	52
<i>używić się</i>	1	72,55	145	52	<i>wlany</i>	2	6,45	144	51
<i>ważyć</i>	5	0,68	141	48	<i>wnić</i>	5	0,49	141	48
<i>wątpić (wątpić)</i>	10	2,32	136	43	<i>wniesiony</i>	1	2,34	145	52
<i>wbić</i>	1	3,22	145	52	<i>wodzić</i>	1	0,72	145	52
<i>wchodzić</i>	1	0,34	145	52	<i>wolec</i>	1	0,18	145	52
<i>wdać</i>	1	8,54	145	52	<i>wołać</i>	29	2,00	117	27
<i>wdać się</i>	11	7,79	135	42	<i>wołający</i>	1	1,09	145	52
<i>wdawać się</i>	6	3,80	140	47	<i>woniać</i>	1	1,91	145	52
<i>weść</i>	3	2,35	143	50	<i>wpadać</i>	1	0,55	145	52
<i>wedrzeć</i>	1	16,12	145	52	<i>wpaść</i>	10	2,33	136	43

wtrącony	1	14,51	145	52
wwieść	2	1,64	144	51
wwodzić	1	2,04	145	52
wybawiać	2	2,44	144	51
wybawić	20	3,87	126	33
wybawiony	6	5,37	140	47
wybiegać	1	12,09	145	52
wybrany	4	0,52	142	49
wychodzić	3	0,53	143	50
wychować	2	1,77	144	51
wychwalać	1	1,40	145	52
wyciągać	2	0,90	144	51
wyciągnąć	2	0,77	144	51
wycirpieć	2	6,31	144	51
wydać	6	0,89	140	47
wydany	2	0,70	144	51
wydaty	2	13,82	144	51
wydawać	6	2,33	140	47
wydrzeć	12	5,92	134	41
wydzierać się	1	6,60	145	52
wydzierzeć	1	11,16	145	52
wydzinować się	1	12,09	145	52

wpisany	1	1,81	145	52
wprawić	1	0,91	145	52
wpuszczony	1	1,69	145	52
wrócić	1	0,24	145	52
wrócić się	2	0,19	144	51
wrzucić	2	1,02	144	51
wskrzesać	1	1,19	145	52
wskrzyszony	1	6,05	145	52
wspinać się	1	2,69	145	52
wspomagać	5	4,29	141	48
wspominać	10	1,38	136	43
wspomionąć	3	2,90	143	50
wspomnieć	1	0,24	145	52
wspomoc	2	1,52	144	51
wstać	4	0,54	142	49
wstawiać	1	0,93	145	52
wstępować	3	0,47	143	50
wstydyć się	2	1,47	144	51
wszczepić	1	2,42	145	52
wszzechmogący	11	1,81	135	42
wtrącać	2	10,75	144	51

wygladzić	1	0,87	145	52
wygnać	3	0,82	143	50
wyjęty	1	0,96	145	52
wykorzenić	15	12,02	131	38
wykręcać	1	4,40	145	52
wykroczyć	4	4,33	142	49
wykupić się	1	7,25	145	52
wylać	2	1,05	144	51
wylecieć	7	18,47	139	46
wylewać	2	1,47	144	51
wylewany	1	48,37	145	52
wylizać	1	0,54	145	52
wyliczany	1	48,37	145	52
wylizywać	2	2,02	144	51
wyłamać	1	18,14	145	52
wyłożyć	1	0,51	145	52
wymazany	1	10,36	145	52
wymiotować	1	18,14	145	52
wymiotować	1	5,58	145	52
wymyślać	2	1,27	144	51
wymyślić	1	0,53	145	52
wymysłony	1	0,61	145	52
wynajdowany	1	48,37	145	52
wynić	10	0,49	136	43
wymiesiony	2	7,25	144	51
wynieść	5	3,00	141	48
wyniszczony	1	6,31	145	52
wyniszczyc	7	11,95	139	46
wynosić	17	15,13	129	36
wynoszony	1	18,14	145	52
wypasiony	1	29,02	145	52
wypaść	1	0,97	145	52
wypełnić	3	0,96	143	50
wypełnić się	1	0,35	145	52
wypełniony	2	3,72	144	51
wypisać	1	0,46	145	52
wyplewić	1	29,02	145	52
wyprawiony	1	2,04	145	52
wyprawowan	1	20,73	145	52
wypuszczać	1	0,67	145	52
wypuszczony	1	1,32	145	52
wypuścić	6	1,84	140	47
wyrastać	1	1,75	145	52
wyrębać	1	12,09	145	52

wyśpiewać	4	64,49	142	49
wyśpiewawać	5	65,95	141	48
wyświadczyć	1	6,91	145	52
wyświadczyć się	1	29,02	145	52
wytargać się	1	145,10	145	52
wytrwać	14	6,62	132	39
wywieziony	1	2,10	145	52
wywieść	11	2,11	135	42
wywleczony	1	36,27	145	52
wywozić	9	2,95	137	44
wywoływać	2	7,08	144	51
wywrócić	1	0,80	145	52
wywrócony	2	4,76	144	51
wywyższać	5	8,54	141	48
wywyższon	5	18,14	141	48
wywyższyć	2	4,33	144	51
wyznać	4	1,30	142	49
wyznawać	33	3,09	113	23
wyznawany	1	20,73	145	52
wyzwalać	5	26,87	141	48
wyzwolić	22	12,09	124	32
wyzwolony	7	5,55	139	46

wyrownać	4	41,46	142	49
wyrozumieć	13	4,25	133	40
wyrwać	1	0,36	145	52
wyrzucić	5	1,74	141	48
wysadzony	1	1,51	145	52
wysławiać	75	26,10	75	7
wysławić	4	14,88	142	49
wysławować	9	52,24	137	44
wysłuchać	11	2,55	135	42
wysłuchawać	8	23,22	138	45
wysłychawać	1	72,55	145	52
wysłyszany	1	145,10	145	52
wysłyszeć	10	37,20	136	43
wystąpić	4	3,30	142	49
występić	2	3,63	144	51
występować	4	6,83	142	49
wystroić	2	36,27	144	51
wystrzelony	1	36,27	145	52
wysuszać	1	0,68	145	52
wysuszony	2	12,09	144	51
wyswobodzić	3	3,30	143	50
wyswobodzony	1	2,85	145	52

wyższyc	1	145,10	145	52
wzburzony	1	29,02	145	52
wzburzyć	3	18,93	143	50
wzburzyć się	1	5,18	145	52
wzdychać	1	0,95	145	52
wzgardzać	1	0,97	145	52
wzgardzić	6	1,47	140	47
wzgardzony	5	1,86	141	48
wzgorszony	1	48,37	145	52
wziąć	38	0,60	108	20
wzięty	4	0,73	142	49
wznieść	1	2,30	145	52
wzniknąć	1	6,91	145	52
wznosić	1	1,54	145	52
wzruszać	2	3,63	144	51
wzruszać się	2	32,24	144	51
wzruszony	9	9,97	137	44
wzruszyć	25	25,73	121	30
wzruszyć się	9	15,01	137	44
wzywać	4	0,71	142	49
zabieżeć	1	0,48	145	52
zabłądzić	1	1,42	145	52
zabrać	1	1,04	145	52
zabraniać	1	2,38	145	52
zaburzyć się	2	16,12	144	51
zachcieć	1	7,25	145	52
zachować	15	1,43	131	38
zachować się	1	0,22	145	52
zachowany	4	145,10	142	49
zachowawać	1	1,69	145	52
zachowawać się	1	3,09	145	52
zachowawający	1	145,10	145	52
zachowywać	2	0,58	144	51
zachwiać się	2	12,62	144	51
zacząć	4	1,99	142	49
zaciąć	1	13,19	145	52
zaciąć	3	5,58	143	50
zaciąć się	1	2,07	145	52
zaciętny	5	8,54	141	48
zadrzeć	1	2,38	145	52
zagaśnić	1	4,84	145	52
zagiąć	14	11,67	132	39
zaglądać	6	19,35	140	47
zagładzić	2	13,19	144	51

<i>zagręszony</i>	1	29,02	145	52
<i>zagniewać się</i>	3	33,48	143	50
<i>zagrzebać</i>	2	24,18	144	51
<i>zagrzebiiony</i>	3	25,61	143	50
<i>zagrubić</i>	2	4,53	144	51
<i>zakładać</i>	1	0,84	145	52
<i>zakrawawiony</i>	3	33,48	143	50
<i>zakryć</i>	7	4,21	139	46
<i>zakryć się</i>	1	3,22	145	52
<i>zakryty</i>	2	1,13	144	51
<i>zakrywać</i>	5	5,22	141	48
<i>zakrywać się</i>	1	8,54	145	52
<i>zakurzyć się</i>	1	24,18	145	52
<i>zakwitnąć</i>	3	5,37	143	50
<i>zalać</i>	1	2,02	145	52
<i>zalać się</i>	1	12,09	145	52
<i>zależeć</i>	9	3,75	137	44
<i>zaleknać się</i>	1	145,10	145	52
<i>założony</i>	1	0,71	145	52
<i>założyć</i>	2	0,44	144	51
<i>zamarszczyć się</i>	1	48,37	145	52
<i>zamieszać</i>	1	2,74	145	52
<i>zamieszać się</i>	1	6,60	145	52
<i>zamieszany</i>	1	2,96	145	52
<i>zamieszkać</i>	5	6,10	141	48
<i>zamilczany</i>	1	12,09	145	52
<i>zamilczawać</i>	1	29,02	145	52
<i>zamilzczeć</i>	4	4,36	142	49
<i>zamilknąć</i>	2	8,54	144	51
<i>zamilknąć</i>	2	0,79	144	51
<i>zamilkniony</i>	2	1,00	144	51
<i>zaniechać</i>	1	0,33	145	52
<i>zaniścić</i>	6	45,82	140	47
<i>zaostrzony</i>	1	7,64	145	52
<i>zaostrzyć</i>	2	26,38	144	51
<i>zapalić się</i>	1	1,33	145	52
<i>zapalony</i>	4	2,33	142	49
<i>zapalać</i>	1	48,37	145	52
<i>zapalać się</i>	1	6,60	145	52
<i>zapłacić</i>	1	0,21	145	52
<i>zapłacony</i>	1	4,27	145	52
<i>zapominać</i>	2	3,63	144	51
<i>zapomnieć</i>	13	4,24	133	40
<i>zaprzeć się</i>	2	0,84	144	51

<i>zaprzędać</i>	1	16,12	145	52
<i>zarazić</i>	3	4,58	143	50
<i>zarażający</i>	2	24,18	144	51
<i>zarażony</i>	2	1,08	144	51
<i>zarosnąć</i>	1	145,10	145	52
<i>zarzucić</i>	2	2,85	144	51
<i>zasadzić</i>	2	1,83	144	51
<i>zasadzić się</i>	1	3,37	145	52
<i>zasadzony</i>	1	1,86	145	52
<i>zaskoczyć</i>	1	4,40	145	52
<i>zastawić</i>	1	3,22	145	52
<i>zasługować</i>	3	3,54	143	50
<i>zastąpić</i>	10	3,95	136	43
<i>zasmęcony</i> (<i>zasmucony</i>)	2	1,54	145	51
<i>zasnąć</i>	1	0,82	145	52
<i>zaspać</i>	1	8,06	145	52
<i>zastać</i>	2	0,99	144	51
<i>zastanowić</i>	1	2,34	145	52
<i>zastawić się</i>	2	2,28	144	51
<i>zastawiony</i>	2	9,67	144	51
<i>zastąpić</i>	1	0,73	145	52
<i>zaszczycony</i>	1	29,02	145	52
<i>zaszkodzić</i>	11	8,14	135	43
<i>zasłепiony</i>	1	1,44	145	52
<i>zatakzać</i>	1	16,12	145	52
<i>zataić</i>	1	1,28	145	52
<i>zatakony</i>	1	2,69	145	52
<i>zatkany</i>	1	4,68	145	52
<i>zathumić</i>	1	2,30	145	52
<i>zatoczyć się</i>	1	6,60	145	52
<i>zatościć</i>	3	7,51	143	50
<i>zatracić</i>	4	5,28	142	49
<i>zatracony</i>	2	4,76	144	51
<i>zatrzasnąć się</i>	1	10,36	145	52
<i>zatulać</i>	1	6,91	145	52
<i>zatwardzać</i>	1	3,09	145	52
<i>zatwardziały</i>	3	5,18	143	50
<i>zawadzić</i>	1	1,21	145	52
<i>zawarty</i>	1	1,73	145	52
<i>zawiązany</i>	1	3,72	145	52
<i>zawiesić</i>	1	0,89	145	52
<i>zawieszac</i>	2	8,79	144	51
<i>zawieszony</i>	2	1,49	144	51

<i>zawinić</i>	2	18,14	144	144	51
<i>zawisnąć</i>	1	1,18	145	145	52
<i>zawołać</i>	10	2,18	136	136	43
<i>zawrzeć się</i>	1	1,69	145	145	52
<i>zawstydzać się</i>	8	24,70	138	138	45
<i>zawstydzać się</i>	2	145,10	144	144	51
<i>zawstydzić</i>	2	19,35	144	144	51
<i>zawstydzić się</i>	5	8,54	141	141	48
<i>zawstydzony</i>	3	12,80	143	143	50
<i>zazrzeć</i>	3	8,37	143	143	50
<i>zbawić</i>	1	0,29	145	145	52
<i>zbieżać się</i>	2	3,34	144	144	51
<i>zblaznić się</i>	1	10,36	145	145	52
<i>zblądzić</i>	1	0,94	145	145	52
<i>zbudować</i>	2	0,42	144	144	51
<i>zbudowany</i>	2	1,27	144	144	51
<i>zburzony</i>	3	6,40	143	143	50
<i>zburzyć</i>	4	3,84	142	142	49
<i>zbyć</i>	1	0,57	145	145	52
<i>zdać się</i>	44	3,11	102	102	16
<i>zdarzać się</i>	3	33,48	143	143	50
<i>zdarzyć</i>	3	5,88	143	143	50
<i>zdarzyć się</i>	3	10,12	143	143	50
<i>zdradzić</i>	1	0,72	145	145	52
<i>zdrapać</i>	1	5,37	145	145	52
<i>zdręczony</i>	1	29,02	145	145	52
<i>zdychać</i>	1	1,81	145	145	52
<i>zdzierzeć</i>	1	3,92	145	145	52
<i>zebrać</i>	1	0,19	145	145	52
<i>zebrać się</i>	1	0,29	145	145	52
<i>zechcieć</i>	1	1,36	145	145	52
<i>zejmować</i>	2	9,36	144	144	51
<i>zekerwić</i>	1	72,55	145	145	52
<i>zelizony</i>	4	7,35	142	142	49
<i>zelżyć</i>	2	3,63	144	144	51
<i>zemdleć</i>	5	12,96	141	141	48
<i>zemdlony</i>	5	9,67	141	141	48
<i>zepchniony</i>	1	16,12	145	145	52
<i>zeszły</i>	1	10,36	145	145	52
<i>zeschnąć</i>	1	20,73	145	145	52
<i>zesłać</i>	4	2,43	142	142	49
<i>zesłan</i>	2	4,53	144	144	51
<i>zesromocon</i>	1	5,37	145	145	52
<i>zeszły</i>	4	5,09	142	142	49

<i>ześć</i>	2	7,64	144	144	51
<i>ześć sie</i>	3	11,46	143	143	50
<i>zetrwać</i>	1	5,37	145	145	52
<i>zetrzeć</i>	6	2,11	140	140	47
<i>zetrzeć sie</i>	2	20,73	144	144	51
<i>zetrzeć</i>	1	0,30	145	145	52
<i>zginąć</i>	8	0,79	138	138	45
<i>zginęły</i>	2	9,07	144	144	51
<i>zglądzić</i>	3	2,22	143	143	50
<i>zgotować</i>	2	1,19	144	144	51
<i>zgotowany</i>	1	0,45	145	145	52
<i>zgromadzać</i>	3	3,60	143	143	50
<i>zgromadzać sie</i>	1	8,06	145	145	52
<i>zgromadzić</i>	2	1,65	144	144	51
<i>zgromadzić sie</i>	1	1,77	145	145	52
<i>zgromadzony</i>	2	2,07	144	144	51
<i>zgromiony</i>	2	29,02	144	144	51
<i>zgrzeszyć</i>	1	0,32	145	145	52
<i>zgrzytać</i>	3	8,37	143	143	50
<i>zgwalcić</i>	1	0,87	145	145	52
<i>zieleniec</i>	1	24,18	145	145	52
<i>zjawić sie</i>	1	0,60	145	145	52
<i>zjednać</i>	1	0,39	145	145	52
<i>zjednoczony</i>	2	96,73	144	144	51
<i>zjednoczyć</i>	1	3,30	145	145	52
<i>zjednoczyć sie</i>	3	8,06	143	143	50
<i>zliczyć</i>	1	2,55	145	145	52
<i>złamać</i>	2	1,10	144	144	51
<i>złamany</i>	1	1,86	145	145	52
<i>złęczony</i>	1	0,52	145	145	52
<i>złączyć sie</i>	1	1,75	145	145	52
<i>złomić</i>	1	2,02	145	145	52
<i>złomić sie</i>	1	36,27	145	145	52
<i>złożony</i>	2	1,02	144	144	51
<i>złożyć</i>	5	1,16	141	141	48
<i>złożyć sie</i>	1	7,25	145	145	52
<i>zmaczać</i>	1	3,09	145	145	52
<i>zmienić</i>	1	1,15	145	145	52
<i>zmienić sie</i>	2	2,74	144	144	51
<i>zmierzić</i>	2	145,10	144	144	51
<i>zmierzony</i>	1	36,27	145	145	52
<i>zmieszać</i>	1	0,22	145	145	52
<i>zmieszać sie</i>	1	3,92	145	145	52
<i>zmieszany</i>	4	1,38	142	142	49

<i>zostawić</i>	10	0,93	136	43
<i>zostawiony</i>	1	0,82	145	52
<i>zraniony</i>	1	1,08	145	52
<i>zrownać</i>	2	2,27	144	51
<i>zrownać się</i>	1	3,37	145	52
<i>zrownany</i>	1	11,16	145	52
<i>zrozumieć</i>	40	8,98	106	18
<i>zruszony</i>	3	22,91	143	50
<i>zruszyć</i>	2	12,62	144	51
<i>zrzec się</i>	2	145,10	144	51
<i>zrzucić</i>	4	2,45	142	49
<i>zstać się</i>	12	0,84	134	41
<i>zstarzeć się</i>	1	3,54	145	52
<i>zstawać się</i>	2	1,55	144	51
<i>zstawiać się</i>	1	-	145	52
<i>zstąpić</i>	2	0,60	144	51
<i>zstępować</i>	1	0,97	145	52
<i>zstraszyć się</i>	3	145,10	143	50
<i>zszeptawać się</i>	1	72,55	145	52
<i>zumieć się</i>	1	3,09	145	52
<i>zwać</i>	4	0,11	142	49
<i>zwątpić</i>	3	5,80	143	50

<i>zmiotować</i>	1	36,27	145	52
<i>zmiłczeć</i>	1	14,51	145	52
<i>zmiłować się</i>	12	1,75	134	41
<i>zmocnić się</i>	1	48,37	145	52
<i>zmocnić</i>	1	5,00	145	52
<i>zmocnić się</i>	3	4,11	143	50
<i>zmorzony</i>	2	10,01	144	51
<i>znaczyć się</i>	1	0,78	145	52
<i>znać</i>	44	1,54	102	16
<i>znajdowany</i>	1	36,27	145	52
<i>znaleziony</i>	1	1,93	145	52
<i>znaleźć</i>	13	3,39	133	40
<i>znany</i>	1	6,31	145	52
<i>zniesiony</i>	1	2,90	145	52
<i>znieść</i>	1	0,87	145	52
<i>zniknąć</i>	1	1,54	145	52
<i>zniszczyć</i>	19	26,01	127	34
<i>zniszczony</i>	2	3,45	144	51
<i>zniżony</i>	1	6,05	145	52
<i>zniżyć</i>	1	5,37	145	52
<i>znosić</i>	1	0,42	145	52
<i>zostać</i>	4	0,22	142	49

3. Przymiotniki

zwiąstować	1	3,22	145	52
związany	3	145,10	143	50
związać się	2	72,55	144	51
związać	4	13,82	142	49
zwierzyć	1	2,38	145	52
zwierzyć się	1	1,48	145	52
zwieszać	1	14,51	145	52
zwozić	1	0,47	145	52
zwozić	1	2,79	145	52
zwytyżyć	2	0,58	144	51
zwytyżać	12	2,09	134	41
żalować	1	0,17	145	52
żartować	2	3,92	144	51
żebrać	1	1,48	145	52
żyć	3	0,77	143	50
żyć	7	0,39	139	46
żywiący	6	62,18	140	47

Hasło	f	DR	r	h
Adamowy	10	-	136	32
anielski	1	0,36	145	41
Aaronowy	4	-	142	38
asyryjski	1	-	145	41
babiloński	3	-	143	39
bezechny	1	0,92	145	41
bezpieczny	17	4,37	129	26
bliski	3	0,64	143	39
bliżni	8	1,39	138	34
błądny	2	1,45	144	40
bobkowy	1	1,67	145	41
boski	16	1,04	130	27
Boży	14	0,13	132	28
burzliwy	1	1,93	145	41
bydły	1	1,32	145	41
bystry	4	3,82	142	38
cały	6	0,68	140	36
cedrowy	2	2,96	144	40

<i>dobry</i>	49	0,54	97	9
<i>doczesny</i>	3	0,68	143	39
<i>domowy</i>	1	0,21	145	41
<i>doskonały</i>	1	0,22	145	41
<i>dostateczny</i>	1	0,42	145	41
<i>dostojny</i>	1	0,74	145	41
<i>drogi</i>	1	0,16	145	41
<i>dziecinny</i>	1	0,99	145	41
<i>dziedziczny</i>	4	2,50	142	38
<i>dziki</i>	2	1,00	144	40
<i>dzisiejszy</i>	3	0,54	143	39
<i>dziwny</i>	72	3,94	77	5
<i>egipski</i>	1	-	145	41
<i>faleczny</i>	5	3,31	141	37
<i>falszywy</i>	3	0,51	143	39
<i>fortunny</i>	3	2,69	143	39
<i>gęsty</i>	6	2,97	140	36
<i>głęboki</i>	10	3,79	136	32
<i>główny</i>	3	3,69	143	39
<i>główny</i>	3	0,68	143	39
<i>głuchy</i>	2	1,54	144	40
<i>głupi</i>	1	0,20	145	41

<i>chłodni</i>	3	4,03	143	39
<i>chłodny</i>	1	3,37	145	41
<i>chłodny</i>	2	5,58	144	40
<i>chromy</i>	1	0,96	145	41
<i>chutliwy</i>	1	2,27	145	41
<i>chwalebny</i>	8	2,76	138	34
<i>cichy</i>	2	0,74	144	40
<i>cielcowy</i>	1	16,12	145	41
<i>ciemny</i>	5	2,26	141	37
<i>ciepły</i>	1	0,30	145	41
<i>ciężki</i>	2	0,23	144	40
<i>cnotliwy</i>	3	0,52	143	39
<i>czartowski</i>	1	0,91	145	41
<i>człowieczeński</i>	1	5,18	145	41
<i>człowieczy</i>	12	1,11	134	30
<i>czysty</i>	14	1,51	132	28
<i>daleki</i>	3	0,43	143	39
<i>Dawidowy</i>	2	-	144	40
<i>dawny</i>	3	0,27	143	39
<i>długi</i>	7	0,73	139	35
<i>dobrotliwy</i>	9	3,19	137	33
<i>dobrowolny</i>	1	0,64	145	41

<i>godny</i>	24	1,68	122	20	<i>kościelny</i>	2	0,17	144	40
<i>gorący</i>	4	0,84	142	38	<i>krwawy</i>	2	1,01	144	40
<i>gotowy</i>	4	0,60	142	38	<i>krolewski</i>	16	0,49	130	27
<i>gradowy</i>	1	13,19	145	41	<i>krotki</i>	7	0,99	139	35
<i>grobowy</i>	1	9,07	145	41	<i>krwawy</i>	1	0,32	145	41
<i>groźny</i>	1	1,48	145	41	<i>krześcijański</i>	1	0,05	145	41
<i>gruby</i>	1	0,24	145	41	<i>krzywy</i>	1	0,51	145	41
<i>grzeszny</i>	3	0,50	143	39	<i>lekki</i>	3	0,86	143	39
<i>gwałtowny</i>	3	1,31	143	39	<i>leśny</i>	1	0,56	145	41
<i>hardy</i>	2	0,74	144	40	<i>lewý</i>	1	0,35	145	41
<i>idumejski</i>	2	-	144	40	<i>lichy</i>	1	1,15	145	41
<i>ist</i>	8	4,28	138	34	<i>litrościwy</i>	1	1,50	145	41
<i>izraelowy</i>	3	-	143	39	<i>ludzki</i>	37	1,32	109	13
<i>izraelski</i>	5	-	141	37	<i>lwi</i>	3	5,06	143	39
<i>jadowity</i>	5	2,15	141	37	<i>łagodliwy</i>	2	72,55	144	40
<i>Jakobowy</i>	13	-	133	29	<i>łagodny</i>	1	1,09	145	41
<i>jasny</i>	12	1,19	134	30	<i>łaskawy</i>	49	7,38	97	9
<i>jawny</i>	8	1,37	138	34	<i>mały</i>	20	0,72	126	23
<i>jednoróżcowy</i>	1	16,12	145	41	<i>martwy</i>	3	0,94	143	39
<i>jerozolimski</i>	1	-	145	41	<i>mądry</i>	2	0,17	144	40
<i>kłamiły</i>	2	3,12	144	40	<i>męski</i>	1	0,50	145	41
<i>kosztowny</i>	1	0,40	145	41	<i>mglisty</i>	1	20,73	145	41

<i>niemiłośnierny</i>	1	2,90	145	41
<i>niemiłościwy</i>	1	7,25	145	41
<i>niemy</i>	2	0,92	144	40
<i>nieodmienny</i>	2	2,03	144	40
<i>nieomylny</i>	2	0,63	144	40
<i>nieopatrzny</i>	2	7,08	144	40
<i>niepłodny</i>	2	1,67	144	40
<i>niepoczątkowy</i>	2	4,53	144	40
<i>niepodobny</i>	1	0,33	145	41
<i>nieposłuszny</i>	1	0,81	145	41
<i>niepotrzebny</i>	8	3,58	138	34
<i>nieprawdziwy</i>	2	3,82	144	40
<i>nierowny</i>	5	3,41	141	37
<i>niesłuszny</i>	3	1,95	143	39
<i>niesprawiedliwy</i>	1	0,49	145	41
<i>nieszczęśliwy</i>	2	2,18	144	40
<i>nietajemny</i>	1	14,51	145	41
<i>nieukwapliwy</i>	1	29,02	145	41
<i>niewdzięczny</i>	1	0,57	145	41
<i>niewiadomy</i>	5	7,89	141	37
<i>niewidomy</i>	2	1,16	144	40
<i>niewierny</i>	6	1,11	140	36

<i>mieczowy</i>	1	14,51	145	41
<i>miłośnierny</i>	13	3,71	133	29
<i>miłościwy</i>	6	0,54	140	36
<i>miły</i>	143	3,34	52	2
<i>miłodowy</i>	2	7,44	144	40
<i>młody</i>	4	0,32	142	38
<i>mocny</i>	29	2,01	117	18
<i>morski</i>	17	3,24	129	26
<i>możny</i>	39	6,36	107	12
<i>murzyński</i>	2	5,00	144	40
<i>mylny</i>	1	48,37	145	41
<i>nawalny</i>	2	7,25	144	40
<i>nędnny</i>	19	1,01	127	24
<i>niebaczny</i>	1	1,81	145	41
<i>niebezpieczny</i>	2	1,47	144	40
<i>niebieski</i>	19	1,02	127	24
<i>nieczłowieczy</i>	1	12,09	145	41
<i>niedoskonały</i>	1	2,74	145	41
<i>niedostateczny</i>	4	4,68	142	38
<i>niegodny</i>	4	1,56	142	38
<i>niełuby</i>	2	26,38	144	40
<i>niemały</i>	11	2,10	135	31

<i>okoliczny</i>	1	1,12	145	41
<i>okrutny</i>	6	0,74	140	36
<i>oliwny</i>	2	2,10	144	40
<i>omylny</i>	13	3,16	133	29
<i>osobliwy</i>	22	4,01	124	22
<i>osobny</i>	13	1,41	133	29
<i>ostateczny</i>	6	1,31	140	36
<i>ostatni</i>	2	0,41	144	40
<i>ostrzy</i>	3	0,71	143	39
<i>owczarski</i>	1	72,55	145	41
<i>palestyński</i>	1	-	145	41
<i>palмовy</i>	1	2,59	145	41
<i>pamiętliwy</i>	1	29,02	145	41
<i>pański</i>	44	0,81	102	11
<i>pasterski</i>	1	2,46	145	41
<i>pełny</i>	11	0,99	135	31
<i>pewny</i>	23	1,00	123	21
<i>piekielny</i>	3	0,96	143	39
<i>pierworodny</i>	1	0,37	145	41
<i>piękny</i>	6	0,69	140	36
<i>piłny</i>	24	3,38	122	20
<i>placziwy</i>	1	1,77	145	41

<i>niewieści</i>	1	0,36	145	41
<i>niewinny</i>	24	2,78	122	20
<i>niewolny</i>	1	1,88	145	41
<i>niewymowny</i>	1	0,69	145	41
<i>nieznajomy</i>	1	0,85	145	41
<i>nieznośny</i>	9	5,42	137	33
<i>niezwyyczajny</i>	1	1,67	145	41
<i>nikczemny</i>	6	1,46	140	36
<i>niski</i>	3	1,17	143	39
<i>nocny</i>	5	3,82	141	37
<i>nowy</i>	7	0,29	139	35
<i>obcy</i>	3	0,91	143	39
<i>obfity</i>	7	2,36	139	35
<i>obliczny</i>	1	2,96	145	41
<i>obłeszny</i>	1	13,19	145	41
<i>obłądliwy</i>	1	1,07	145	41
<i>obronny</i>	3	3,18	143	39
<i>obyczajny</i>	1	1,54	145	41
<i>ochłodożny</i>	2	3,50	144	40
<i>ochotny</i>	2	1,61	144	40
<i>odmienny</i>	2	2,18	144	40
<i>ognisty</i>	10	4,59	136	32

<i>powolny</i>	2	1,45	144	40
<i>pożądliwy</i>	6	11,16	140	36
<i>pożyteczny</i>	4	0,64	142	38
<i>prawdziwy</i>	5	0,21	141	37
<i>prawy</i>	51	2,83	95	8
<i>prędki</i>	12	2,40	134	30
<i>prosty</i>	8	0,62	138	34
<i>prożny</i>	17	2,76	129	26
<i>przeciwny</i>	1	0,14	145	41
<i>przedni</i>	2	0,24	144	40
<i>przezroczysty</i>	4	5,42	142	38
<i>przychylny</i>	4	8,06	142	38
<i>przygodny</i>	1	3,37	145	41
<i>przyjemny</i>	10	4,59	136	32
<i>przykłonny</i>	1	10,36	145	41
<i>przykry</i>	1	0,46	145	41
<i>przyprawny</i>	2	5,00	144	40
<i>przystuszy</i>	1	72,55	145	41
<i>przystojny</i>	2	0,79	144	40
<i>psi</i>	2	1,40	144	40
<i>ptasz</i>	1	1,44	145	41
<i>pusty</i>	1	0,58	145	41

<i> płochy</i>	1	1,11	145	41
<i> płony</i>	2	2,44	144	40
<i> pocieszny</i>	1	2,17	145	41
<i> poczywy</i>	3	0,28	143	39
<i> podły</i>	1	0,34	145	41
<i> podobny</i>	33	2,64	113	16
<i> podstępny</i>	2	145,10	144	40
<i> pogański</i>	6	0,94	140	36
<i> pogroźny</i>	1	72,55	145	41
<i> pokojny</i>	1	9,67	145	41
<i> pokorny</i>	14	3,18	132	28
<i> polny</i>	1	0,32	145	41
<i> południowy</i>	1	4,15	145	41
<i> posłuszny</i>	1	0,21	145	41
<i> pospółty</i>	2	0,12	144	40
<i> postronny</i>	5	1,46	141	37
<i> potajemny</i>	1	6,91	145	41
<i> potrzebny</i>	11	1,32	135	31
<i> potworny</i>	2	11,16	144	40
<i> potwarzliwy</i>	1	29,02	145	41
<i> powinny</i>	10	0,68	136	32
<i> powinowaty</i>	14	8,29	132	28

<i>pyszny</i>	2	0,70	144	144	40
<i>rad</i>	32	2,27	114	114	17
<i>radościwy</i>	2	145,10	144	144	40
<i>rowny</i>	4	0,39	142	142	38
<i>rozkoszny</i>	13	4,09	133	133	29
<i>rozliczny</i>	72	8,76	77	77	5
<i>rozmaity</i>	86	5,33	71	71	4
<i>roztropny</i>	1	0,44	145	145	41
<i>rozumny</i>	3	1,84	143	143	39
<i>rożny</i>	1	0,10	145	145	41
<i>rzadki</i>	2	1,38	144	144	40
<i>Salomonowy</i>	1	-	145	145	41
<i>serdeczny</i>	2	0,69	144	144	40
<i>słaby</i>	10	3,51	136	136	32
<i>sławny</i>	1	0,12	145	145	41
<i>słodki</i>	2	0,63	144	144	40
<i>słoneczny</i>	4	2,39	142	142	38
<i>słoniowy</i>	1	3,09	145	145	41
<i>słowny</i>	1	3,02	145	145	41
<i>słuszny</i>	35	4,25	111	111	15
<i>smaczny</i>	3	3,07	143	143	39
<i>smętny</i>	5	3,15	141	141	37
<i>smrodliwy</i>	1	0,68	145	145	41
<i>smutny</i>	1	0,37	145	145	41
<i>snadny</i>	3	3,99	143	143	39
<i>spełny</i>	2	26,38	144	144	40
<i>spokojny</i>	2	0,59	144	144	40
<i>społeczny</i>	4	2,44	142	142	38
<i>sprawiedliwy</i>	54	4,03	92	92	7
<i>sprosny</i>	4	0,54	142	142	38
<i>sprzeciwny</i>	17	21,08	129	129	26
<i>sprzeciwny</i>	1	29,02	145	145	41
<i>sprzygodliwy</i>	1	145,10	145	145	41
<i>srogi</i>	46	2,50	100	100	10
<i>stały</i>	1	0,45	145	145	41
<i>stary</i>	5	0,14	141	141	37
<i>stateczny</i>	7	1,77	139	139	35
<i>stoleczny</i>	1	6,91	145	145	41
<i>straszliwy</i>	16	3,37	130	130	27
<i>straszny</i>	2	0,95	144	144	40
<i>suchy</i>	12	1,85	134	134	30
<i>swobodny</i>	1	0,37	145	145	41
<i>szczęśliwy</i>	11	2,44	135	135	31
<i>szczodroblivy</i>	2	7,25	144	144	40

<i>uporny</i>	10	3,73	136	32
<i>uprzejmy</i>	3	1,49	143	39
<i>ustawiczny</i>	4	1,01	142	38
<i>waleczny</i>	5	2,87	141	37
<i>ważny</i>	4	1,56	142	38
<i>wdzięczny</i>	6	0,42	140	36
<i>wesoły</i>	6	1,20	140	36
<i>wiadomy</i>	3	2,20	143	39
<i>wieczny</i>	26	0,73	120	19
<i>wiekuisty</i>	2	0,85	144	40
<i>wielki</i>	263	1,66	30	1
<i>wielmożny</i>	13	4,98	133	29
<i>wierny</i>	32	0,89	114	17
<i>wietrzny</i>	1	3,54	145	41
<i>winny</i>	5	0,78	141	37
<i>winny (od: wino)</i>	1	0,44	145	41
<i>własny</i>	18	0,88	128	25
<i>właściwy</i>	1	2,30	145	41
<i>wodny</i>	5	1,98	141	37
<i>wojenny</i>	1	0,30	145	41
<i>wolny</i>	1	0,06	145	41
<i>wonny</i>	1	0,80	145	41

<i>szeroki</i>	6	1,44	140	36
<i>szkodliwy</i>	10	1,97	136	32
<i>szlachetny</i>	8	0,76	138	34
<i>szumny</i>	1	5,58	145	41
<i>ślepy</i>	1	0,25	145	41
<i>śmiertelny</i>	10	2,87	136	32
<i>śmiertny</i>	1	20,73	145	41
<i>świadom</i>	7	3,30	139	35
<i>święcki</i>	6	0,57	140	36
<i>świętobliwy</i>	3	4,23	143	39
<i>święty</i>	129	0,59	57	3
<i>tajemny</i>	10	2,85	136	32
<i>tęgi</i>	1	2,85	145	41
<i>tęskliwy</i>	1	2,13	145	41
<i>trudny</i>	2	0,35	144	40
<i>twardy</i>	9	2,22	137	33
<i>tyrski</i>	3	12,44	143	39
<i>ubogi</i>	7	0,50	139	35
<i>uciskliwy</i>	1	145,10	145	41
<i>ukwapliwy</i>	1	36,27	145	41
<i>uliczny</i>	1	36,27	145	41
<i>upełny</i>	6	17,41	140	36

żałobliwy	7	12,39	139	35
żałosny	1	0,56	145	41
żartowny	2	15,27	144	40
żądliwy	1	145,10	145	41
żwawy	1	10,36	145	41
żydowski	5	0,45	141	37
żywy	3	0,17	143	39

4. Przyszłości

Hasło	f	DR	r	h
barzo	33	0,55	113	7
bezpiecznie	20	4,31	126	13
bezpiecznie	1	13,19	145	29
blisko	7	1,25	139	23
chtąbliwie	1	145,10	145	29
chyttrze	1	0,87	145	29
cicho	2	1,33	144	28
cirpliwie	7	13,02	139	23
często	1	0,09	145	29

wstydlivy	1	1,59	145	41
wszeteczny	3	1,23	143	39
wściekliwy	1	29,02	145	41
wysoki	18	0,97	128	25
występliwy	1	145,10	145	41
występny	5	6,98	141	37
zaczny	14	0,68	132	28
zbawienny	1	0,34	145	41
zgodliwy	1	4,53	145	41
zielony	1	0,45	145	41
ziemski	8	0,56	138	34
złościwy	56	14,59	90	6
złośliwy	6	3,00	140	36
zły	36	0,66	110	14
znaczny	7	1,84	139	35
znamienny	1	0,20	145	41
zuchwały	2	2,48	144	40
zupetny	1	0,23	145	41
zwirzchni (zwierzchni)	2	0,95	144	40
zwirzęcy	1	5,00	145	41
zwykły	3	1,93	143	39

<i>ledwie</i>	4	0,67	142	26
<i>lekce</i>	4	1,32	142	26
<i>łaskawie</i>	42	13,19	104	5
<i>maluczko</i>	1	1,05	145	29
<i>mało</i>	29	1,05	117	9
<i>marnie</i>	9	2,35	137	21
<i>mile</i>	2	1,51	144	28
<i>mitosiernie</i>	2	16,12	144	28
<i>miłościwie</i>	20	6,86	126	13
<i>misternie</i>	2	4,03	144	28
<i>mocnie</i>	9	0,88	137	21
<i>możnie</i>	1	1,81	145	29
<i>nadobnie</i>	1	0,37	145	29
<i>nagle</i>	3	2,94	143	27
<i>nędnie</i>	2	4,40	144	28
<i>niebezpiecznie</i>	1	7,64	145	29
<i>niebłisko</i>	1	72,55	145	29
<i>niedługo</i>	3	2,10	143	27
<i>niemato</i>	2	0,59	144	28
<i>nieobłądnie</i>	2	145,10	144	28
<i>nieochybnie</i>	1	48,37	145	29
<i>niepodobnie</i>	1	13,19	145	29

<i>częstokroć</i>	1	0,27	145	29
<i>czujno</i>	1	7,25	145	29
<i>daleko</i>	31	1,22	115	8
<i>daremno</i>	1	5,80	145	29
<i>darwo</i>	2	0,67	144	28
<i>dawno</i>	28	4,98	118	10
<i>długo</i>	25	1,60	121	11
<i>dobrowolnie</i>	16	4,22	130	16
<i>dobrze</i>	25	0,47	121	11
<i>dostatecznie</i>	3	0,94	143	27
<i>dużo</i>	8	64,49	138	22
<i>dziwnie</i>	20	3,28	126	13
<i>falszywie</i>	3	2,61	143	27
<i>głośno</i>	1	1,23	145	29
<i>godnie</i>	3	4,84	143	27
<i>hardzie</i>	1	2,79	145	29
<i>hojnie</i>	5	1,80	141	25
<i>iście</i>	52	9,38	94	3
<i>iścieć</i>	2	5,48	144	28
<i>jaśnie</i>	9	1,21	137	21
<i>jawnie</i>	21	1,86	125	12
<i>krotko</i>	5	1,42	141	25

<i>pochlebnie</i>	1	36,27	145	29
<i>podle</i>	1	0,27	145	29
<i>podobno</i>	5	0,75	141	25
<i>pokornie</i>	10	4,42	136	20
<i>porząd</i>	1	29,02	145	29
<i>pospolicie</i>	2	0,32	144	28
<i>potajemnie</i>	4	2,31	142	26
<i>potwornie</i>	1	14,51	145	29
<i>poważnie</i>	2	8,79	144	28
<i>powolnie</i>	1	12,09	145	29
<i>pożądliwie</i>	1	18,14	145	29
<i>prawdziwie</i>	1	0,17	145	29
<i>prawie</i>	114	4,92	60	1
<i>prędcę</i>	2	145,10	144	28
<i>prędko</i>	9	1,15	137	21
<i>prosto</i>	1	0,31	145	29
<i>prożno</i>	3	0,60	143	27
<i>przyjemnie</i>	2	41,46	144	28
<i>przykro</i>	1	1,75	145	29
<i>przystojnie</i>	2	1,22	144	28
<i>radzie</i>	1	2,17	145	29
<i>rano</i>	4	1,17	142	26

<i>niepokrycie</i>	1	72,55	145	29
<i>nieprawie</i>	1	1,01	145	29
<i>nierado</i>	1	48,37	145	29
<i>nieszuszo</i>	2	11,61	144	28
<i>niesprawiedliwie</i>	1	0,87	145	29
<i>niewdzięcznie</i>	1	3,72	145	29
<i>niewiadomo</i>	1	6,60	145	29
<i>niewiedomie</i>	4	14,51	142	26
<i>niewinnie</i>	4	4,68	142	26
<i>nowo</i>	4	2,58	142	26
<i>obficie</i>	2	1,32	144	28
<i>oblicznie</i>	1	1,08	145	29
<i>ochłdoźnie</i>	1	3,45	145	29
<i>ochotnie</i>	1	0,78	145	29
<i>odmiennie</i>	1	20,73	145	29
<i>okrutnie</i>	1	0,55	145	29
<i>osobliwie</i>	17	5,43	129	15
<i>pełno</i>	1	0,53	145	29
<i>pewnie</i>	2	0,13	144	28
<i>pilnie</i>	21	1,18	125	12
<i>pletliwie</i>	1	72,55	145	29
<i>płatliwie</i>	1	7,64	145	29

<i>szczęśliwie</i>	2	1,50	144	28
<i>szeroko</i>	3	0,52	143	27
<i>szkodliwie</i>	1	1,81	145	29
<i>tajemnie</i>	3	1,54	143	27
<i>trudno</i>	15	1,79	131	17
<i>upetnie</i>	10	90,69	136	20
<i>upornie</i>	4	2,80	142	26
<i>uprzejmie</i>	4	3,02	142	26
<i>ustawicznie</i>	41	3,88	105	6
<i>wdzięcznie</i>	10	2,88	136	20
<i>wesoło</i>	1	1,88	145	29
<i>widomie</i>	1	2,10	145	29
<i>wiecznie</i>	45	6,45	101	4
<i>wiernie</i>	3	0,69	143	27
<i>winnie</i>	3	108,82	143	27
<i>wkrótce</i>	1	4,68	145	29
<i>właściwie</i>	2	26,38	144	28
<i>właśnie</i>	18	1,66	128	14
<i>wolno</i>	2	0,27	144	28
<i>wstydliwie</i>	1	11,16	145	29
<i>wysoko</i>	4	0,38	142	26
<i>wzgardliwie</i>	1	72,55	145	29

<i>rownie</i>	13	8,03	133	18
<i>rozkosznie</i>	1	3,72	145	29
<i>rozliczenie</i>	1	2,23	145	29
<i>rozmaicie</i>	8	4,50	138	22
<i>roztropnie</i>	2	3,12	144	28
<i>rožno</i>	1	0,96	145	29
<i>rychło</i>	16	1,07	130	16
<i>rzadko</i>	1	0,53	145	29
<i>rzkomo</i>	3	2,17	143	27
<i>skoro</i>	2	0,33	144	28
<i>śluszenie</i>	12	1,40	134	19
<i>śnadnie</i>	89	9,67	69	2
<i>śnadnieć</i>	1	-	145	29
<i>sowito</i>	4	5,98	142	26
<i>społecznie</i>	5	4,84	141	25
<i>sprawiedliwie</i>	6	2,24	140	24
<i>sprawnie</i>	5	7,72	141	25
<i>średze</i>	4	0,94	142	26
<i>stałe</i>	4	3,34	142	26
<i>statecznie</i>	1	0,41	145	29
<i>straszno</i>	3	16,12	143	27
<i>swowolnie</i>	3	3,15	143	27

<i>zaocznie</i>	2	36,27	144	28
<i>zbytnie</i>	1	0,93	145	29
<i>zdradliwie</i>	1	1,79	145	29
<i>zelżywie</i>	1	24,18	145	29
<i>zimno</i>	1	0,73	145	29
<i>złośliwie</i>	1	3,30	145	29
<i>znacznie</i>	1	0,46	145	29
<i>zuchwale</i>	1	4,84	145	29
<i>źle</i>	8	0,71	138	22
<i>żartownie</i>	3	54,41	143	27
<i>życzliwie</i>	1	4,68	145	29
<i>żywo</i>	3	1,89	143	27

Bibliografia

Teksty źródłowe

- (Mikołaj Rej z Nagłowic), *Psalterz Dawidów*, wyd. S. Ptaszycki, Petersburg 1901.
- Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, oprac. R. Weber, wyd. 2, Stuttgart 1975.
- Campensis I., *Psalmorum omnium iuxta hebraicam veritatem paraphrastica interpretatio*, Kraków 1532.
- Psalterz albo kościelne śpiewanie krola Dawida, nowo pilnie przełożony z łacińskiego języka w polski według szczerzego tekstu*, Kraków 1532.
- Żołtarz Dawidow przez mistrza Walentego Wrobla z Poznania na rzecz polską wyłożony*, Kraków 1539.

Słowniki i encyklopedie

- Bańkowski A., *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. II, Warszawa 2000.
- Boryś W., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- Brückner A., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1970.
- Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański, Wrocław 1993.
- Encyklopedia katolicka*, red. F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski, t. II, Lublin 1989.
- Forstner D., *Świat symboliki chrześcijańskiej*, tłum. W. Zakrzewska, P. Pachciarek, R. Turzyński, Warszawa 1990.
- Głowiński M., Kostkiewiczowa T., Okopień-Sławińska A., Sławiński J., *Słownik terminów literackich*, Wrocław 1988.
- Harrington J., *Klucz do Biblii*, tłum. J. Marzęcki, Warszawa 1982.
- Karpluk M., *Słownik staropolskiej terminologii chrześcijańskiej*, Kraków 2001.
- Kobielski S. ks., *Bestiarium chrześcijańskie. Zwierzęta w symbolice i interpretacji. Starożytność i średniowiecze*, Warszawa 2002.
- Korolko M., *Sztuka retoryki. Przewodnik encyklopedyczny*, Warszawa 1990.
- Langkammer H., *Słownik biblijny*, Katowice 1990.
- Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, red. J. Krzyżanowski, Cz. Hernas, t. II, Warszawa 1985.
- Lurker M., *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, tłum. bp K. Romaniuk, Poznań 1989.

- Rienecker F., Maier G., *Leksykon biblijny*, tłum. D. Irmińska, red. W. Chrostowski, Warszawa 2001.
- Sierotwiński S., *Słownik terminów literackich*, Wrocław 1986.
- Słownik literatury staropolskiej*, red. T. Michałowska, Wrocław 1998.
- Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M. Mayenowa i in., t. I–XXXV, Wrocław 1966–2011.
- Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. I–XI, Wrocław 1953–2002.
- Słownik teologii biblijnej*, tłum. K. Romaniuk, red. X. Leon-Dufour, Poznań 1982.

Literatura przedmiotowa

- Arystoteles, *Retoryka — Poetyka, księga III*, tłum., wstęp i komentarz H. Podbielski, Warszawa 1988.
- Bajerowa I., *Badanie języka osobniczego jako metodologiczny problem historii języka ogólnego*, [w:] *Język osobniczy jako przedmiot badań lingwistycznych*, red. J. Brzeziński, Zielona Góra 1988, s. 7–14.
- Bartmiński J., *Derywacja stylu*, [w:] *Pojęcie derywacji w lingwistyce*, red. J. Bartmiński, Lublin 1981, s. 31–53.
- Bartmiński J., *Styl potoczny jako centrum systemu stylowego języka*, [w:] *Synteza w stylistyce słowiańskiej*, red. S. Gajda, H. Szczegot, Opole 1991, s. 33–47.
- Bartula Cz., *Z zagadnień języka Mikołaja Reja i Jana Kochanowskiego. Próba porównania*, „Rocznik Świętokrzyski Kieleckiego Towarzystwa Naukowego” 1981, t. IX, s. 147–160.
- Bea A., *O nowym Psalterzu łacińskim. Geneza i duch przekładu*, tłum. ks. B. Jankowski, Poznań 1955.
- Beauchamp P., *Psalmy nocą i dniem*, tłum. M. Figarski, Warszawa 1985.
- Bednarczuk L., *Polskie spójniki parataktyczne*, Wrocław 1967.
- Belcarzowa E., *Niektóre osobliwości leksykalne Biblii tzw. Leopolicy*, Wrocław 1989.
- Bełcikowski A., *Ze studiów nad literaturą polską*, Warszawa 1886.
- Białoskórska M., *Staropolskie semantyczne dublety słowotwórcze rzeczowników i ich kontynuacje w polszczyźnie XVI oraz XX wieku*, [w:] *Studia historycznojęzykowe*, red. M. Kucała, Z. Krążyńska, t. I, Kraków 1994, s. 29–41.
- Bieńkowska D., *Apocalypsis Reja — o słownictwie, sztuce przekładu i interpretacji tekstu*, [w:] *Mikołaj Rej — w pięćsetlecie urodzin*, cz. I: *Humanizm, reformacja, retoryka i język*, red. J. Okoń, Łódź 2005, s. 299–318.
- Bieńkowska D., *Elementy poetyckie przekładu Ecclesiastes Hieronima z Wielunia (1532)*, „Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny” 2008, t. VII, s. 27–38.
- Bieńkowska D., *Językowe wyznaczniki polskiego stylu biblijnego*, [w:] *Slovenska latinska a cirkevnoslovanska naboženska tvorba 15–19 Starocia*, red. J. Dorul, Bratislava 2002, s. 170–178.

- Bieńkowska D., *O niektórych wpływach Biblii na język Mikołaja Reja (na materiale komentarza do Apokalipsy)*, [w:] *Polszczyzna piękna i interesująca*, red. E. Koniusz, S. Cygan, t. II, Kielce 2006, s. 117–124.
- Bieńkowska D., *O przeobrażeniach polskiego stylu biblijnego*, „Stylistyka” 1993, t. II, s. 101–110.
- Bieńkowska D., *Polski styl biblijny*, Łódź 2002.
- Bieńkowska D., *Słownictwo i frazeologia w Psalterzu przełożonym przez ks. Jakuba Wujka (1594)*, t. I–II, Łódź 1999.
- Bieńkowska D., *Styl językowy przekładu Nowego Testamentu Jakuba Wujka (na materiale czterech Ewangelii)*, Łódź 1992.
- Bieńkowska D., *Szeregi wyrazowe w przekładzie Biblii Leopolity (z problemów kształtowania się synonimii staropolskiej)*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” 1994, t. XXXIX, s. 5–17.
- Bieńkowska D., Umińska-Tytoń E., *Warianty sufiksalne w staropolskich i renesansowych przekładach Psalterza*, „Poradnik Językowy” 1994, z. 5–6, s. 41–48.
- Bieńkowska D., *Wzorzec stylistyczny polszczyzny biblijnej w pierwszej połowie XVI wieku*, „Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny” 2009, t. VIII, s. 29–37.
- Borawski S., *O niektórych polskich przekładach Psalmu 51. (Vlg 50) w związku z pojęciem wzorca przekładu kanonicznego*, [w:] *Nowy Testament w dziejach i kulturze Europy: 450 rocznica przekładu Nowego Testamentu przez Mikołaja Jakubicę na język dolnołużycki*, red. T. Jaworski, W. Ryzewicz, „Zielonogórskie Studia Łużyckie”, nr 3, Zielona Góra 2001, s. 197–216.
- Borowski W. ks., *Psalmy. Komentarz biblijno-ascetyczny*, Kraków 1983.
- Brajerski T., *O szyku zaimka dzierżawczego w funkcji przydawki*, [w:] idem, *O języku polskim dawnym i dzisiejszym*, Lublin 1995, s. 187–192.
- Bruchnalski W., *Rozwój twórczości pisarskiej Mikołaja Reja*, Kraków 1907.
- Brückner A., *Mikołaj Rej. Człowiek i dzieło*, Lwów 1922.
- Brückner A., *Mikołaj Rej. Studium krytyczne*, Kraków 1905.
- Brückner A., *Psalterze polskie do połowy XVI wieku*, Kraków 1902.
- Brzegowy T. ks., *Psalterz i Księga Lamentacji*, Tarnów 2003.
- Buchwald-Pelcowa P., *Nad psalmami i psalterzami polskimi XVI wieku*, [w:] *Nurt religijny w literaturze polskiego średniowiecza i renesansu*, red. S. Nieznanowski, J. Pelc, Lublin 1994, s. 243–262.
- Carmignac J., *Problem semityzmów w Ewangeliach synoptycznych*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 1987, t. XL, nr 6, s. 516–533.
- Chlebowski B., *Mikołaj Rej jako pisarz*, Warszawa 1905.
- Cybulski M., *Analiza statystyczna słownictwa piętnastowiecznej części Psalterza floriańskiego*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” 1994, t. XXXIX, s. 19–34.
- Cybulski M., *O dwóch XVI-wiecznych polskich przekładach Psalterza. Psalterz Dawidow Mikołaja Reja i Psalterz Dawida Jakuba Lubelczyka*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” 1999, t. XLIV, s. 13–29.

- Cybulski M., *Obyczaje językowe dawnych Polaków. Formuły werbalne w dobie średniopolskiej*, Łódź 2003.
- Cybulski M., *Staropolskie przekłady Psalterza*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” 1996, t. XXI, z. 2, s. 1–96.
- Czerniatowicz J., *Niektóre problemy naukowe grecożytyki w pracach biblistów polskich XVI i XVII wieku*, Wrocław 1969.
- Długosz-Kurczabowa K., *Szkice z dziejów języka religijnego*, Warszawa 2007.
- Dobrzyńska T., *Badania struktury tekstu — nowe źródło inspiracji stylistyki*, „Stylistyka” 1992, t. I, s. 51–66.
- Dobrzyńska T., *Metafora*, Wrocław 1984.
- Dubisz S., *Mikołaj Rej — fundament polszczyzny pisanej, parenetyk i moralista*, „Przeгляд Humanistyczny” 2006, t. 50, s. 197–211.
- Dzika U., *Dylematy tłumacza. (O niektórych miejscach w psalmach ufności)*, [w:] *Od Biblii Wujka do współczesnego języka religijnego*, red. ks. Z. Adamek, S. Koziara, Tarnów 1999, s. 28–43.
- Dzikiewicz A., *Wpływ łaciny na szyk zaimka „się” w psalterzach staropolskich i staroczeskich*, [w:] *Język a kultura*, red. J. Maćkiewicz, J. Siatkowski, t. 7: *Kontakty języka polskiego z innymi językami na tle kontaktów kulturowych*, Wrocław 1992, s. 15–24.
- Działyński T., *Zabytek dawnej mowy polskiej*, Poznań 1857.
- Dziechcińska H., *Oglądanie i słuchanie w kulturze dawnej Polski*, Warszawa 1987.
- Ellegård A., *A statistical method for determining authorship. The Junius Letters*, Göteborg 1962.
- Gajda S., *O pojęciu idiosylu*, [w:] *Język osobniczy jako przedmiot badań lingwistycznych*, red. J. Brzeziński, Zielona Góra 1988, s. 23–34.
- Gajda S., *Podstawy badań stylistycznych nad językiem naukowym*, Wrocław 1982.
- Gajda S., *Stan współczesnej stylistyki a synteza stylistyczna*, [w:] *Synteza w stylistyce słowiańskiej*, red. S. Gajda, H. Szczegot, Opole 1991, s. 7–13.
- Gajda S., *Styl i stylistyka. Zagadnienia ogólne*, [w:] *Przewodnik po stylistyce polskiej*, red. S. Gajda, Opole 1995, s. 11–25.
- Gajda S., *Styl jako humanistyczna struktura tekstu*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, seria VI: *Literatura. Folklorystyka. Problematyka historyczna*, red. M. Basaj, Warszawa 1983, s. 235–243.
- Gajda S., *W poszukiwaniu teorii stylu*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, seria V: *Literaturoznawstwo. Folklorystyka. Problematyka historyczna*, cz. 2, red. L. Bazyłow i in., Warszawa 1978, s. 247–253.
- Gajda S., *Słowo wstępne*, [do:] *Styl a tekst*, red. S. Gajda, M. Balowski, Opole 1996, s. 5–6.
- Gorol J., *Sposoby wyrażania zdziwienia i ich perswazyjna funkcja*, [w:] *Mikołaj Rej na nowo odczytany*, red. J. Malicki, A. Budzyńska-Daca, Katowice 2006, s. 127–141.
- Górski K., *Biblia i sprawy biblijne w Postylli Reja*, [w:] idem, *Z historii i teorii literatury*, Wrocław 1959, s. 7–60.
- Górski K., *Z zagadnień słownictwa reformacji polskiej*, [w:] *Odrodzenie w Polsce*, red. M. Maye-nowa, Z. Klemensiewicz, t. III: *Historia języka*, cz. 2, Warszawa 1962, s. 233–279.

- Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzczkowiaka, R. Laskowski, H. Wróbel, t. I–II, Warszawa 1998.
- Greszczuk B., *Archetypy starotestamentowe w polskich przekładach Psalmów. Problemy lingwistyki stosowanej*, Rzeszów 2000.
- Greszczuk B., *Konstrukcje porównawcze i ich rozwój w języku polskim*, Rzeszów 1988.
- Greszczuk B., Kułakowska M., *Metafora w polskich przekładach Psalmów. Próba rekonstrukcji semantycznej*, [w:] *Semantyka tekstu artystycznego*, red. A. Pajdzińska, R. Tokarski, Lublin 2001, s. 79–98.
- Grzegorzczkowiaka R., *Zarys słowotwórstwa polskiego. Słowotwórstwo opisowe*, Warszawa 1982.
- Guiraud P., *Les caractères statistiques du vocabulaire*, Paris 1954.
- Guiraud P., *Zagadnienia i metody statystyki językoznawczej*, tłum. M. Kniaginina, Warszawa 1966.
- Hammerl R., Sambor J., *Statystyka dla językoznawców*, Warszawa 1990.
- Hanusiewicz M., *Mikołaja Reja lektura Psalmów*, [w:] *Mikołaj Rej w pięćsetlecie urodzin. Studia literaturoznawcze*, red. J. Sokolski, M. Cieński, A. Kochan, Wrocław 2007, s. 85–93.
- Janowska A., *Polisemia staropolskich czasowników. Źródła, swoistość, konsekwencje*, Katowice 2007.
- Janowska A., Pastuchowa M., *Słowotwórstwo czasowników staropolskich. Stan i tendencje rozwojowe*, Kraków 2005.
- Jezierski F., *Psalmy i ważniejsze ich przekłady polskie*, „Biblioteka Warszawska” 1973, t. III, s. 172–215.
- Jocher A., *Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce*, t. II, Wilno 1842.
- Jodłowski S., *Losy polskiej ortografii*, Warszawa 1979, s. 20–40.
- Jodłowski S., *Staropolskie Biblie i Psalterze jako źródła do historii polskiej składni*, „Prace Filologiczne” 1931, t. XV, s. 232–240.
- Kałkowska A., *Składniowe właściwości przymiotników kwalifikujących*, „Język Polski” 1973, t. LIII, z. 2, s. 95–104.
- Kamieniecki J., *Walory literackie i językowe Rejowego tłumaczenia psalmów pokutnych*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Kształcenie językowe” 2004, t. 14, s. 195–207.
- Kamińska A., *Trzy przestrzenie Psalmów Dawidowych*, [w:] eadem, *Twarze Księgi*, Warszawa 1981, s. 19–83.
- Kamińska M., *Charakterystyka ilościowa słownictwa w I części Psalterza florjańskiego*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” 1994, t. XXXIX, s. 45–55.
- Kamińska M., Cybulski M., Kowalska D., *Słownik polsko-łaciński do średniowiecznych psalterzy polskich. Wyrazy autosemantyczne*, Łódź 2000.
- Kamińska-Szmaj I., *Części mowy w słowniku i tekście pięciu stylów funkcjonalnych polszczyzny pisanej (na materiale słownika frekwencyjnego)*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 1988, t. XLI, s. 127–135.

- Kamińska-Szmaj I., *Słownictwo tekstów popularnonaukowych w ujęciu statystycznym*, „Rozprawy Komisji Językowej Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego” 1989, t. XVI, s. 69–87.
- Karpluk M., *Hus i Rej jako autorzy Postylli (Studium językowo-stylistyczne)*, [w:] *Język a chrześcijaństwo*, red. I. Bajerowa, M. Karpluk, Z. Leszczyński, Lublin 1993, s. 43–69.
- Karpluk M., *O języku Mikołaja Reja (kontynuacja jubileuszowych refleksji)*, „Język Polski” 2005, t. LXXXV, z. 4, s. 249–256.
- Karpluk M., *Stan badań nad językiem Mikołaja Reja — osiągnięcia i postulaty*, [w:] *Mikołaj Rej — w pięćsetlecie urodzin*, cz. I: *Humanizm, reformacja, retoryka i język*, red. J. Okoń, Łódź 2005, s. 269–288.
- Karpluk M., *Współcześni Jana Kochanowskiego. Ze słowotwórczych środków ekspresji w utworach epików drugiej połowy XVI w.*, „Język Polski” 1984, t. LXIV, z. 4, s. 276–285.
- Klemensiewicz Z., *Historia języka polskiego*, Warszawa 1980.
- Klemensiewicz Z., *Niektóre właściwości syntaktyczne chłopskiej mowy potocznej*, „Język Polski” 1966, t. XLVI, z. 4, s. 245–255.
- Klemensiewicz Z., *Problematyka składniowej interpretacji stylu*, [w:] idem, *W kręgu języka literackiego i artystycznego*, Warszawa 1961, s. 157–203.
- Klemensiewicz Z., Lehr-Splawiński T., Urbańczyk S., *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1981.
- Kleszczowa K., *Staropolskie derywaty przymiotnikowe i ich perspektywiczna ewolucja*, Katowice 2003.
- Kleszczowa K., *Staropolskie kategorie słowotwórcze i ich perspektywiczna ewolucja. Rzeczowniki*, Katowice 1998.
- Kleszczowa K., *Staropolskie nazwy czynności*, „Prace Filologiczne” 1988, t. XLIII, s. 243–249.
- Klich E., *Polska terminologia chrześcijańska*, Poznań 1927.
- Kochan A., *Problemy prozy Rejowej. Kilka uwag o stylu*, [w:] *„Wszystko tu najdzie, co wy macie w głowie”. Świat prozy staropolskiej*, red. E. Lasocińska, A. Czechowicz, Warszawa 2008, „Studia Staropolskie. Series Nova”, t. XVIII, s. 24–37.
- Kochan A., *Uwagi o stylu Reja w Żwierciadle*, „Stylistyka” 2002, t. XI, s. 207–224.
- Kochan A., *Wstęp [do:] M. Rej, Wybór pism*, oprac. A. Kochan, BN, seria I, nr 308, Wrocław 2006, s. V–CXL.
- Kochan A., *Żwierciadło Mikołaja Reja. Studium o utworze*, Wrocław 2003.
- Kochanowski J., *Dzieła wszystkie. Psalterz Dawidów, cz. 3: Indeksy wyrazów i form*, oprac. J. Woronczak, Wrocław 1991.
- Korolko M., *O prozie Kazań sejmowych Piotra Skargi*, Warszawa 1971.
- Korolko M., *Rola retoryki klasycznej w interpretacji Biblii na przykładzie literatury kaznodziejskiej w Polsce XVI w.*, [w:] *Biblia a literatura*, red. S. Sawicki, J. Gotfryd, Lublin 1986, s. 152–168.
- Korolko M., *Uwagi o retoryce i rytmie w prozie Mikołaja Reja*, [w:] *Mikołaj Rej w czterechsetlecie śmierci*, red. T. Bienkowski, J. Pelc, K. Pisarkowa, Wrocław 1971, s. 109–127.
- Kossowska M., *Biblia w języku polskim*, t. I, Poznań 1968, t. II, Poznań 1969.

- Kossowska M., *Werbaliizm jako metoda przekładu Pisma św. (szkic na podstawie tekstu Nowego Testamentu)*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 1961, t. VIII, z. 4, s. 5–32.
- Kossowska M., *Z dziejów polskiego stylu psalterzowego*, „Język Polski” 1962, t. XLII, z. 2, s. 135–148; „Język Polski” 1962, t. XLII, z. 3, s. 194–212.
- Kotarski E., *Modlitwa w Postylli Mikołaja Reja*, [w:] *Mikołaj Rej w pięćsetlecie urodzin. Studia literaturoznawcze*, red. J. Sokolski, M. Cieński, A. Kochan, Wrocław 2007, s. 33–47.
- Kowalska D., *Funkcjonowanie słowotwórczych rzeczownikowych szeregów synonimicznych w Psalterzu Dawidowym Mikołaja Reja*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” 2010, t. LV, s. 121–136.
- Kowalska D., *Kształt stylistyczny człowieczej rozmowy z Bogiem w modlitwach Psalterza Dawidowego Mikołaja Reja* [w druku].
- Kowalska D., *Między tradycją a nowatorstwem. O stylu Psalterza Dawidowego Mikołaja Reja (na wybranych przykładach)*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 2009, t. IV, s. 199–207.
- Kowalska D., *Mikołaj Rej — kontynuator polskiego stylu psalterzowego?*, [w:] *Nasz język w przeszłości — nasza przeszłość w języku*, red. I. Kępka, L. Warda-Radys, t. 1, Gdańsk 2011, s. 369–379.
- Kowalska D., *O stylistyce polskich XVI-wiecznych tłumaczeń Pisma św. — na przykładzie Nowego Testamentu J. J. Wujka (1593) i Biblii brzeskiej (1563)*, [w:] *Problemy semantyki i stylistyki tekstu*, red. J. Sosnowski, Łódź 2009, s. 369–376.
- Kowalska D., *Określenia temporalne w Psalterzu Dawidowym Mikołaja Reja*, „Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny” 2010, t. IX, s. 87–99.
- Kowalska D., *Psalterz Dawidow Mikołaja Reja wobec polskiej tradycji przekładowej. Na przykładzie Psalmu 51 Miserere mei Deus*, [w:] *Tajemnice rozwoju*, red. D. Bieńkowska, A. Lenartowicz, Łódź 2009, s. 257–266.
- Kowalska D., *Styl Psalterza floriańskiego na tle porównawczym*, Łódź 2003.
- Kowalska D., *W poszukiwaniu poetyckości. Uwagi o stylu Psalterza Dawidowego Mikołaja Reja*, [w:] *Z zagadnień semantyki i stylistyki tekstu*, red. A. Ginter, Łódź 2010 s. 559–565.
- Kowalska D., Lenartowicz A., *Wpływ łacińskich struktur gramatycznych na kształt stylistyczny Psalterza Dawidowego Mikołaja Reja*, [w:] *Naród. Religia. Język*, red. A. Ceglińska-Gajda, Łódź 2011, s. 185–197.
- Kozaryn D., *O słownictwie Rejowego Wizerunku: o „niszczeniu prawdy”*, „Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny” 2011, t. X, s. 111–119.
- Kozaryn D., *Porównania do zwierząt w Wizerunku własnym żywota człowieka poczciwego Mikołaja Reja*, „Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny” 2006, t. V, s. 113–125.
- Kozaryn D., *Przymiotnik „dziwny” w Wizerunku własnym żywota człowieka poczciwego Mikołaja Reja*, [w:] *Staropolszczyzna piękna i interesująca*, red. E. Koniusz, S. Cygan, t. II, Kielce 2006, s. 15–21.
- Kozaryn D., *Szesnastowieczne biblizmy leksykalne. (Kilka uwag ogólnych)*, „Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny” 1995, t. 2, s. 141–148.

- Koziara S., „*Miłować*” i jego synonimy w polskich przekładach Psalterza, „Prace Filologiczne” 1998, t. XLIII, s. 265–271.
- Koziara S., *Frazeologia biblijna w języku polskim*, Kraków 2001.
- Koziara S., *Frazeologizmy pochodzenia biblijnego z nazwami zwierząt w języku polskim*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica” 2002, t. 1, s. 155–164.
- Koziara S., *Losy frazeologizmów biblijnych z nazwami ptaków w języku polskim*, [w:] *Z problemów przekładu i stosunków międzyjęzykowych*, red. T. Żeberek, T. Borucki, t. II, Kraków 2002, s. 191–203.
- Koziara S., *O frazeologii biblijnej nie zawsze biblijnego pochodzenia*, [w:] *Studia nad polszczyzną współczesną i historyczną. Prace dedykowane Stanisławowi Bąbie w 65-lecie urodzin*, red. J. Liberek, Poznań 2004, s. 159–166.
- Koziara S., *O frazeologizmach w polskich przekładach biblijnych. Od Biblii Wujka do Biblii Tysiąclecia*, „Język Polski” 1997, t. LXXVII, z. 2–3, s. 89–96.
- Koziara S., *O szyku zaimkowej przydawki dzierżawczej w polskich przekładach Psalterza (na przykładzie psalmu Miserere)*, „Język Polski” 1998, t. LXXVIII, z. 1–2, s. 62–69.
- Koziara S., *Pojęcia wartościujące w polskich przekładach Psalterza*, Kraków 1993.
- Koziara S., *Polszczyzna biblijna w poszukiwaniu wzorca stylowego. Doświadczenia i współczesność*, [w:] *Polszczyzna biblijna — między tradycją a współczesnością*, red. S. Koziara, W. Przyczyna, t. I, Tarnów 2009, s. 19–33.
- Koziara S., *Rodzime brzmienia Dawidowej Muzy. Z dziejów obecności Psalterza w języku polskim*, „Znak” 1995, t. XII, s. 93–108.
- Koziara S., *Tradycyjne biblizmy a nowe polskie przekłady Pisma Świętego (ujęcie filologiczno-normatywne)*, Kraków 2009.
- Kreja B., *Formacje na -oć w języku polskim*, [w:] idem, *Studia z polskiego słowotwórstwa*, Gdańsk 1996, s. 200–208.
- Kropaczek S., *Zwrot accusativus cum infinitivo w języku polskim*, „Prace Filologiczne” 1928, t. XIII, s. 424–496.
- Krupianka A., *Formacje czasownikowe o- (ob-) w języku polskim*, Toruń 1969.
- Krzyżanowski J., *Historia literatury polskiej*, Warszawa 1953.
- Krzyżanowski J., *Mikołaj Rej i rodzima kultura literacka jego czasów*, Łódź 1947.
- Krzyżanowski J., *Sztuka słowa*, Warszawa 1984.
- Krzyżanowski J., *W wieku Reja i Stańczyka. Szkice z dziejów Odrodzenia w Polsce*, Warszawa 1958.
- Krzyżanowski J., *Wstęp* [do:] M. Rej, *Pisma wierszem*, BN, seria I, nr 151, Wrocław 1954, s. III–LXXXIX.
- Książek-Bryłowa W., *Warianty w systemie a warianty w idiolekcie*, „Prace naukowe Uniwersytetu Śląskiego” 1996, nr 1577, Prace Językoznawcze, t. XXIV, s. 18–25.
- Kulawik A., *O wersecie biblijnym*, „Ruch Literacki” 1999, nr 1, s. 19–30.
- Kuraszkiewicz W., *Częstotliwość wyrazów w Panu Tadeuszu Adama Mickiewicza i w Wizerunku Mikołaja Reja*, [w:] idem, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, wybór i oprac. W. Rzepka, B. Walczak, Warszawa 1986, s. 694–714.

- Kuraszkiewicz W., *Obfitość słownictwa w kilku dużych tekstach polskich*. Postylla, Wizerunek, Worek Judaszow, Pan Tadeusz, Beniowski, Lalka, Popioły, Kwiaty polskie, [w:] idem, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, wybór i oprac. W. Rzepka, B. Walczak, Warszawa 1986, s. 715–729.
- Kuraszkiewicz W., *Rzeczowniki w Wizerunku Mikołaja Reja*, [w:] idem, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, wybór i oprac. W. Rzepka, B. Walczak, Warszawa 1986, s. 631–658.
- Kuraszkiewicz W., *Statystyczne badania słownictwa polskich tekstów XVI wieku*, [w:] idem, *Polski język literacki. Studia nad historią i strukturą*, wybór i oprac. W. Rzepka, B. Walczak, Warszawa 1986, s. 679–693.
- Kuraszkiewicz W., *Szkice o języku Mikołaja Reja*, [w:] *Odrodzenie w Polsce*, red. M. Mayenowa, Z. Klemensiewicz, t. III: *Historia języka*, cz. 1, Warszawa 1960, s. 113–360.
- Kuraszkiewicz W., *Uwagi o statystyce w Słowniku*, [w:] *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. Mayenowa M. i in., t. I: *A–Bany*, Wrocław 1966, s. XIV–XXV.
- Kuraszkiewicz W., *Z różnic między polską prozą i wierszem w XVI wieku*, „*Slavia Occidentalis*” 1986, t. XLIII, s. 63–65.
- Kwilecka I., *Studia nad staropolskimi przekładami Biblii*, Poznań 2002.
- Kwilecka I., *O nowe spojrzenie na staropolskie przekłady Biblii*, [w:] eadem, *Studia nad staropolskimi przekładami Biblii*, Poznań 2003, s. 127–130.
- Kwilecka I., *O swobodnych średniowiecznych przekładach biblijnych (na przykładzie tłumaczeń francuskich, czeskich i polskich)*, [w:] eadem, *Studia nad staropolskimi przekładami Biblii*, Poznań 2003, s. 139–150.
- Kwilecka I., *Problem tłumaczenia realiów biblijnych. Świat zwierzęcy w Starym Testamencie*, [w:] eadem, *Studia nad staropolskimi przekładami Biblii*, Poznań 2003, s. 95–126.
- Kwilecka I., *Staropolskie przekłady Biblii i ich związki z bibliastyką europejską. (Zarys problematyki)*, [w:] eadem, *Studia nad staropolskimi przekładami Biblii*, Poznań 2003, s. 209–230.
- Kwilecka I., *Średniowieczna Biblia francuska a najstarsze zachodniosłowiańskie przekłady biblijne*, [w:] eadem, *Studia nad staropolskimi przekładami Biblii*, Poznań 2003, s. 153–175.
- Kwilecka I., *Z dziejów polskich tłumaczeń biblijnych*, [w:] eadem, *Studia nad staropolskimi przekładami Biblii*, Poznań 2003, s. 87–94.
- Lelewel J., *Bibliograficznych ksiąg dwoje*, t. I, Wilno 1823.
- Lenartowicz A., *Analiza statystyczna słownictwa Eklezjastesa Hieronima Spiczyńskiego (1522)*, [w:] *Tajemnice rozwoju. Materiały konferencji 10–12 maja 2008 r.*, red. D. Bienkowska, A. Lenartowicz, Łódź 2009, s. 267–282.
- Leszczynski R., *Psalterz prozą Mikołaja Reja*, „*Jednota*” 2005, nr 1–2, s. 14–16.
- Lewaszkiwicz T., *Rola przekładów Biblii w formowaniu języków literackich europejskiego kręgu kulturalnego*, [w:] *Biblia a kultura Europy*, red. M. Kamińska, E. Małek, Łódź 1992, s. 232–248.
- Lichański J., *Proza Mikołaja Reja — aspekty retoryczne. Problemy składni, stylistyki, argumentacji. Prolegomena do dalszych badań*, [w:] *Mikołaj Rej — w pięćsetlecie urodzin*, cz. I: *Humanizm, reformacja, retoryka i język*, red. J. Okoń, Łódź 2005, s. 219–246.

- Lisowski T., *Czy z ilości wynika wartość? Uwagi nad leksyką Nowego Testamentu Biblii gdańskiej (1632)*, [w:] *Ilość — wielkość — wartość. Materiały konferencji 11–13 maja 2009 r.*, red. E. Umińska-Tytoń, Łódź 2010, s. 251–266.
- Lisowski T., *Leksyka Nowego Testamentu Biblii brzeskiej (1563) oraz Biblii Jakuba Wujka (1599) wobec zasobu leksykalnego Słownika polszczyzny XVI wieku*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria językoznawcza” 2010, t. 16 [36], s. 146–156.
- Lisowski T., *Rzeczownikowe hapaks legomena swoiste Nowego Testamentu Biblii gdańskiej (1632) — tradycja i nowoczesność. Ujęcie statystyczne*, [w:] *Tradycja i nowoczesność. Materiały z konferencji 14–16 maja 2007 r.*, red. E. Woźniak, Łódź 2008, s. 89–99.
- Lisowski T., „*Sola scriptura*”. *Leksyka Nowego Testamentu Biblii gdańskiej (1632) na tle porównawczym. Ujęcie kwantytatywno-dystrybucyjne*, Poznań 2010.
- Lisowski T., Migdał J., *Leksykalne osobliwości szesnastowiecznych przekładów Biblii w świetle tłumaczeń Jakuba Wujka*, [w:] *Idee chrześcijańskie w życiu Europejczyka. Język. Piśmiennictwo. Sztuki plastyczne. Obyczaje. Materiały konferencji 15–17 maja 2000 r.*, red. A. Ceglińska, Z. Staszewska, Łódź 2001, s. 287–299.
- Lisowski T., Migdał J., *Uwagi o leksyce protestanckich przekładów Biblii. Osobliwości leksykalne Biblii brzeskiej a Biblia gdańska*, „Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny” 2002, t. I, s. 209–219.
- Lisowski T., Migdał J., *W drodze do doskonałości. Uwagi o leksyce protestanckich przekładów Biblii*, [w:] *O doskonałości*, red. A. Maliszewska, cz. 1, Łódź 2002, s. 271–282.
- Lisowski T., Migdał J., *Żywotność słownictwa osobliwego staropolskich psalterzy w XVI wieku*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria językoznawcza” 1998, t. 25, s. 73–82.
- Lubaś W., *Renesansowe tradycje i barokowe innowacje w polskiej rymice XVII wieku*, [w:] *Barok w polskiej kulturze, literaturze i języku*, red. M. Stępień, S. Urbańczyk, Warszawa 1992, s. 121–129.
- Łuczak A., *Problemy rozwiązywania hebaraizmów i arameizmów w Nowym Testamencie S. Murzynowskiego — na wybranych przykładach*, [w:] *Biblia a kultura Europy*, red. M. Kamińska, E. Małek, t. I, Łódź 1992, s. 225–231.
- Maciejowski W., *Piśmiennictwo polskie*, t. III, Warszawa 1852.
- Maciuszko J., *Mikołaj Rej. Zapomniany teolog ewangelicki z XVI w.*, Warszawa 2002.
- Makuchowska M., *Styl religijny*, [w:] *Przewodnik po stylistyce polskiej*, red. S. Gajda, Opole 1992, s. 449–466.
- Mańczak W., *Problemy językoznawstwa ogólnego*, Wrocław 1996.
- Matuszczyk B., *Biblia gdańska (1632) wobec wzorca polskiego stylu biblijnego*, „Myśl Protestantka” 2002, nr 3–4, s. 81–86.
- Mayenowa M., *Charakterystyka Słownika*, [w:] *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M. Mayenowa i in., t. I: *A–Bany*, Wrocław 1966, s. VIII–XIII.
- Mayenowa M., *O języku poezji Jana Kochanowskiego*, Kraków 1983.
- Mayenowa M., *Poetyka teoretyczna. Zagadnienia języka*, Wrocław 1979.
- Mayenowa M., *W sprawie problematyki stylistycznej staropolszczyzny*, [w:] *Odrodzenie w Polsce*, red. M. Mayenowa, Z. Klemensiewicz, t. III: *Historia języka*, cz. 2, Warszawa 1960, s. 27–44.

- Meller K., *Jakuba Lubelczyka Psalterz Dawida z roku 1558. Studium filologiczne*, Poznań 1992.
- Meynet R., *Binarność, podstawowa cecha języka hebrajskiego*, tłum. T. Kot, [w:] *Język Biblii a język współczesny*, red. R. Komurka, Kraków 2006, s. 11–22.
- Migdał J., Sieradzki A., *Miejsce przebywania Boga w parafrazach psalterzy Mikołaja Reja i Johana van den Campen*, [w:] *Język. Religia. Tożsamość*, red. G. Cyran, E. Skorupska-Raczyńska, t. II, Gorzów Wielkopolski 2008, s. 49–58.
- Migdał J., Sieradzki A., *Wpływ chrześcijańskiej wizji rzeczywistości na kształt językowy psalterzy Walentego Wróbla i Mikołaja Reja*, [w:] *Język doświadczenia religijnego*, red. G. Cyran, E. Skorupska-Raczyńska, t. II, Szczecin 2009, s. 43–50.
- Mikołaj Rej — w pięćsetlecie urodzin*, cz. I: *Humanizm, reformacja, retoryka i język*, red. J. Okoń, Łódź 2005.
- Mikołaj Rej w czterechsetlecie śmierci*, red. T. Bienkowski, J. Pelc, K. Pisarkowa, Wrocław 1971.
- Mikołaj Rej w pięćsetlecie urodzin. Studia literaturoznawcze*, red. J. Sokolski, M. Cieński, A. Kochan, Wrocław 2007.
- Mikołaj Rej z Nagłowic. W pięćsetną rocznicę urodzin*, red. W. Kowalski, Kielce 2005.
- Miodońska-Brookes E., Kulawik A., Tataro M., *Zarys poetyki*, Warszawa 1978.
- Moszyński L., *Pierwsze przejawy samodzielnego życia biblijnych struktur stylistycznych w języku staro-cerkiewno-słowiańskim*, „*Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*” 1990, t. XXVI, s. 187–196.
- Nida E., *Zasady przekładu na przykładzie tłumaczenia Biblii*, tłum. M. Fedewicz, „*Pamiętnik Literacki*” 1981, t. LXXII, s. 319–342.
- Nieznanowski S., *Recepcja Reja w literaturze staropolskiej*, [w:] *Mikołaj Rej w czterechsetlecie śmierci*, red. T. Bienkowski, J. Pelc, K. Pisarkowa, Wrocław 1971, s. 221–244.
- Nowakowska A., *Świat roślin w polskiej frazeologii*, Wrocław 2005.
- Obremski K., „*Wiersz dzisiaj nieznajomy*”. *Rytm psalterzowego wersetu w kontekście staropolskiej interpunkcji*, Toruń 2000.
- Ong W. J., *Oralność i piśmienność. Słowo poddane technologii*, tłum. J. Japola, Lublin 1992.
- Ostrowska E., *Breugel polskiej literatury*, [w:] *Mikołaj Rej w czterechsetlecie śmierci*, red. T. Bienkowski, J. Pelc, K. Pisarkowa, Wrocław 1971, s. 159–192.
- Ostrowska E., *O artyzmie opisów przyrody w Wizerunku Reja*, „*Język Polski*” 1961, t. XLI, z. 4, s. 269–287.
- Ostrowska E., *Rej w ocenie Kochanowskiego*, „*Język Polski*” 1970, t. L, z. 4, s. 241–257.
- Ostrowska E., *Rzeczowniki z przyrostkiem -ość w języku polskim XVI wieku*, [w:] *Odrodzenie w Polsce*, red. M. Mayenowa, Z. Klemensiewicz, t. III: *Historia języka*, cz. 2, Warszawa 1960, s. 303–503.
- Ostrowska E., *Studia nad Rejem*, cz. I: *Katechizm z r. 1543 dziełem Reja*, „*Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*” 1961, nr 37, *Prace Językoznawcze*, z. 4, s. 27–107.
- Ostrowska E., *Walka o piękne słowo psalterzowe (Psalterz Kochanowskiego i Psalterz brzeski)*, „*Język Polski*” 1953, t. XXXIII, z. 4, s. 285–317.

- Pado M., *Modlitwa w dziełach Mikołaja Reja*, „Roczniki Humanistyczne” 1964, t. XII, z. 1, s. 99–131.
- Peplowski F., *O funkcjach partykuły -ć w utworach Reja*, „Pamiętnik Literacki” 1969, t. LX, z. 4, s. 137–167.
- Peplowski F., *O zasobie leksykalnym Słownika polszczyzny XVI wieku*, [w:] *W służbie nauce i szkole. Księga pamiątkowa poświęcona Profesorowi Doktorowi Zenonowi Klemsiewiczowi*, red. M. Szymczak, Warszawa 1970, s. 248–259.
- Peplowski F., *Odczasownikowe nazwy wykonawców czynności w polszczyźnie XVI wieku*, Wrocław 1974.
- Peplowski F., *Z zagadnień funkcji stylistycznej kategorii słowotwórczych w polszczyźnie XVI w.*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Konrada Górskiego*, red. A. Hutnikiewicz, Toruń 1967, s. 177–185.
- Pietrzak M., *Rośliny w porównaniach występujących w Trylogii Henryka Sienkiewicza*, „Język a Kultura” 2001, t. XVI, s. 169–178.
- Pisarek W., *Frekwencja wyrazów w prasie. Wiadomości — komentarze — reportaże*, Kraków 1972.
- Pisarkowa K., *Historia składni języka polskiego*, Wrocław 1984.
- Pisarkowa K., *Osobliwe zdania względne Reja (przyczynek do charakterystyki języka)*, [w:] *Mikołaj Rej w czterechsetlecie śmierci*, red. T. Bienkowski, J. Pelc i K. Pisarkowa, Wrocław 1971, s. 193–209.
- Podgórska T., *Mikołaj Rej — malarz obyczajów*, [w:] *Studia nad Mikołajem Rejem. Twórczość i recepcja. Praca zbiorowa. W 400-lecie śmierci Mikołaja Reja 1569–1969*, red. B. Nadolski, Gdańsk 1971, s. 21–49.
- Pollak R., *O harmonii głoskowej u Piotra Kochanowskiego*, [w:] idem, *Wśród literatów staropolskich*, Warszawa 1966, s. 242–252.
- Poniatowski Z., *Nowy Testament w świetle statystyki językowej*, Wrocław 1971.
- Przekład artystyczny. O sztuce tłumaczenia. Księga druga*, red. S. Pollak, Wrocław 1975.
- Pszczółowska L., *Instrumentacja dźwiękowa*, Wrocław 1977.
- Pszczółowska L., *Z obserwacji nad strukturą brzmieniową poezji staropolskiej*, „Pamiętnik Literacki” 1974, t. LCV, z. 3, s. 141–158.
- Puzynina J., *Językoznawca jako interpretator tekstów poetyckich*, [w:] *Język pisarzy jako problem lingwistyki*, red. T. Korpysz, A. Kozłowska, Warszawa 2009, s. 45–64.
- Puzynina J., *Ze słownictwa Psalterza Dawidowa przekładania Jana Kochanowskiego*, „Poradnik Językowy” 1955, z. 6, s. 206–225.
- Reczek S., *Uwagi o staropolskim języku literackim od średniowiecza do renesansu (na podstawie przekładów Psalterza)*, „Kwartalnik Opolski” 1955, t. I, s. 135–155.
- Rewers R., *Hapaks legomena w Zwierciadle Mikołaja Reja*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 2002, t. IX, s. 147–170.
- Rospond S., *Język i artyzm językowy Jana Kochanowskiego*, Wrocław 1961.
- Rospond S., *Język renesansu a średniowiecza na podstawie literatury psalterzowo-biblijnej*, [w:] *Odrodzenie w Polsce*, red. M. Mayenowa, Z. Klemensiewicz, t. III: *Historia języka*, cz. 2, Warszawa 1962, s. 61–181.

- Rospond S., *Kościół w dziejach języka polskiego*, Wrocław 1985.
- Rospond S., *Studia nad językiem XVI w. (Jan Seklucjan, Stanisław Murzynowski, Jan Sandecki-Malecki, Grzegorz Orszak)*, Wrocław 1949.
- Rostkowska I., *Bibliografia dzieł Mikołaja Reja. Okres staropolski*, Wrocław 1970.
- Safarewicz J., *Gramatyka historyczna języka łacińskiego*, cz. 2, Warszawa 1950.
- Safarewicz J., *Wpływ łaciński na system gramatyczny polszczyzny*, [w:] *Symbolae Polonicae in honorem Stanisłai Jodłowski*, PAN Prace Komisji Językoznawstwa, nr 32, Wrocław 1972, s. 145–150.
- Sambor J., *Badania statystyczne nad słownictwem (na materiale Pana Tadeusza)*, Wrocław 1969.
- Sambor J., *O słownictwie statystycznie rzadkim*, Warszawa 1975.
- Sambor J., *Słowa i liczby. Zagadnienia językoznawstwa statystycznego*, Wrocław 1972.
- Schökel L., *A Manual of Hebrew Poetics*, Roma 1998.
- Siekierska K., *Porównania w Wojnie chocimskiej Wacława Potockiego i w Pamiętnikach Jana Chryzostoma Paska*, „Polonica” 1982, t. VII, s. 233–254.
- Sieradzki A., *„Ciebie jeno samego Panem, krolem i stworzycielem sprawiedliwie wyznawać mamy”. Apostrofy do Boga w Rejowym przekładzie Psalterza*, [w:] *Język polski. Współczesność — historia*, red. W. Książek-Bryłowa, H. Duda, t. II, Lublin 2002, s. 169–183.
- Sieradzki A., *Elementy starożytnego kultu: muzyka, taniec i śpiew w Rejowym tłumaczeniu Psalterza Dawidowego*, [w:] *Viribus unitis. Księga poświęcona Profesor Monice Gruchmanowej w 75-lecie urodzin*, red. M. Borejszo, S. Mikołajczak, Poznań 1998, s. 159–168.
- Sieradzki A., *Pojęcie „piekło” w Psalterzu Dawidowym Mikołaja Reja*, [w:] *Varia Linguistica*, red. Ł. Szewczyk, Bydgoszcz 1998, s. 89–97.
- Sieradzki A., *Rejowy Psalterz Dawidow wobec autorytetu parafrazy Iohana van den Campen*, [w:] *Autorytety i normy*, red. D. Kowalska, Łódź 2002, s. 379–390.
- Sieradzki A., *Rzeczowniki „zakon” i „testament” w średniowiecznych tekstach religijnych*, [w:] *Język. Religia. Tożsamość*, red. G. Cyran, E. Skorupska-Raczyńska, t. III, Gorzów Wielkopolski 2009, s. 39–49.
- Sieradzki A., *Świat zwierzęcy w Psalterzu Dawidowym Mikołaja Reja*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 1999, t. VI (XXVI), s. 72–87.
- Sieradzki A., *Tłumaczenie nazw ofiar starotestamentowych w Psalterzu Dawidowym M. Reja*, „Roczniki Humanistyczne” 2003, t. LI, z. 6, s. 175–185.
- Sieradzki A., *Wpływ cech stylowych modlitwy na kształt Psalterza Dawidowego Mikołaja Reja*, [w:] *Język religijny dawniej i dziś. Materiały z konferencji. Gniezno 15–17 kwietnia 2002*, red. S. Mikołajczak, T. Węclawski, Poznań 2004, s. 364–369.
- Siuciak M., *Kształtowanie się kategorii gramatycznej liczebника w języku polskim*, Katowice 2008.
- Skorupka S., *Wyrazy bliskoznaczne i ich wartość stylistyczna*, „Poradnik Językowy” 1954, z. 4, s. 8–15.
- Skubalanka T., *Czy można mówić o istnieniu systemu stylistycznego?*, „Stylistyka” 1992, t. I, s. 27–37.

- Skubalanka T., *Glosy stylistyczne do tekstów Nowego Testamentu*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 1994, t. III, s. 31–39.
- Skubalanka T., *Historyczna stylistyka języka polskiego. Przekroje*, Wrocław 1984.
- Skubalanka T., *Kategoria atrybutu a epitety stylistyczne*, [w:] eadem, *Wprowadzenie do gramatyki stylistycznej języka polskiego*, Lublin 2000, s. 145–150.
- Skubalanka T., *Metodologiczne problemy syntezy stylistyki*, [w:] eadem, *O stylu poetyckim i innych stylach języka*, Lublin 1995, s. 116–128.
- Skubalanka T., *O definicjach stylu*, „Stylistyka” 1995, t. IV, s. 7–19.
- Skubalanka T., *O kilku problemach gramatyczno-stylistycznych literatury staropolskiej*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Linguistica” 1990, t. XXIII, s. 145–157.
- Skubalanka T., *O pojęciu funkcji w tekście*, [w:] eadem, *O stylu poetyckim i innych stylach języka*, Lublin 1995, s. 9–11.
- Skubalanka T., *O rozwoju stylów językowych*, „Stylistyka” 1992, t. II, s. 5–12.
- Skubalanka T., *Podstawowe pojęcia stylistyki. Metoda analizy*, [w:] eadem, *Historyczna stylistyka języka polskiego. Przekroje*, Wrocław 1984, s. 9–27.
- Skubalanka T., *Podstawy analizy stylistycznej. Rozważania o metodzie*, Lublin 2001.
- Skubalanka T., *Porównywanie w badaniach stylistycznych*, [w:] eadem, *O stylu poetyckim i innych stylach języka*, Lublin 1995, s. 90–99.
- Skubalanka T., *Wprowadzenie do gramatyki stylistycznej języka polskiego*, Lublin 2000.
- Skubalanka T., *Założenia analizy stylistycznej*, [w:] eadem, *O stylu poetyckim i innych stylach języka*, Lublin 1995, s. 72–89.
- Skwarczyńska S., *Wstęp do nauki o literaturze*, t. II, Warszawa 1954.
- Sokolski J., „Rzecz zmyślona i z innych uczonych zebrana”. *O średniowiecznych źródłach techniki pisarskiej Mikołaja Reja („compilatio” i „ordinatio”)*, [w:] *Mikołaj Rej w pięćsetlecie urodzin. Studia literaturoznawcze*, red. J. Sokolski, M. Cieński, A. Kochan, Wrocław 2007, s. 76–84.
- Sowa F., *Osobowe nazwy własne w polskich przekładach Biblii*, [w:] *Biblia a kultura Europy*, red. M. Kamińska, E. Małek, t. I, Łódź 1992, s. 81–85.
- Stachowiak L. ks., *Biblijny styl*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. F. Gryglewicz, R. Łukaszuk, Z. Sułowski, t. II, Lublin 1989, s. 492–494.
- Stachurski E., *Słowa-kлючe polskiej epiki romantycznej*, Kraków 1998.
- Stankiewicz E., *Styl i język Żywota człowieka poczciwego*, tłum. M. Fedewicz, [w:] idem, *Poetyka i sztuka słowa*, Kraków 1996, s. 171–184.
- Starnawski J., *Rej — Kochanowski*, [w:] *Mikołaj Rej z Nagłowic. W pięćsetną rocznicę urodzin*, red. W. Kowalski, Kielce 2005, s. 25–60.
- Strus A. ks., *Śpiewajcie nam pieśni Syjonu... (Księga Psalmów)*, [w:] *Wprowadzenie w myśl i wezwanie ksiąg biblijnych*, red. ks. J. Frankowski, t. 7: *Pieśni Izraela, Pieśń nad Pieśniami, Psalmy, Lamentacje*, oprac. ks. A. Strus SDB, ks. J. Warzecha SAC, ks. J. Frankowski, Warszawa 1988, s. 11–111.
- Studia nad Mikołajem Rejem. Twórczość i recepcja*. Praca zbiorowa w 400-lecie śmierci Mikołaja Reja 1569–1969, red. B. Nadolski, Gdańsk 1971.
- Synowiec J. S. OFM Conv., *Wprowadzenie do Księgi Psalmów*, Kraków 1996.

- Szczaus A., *Funkcjonowanie słowotwórczych szeregów w świadomości językowej XVI-wiecznych pisarzy i leksykografów*, „Poradnik Językowy” 2000, z. 10, s. 20–33.
- Szczaus A., *Przymiotnikowe derywaty paradygmatyczne w tożsamych znaczeniowo dubletach słowotwórczych (na materiale Słownika polszczyzny XVI wieku)*, „Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny” 2002, t. I, s. 377–397.
- Szczaus A., *Rzeczownikowe synonimy słowotwórcze w polszczyźnie XVI wieku*, Szczecin 2005.
- Szlifersztejnowa S., *Przymiotniki dzierżawcze w języku polskim*, Wrocław 1960.
- Szmydtowa Z., *Rej wobec Erazma z Rotterdamu*, „Przegląd Humanistyczny” 1971, t. XV, nr 2, s. 1–40; nr 3, s. 1–20.
- Szulc A., *Dobór słownictwa a tzw. harmonizacja przekładu (na podstawie cerkiewno-słowiańskich tłumaczeń Księgi Psalmów)*, [w:] *Z zagadnień leksykologii i leksykografii języków słowiańskich*, red. J. Kamper-Warejko, I. Kaproń-Charzyńska, Toruń 2007, s. 153–161.
- Szymczak M., *Artyzm językowy Jana Kochanowskiego*, [w:] *Jan Kochanowski (1584–1984). Epoka — Twórczość — Recepcja*, red. J. Pelc, Lublin 1989, s. 485–495.
- Śliwiński W., *Rozważania nad szykiem przydawek przymiotnych w poezji Jana Kochanowskiego*, „Język Polski” 1984, t. LXIV, z. 4, s. 250–259.
- Taszycki W., *Czechizmy w języku Reja*, [w:] idem, *Rozprawy i studia polonistyczne*, t. III, Wrocław 1965, s. 233–237.
- Tronina A. ks., *Teologia Psalmów*, Lublin 1996.
- Urbańczyk S., *Uwagi o artyzmie Psalterza w przekładzie Jana Kochanowskiego*, [w:] *O języku poetyckim Jana Kochanowskiego. Wybór artykułów z „Języka Polskiego”*, wybór M. Kucała, Kraków 1984, s. 95–105.
- Walczak B., *Komu zawdzięczamy polski język literacki?*, [w:] *Język a chrześcijaństwo*, red. I. Bajerowa, M. Karpluk, Z. Leszczyński, Lublin 1993, s. 23–42.
- Walczak B., *Rola Biblii w rozwoju języków i językoznawstwa. Zarys problematyki*, [w:] *Inspiracje chrześcijańskie w kulturze Europy. Materiały konferencji 11–14 maja 1999 r.*, red. E. Woźniak, Łódź 2000, s. 155–167.
- Weintraub W., *Styl Jana Kochanowskiego*, Kraków 1932.
- Wielgus S. ks., *Badania nad Biblią w starożytności i w średniowieczu*, Lublin 1990.
- Wierzbicka A., *O metodach opisu szyku wyrazów*, „Język Polski” 1964, t. XLIV, z. 1, s. 14–26.
- Wierzbicka A., *System składniowo-stylistyczny prozy polskiego Renesansu*, Warszawa 1966.
- Wilczewska K., *Zasady redakcyjne Słownika*, [w:] *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M. Mayenowa i in., t. I: A–Bany, Wrocław 1966, s. XXVI–XLII.
- Wilkoń A., *Dzieje języka artystycznego w Polsce. Renesans*, Katowice 2004.
- Wilkoń A., *O języku i stylu Ogniem i mieczem Henryka Sienkiewicza. Studia nad tekstem*, Kraków 1976.
- Wilkoń A., *O języku Mikołaja Reja*, [w:] *Mikołaj Rej — w pięćsetlecie urodzin*, cz. I: *Humanizm, reformacja, retoryka i język*, red. J. Okoń, Łódź 2005, s. 289–298.
- Wilkoń A., *Z zagadnień języka i stylu*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” 1977, nr 457, *Prace Językoznawcze*, z. 54, s. 113–123.

- Windakiewicz S., *Mikołaj Rej*, Lublin 1922.
- Windakiewicz S., *Poezja ziemiańska*, Kraków 1938.
- Winiarska I., *Słownictwo religijne polskiego kalwinizmu od XVI do XVIII wieku na tle terminologii katolickiej*, Warszawa 2004.
- Winiarska I., *Wprowadzenie językoznawcze i edytorskie*, [w:] M. Rej, *Apocalypsis*, red. W. Kriegseisen, oprac. M. Kacprzak, S. Kawczyński, J. Maciuszko, I. Winiarska, Warszawa 2005, strony
- Winiarska-Górska I., *Język, styl i kulturowa rola szesnastowiecznych protestanckich przekładów Nowego Testamentu na język polski. Między nowatorstwem a tradycją*, [w:] *Polszczyzna biblijna — między tradycją a współczesnością*, red. S. Koziara, W. Przyczyna, t. I, Tarnów 2009, s. 279–312.
- Witczak T., *Studia nad twórczością Mikołaja Reja*, Warszawa 1975.
- Witkowska-Gutkowska M., *Staropolskie prefiksalne dublety czasownikowe i ich współczesne odpowiedniki*, Łódź 1999.
- Witosz B., *Tekstowe i kontekstowe wyznaczniki stylu — próba systematyzacji i problematyzacji*, [w:] *Współczesne analizy dyskursu. Kognitywna analiza dyskursu a inne metody badawcze*, red. S. Gajda, M. Krauz, Rzeszów 2005, s. 30–39.
- Wojtak M., *Modlitwa ustalona — podstawowe wyznaczniki gatunku*, [w:] *W zwierciadle języka i kultury*, red. J. Adamowski, S. Niebrzegowska, Lublin 1999, s. 129–138.
- Wojtak M., *O początkach stylu religijnego w polszczyźnie*, „Stylistyka” 1992, t. I, s. 90–97.
- Wojtak M., *Styl religijny w perspektywie genologicznej*, [w:] *Język religijny dawniej i dziś. Materiały z konferencji Gniezno 15–17 kwietnia 2002*, red. S. Mikołajczak, T. Węclawski, Poznań 2004, s. 104–113.
- Wojtak M., *Wyznaczniki gatunku wypowiedzi na przykładzie tekstów modlitewnych*, „Stylistyka” 1999, t. VIII, s. 105–117.
- Woronzak J., *Indeksy wyrazów i form*, [w:] J. Kochanowski, *Dzieła wszystkie*. Psalterz Dawidów, cz. 3, Wrocław 1991.
- Woronzak J., *Wyrażanie stosunków czasowych w hebrajskim tekście psalmów i w Psalterzu Dawidowym Jana Kochanowskiego*, „Pamiętnik Literacki” 1980, t. LXXI, z. 4, s. 321–331.
- Woźniak E., *Charakterystyka ilościowa słownictwa Psalterza krakowskiego*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” 1997, t. XLII, s. 229–250.
- Woźniak E., *Od Psalterza puławskiego do Księgi Psalmów Miłosza. (Refleksje o języku polskich przekładów biblijnych)*, [w:] *Od Biblii Wujka do współczesnego języka religijnego. Z okazji 400-lecia wydania Biblii ks. Jakuba Wujka. Materiały z sympozjum naukowego, Tarnów 25–26 kwietnia 1998*, red. Z. Adamek, S. Koziara, Tarnów 1999, s. 86–90.
- Woźniak E., *Ofiary i krzywdziciele. Studium postaci w przedtrydenckim piśmiennictwie pasyjnym. Analiza językoznawcza*, Łódź 2007.
- Woźniak E., *Słownictwo i frazeologia Psalterza krakowskiego (1532) na tle ówczesnych przekładów biblijnych*, Łódź 2002.
- Woźniak E., *Z badań nad polskim słownictwem psalterzowym. Nazwy zwierząt i roślin w Psalterzu krakowskim na tle porównawczym*, [w:] *Biblia w kulturze. Materiały z sesji zorganizowanej przez Katedrę Filologii Polskiej WSP w Słupsku i Wyższe Seminarium Duchowne w Koszalinie*, red. S. Rzepczyński, Słupsk 1996, s. 253–272.

-
- Współczesny język polski, red. J. Bartmiński, Wrocław 1993.
- Wyderka B., *Cechy składniowo-stylistyczne siedemnastowiecznej prozy publicystycznej. Piśmiennictwo śląskie na tle ogólnopolskim*, Opole 1990.
- Wyderka B., *Jak opisywać i interpretować składnię staropolskiej prozy retorycznej*, [w:] *Rozprawy o historii języka polskiego*, red. S. Borawski, Zielona Góra 2005, s. 423–467.
- Wyderka B., *O niektórych problemach systematyzacji środków stylowych*, „Stylistyka” 1992, t. I, s. 129–138.
- Wyderka B., „Przedziwny wszędzie”. *O stylu Mikołaja Sępa Szarzyńskiego na tle tendencji stylistycznych poezji polskiego renesansu*, Opole 2002.
- Wyderka B., *Rytmiczna organizacja prozy retorycznej (w poszukiwaniu modelu opisu)*, [w:] *Staropolszczyzna piękna i interesująca*, red. E. Koniusz, S. Cygan, t. II, Kielce 2006, s. 77–84.
- Wyderka B., *Składniowo-stylistyczna charakterystyka języka poezji renesansu*, „Prace Językoznawcze” 1996, t. XXIV, *Studia historycznojęzykowe*, red. A. Grybosiova, A. Kowalska, s. 79–87.
- Zabłocki S., *Spory o retorykę w XVI w. a twórczość M. Reja*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1970, t. 131, *Prace Literackie*, t. XI–XII, s. 119–140.
- Zarębina M., *Próba statystycznej analizy słownictwa polszczyzny mówionej (synteza danych liczbowych)*, Wrocław 1985.
- Zarębski R., *Nazwy osobowe w polskich przekładach Nowego Testamentu*, Łódź 2006.
- Zarębski R., *Nazwy własne w Rejowym przekładzie Apokalipsy na tle innych przekładów szesnastowiecznych*, [w:] *Mikołaj Rej — w pięćsetlecie urodzin, cz. I: Humanizm, reformacja, retoryka i język*, red. J. Okoń, Łódź 2005, s. 333–345.
- Zawiliński R., *Kilka słów o roku urodzenia i o Psalterzu Mikołaja Reja z Nagłowic*, „Biblioteka Warszawska” 1884, t. III, s. 35–39.
- Zembaty-Michalakowa M., *Poezja Juliana Przybosa w świetle badań statystyczno-językowych na tle porównawczym*, Wrocław 1982.
- Zgółka T., *Tekstowe, funkcjonalne i pragmatyczne kryteria wyodrębniania stylowych odmian języka*, [w:] *Synteza w stylistyce słowiańskiej*, red. S. Gajda, H. Szczegot, Opole 1991, s. 21–31.
- Zgółkowa H., *Ilościowa charakterystyka słownictwa współczesnej polszczyzny. Wybrane zagadnienia*, Poznań 1987.
- Zięcik I., *Żywiół oralny w Żywocie człowieka poczciwego Mikołaja Reja*, [w:] *Mikołaj Rej na nowo odczytany*, red. J. Malicki, A. Budzyńska-Daca, Katowice 2006, s. 142–155.
- Ziomek J., *Przekład — rozumienie — interpretacja*, [w:] *Zagadnienia literaturoznawczej interpretacji*, red. J. Sławiński, J. Świąch, seria: *Z dziejów form artystycznych w literaturze polskiej*, t. I, Wrocław 1979, s. 43–70.
- Ziomek J., *Renesans*, Warszawa 1973.
- Ziomek J., *Retoryka opisowa*, Wrocław 1990.
- Ziomek J., *Wstęp*, [do:] J. Kochanowski, *Psalterz Dawidów*, BN, seria I, nr 174, Wrocław 1960, s. III–CLXVIII.
- Żak S., *Mikołaj Rej i Biblia*, [w:] *Mikołaj Rej z Nagłowic. W pięćsetną rocznicę urodzin*, red. W. Kowalski, Kielce 2005, s. 309–322.

Summary

Mikołaj Rej's art of words. A study of style and language of David's Psalter

The purpose of this paper is to present the characteristics of language and style in the mid- sixteenth century prose paraphrase of David's Psalter by Mikołaj Rej as a text that is — firstly — biblical and secondly — artistic. In the course of the analysis, we show on the one hand the relationship of Rej's work with the psalter translation convention developed over centuries in terms of the characteristics of language and style, mainly on the level of lexis, phraseology and syntax, as well as the lexical value compared to the sixteenth-century Polish language, while on the other hand — on selected examples we uncover the artistic qualities of the analyzed text. Thanks to the adopted research perspective and the chosen analysis direction this paper combines different research methods: statistical analysis, comparative analysis, stylistic analysis, including analysis of events and functions of relations within the text. Methodological pluralism allows us to verify the conclusions, which is especially important in the research of pre-modern texts.

This dissertation consists of an introduction, two sections dealing with analysis and interpretation, and a conclusion. Also included is a tabular summary: *Index of autosemantic words David's Psalter* by Mikołaj Rej, containing important data on the frequency and textual content of individual word forms.

Part I discusses the characteristics of the style and language in *David's Psalter* by Mikołaj Rej from the perspective of the genre of the text. The purpose of the analysis is to show the extent to which stylistic and linguistic methods used by Rej relate to the reproduction of medieval convention of translation of biblical texts, and to what a degree they are a manifestation of the writer striving for individualization and modernization of the language. Research was carried out on the basis of full lexical and phraseological material excerpted from Rej's paraphrase. The index of autosemantic and non-autosemantic lexemes prepared for the purposes of this study as well as the phraseological glossary in *David's Psalter* allowed a confrontation of the studied material with material derived from medieval verbal translations (*The Florian Psalter, The Cracow Psalter*). In this way the lexical layer, shared by the medieval translations and Rej's paraphrase, could be extracted from the studied text (also in terms of phraseology). At the same time, the material collected and ordered in this way made it possible to compare it to the material contained in the *Dictionary of the Sixteenth Century Polish Language* and extract the original vocabulary of the creator. Such "material confrontation" showed the degree of Rej's innovation in comparison to the Polish language at the time, complementing in this regard works devoted to research on Rej's language based on the analysis of works other than the *Psalter*. This section of the paper consists of three chapters. Chapter I presents the lexis in *Psalter* in comparison with the lexis of old Polish translations of the *Psalter* as well as with the sixteenth-century vocabulary. We use the method of statistical analysis of text in order to show the rate of lexical richness of the analyzed work compared to other texts, extract

the vocabulary of the highest and lowest frequency, as well as by calculating the so-called distinctiveness ratio (DR) assess the value of the vocabulary in comparison to the sixteenth century Polish language (neutral, positive and negative vocabulary). Chapter II is devoted to the analysis of the characteristic phraseology excerpted from Rej's *Psalter*. Its purpose is to determine the extent to which the author reproduces the phraseology present in the medieval translations of the *Psalter*, thus cultivating the characteristic stylistic tone of the *Psalter*, and to what a degree he departs from it, constructing his own original solutions. Chapter III presents the relations of the analyzed text with the *Psalter* tradition on the syntactic plane. We discuss issues related to the word order within a sentence, the syntactic structure of multi-compound sentences and methods of linking individual clauses, the frequency of participle forms and the presence of pleonastic structures within the text.

Part II of the paper is devoted to issues of poetic qualities of the prose paraphrase. The analysis focuses on the stylistic tropes most characteristic of the analyzed text and affecting its individual shape. In Chapter I, we discuss the tropes used to lend rhythmic quality to the *Psalter* prose, such as: alliterations, word and sound figures, syntactic parallelism; in Chapter II — selected tools for semantic instrumentation of the text, namely: epithet and comparison, which are a manifestation of the author's creative invention, subordinated to the pursuit of imagery and emotional quality of the message.

The analyses made it possible to capture the characteristics of the style of the studied work.

Firstly, the primary and dominant core in the vocabulary of the studied work is the lexis that belongs to the general language, lending well-rooted in the sixteenth-century Polish language. It covers 58% entries and as much as 75% of the text. A significant part consists of lexis representing the secular trend in literature: these are lexemes well known in the general Polish language, often common, reflecting the Polish reality. Among the autosemantic parts of speech, the largest section is comprised of verbs (about 51%), but their overwhelming majority is marked in groups of the lowest frequency, which demonstrates Rej's characteristic style, involving the operation of synonymy especially when this part of speech is concerned, and in particular it reflects his particular penchant for creating new verb derivatives, rare ones or even unique also in the sixteenth century Polish language. The high frequency rate of verb lexemes in the work makes it more dynamic.

Secondly, the *Psalter* is the work of a high percentage of lexis perceived as unique and distinctive: 29% of lexicon entries and 21% of the words are comprised of vocabulary that appears more frequently in the studied work than in an average sixteenth-century writings, thus lending it originality and uniqueness. Noun positive lexemes belong in the vast majority to the traditional, often archaic lexis.

Thirdly, the presence of rare and unique lexemes, unknown to the literary language in the *Psalter* is a reflection of the tendency to modernize the vocabulary, to refresh it and make it varied. Unique exemplification forms a high percentage of these lexemes which cover more than 42% of the lexicon, contributing to the originality of the vocabulary, its diversity and synonymous richness. One can clearly note the writer's effort to enrich the synonymy and avoid monotony. The tendency to avoid repetitions opened the way into the *Psalter* text for word-formative doublets and lexemes constructed with rarer prefixes. The object of the creative, seminal work of the writer became primarily verb formations, among which unique lexemes were a large part.

Fourthly, the expression of the modernization of the stylistic layer of the work is the high frequency of lexemes related to the frame of politeness of the text (such as *deign*, *wish*, *ask*, *kind*, *gracious*, *graciously*), which must be linked to the sixteenth language etiquette and an attempt to adapt the work in question to the mentality of the sixteenth-

century recipient — representative of the nobility culture. Trends revealed by statistical analyzes leads to the conclusion that although Rej modernized the *Psalter* vocabulary, primarily striving for a live, vivid, varied language, he did so while also preserving the scope of lexemes which are the traditional determinants of Polish biblical language. This is explained by the presence of lexemes which were perceived in the sixteenth century as scholarly, noble, lending to the text a stilted, archaic style, a high frequency of participle forms, especially passive, a high percentage of nouns with the suffix *-anie* // *-enie* and the fact that among the significant lexemes, nearly 40% of items are also present in previous translations. These are mainly nouns with the highest frequency (key words), which are the stylistic dominant of the analyzed work and designating its thematic scope.

Fifthly, Rej's work can be seen as an attempt to adapt the *Psalter*'s stylistic convention to the needs and expectations of a man from the transition period between the Middle Ages and the Renaissance. The undertaken analyses demonstrated the impact of the stylistic biblical convention on the studied text's grammatical structures, especially syntax and phraseology, which is a particularly important observation when we consider Rej's adoption of the free translation technique, closer to paraphrase. It cannot be excluded that some syntactic properties and a certain type of phraseological connections in the middle of the sixteenth century were already identified with the traditional psalter-biblical style.

Sixthly, analyses carried out in this study made it possible to reveal the artistic qualities of *David's Psalter* and present Rej as an artist who focused not only on communicating the content behind the words, but also on the "art of words" and a form of the message, consciously shaping the stylistic aspect of the work. Researchers studying Rej's works stressed the importance of his writing also as a stylistic model. They noted reminiscences of Rej's vocabulary in the *Psalter* by Jakub Lubelczyk, Leopolita's Bible, the poetry of Jan Kochanowski. The collected material allows to find more such relations and shows the impact of Rej's work on later translations.

Dr Danuta Kowalska pracuje jako adiunkt w Katedrze Historii Języka Polskiego Uniwersytetu Łódzkiego. Prowadzi zajęcia z zakresu językoznawstwa polonistycznego (gramatyka historyczna języka polskiego, historia języka polskiego, stylistyka historyczna, warsztaty stylistyczne).

Ukończyła studia polonistyczne w Uniwersytecie Łódzkim, a stopień naukowy doktora nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa uzyskała w roku 2002 na podstawie rozprawy *Styl Psalterza floriańskiego na tle porównawczym*, której promotorem była prof. zw. dr hab. Maria Kamińska.

Zainteresowania naukowe autorki koncentrują się na zagadnieniach języka i stylu tekstów dawnych, a zwłaszcza na językowej i stylistycznej stronie staropolskich zabytków piśmiennictwa religijnego i polszczyźnie przekładów biblijnych, a także na problematyce językowego obrazu świata. Świadectwem tych zainteresowań są publikacje książkowe: *Styl Psalterza floriańskiego na tle porównawczym* (Łódź 2003); *Słownik polsko-laciński do średniowiecznych psalterzy polskich. Wyrazy autosemantyczne* (Łódź 2000, współautorstwo z M. Cybulskim i M. Kamińską) oraz artykuły, m.in.: *Skonwencjonalizowane opisy świętych w polskich wierszowanych legendach średniowiecznych* (Łódź 2005); *Wizerunek św. Stanisława utrwalony w Pieśni o św. Stanisławie na tle średniowiecznej tradycji* (Łódź 2006); *O niektórych przejawach artyzmu w przekładzie I części Psalterza floriańskiego* (Kielce 2006); *Językowy obraz św. Piotra w katolickim przekładzie Nowego Testamentu J. Wujka (1593) i protestanckiej Biblii brzeskiej (1563)* (Łódź 2007); *Obraz leksyki związanej z wyrażaniem uczucia gniewu w I cz. Psalterza floriańskiego* (Toruń 2007); *Sposoby wprowadzania przytoczeń w przekładzie Nowego Testamentu J. J. Wujka z 1593 r.* (Toruń 2007); *O stylistyce polskich XVI-wiecznych tłumaczeń Pisma św. — na przykładzie Nowego Testamentu J. J. Wujka (1593) i Biblii brzeskiej (1563)* (Łódź 2009); *Między tradycją a nowatorstwem. O stylu Psalterza Dawidowego Mikołaja Reja (na wybranych przykładach)* (Poznań 2009); *Funkcjonowanie słowotwórczych rzeczownikowych szeregów synonimicznych w Psalterzu Dawidowym Mikołaja Reja* (Łódź 2010); *Określenia temporalne w Psalterzu Dawidowym M. Reja* (Szczecin 2010).

